

აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიის ინსტიტუტი

ხელნაწერის უფლებით

ნინო სულავა

კავკასიის ფიზულები

(ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი)

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად
წარმოდგენილი დისერტაცია

07.00.06 _ არქეოლოგია

თბილისი 2006

ნაშრომი შესრულებულია ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტში

ოფიციალური ოპონენტები:

გურამ ლორთქიფანიძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი. 07. 00. 06. არქეოლოგია

იულონ გაგოშიძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

07. 00. 06. არქეოლოგია

გურამ კვიციანი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

07. 00. 06. არქეოლოგია

დისერტაციის დაცვა შედგება

2006 წლის « « « « « საათზე

არქეოლოგიის ინსტიტუტის H-07. 06. №3

სადისერტაციო საბჭოს სხდომაზე

მისამართი: თბილისი, დ. უზნაძის ქ. №14

დისერტაციის გაცნობა შესაძლებელია არქეოლოგიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკაში (III
სართული)

ავტორეფერატი დაიგზავნა

2006 წლის « « « «

სადისერტაციო საბჭოს

სწავლული მდივანი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი **ი. ჯალაღანია**

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ნ ა წ ი ლ ი I

შესავალი § 1. მიზანი და ამოცანები.

§ 2. კავკასიის ფიბულების შესწავლის ისტორია.

I თავი. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების აღმოჩენები.

II თავი. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიის საფუძვლები

§ 1. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიის მოწესრიგების ცდა.

§ 2. ტერმინოლოგია, კონსტრუქცია, ნედლეული, დამზადების ტექნიკა.

III თავი. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგია

§ 1. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპები.

§ 2. ლოკალური ვარიანტები და სახელოსნოები.

IV თავი. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ქრონოლოგია, გენეზისი, გავრცელების გზები.

§ 1. ქრონოლოგია.

§ 2. გენეზისი.

§ 3. გავრცელების გზები.

V თავი. კავკასიის ორწილადი რკალისებური ფიბულები

(ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი, გავრცელების გზები).

დასკვნები.

გამოყენებული ლიტერატურა.

შემოკლებათა განმარტება.

ნ ა წ ლ ი II

კატალოგი.

ტაბულები.

რუკები.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

§ 1. ნაშრომის მიზანი და ამოცანები. კავკასიის ურთიერთობა გარესამყაროსთან ასახულია არაერთ უძველეს არქეოლოგიურ კულტურაში, წერილობით წყაროებსა და მითოლოგიაში. ჩვენი კვლევის მიზანია კავკასიის არქეოლოგიის ერთი კონკრეტული არტეფაქტის ყოველმხრივი შესწავლით კიდევ უფრო შეივსოს ჩვენი ცოდნა კავკასიის არქეოლოგიური კულტურებისა და მათი გარესამყაროსთან ურთიერთობის შესახებ.

კვლევის საგანია კავკასიის ერთწილადი და ორწილადი რკალისებური ფიბულები, რომლებიც ზოგადად ძვ წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარსა და ახ. წ. პირველ საუკუნეებს მოიცავენ. კავკასიის ფიბულები ჩვენი კვლევის საგანი შემთხვევით არ გამხდარა. ისინი კავკასიაში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში არსებული კოლხური, ყოზანური, კოლხურ-ყოზანური კულტურებისა თუ კოლხურ-ყოზანური ბრინჯაოს ნაწარმის¹ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია.

რადგან ჯერ კიდევ არ არის ერთიანი აზრი ამ კულტურების ურთიერთდამოკიდებულების, არეალის, გენეზისის განსაზღვრისა და, რაც ყველაზე მთავარია, ქრონოლოგიის შესახებ, ჩვენი აზრით, კავკასიის ფიბულები უნდა განვიხილოთ მთლიან კავკასიურ კონტექსტში და არა ცალკეული კულტურების მიხედვით. ვფიქრობთ, ეს საშუალებას მოგვცემს თავიდან ავიცილოთ წინასწარ შექმნილი აზრის გავლენის ქვეშ მოქცევა².

კოლხურ-ყოზანური კულტურები საგანგებოდ არავის უკვლევია მათთვის დამახასიათებელი არტეფაქტების (საბრძოლო და შრომის იარაღი, სამკაული და სხვ.) ტიპოლოგიური, ქრონოლოგიური კვლევისა და გენეზისის დადგენის თვალსაზრისით. მით უმეტეს, არ გაკეთებულა კავკასიის სამხრეთსა და ჩრდილოეთში მოპოვებული მასალების შედარებითი ანალიზი, რათა ნათლად გამოჩენილიყო მათ შორის მსგავსება და განსხვავება, როგორც ტიპოლოგიურ, ისე ქრონოლოგიურ ჭრილში. ამ მეთოდზე დამყარებული პირველი ნაშრომი, რომელიც მიემდვნა კოლხურ-ყოზანური ურთიერთობების საკითხებს, სამწუხაროდ, მხოლოდ ბოლო წლებში იქნა შესრულებული³. ჩატარებული სამუშაოს შედეგად მიღებული დასკვნების

¹ ჩვენი დამოკიდებულება ამ საკითხებისადმი ანუ კულტურებისადმი, რომელთა კიდევ ერთხელ წამოჭრით, ვფიქრობთ, ბიძგს მივცემთ ამ მიმართულებით ქართველ არქეოლოგთა კვლევების ახალი ეტაპის დაწყებას, იხ. ნაშრომში Панцхава, Сулава, Папуашвили 2003, გვ. 102-117.

² «კოლხური და ყოზანური კულტურების», როგორც ტერმინების გამოყენება, ჩვენი მხრიდან იქნება მხოლოდ სამუშაო, პირობითი ცნებები, რაშიც ვვლისხმობთ გარკვეულ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ არეალს, მისთვის დამახასიათებელი არქეოლოგიური მონაცემებით.

³ იგულისხმება 1998-2000 წლებში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გრანტით შესრულებული თემა: ლ. სახაროვა, მ. ბარამიძე, შ. ჩართოლანი, ნ. სულავა, ბ. ჯორბენაძე, «კოლხეთი და გარე სამყარო გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში» (კოლხური და ყოზანური კულტურების ურთიერთობა), გრანტის პროექტი №1972. ნაშრომში საკითხის შესწავლის ისტორიის (სადაც გათვალისწინებულია მოსაზრება ყველა ავტორისა, ვინც კი შეხებია კოლხური და ყოზანური კულტურების ურთიერთობის პრობლემას) შემდეგ მოცემულია არქეოლოგიური მასალის ტიპოლოგიური კვლევა და მათი ურთიერთშედარება, რათა უფრო ნათლად გამოჩენილიყო მათ შორის მსგავსება-განსხვავება (განხილულია საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი, კერამიკა, სამკაული, აგრეთვე ნამოსახლარები და სამაროვნები). შესწავლილია სამთამადნო ბაზა და საკომუნიკაციო საშუალებები (საუღელტეხილო გადასასვლელები, გზები და ბილიკები).

შემოკლებული სახით პუბლიკაციაში, ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია შემდეგი ფორმულირება: «ეს კულტურები (კოლხური და ყოზანური – ნ. ს.) . . . ნაწილია საერთო კავკასიური ბრინჯაოს კულტურისა, რომელიც თავის მხრივ, გარკვეულ მიმართებაშია წინა აზიისა და ხმელთაშუაზღვის აუზის კულტურებისადმი» [სახაროვა 2002, გვ. 25].

ამგვარად, კავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ბრინჯაოს ნაწარმის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კომპონენტის – ფიბულის შესწავლა (ტიპოლოგიური ნიშნების განსაზღვრის საფუძველზე ქრონოლოგიისა და გენეზისის დადგენა; ქრონოლოგიის განსაზღვრის საფუძველზე კავკასიის თანადროული კულტურების ურთიერთმიმართებისა და დამოკიდებულების დადგენა; გენეზისის დადგენის საფუძველზე კავკასიის კულტურების ურთიერთობის განსაზღვრა გარესამყაროსთან) ვფიქრობთ, დაგვეხმარება კავკასიის არქეოლოგიის მთელი რიგი თუ არა, ზოგიერთი საკამათო და ბუნდოვანი საკითხის გარკვევაში მაინც.

ფიბულა ლათინური სიტყვაა (fibula, fibulae) და საკინძს, შესაკრავს ნიშნავს [ლათინურ-ქართული ლექსიკონი 1940; 1961; Латинско-русский словарь 1952; 1976; 1986].⁴

ყველა ის ასპექტი, რაც ჩვენი კვლევის საგანი იქნება, ხაზგასმულია ფ. ბროკჰაუზისა და ი. ეფრონის ენციკლოპედიური ლექსიკონის განმარტებაში, რომლის მიხედვითაც ფიბულა განსაკუთრებული სახის შესაკრავია და ის ფართოდ იყო გავრცელებული წინაისტორიულ ხანაში. ფიბულა გამოიყენებოდა ტანსაცმლის შესაკრავად და სამკაულად. ფიბულა შედგება: 1. ნემსისაგან, რომელიც განკუთვნილია ტანსაცმლის შესაკრავად; 2. ნემსსაჭერისაგან; 3. რკალის ანუ ფიბულის კორპუსისაგან და 4. ზამბარისაგან. ავტორთა ხაზგასმით, ყველა ეპოქამ თავისი კვალი დატოვა ფიბულაზე (ესთეტიკური, ტექნიკური, საკულტო), ამიტომ ისტორიული ქრონოლოგიისათვის ფიბულებს დიდი მნიშვნელობა აქვს [Энциклопедический словарь 1902, გვ. 642, 643].

ჩვენი კვლევის ამოცანაა მოვახდინოთ კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების კარტოგრაფირება. გამოვავლინოთ მათი ტიპოლოგიური ნიშნები და არქეოლოგიური კონტექსტის გათვალისწინებით მოვუძებნოთ ქრონოლოგიური ადგილი. გამოვავლინოთ ამა თუ იმ ტიპის ქრონოლოგიური ჩარჩოები და არეალი. თიპოლოგიური

---

⁴ ამ ნივთის აღმნიშვნელად ლათინურ ტერმინს იყენებდა ივ. ჯავახიშვილი: «სამოსელის შესაკრავად ჰქონიათ ღილები, დუგმები, ფიბულები და სხვადასხვანაირი ქინძისთავები . . .» [ჯავახიშვილი 1960, გვ. 14].

ნიუანსების ანალიზის საფუძველზე გამოვყოთ ლოკალური ვარიანტები და იმპორტული ნაწარმი. მეზობელი რეგიონების მასალის შესწავლისა და პარალელური მასალის ანალიზის საფუძველზე დავადგინოთ კავკასიაში ფიბულათა გავრცელების გზები და გენეზისის საკითხები.

ყველა დასახული ამოცანის შესწავლით, ვფიქრობთ, მივალწევთ საბოლოო მიზანს – წარმოვაჩინოთ ფიბულის როლს ისტორიული ქრონოლოგიისათვის.

კავკასია ევრაზიის სივრცეში ერთ-ერთ იმ რეგიონთა რიცხვს მიეკუთვნება, სადაც ფიბულებია დადასტურებული⁵. ფიბულები გავრცელებულია აპენინის ნახევარკუნძულიდან კავკასიის ჩათვლით, მთელ მედიტერანულ სივრცეში, შუა ევროპასა და მცირე აზიის ჩათვლით [Laux 1978; Kilian 1975; Betzler 1974; Sapouna-Sakellarakis 1978; Eles Masi 1986; Bader 1983; Gergova 1987; Caner 1983; Řihovský 1993; Vasić 1999; Pedde 2000; Storch 1988]. თუმცა, კავკასია რაოდენობრივი თვალსაზრისით ჩამორჩება ფიბულების მქონე ისეთ ქვეყნებს, როგორცაა საბერძნეთი და იტალია, სადაც ფიბულათა რაოდენობა ათასობით განისაზღვრება. მიუხედავად ამისა, კავკასიის ფიბულებისადმი ინტერესი ყოველთვის დიდი იყო. უცხოელ მეცნიერთა აზრით, კავკასიის ფიბულები გამოცანაა, პრობლემებს ქმნიან ან საიდუმლოებითაა მოცული [Sundwal 1943, გვ. 22; Bouzek 1985, გვ. 159]. ისინი ცდილობდნენ კავკასიის ფიბულები დაეკავშირებინათ ჩრდ. იტალიისა (ე. შანტრი) და საბერძნეთის მასალებთან. არიან კავკასიის ფიბულათა ადგილობრივი წარმოშობის მომხრეებიც (გ. გობეჯიშვილი, ბ. ტეხოვი, ლ. სახაროვა). არა არის ერთიანი აზრი ქრონოლოგიაზეც.

წინამდებარე ნაშრომი პირველი ცდაა შეძლებისდაგვარად კავკასიის ფიბულების მთელი მასალის წარმოდგენისა და იმ პრობლემებზე პასუხის გაცემისა, რაზეც ზემოთ ვისაუბრეთ. ბუნებრივია, ნაშრომი ვერ იქნება დაზღვეული ხარვეზებისაგან, თუნდაც მასალის დიდი მოცულობის გამო. ამასთან, ჩვენ კარგად გვესმის, რომ ნაშრომში განხილული ყველა კარდინალური საკითხი ვერ იქნება ბოლომდე ამომწურავად გაშუქებული. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, ჩვენთვის ხელმისაწვდომი

---

⁵ ფიბულების (და არა მარტო ფიბულების) შესახებ ჩვენს მიერ წარმოდგენილი ნაშრომის ტიპის პუბლიკაციების დიდი ტრადიციაა გერმანიაში, სერიის – Präistorische Bronzefunde (PBF) სახით. კერძოდ, ფიბულებს ეძღვნება ამ სერიის XIV ტომი. უკვე გამოსულია 10 ტომი (ჩამონათვალი იხ. აქვე), ხოლო ამ სერიით გათვალისწინებული ორი ტომი, რომლებიც ეძღვნება პოლონეთისა (ტომი XIV.10) და სლოვაკეთის (ტომი XIV.11) ფიბულებს, მზადდება. ამ სერიას არ ეკუთვნის ფ. პედეს ზემოთ დასახელებული ნაშრომი (სერია ADOG, ტ. 24).

კავკასიის ფიბულების ამ ფორმით წარმოდგენა უფრო მეტ ნათელს მოჰფენს მთელ რიგ პრობლემებს და ხელს შეუწყობს კავკასიის სიძველეებზე მომუშავე მკვლევარებს.

§ 2. კავკასიის ფიბულების შესწავლის ისტორია

კავკასიაში უძველესი ფიბულების პირველი აღმოჩენების შესახებ ცნობები XIX ს-ის შუა ხანებს განეკუთვნება [Хаников, Савельев 1856, გვ. 50-60, სურ. 2-24], მაგრამ განსაკუთრებული დაინტერესება კავკასიის სიძველეებით და მათ შორის ფიბულებითაც, გაიზარდა 1869 წლიდან, ოსეთის სოფ. ყობანის აღმოჩენების შემდეგ. იქ გამოვლენილ სიძველეებს არაერთი მეცნიერის ფუნდამენტური ნაშრომი მიეძღვნა [Virchow 1881; 1883; Chantre 1882; 1885-1887; Bayern 1882; Morgan 1889; Уварова 1900]. ყობანის სამაროვნის, რომელიც კავკასიის არქეოლოგიისათვის ისეთივე მნიშვნელობისაა, როგორც ევროპისათვის ჰალშტატის სამაროვანი, მასალების უდიდესი ნაწილი აღნიშნულ მეცნიერთა დაინტერესებითა და ხელშეწყობით (აგრეთვე კოლექციონერთა მცდელობითაც) სხვადასხვა ქვეყნების დიდ მუზეუმებში მოხვდა (სენ-ჟერმენი, ლიონი, ვენა, ბერლინი, ბუდაპეშტი, ლონდონი, რომი, სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი) [Крупнов 1960, გვ. 25-40; Козенкова 1996, გვ. 7-9].

რ. ვირხოვი, ე. შანტრი, დ. ვილკე კავკასიის ფიბულებს ჩრდ. იტალიისა და შუა ევროპის ფიბულებთან აკავშირებდნენ. ხოლო მათ გამოჩენას კავკასიაში Yძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს ვარაუდობდნენ [Virchow 1883, გვ. 10, 26; Chantre 1885, ტ. II, გვ. 67-69; Wilke 1904, ვ. 40].

ი. უნდესტი კავკასიის ფიბულების პროტოტიპად ბერძნულ ფიბულებს თვლიდა [Undest 1889, ვ. 213-215].

ა. კალიტინსკის ეკუთვნის პირველი ნაშრომი საკუთრივ კავკასიის ფიბულების შესახებ. მისი აზრით, რადგან კავკასიონის ქედის სამხრეთით ფიბულები ერთეულების სახითაა წარმოდგენილი, ხოლო ჩრდ. კავკასიაში კი დიდი რაოდენობით იყო კონცენტრირებული, განსაკუთრებით მის ცენტრალურ ნაწილში, ისინი აქ უნდა გავრცელებულიყვნენ ბერძენი კოლონისტების ვაჭრობის შედეგად (ძვ. წ. VII ს.) მდ. ყუბანისა და მისი შენაკადების, აგრეთვე მდინარეების თერგისა და კუმას აეოლებით. მკვლევარი არ გამორიცხავდა ამ პროცესში მთის გადასასვლელებისა და

დიოსკურიისა და ფაზისის როლსაც [Калитински 1926, გვ. 46-50, სურ. 8]⁶. მასვე ეკუთვნის კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიის შემუშავების პირველი მცდელობა. ა. კალიტინსკი ფიბულათა სამ სერიას გამოყოფდა: I. საკუთრივ რკალისებური, II. შარნირიანი, III. ზოომორფული. ტიპოლოგიის საფუძვლად ის იღებდა მათ კონსტრუქციას, ფორმას და ძირითადი ნაწილების ურთიერთმიმართებას.

I სერიის ფიბულებში მიმღებისა (ზუდის) და რკალის მიხედვით გამოყოფდა: I. ვიწრო მიმღებითა და დაბალი რკალით, II. განიერი მიმღებითა და მაღალი რკალით, III. განიერი მიმღებითა და მსხვილი (წურბლისებური)⁷ რკალით.

I სერიის ფიბულების შესამკობად გამოიყენებოდა: ზურგის შემსხვილება, რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებები, «ნაძვისებური» ორნამენტი, რგოლებისა და წერტილების ჯგუფები, ძეწკვები, ცხოველთა თავის გამოსახულებები, გრეხილი [Калитинский 1926, გვ. 44-46].

ა. კალიტინსკი თავის II სერიის ორწილად ანუ შარნირიან ფიბულებს სამ ტიპად ყოფდა: 1. მრგვალი ან წახნაგოვანგანივკვეთიანი; 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, რომელსაც თავსა და ბოლოში ცხოველის გამოსახულებები აქვს; 3. ბრტყელი, ნახევარმთვარისებრი რკალით. პირველი ორი ტიპის წარმოშობას უკავშირებდა რკალისებურ ფიბულებს. მთვარისებური ფიბულების ტიპს კი ბერძნულ, კერძოდ, ბეოტიურ ტიპთან აკავშირებდა და მის ბარბაროსულ მინაბამად თვლიდა. თუმცა, მათ დათარიღებას აღმოჩენათა ხასიათის გამო შეუძლებლად მიიჩნევდა [Калитинский 1926, გვ. 57-59].

III სერიის ზოომორფულ ფიბულებში გაერთიანებულია ცხოველისრკალიანი ფიბულა (სვანეთიდან) და გველისებურრკალიანი ფიბულები. პირველის შესახებ ის აღნიშნავდა, რომ «ცხოველი» ანალოგიურია ყობანურ აბზინდებსა და ცულებზე გამოსახული ცხოველისა. სხვა დეტალები კი იმეორებენ რკალისებური ფიბულების ფორმებს. ამიტომ, ისინი ალბათ, თანადროულნი არიან. რაც შეეხება გველისებურ ფიბულებს, არ თვლიდა აუცილებლად, რომ ისინი მაინცადამაინც ჰალშტატური და იტალიური წარმოშობისა ყოფილიყვნენ, რადგანაც გველის კულტი არსებობდა

⁶ საინტერესოა, რომ ა. კალიტინსკის მოსაზრება მთის გადასასვლელებისა და დიოსკურია-ფაზისის როლის შესახებ რატომღაც ყოველთვის იგნორირებული იყო [Калитински 1926, გვ. 49, 50,].

⁷ ტერმინი შემოიღო ე. შანტმა, იხ.: Chantre 1886, გვ. 66.

სხვადასხვა ხალხებსა და სხვადასხვა პერიოდში. ის მათ ყოზანის ზედა ფენის სამარხებს მიაწერდა და ძვ. წ. II ს-ით ათარიღებდა [Калитинский 1926, გვ. 59-61].

ამგვარად, ა. კალიტინსკის ნაშრომიდან, რომელიც პირველი ცდა იყო კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიური მოწესრიგებისა და მათი გენეზისის ძიებისა, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია I სერიის ფიბულების ბუდისა და რკალის მორფოლოგიური განვითარების ანალიზი, რასაც ეგეოსურ სამყარომდე მივყავართ. მისი აზრით, არა მარტო კონსტრუქციის, არამედ მიმღებისა და რკალის ფორმის, ორნამენტაციის მიხედვითაც ცხადია კავკასიის ფიბულების მსგავსება ბერძნულ ფიბულებთან. ხოლო მათ გამოჩენას კავკასიაში ბერძნულ კოლონიზაციას უკავშირებდა [Калитинский 1926, გვ. 48, 49]⁸.

ფრ. ჰანჩარს კავკასიური ფიბულების პროტოტიპად ბერძნული ფიბულები მიაჩნდა და მათ გამოჩენას ძვ. წ. XII-XI სს-ს მიაწერდა [Hancár 1934, გვ. 89].

ს. პრევეორსკის მიხედვითაც რკალისებური ფიბულები ეგეოსური სამყაროდან შესაძლოა შუამავლობით, ისტორიულად ჯერ კიდევ არახელშესახები ზღვაოსნებისა და ვაჭრების საშუალებით ზღვის გზებით აღწევდნენ კავკასიას ძვ. წ. XII-XI სს-ში [Przeworski 1936, გვ. 58-დან].

ბ. კუფტინის ნაშრომებში კავკასიის ფიბულების თემას საკმაო ადგილი უკავია. მას კავკასიური ფიბულის პროტოტიპად ბერძნული სუბმიკენური ფიბულა [Blinkenberg 1926, გვ. 13-25, 58, 59] მიაჩნდა. მაგრამ არ ეთანხმებოდა ა. კალიტინსკის, რომელსაც კავკასიაში ფიბულების შემოსვლას შავ ზღვაზე ბერძნული კოლონიების გაჩენას მიაწერდა. მას არგუმენტად მოჰქონდა ის გარემოება, რომ ბერძნული კოლონიზაციის ეპოქაში ფიბულები ჯერ ერთი უკვე თითქმის გამოსული იყვნენ ხმარებიდან, მეორეც მათ განიცადეს მთელი რიგი ცვლილებები, რომლებიც საერთოდ არ აისახა კავკასიურ ფიბულებზე. მისივე აზრით, ბერძენი კოლონისტების მიერ ფიბულების შემოტანას ისიც ეწინააღმდეგება, რომ ჩრდ. შავიზღვისპირეთის ბერძნულ კოლონიებში ფიბულები საერთოდ არაა დადასტურებული [Куфтин 1941, გვ. 72]. ბ. კუფტინი თვლიდა, რომ კავკასიური ფიბულის სახით საქმე გვაქვს უფრო ძველი კულტურული

---

⁸ კავკასიაში აღმოჩენილი ერთწილადი რკალისებური ფიბულების საყრდენად გამოყენება დათარიღებისათვის, ჯერ კიდევ გ. ნიორამემ სცადა [ნიორამე 1931, გვ. 202, 203]. მის კვალდაკვალ სხვა მკვლევართათვისაც კავკასიის ფიბულები ერთ-ერთ დამათარიღებელ ნივთად იქნა მიჩნეული, რადგან მას გენეტიკურ კავშირს ბერძნულ სუბმიკენურ ფიბულებთან უძებნიდნენ [Куфтин 1941, გვ. 72; 1944, გვ. 316; აბრამიშვილი 1957, გვ. 136; ფიცხელაური 1973, გვ. 65].

მონაპოვრის ადგილობრივ გადამუშავებასთან. მისი აზრით, ბერძნულ-მიკენურ კულტურასთან კავშირი პირდაპირ, მცირე აზიისაგან დამოუკიდებლად ხორციელდებოდა. საზღვაო გზების გათვალისწინების გარეშე კოლხურ-ყობანურ ბრინჯაოში რკალისებური ფიბულების შემოღწევა წარმოუდგენლად მიაჩნდა. ის სავსებით სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ ამგვარი ფიბულა უცხოა მცირე აზიისათვის, მაგრამ მთელი თავისი კავკასიური ვარიანტებით ანალოგიურია მხოლოდ ქრ. ბლინკენბერგის კლასიფიკაციის «სუბმიკენური» ჯგუფისა, რომელიც ძვ. წ. XII-X სს-ს განეკუთვნება. ის აღნიშნავდა, რომ დასავლეთ კავკასიის ფიბულებზე გვაქვს ადრებერძნული ნიმუშებისათვის დამახასიათებელი განივი წიწვოვანი ჭდეული ორნამენტტი და წურბლისებურად გაფორმებული ზურგი («a sanguisuga»), რომელიც მიკენური ხანის ზოგიერთ ხემისებურ და იტალიის ტერამარების ფიბულებზე გაჩნდა, და რომელიც კარგადაა წარმოდგენილი სუბმიკენური ხანის საბერძნეთის სამარხებში ვროკასტროდან (კრეტა), ამარგოსსა და ასარლიკში (კარია). მკვლევარის აზრით, ის ცვლილებები, რომელიც სუბმიკენური ტიპის ფიბულამ განიცადა მის გავრცელებასთან დაკავშირებით ატიკაში, ბეოტიაში, თესალიაში, ეპირეში, აგრეთვე იტალიასა და დუნაის ქვეყნებში, სავსებით არ შეხებიან კოლხურ ფიბულას, რომელიც განსაკუთრებით შორს დარჩა მცირეაზიული და სირიული (კვიპროსული) სპეციფიკური გადამუშავებისაგან ძვ. წ. VIII ს-დან (ჩადგმული მბრუნავი ნემსით, სიმეტრიულად ნახევარწრიული ან მუხლისებური რკალით). ბ. კუფტინი გაკვირვებას გამოთქვამდა, რომ ეს ფიბულები, რომლებიც სამხრეთ მესოპოტამიამდე და ეგვიპტემდე აღწევდნენ, საერთოდ არ გვხვდება კავკასიაში (და ეს მაშინ, თუ გავიხსენებთ ჰიპოტეზას ქართველი ტომების მიგრაციის შესახებ მცირე აზიიდან გვიანასირიულ ხანაში) [Куфтин 1944, გვ. 316, 317].

მიუხედავად იმისა, რომ ბ. კუფტინის დროს სამხრეთ კავკასიაში არ იყო ცნობილი ფიბულათა ისეთი რაოდენობა, როგორც ამჟამად, ის მაინც გამოყოფდა ორ დამახასიათებელ ტიპს – უბრალო, ზომიერად შემსხვილებული ზურგით და ე. წ. «წურბლისებური» («a sanguisuga») ფორმის ანუ მნიშვნელოვნად შემსხვილებული ზურგითა და მკვეთრი გამობერილი სარტყლებით რკალის თავსა და ბოლოში. ის აღნიშნავდა, რომ ეს ნიშნები თავს იჩენენ უკვე ძვ. წ. XII-XI სს-ის სუბმიკენური კერამიკით დათარიღებულ ბერძნულ ფიბულებზე [Куфтин 1949, გვ. 138].

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ბ. კუფტინის მიერ ახალ ათონში შემთხვევით აღმოჩენილი ფიბულის სწორი ინტერპრეტაცია: მან ფიბულა განსაზღვრა როგორც ნავისებური (a navicella) და მიაკუთვნა გეომეტრიული სტილის ეპოქის, ძვ. წ. X-IX სს-ის ატიკურ ფიბულებს [Куфтин 1949, გვ. 161, 242, სურ. 293]⁹. უახლეს ლიტერატურაზე დაყრდნობით ეს განსაზღვრება სავსებით დადასტურდა.

აფხაზეთის როზეტისებურზურგიან ფიბულებს კონსტრუქციული თვალსაზრისით ბ. კუფტინი ყობანურ ფიბულებს ამსგავსებდა. მათ განსაკუთრებულობას დეკორატიული შემკულობის თვალსაზრისით, რომელსაც ანალოგი არ მოეძებნება, ხსნიდა კავკასიაში ფიბულების ხანგრძლივი ადგილობრივი კულტურის არსებობით. ამგვარი მსჯელობის შემდეგ ცოტა გაურკვეველია რა საფუძველზე აცხადებდა მკვლევარი, რომ განხილული აფხაზეთის ფიბულები ენათესავებიან კვიპროსული და სირიული ფიბულების ფილიაციებსო, კერძოდ, ქრ. ბლინკენბერგის XIII ტიპს. თუმცა, ამ ტიპის ყველაზე გავრცელებული ფორმა მუხლისებური რკალით, რომელიც ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდება, კავკასიაში საერთოდ არაა აღმოჩენილი [Куфтин 1949, გვ. 241]. ამ მსჯელობის მეორე ნაწილი, რომელიც სავსებით სწორია, სრულიად არ შეესაბამება მის წინა ნაწილს. ბ. კუფტინი სწორად აღნიშნავდა, რომ კავკასიის სიძველეებისათვის ასევე სრულიად უცხოა ფიბულათა ჯგუფი განსაკუთრებულად განვითარებული ნემსსამაგრიტ (ე. წ. ფრიგიული ფიბულები – ნ. ს.). მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის სამხრეთით, ბოლანჯისა და გორდიონის გათხრებიდან ისინი დიდი რაოდენობითაა ცნობილი [Куфтин 1949, გვ. 243].

ბ. კუფტინის აზრით, ეს მოვლენა ჯერ-ჯერობით ისე უნდა იქნას ინტერპრეტირებული, რომ დამოუკიდებელი განვითარება აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ფიბულისა სანაპირო რაიონებში, იმ ეპოქაში, რომელიც წინ უსწრებდა ბერძნული კოლონიების გაჩენას, სტიმულირდებოდა საზღვაო ვაჭრობით და ხდებოდა ურთიერთზემოქმედებით უფრო ძველ ზღვაოსან ხალხებთან, რომლებმაც თავიანთი ჰეგემონია შემდეგ ბერძნებს დაუთმეს.

როგორც ჩანს, ეს იყო განსაკუთრებული საზოგადოებრივ-სამეურნეო ფენა, რომელიც ფორმირდებოდა მცირე აზიის სანაპირო რაიონებში და ჩრდილოეთით დაკავშირებული იყო იონიელების სახელთან. როგორც მკვლევარი აღნიშნავდა, სამ-

⁹ აგრეთვე იხ. სულავა 2001; 2003ა; Сулава 1999; Sulawa 2003.

წუხაროდ, შავი ზღვის სამხრეთი სანაპირო არქეოლოგიურად ნაკლებად იყო შესწავლილი, მაგრამ მაინც ნათელია, რომ სანაპირო ზოლი დამოუკიდებელი იყო მცირე აზიის შიდა რაიონებიდან [Куфтин 1949, გვ. 243].

ბ. კუფტინის მსჯელობიდან საინტერესოა ის, რომ ცალკეული ფორმების დამოუკიდებელი განვითარება ადგილობრივ ბრინჯაოს ინდუსტრიაში ცხადია, მაგრამ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მჭიდრო კონტაქტის პირობებში «ზღვის ხალხებთან» [Куфтин 1949, გვ. 243].

შემდგომში ბ. კუფტინი უფრო მკვეთრად აყალიბებდა აზრს, რომ ეს კავშირი უფრო ადრეული უნდა ყოფილიყო, ვიდრე კოლხურ-ყოზანურ სივრცეში ბრინჯაოს სუბმიკენური ფიზულის (ძვ. წ. XII-X სს.) დამკვიდრება მცირე აზიისაგან დამოუკიდებელი გზით [Куфтин 1950, გვ. 180].

განსაკუთრებით საინტერესოა ბ. კუფტინის მიერ გავლენული პარალელი კავკასიასა და სამხრეთ ევროპას შორის. კერძოდ, მას ნიშანდობლივად მიაჩნია, იტალიასა და ნაწილობრივ დუნაისპირა ქვეყნებში კერამიკაზე რქისებური სახელურების არეალის შემოსაზღვრა ისევე, როგორც პარალელურად ანალოგიური არტეფაქტებისა მდ. რიონის დაბლობში. ასევე პარალელური მოვლენა იჩენს თავს ბრინჯაოს ხანის ბოლოს სუბმიკენური ტიპის ფიზულის სახით. სამხრეთ და ჩრდილოეთ იტალიაში მათი გავრცელება მიუთითებს საზღვაო გზაზე. ასევე საზღვაო გზით უნდა მომხდარიყო ამ ფიზულების კავკასიაში გამოჩენა, რადგან მცირე აზიაში არ დასტურდება არცერთი ის ტიპი, რომელიც ეგეოსურ სამყაროსა და კავკასიას გააერთიანებდა [Куфтин 1950, გვ. 224, 225].

ბ. კუფტინის მოსაზრებები რომ შევაჯამოთ, მივიღებთ ასეთ სურათს: კავკასიური ფიზულების პროტოტიპად ის თვლიდა ბერძნულ სუბმიკენური ტიპის ფიზულას, რომელიც პირდაპირი კონტაქტით, ზღვით უნდა გავრცელებულიყო კოლხეთში «დიდ ბერძნულ კოლონიზაციამდე», ე. ი. ძვ. წ. VIII-VI სს-მდე ბევრად ადრე. მკვლევარი გამორიცხავდა მცირე აზიის როლს ერთწილადი რკალისებური ფიზულების გავრცელების საქმეში.

კ. შეფერის აზრით, რკალისებური ფიზულები ჩნდება ყველა იმ ქვეყანაში, რომლებთანაც პირდაპირი ან არაპირდაპირი კავშირი ქონდა გვიანმიკენურ თუ სუბმიკენურ ცივილიზაციას. ის აღნიშნავდა, რომ კავკასიის ფიზულები (ლელვარი,

ყობანი) ეკუთვნის სუბმიკენური ფიბულების იმ ტიპს, რომელსაც ქრ. ბლინკენბერგი 1200-1000 წლებით ათარიღებდა [Schaeffer 1948, გვ. 502].

ი. ზუნდვალი აღნიშნავდა რომ კავკასიაში რკალისებური ფიბულების არსებობა საიდუმლოებითაა მოცული [Sundvall 1943, გვ. 22]. ა. კალიტინსკისა და ჯ. ვისნერის მიხედვით ისიც ფიქრობდა, რომ კავკასიური ფიბულები გენეტიკურად «ძველ ევროპას» (ე. ი. საბერძნეთს – ნ. ს.) უკავშირდება, მაგრამ არ ეთანხმებოდა მათ ფიბულების გავრცელების საკითხში ანუ ა. კალიტინსკის იმაში, რომ ფიბულათა გავრცელებას ის ბერძნულ ვაჭრობას უკავშირებდა, ხოლო ჯ. ვისნერს იმაში, რომ ამ პროცესს ის კიმერიული ტომების შემოსვლას უკავშირებდა. ის უარყოფდა ფრ. ჰანჩარისა და ა. კალიტინსკის ქრონოლოგიას (ძვ. წ. XII-XI სს; ძვ. წ. VII ს.) და თვლიდა, რომ კავკასიის მიერ ფიბულათა გადაღება პროტოგეომეტრიულ ხანაზე გარდამავალ პერიოდში, დაახლოებით ძვ. წ. 1000 წელს უნდა მომხდარიყო (ი. ზუნდვალის ქრ. ბლინკენბერგის II ჯგუფზე მიუთითებდა). ის ხედავდა ჰალშტატურ გავლენასაც ბალკანეთის სივრციდან, რაც ფიბულებზე საკიდებში მქლავნდება. ეს მოვლენა მომდევნო ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ძვ. წ. VI-V სს-ს მიაწერდა «მცირეაზიული მოყვანილობის ფეხიან» ფიბულას ჩეგემიდან [Калитинский 1926, ტაბ. VII21]. ე. წ. ორწილადი შარნირიანი ფიბულები და ზოომორფული ფიბულები უფრო ახალგაზრდად მიაჩნდა [Sundvall 1943, გვ. 22, 23]. ი. ზუნდვალი კავკასიურ ფიბულებს ეხებოდა «გველისებურრკალიან» და ფიგურულრკალიან ფიბულებთან დაკავშირებითაც. მას ბალკანეთზე ან ჩრდ. იტალიაში წარმოშობილად მიაჩნდა გველისებური ფიბულები, რომლებმაც კავკასიამდეც კი მიაღწიეს. ასევე კავკასიამდე გავრცელებულად თვლიდა ის ფიგურულრკალიან ფიბულებს (მაგ.: რკალი «ცხენის» გამოსახულება – ნ. ს.). ფიბულების გრძელფეხიანი ეგზემპლარები მას დათარიღებული აქვს ძვ. წ. VII-VI სს-ით [Sundvall 1943, გვ. 59, სურ. 30ა; გვ. 62, სურ. 32c].

დ. სტრონახის აზრით, კავკასიაში ფიბულათა ბევრი დამაკავშირებელი ფორმების აღმოჩენა, როგორც ჩანს, უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ სხვადასხვაგვარ ახლოაღმოსავლურ ნიმუშებს ურარტუზეც უნდა გაევიდნოთ [Stronach 1959, გვ. 181].

რ. აბრამიშვილი ე. წ. სუბმიკენური ტიპის ფიბულას იყენებდა ფრ. ბაიერნის №591 სამარხის დასათარიღებლად. დ. სტრონახზე დაყრდნობით ის სავსებით სამართლიანად აღნიშნავდა, რომ სამთავროს №591, 600 სამარხებში აღმოჩენილი

ფიზიკურ ანალოგიურ ფიზიკურ სრულიად უცხოა მცირე აზიისათვის და ისინი ბერძნული ხმელთაშუაზღვისპირეთიდან მომდინარეობენ. მასაც ბ. კუფტინის კვალდაკვალ მიაჩნდა, რომ ეს პროცესი შავი ზღვის საზღვაო გზების გათვალისწინების გარეშე ვერ აიხსნება. იმის საჩვენებლად, რომ ეს ფიზიკური კავკასიაში ბერძნული სუბმიკენური ფიზიკის არსებობის პერიოდში გავრცელდა, მას მოჰყავს ბ. კუფტინის არგუმენტაცია, რომ სხვა ქვეყნებში სუბმიკენური ფიზიკები თავის ფორმებს იცვლის, ამიერკავკასიაში კი – არა. აქ ისინი ინარჩუნებენ მეტროპოლიაში შემუშავებულ თავდაპირველ სახეს [აბრამიშვილი 1961, გვ. 328, 329; იხ. იქვე Blinkenberg 1926, გვ. 17, 21; Stronach 1959, გვ. 181-185, 203, 204; Куфтин 1944, გვ. 316, 317]. რ. აბრამიშვილის მსჯელობის მიხედვით, რადგან ქრ. ბლინკენბერგი სუბმიკენურ ფიზიკებს ზოგადად ძვ. წ. XII-X სს-ით ათარიღებდა, ხოლო ის სახეობები, რომლებიც ამიერკავკასიაში გავრცელდა, ბერძნულ სამყაროში კონკრეტულად ან ძვ. წ. XII ს-ით თარიღდება, ან სუბმიკენურ კერამიკასთან ერთად გვხვდება. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ამ ტიპის ფიზიკები კავკასიაში ძვ. წ. XII ს-ში შემოვიდა¹⁰ [აბრამიშვილი 1957, გვ. 117, 136; 1961, გვ. 329].

გ. გობეჯიშვილის აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება ფიზიკების ბერძნული წარმოშობის შესახებ, არქეოლოგიური მასალა ამას საეჭვოს ხდის, რადგან ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნის კოლხურ და საერთოდ კავკასიის მატერიალურ კულტურაში (ე. ი. მაშინ, როცა საბერძნეთში და ჩვენში პირველად ჩნდება ფიზიკა) ბერძნული გავლენის არავითარი კვალი არ შეინიშნება. მას საეჭვოდ მიაჩნდა, რომ ბერძნულის მიბადებით მხოლოდ ფიზიკები ემზადებინათ. ის თვლიდა, რომ ამ სახის საკინძი (ფიზიკა) შეიძლება დამოუკიდებლად შექმნილიყო როგორც საბერძნეთში, ასევე საქართველოში. წინამორბედი ხანის მასალებში არ გვხვდება არავითარი მსგავსი ნივთი, რომლისგანაც ფიზიკა შეიძლება განვითარებულიყო. ის უშუალოდ გვიანბრინჯაოს ხანის ნაყოფია [გობეჯიშვილი 1959ა, გვ. 136, 137].

ე. კრუპნოვი ყობანური ფიზიკების პროტოტიპად ბერძნულ ფიზიკებს თვლიდა. მას სავსებით დასაშვებად მიაჩნდა მათი შემოტანა, მაგრამ არა ბერძნული კოლონიების დაარსების დროს ჩრდ. შავიზღვისპირეთში (სადაც ამგვარი ფიზიკები

¹⁰ ბ. კუფტინი უფრო ზოგად თარიღს იძლეოდა – ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო, ძვ. წ. XII-X სს. [Куфтин 1941, გვ. 72]. ჩვენი დამოუკიდებულება ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. ქვემოთ.

აღმოჩენილიც არაა), როგორც ამას ა. კალიტინსკი ამტკიცებდა, არამედ უფრო ადრემიკენური კულტურის ბოლოს, ძვ. წ. II ათასწლეულის სულ ბოლოს [Крупнов 1960, გვ. 103; იხ. იქვე Montelius 1924, ტაბ. 18, 19; Купчин 1941, გვ. 72].

ღ. მუსკარელა ჰასანლუში (ჩრდ. ირანი) აღმოჩენილი ურარტული ფიბულის კვლევისას ეხება ჩრდ. კავკასიურ პარალელებს და ყობანის ერთწილად რკალისებურ ფიბულებსაც. მისი აზრით, ამ უკანასკნელის «წარმოშობის სხვადასხვა წყარო არსებობს: იტალია, ევროპა, საბერძნეთი, ახლო აღმოსავლეთი.» ხოლო ქრონოლოგიურად ყობანის ფიბულებს ძვ. წ. VIII-VII სს-ში ათავსებს [Muscarella 1965, გვ. 238, 239].

მ. თრაფშს ტიპოლოგია აფხაზეთის სამაროვნების (გუადიხუ, წითელი შუქურა) ფიბულებისა, რომლებიც ლოკალური თავისებურებებით გამოირჩევიან, შემდეგნაირად ჰქონდა წარმოდგენილი. მის მიერ ძვ. წ. VIII-VI სს-ით დათარიღებულ, გუადიხუს სამაროვანზე აღმოჩენილ ფიბულებში გამოყოფდა სამ ტიპს: I. ოვალურფირფიტისებრზურგიანი, II. რომბულგანივკვეთიანი რკალით და III. როზეტისებრი (რომელიც ორწილადია, რადგან რეპარირებული უნდა იყოს _ ნ. ს.); ასევე VIII-VI სს-ით ათარიღებდა ის წითელი შუქურას სამაროვანს, სადაც გამოვლენილ ფიბულებში გამოყოფდა სამ ჯგუფს: I. ჯგუფის ფიბულებს ახასიათებდა მრგვალგანივკვეთრკალიანი ფიბულებად; თუმცა ამ ჯგუფში აერთიანებდა სხვადასხვაგვარრკალიან ფიბულებს: A1 _ მრგვალგანივკვეთრკალიანი, წიწვებით შემკული; A2 _ მრგვალგანივკვეთრკალიანი სადა; A3 _ გრეხილრკალიანი; A4 _ როზეტისებრი; A5 _ რომბისებურად შემსხვილებულზურგიანი («ბალიშისებრზურგიანი» _ ნ. ს.); II. ჯგუფის ფიბულებში მ. თრაფშს გაერთიანებული აქვს დაწახნაგებულრკალიანი ფიბულები: B1 _ რომბულგანივკვეთიანი რკალით, გრავირებული ორნამენტით შემკული და B2 _ რომბულგანივკვეთიანი, სადა. III. ჯგუფის ფიბულებში აერთიანებდა: C1 _ რომბისებრი ფორმის, შემკული წიწვისებური ბილიკებით და C2 _ ოვალური ფორმის, შემკული ირიბი ნაჭდევეებით. როგორც მკვლევარი აღნიშნავდა, გუადიხუს ყველა ფიბულა რკალის ფორმით ახლოა კოლხურ-ყობანური ბრინჯაოს ფიბულებთან [Трапш 1969, გვ. 71-73, 191-193].

თ. მიქელაძე რკალისებური ფიბულის გამოჩენას კოლხური კულტურის ძეგლებზე, მიაწერდა ეგეოსელ ზღვაოსნებს, რომლებმაც შავი ზღვის სამხრეთსა და აღმოსავლეთ სანაპიროს კვლავ მიაღწიეს ე. წ. სუბმიკენურ ხანაში (ძვ. წ. 1160-1050 წწ.). თ.

მიქელაძეც იმ აზრისა იყო, რომ ამ ფიბულებს მივყავართ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ფიბულების უძველეს ჯგუფთან, რომელსაც სუბმიკენურს უწოდებენ. ბ. კუფტინის კვალდაკვალ ისიც ფიქრობდა, რომ ეს ფიბულები სრულიად უცხოა მცირე აზიისათვის და კოლხეთში მათი გამოჩენა შავი ზღვის საზღვაო გზების გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია. ის ასევე იზიარებდა ბ. კუფტინის აზრს, რომ ცვლილებები, რომელსაც შემდგომში განიცდის სუბმიკენური ფიბულა, საქართველოში აღმოჩენილ მსგავს ფიბულებს არ განუცდიათ.¹¹ ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ეს ფიბულები საქართველოში შემოტანილია მათი გაჩენის ხანაში [მიქელაძე 1974, გვ. 95, 96; 1985, გვ. 47-49].

ბ. ტეხოვი განეკუთვნება იმ მკვლევართა (გ. გობეჯიშვილი) რიგს, რომლებსაც მიაჩნიათ, რომ კავკასიური ფიბულა ადგილობრივ ნიადაგზეა წარმოშობილი და განვითარებული. ის უარყოფს მკვლევართა იმ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც, კავკასიური ფიბულის პროტოტიპი ბერძნული «სუბმიკენური» ფიბულაა, რომელიც ძვ. წ. XII ს-ის ბოლოს შემოვიდა კავკასიაში. მისი აზრით, თუ ეს მართლაც ასეა, მაშინ უნდა გავიხსენოთ, რომ ეს არის ბრინჯაოს მეტალურგიის გაფურჩქვნის ხანა კავკასიაში. როგორც ის წერს «Кавказские мастера-металлурги изготовляли много первокласных изделий.» აქედან გამომდინარე, მათთვის არანაირ სირთულეს არ წარმოადგენდა რკალისებური ფიბულის დამზადება. იმ შემთხვევაში თუ რკალისებური ფიბულა მართლაც საბერძნეთიდან შემოვიდა, ბ. ტეხოვისათვის გაუგებარია, რატომაა ის გავრცელებული უმთავრესად მთიან რაიონებში და არა კოლხეთის დაბლობზე, რომელიც უფრო მეტად ურთიერთობდა ბერძნულ სამყაროსთან [Техов 1973, გვ. 146, 147; 1977, გვ. 145, 146].

ბ. ტეხოვს ორი არგუმენტი მოჰყავს. პირველი ის, რომ კავკასიელი მეტალურგებისათვის რთული არ უნდა ყოფილიყო ფიბულის დამზადება, და მეორე ის, რომ ფიბულების კონცენტრაციას ადგილი აქვს ცენტრალურ კავკასიაში და არა იმ ტერიტორიაზე, რომელიც უფრო მეტად ურთიერთობდა საბერძნეთთან.

მისი აზრით, კავკასიის რკალისებური ფიბულის პროტოტიპი უნდა ყოფილიყო «Изогнутые бронзовые булавки северокавказской культуры первой половины II тыс. до

---

¹¹ ჩვენი აზრით, ეს არგუმენტი არაა სწორი, იმიტომ, რომ სუბმიკენური ტიპის ფიბულებმა მეტროპოლიაში ადრეარქაულ ხანამდე იარსებეს [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 42-45]. მათ ცვლილებები არ განუცდიათ. პარალელურად, გარკვეული ქრონოლოგიური სხვაობებით, ეგეოსში სხვა ტიპის ფიბულები წარმოიშვნენ, რაც უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანადოდაა გაშუქებული.

ნ. ა. (1977 წ. გამოცემის მიხედვით – «середины II тысячелетия до н. э.») რა ნივთს გულისხმობს ბ. ტეხოვი ცოტა გაუგებარია, რადგან არც ტაბულაა მითითებული და არც ლიტერატურა. შემდეგ მას კიდევ ერთი არგუმენტი მოჰყავს. კავკასიური ფიბულა ბერძნული ნიმუშების მიხედვით რომ იყოს დამზადებული, აქ სხვა ფორმებიც გავრცელდებოდა. საპირისპიროდ ის უშვებს შესაძლებლობას, რომ კოლხეთის გავლით კავკასიური ფიბულა შეიქრა საბერძნეთში ძვ. წ. XII-XI სს-ში, მაგრამ იქ სათანადო განვითარება ვერ ჰპოვა, რაც იმით დასტურდება, რომ მარტივი რკალისებური ფიბულები საბერძნეთში უმნიშვნელო რაოდენობითაა აღმოჩენილი, და იქ სხვა ფორმები წარმოიქმნენ, მაგალითად – ბეოტიური.

საბოლოოდ ის თვლის, რომ თეზისი – კავკასიური ფიბულის განვითარებისა «სუბ-მიკენურიდან», უარყოფილი უნდა იყოს. კავკასიის ფიბულა წარმოიშვა და განვითარდა ადგილობრივ ნიადაგზე, თუმცა ჯერ რთულია უშუალო პროტოტიპების მოძებნა კავკასიის სიძველეებში [Техов 1973, გვ. 144-149; 1977, გვ. 142-147].

ბ. ტეხოვს აქვს ცალკეული სამაროვნების, კერძოდ თლიას სამაროვნის ფიბულების ტიპოლოგიური მოწესრიგების მცდელობაც. 1973 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში მას გამოყოფილი აქვს 7 ტიპი. აქედან I ტიპისათვის ტიპოლოგიის საფუძვლად აღებული აქვს რკალის მოყვანილობა, ხოლო შემდეგი დანარჩენი 6 ტიპისათვის რკალისა და ბუდის შემკულობა [Техов 1973, გვ. 144, 145]. მას სწორად აქვს შემჩნეული, რომ ყველაზე ადრეული ფიბულებისათვის დამახასიათებელია მრგვალგანივკვეთიანი ღერო, ნახევაროვალური მოყვანილობის თაღი და ვიწრო მიმღები ნემსისათვის (ფეხი თუ ბუდე); ხოლო შემდეგ, ფიბულები თანდათანობით განიცდიან ცვლილებებს – მსხვილდება რკალის ღერო, ფართოვდება მიმღები, თაღი რკალისებური ხდება [Техов 1977, გვ. 142].

ეს დაკვირვება სავსებით სწორია, მაგრამ იმის გამო, რომ მისეული I ტიპის შემდეგ ის ცვლის ტიპოლოგიის საფუძველს, იქმნება გარკვეული არეულობა, რომელიც სულაც არ უწყობს ხელს სამაროვნის ფიბულებიანი კომპლექსების ქრონოლოგიურ მოწესრიგებას [Техов 1973, გვ. 144, 145].

სხვა სურათი გვაქვს ბ. ტეხოვის 1977 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში, სადაც მხოლოდ ფიბულათა სამ ტიპს გამოყოფს, რომლებიც ადრინდელ ნაშრომში წარმოდგენილ სამ ტიპს ემთხვევა. ადრე გამოყოფილი ფიბულათა დანარჩენი ტიპები უკვე აღარ ფიგურირებს [Техов 1977, გვ. 142-147]. ასევე სხვა სურათია ბ. ტეხოვის ახალ

ნაშრომში – «Тайны древних погребений, Владикавказ, 2002». აქ ფიბულები 5 ტიპადაა დაყოფილი. ტიპოლოგიის საფუძველია – «ორნამენტის ფორმა, რკალის ჭრილი, მისი ფორმა, ბუდის მოწყობილობა და სხვ.» [Техов 2002, გვ. 228-230].

ე. საპუნა-საკელარაკისი თავის ნაშრომში საბერძნეთის კუნძულების ფიბულების შესახებ რკალისებურ ფიბულებს მისეულ II ჯგუფში აერთიანებს და დ. სტრონახისა და ჯ. ვისნერზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ ისინი ეგეოსის გარდა გავრცელებული არიან იტალიაში, ბალკანეთსა და დუნაისპირეთში, კავკასიასა და მცირე აზიაში (მვ. წ. XII ს-დან) [Stronach 1959, გვ. 185; Sapouna-Sakellarakis 1978-ის მიხედვით: Wiesner 1939, გვ. 1315; 1964, გვ. 90; Sundwall 1943, გვ. 20]. რკალისებური ფიბულების გავრცელება ემთხვევა სუბმიკენურ და პროტოგეომეტრიულ ხანას. გარკვეული ვარიანტებით ფიბულა არსებობს არქაული ხანის ჩათვლით. პერიფერიებში კი უფრო დიდხანსაც [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 41, 42]. კავკასიის რეგიონს მკვლევარი კიდევ ერთხელ ეხება ნაშრომში, როცა თავისი კლასიფიკაციით ფიბულათა IV ჯგუფს (მკვეთრად შემსხვილებულრკალიანი ფიბულები; რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია რგოლისებური შემსხვილებებით; ფეხი მაღალი და ტრაპეციის ფორმისაა – ნ. ს.) ო. მუსკარელაზე დაყრდნობით არქაული ხანის განმავლობაში კავკასიაში გავრცელებულ (beliebt – საყვარელი) ტიპად თვლის [Muskarella 1965, გვ. 233; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 85].

ე. ჩანერი კავკასიის ფიბულებს ეხება წინა აზიასა და ანატოლიაში გავრცელებულ ნახევარმთვარისებურ საკიდებთან დაკავშირებით. ის აღნიშნავს, რომ ნახევარმთვარისებური ფიბულები ეგეოსის კუნძულების და კვიპროსის გარდა ჩრდ. კავკასიიდანაც არის ცნობილი [Caner 1983, გვ. 202, 204].

რ. გორდეზიანს კავკასიაში გვიანბრინჯაოს ხანის დასასრულის ეგეოსური მიგრაციების ერთ-ერთ ისტორიულ-არქეოლოგიურ საფუძველად აქ «შვილდის მსგავსი ფიბულების გაჩენა» მოაქვს. ის მცდარად მიიჩნევს ბ. ტეხოვის მოსაზრებებს კავკასიური ფიბულის ადგილობრიობის შესახებ და აკრიტიკებს მის არგუმენტებს. რ. გორდეზიანის აზრით, კავკასიის კონტაქტები ეგეოსურ სამყაროსთან გვიანბრინჯაოს ხანაში, გამოიხატებოდა ცალკეულ საზღვაო ექსპედიციებში (მაგ. არგონავტთა ლაშქრობა). ეგეიდიდან კავკასიისაკენ ან ცალკეულ ტომთა მიგრაციაში. ის, რომ ფიბულები ფაქტიურად უცებ გავრცელდა დასავლეთ საქართველოსა და ცენტრალური კავკასიის ტერიტორიაზე, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ისინი აქ

გადმოსახლებულთა ტალღებს უნდა შემოეტანათ და არა საზღვაო ექსპედიციების მიერ იყო იმპორტირებული. იმ ხანებისათვის არსებული არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ის აღნიშნავს, რომ ფიბულების ნაკლებობა კოლხეთის დაბლობზე და მათი კონცენტრაცია ცენტრალურ კავკასიაში, შესაძლოა, არქეოლოგიისათვის დამახასიათებელი შემთხვევითობით ახსნას. მისი აზრითაც, თუ გვიანბრინჯაოს ხანის ბოლოს ფიბულები ეგვიპტიდან კავკასიაში მართლა გავრცელდნენ, ისინი რა თქმა უნდა შვილდისმაგვარნი იქნებოდნენ, რადგან ამ ხანაში სწორედ ასეთი ფიბულებია გავრცელებული [გორდეზიანი 1985, გვ. 166, 167].

კავკასიის არქეოლოგიაზე მომუშავეები გვერდს ვერ აუვლიან გერმანელი მეცნიერის **გ. კოსაკის** შესანიშნავ ნაშრომს, რომელიც ხასიათდება არქეოლოგიური მასალის საფუძველიან ცოდნაზე დამყარებული საინტერესო ინტერპრეტაციებით. მკვლევარის აზრით, კავკასიაში ფიბულათა არსებობა იწყება ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნიდან. მისი ვარაუდითაც რკალისებურ ფიბულებს წინ ხემისებური ფიბულები უძღოდნენ. კავკასიაში კი იმავე დროს უნდა გავრცელებულიყვნენ, როგორც სამხრეთ ევროპაში, ეგეოსზე, აპენინის ნახევარკუნძულზე და სიცილიაში, კვიპროსზე და ლევანტის სანაპიროზე [იმოწმებს: Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 34, 41; Stronach 1959, გვ. 181; Birmingham 1963, გვ. 80; Kossack 1983, გვ. 99]. მისი აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიაში ხემისებური ფიბულები არაა აღმოჩენილი, «შეიძლება მათგან წარმოებულად ჩავთვალოთ ზმეისკოეს ნასახლარზე აღმოჩენილი «ასიმეტრიული» მუხლისებრი ფიბულა ჩამოკიდებული რკალითა და მაღალი ფეხით» [Kossack 1983, გვ. 99]. იგი ფიქრობს, რომ ამ «ფიბულის», ნაჭდევიანი კერამიკისა და სწორადზურგჩამოჭრილი ნამგლის საშუალებით შესაძლებელია ხიდის გადება გვიანი ხანის ბალკანეთის სამაროვნების კულტურასა (სრუბნაია) და უკრაინის სტეპების ზონას შორის, რომლის საფეხურთა თანამიმდევრობა (საბატინოვკა, ბელოზერკა) კარპატების ქვეყნებთან არის კორელირებული.

გ. კოსაკი კავკასიაში ფიბულების არსებობის დასაწყისს ძვ. წ. XI ს-ით განსაზღვრავს. ის ეყრდნობა ვ. კოზენკოვასა და ა. ლესკოვის განსაზღვრებებს, რომ ფიბულა ზმეისკაია სტანიცადან მსგავსია სიცილიური «ad arpa» (არფისებური) ეგზემპლარებისა, რომლებიც ძვ. წ. XII ს-დან არსებობენ ძვ. წ. IX ს-მდე. სწორედ ამ უკანასკნელ თარიღს აძლევს უპირატესობას ა. ლესკოვი [Козенкова 1975, გვ. 52, სურ. 17; 1975a, გვ. 91, 93, სურ. 1a1; Kossack 1983, გვ. 117, სურ. 21]. მთელი რიგი

სინქრონულ-ქრონოლოგიური ძაფების გავლებით გ. კოსაკი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ზმეისკაია სტანიცას ფიბულა შეიძლება ძვ. წ. XI ს-ით დათარიღდეს, ხოლო თლიას სამაროვნის ასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები [Kossack 1983, სურ. 31-4] ჩაითვალოს ზმეისკაიას ფიბულისაგან წარმოებულად და ათასწლეულების მიჯნით დათარიღდეს [Kossack 1983, გვ. 99-102].

გ. კოსაკის დაინტერესება თლიას სამაროვნით, იმან გამოიწვია, რომ როგორც თვითონ აღნიშნავს, თლია ბევრ კავშირებს პოულობს ყობანის ჯგუფთან. კარგად გამოქვეყნებული თლიას სამაროვნის საშუალებით შესაძლებელია ქრონოლოგიური ჯგუფის გამიჯვნა მათთვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს ნაწარმის ჯგუფებით [Kossack 1983, გვ. 90-92]. არტეფაქტთა ამ ჯგუფებში პრიორიტეტი ფიბულას ენიჭება. გვიანბრინჯაოს ადრეული ხანა – Tli A – გ. კოსაკის მიხედვით ფიბულების გამოჩენამდე პერიოდია და ძვ. წ. XIII-XII სს-ით თარიღდება [Kossack 1983, გვ. 95, 96, სურ. 2]. გარდამავალი ხანა – Tli B – ფიბულების გამოჩენის ხანაა (ძვ. წ. XI ს.); ამ საფეხურის აბსოლუტური თარიღია ძვ. წ. XI-X სს. [Kossack 1983, გვ. 97-110]. ადრერკინის ხანის – Tli C – საფეხურზე წამყვან ფორმად კვლავ ფიბულებია, ოღონდ სხვა მოდიფიკაციის – მაღალი სიმეტრიული რკალითა და ნიჩბისებური ფეხით. Tli C-ს ძველ პერიოდს ის ძვ. წ. X-IX სს-ით ათარიღებს [Kossack 1983, გვ. 114]. Tli C ახალგაზრდა პერიოდში შემდეგი სახის ფიბულებია – შემსხვილებული, წურბლისებურზურგიანი, მრგვალგანივკვეთიანი ან როზეტისებურგანივკვეთიანი რკალით. ამ საფეხურის (Tli C ახალგაზრდა) აბსოლუტური თარიღია – ძვ. წ. VIII ს-ის შუა ხანები ან მისი ბოლო ათწლეული [Kossack 1983, გვ. 141]. ადრერკინის ხანის – Tli D – საფეხურზე ფორმათა ჯგუფს ის ათარიღებს ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით. ამ პერიოდის აბსოლუტური ქრონოლოგიის ერთ-ერთი საფუძველია ახალი მოდიფიკაციის ფიბულები – რკალის ჭრილი როზეტისებური ან კვადრატულია. Tli D-ს ბოლოში ჩნდებიან ბრინჯაოს ფიბულები «ფსევდომარნირიანი» კონსტრუქციით [Kossack 1983, გვ. 154, 156, 157, სურ. 41]. გ. კოსაკის მიხედვით ფიბულები აქემენიდურ ხანაში კავკასიის ხალხების ტანსაცმლის შემადგენელი ნაწილია [Kossack 1987, გვ. 210].

მიუხედავად იმისა, რომ ფიბულებს კავკასიის არქეოლოგიაში ასეთი მნიშვნელოვანი «როლი» დაეკისრა, მათი მთლიანობაში ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური მოწესრიგების მცდელობა არავის ჰქონია გარდა ი. ვორონოვისა, რომელმაც კავკასიის

ფიბულების საკმაოდ «თავისუფალი» და სქემატური ტიპოლოგია მოგვცა და ფიბულების კავკასიაში გამოჩენა ა. კალიტინსკის მსგავსად ბერძნულ კოლონიზაციას დაუკავშირა [Воронов 1983, გვ. 29, 30].

ი. ვორონოვის მიხედვით, კავკასიის რკალისებური ფიბულები, გენეტიკურად უკავშირდებიან ევროპულ ფიბულებს, უპირველეს ყოვლისა ბერძნულსა და იტალიურს, რომელთაც კავკასიაში ჩრდილო-აღმოსავლეთის ლოკალური ვარიანტი შექმნეს და ისინი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან. ხოლო მათი კავკასიაში შემოსვლის გზები დაკავშირებული უნდა იყოს როგორც ჩრდილო, ასევე სამხრეთ შავი ზღვის სანაპიროსთან და მცირე აზიასა და ურარტუსთან [Воронов 1983, გვ. 32; აგრეთვე იხ. მითით. ლიტ. იქვე]¹².

ი. ვორონოვმა კავკასიის ფიბულები დაყო სამ ტიპად: I. სადა ან ორნამენტირებული ფიბულები მრგვალგანივკვეთიანი რკალით; II. სადა ან ორნამენტირებული ფიბულები მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, რომლებზეც შემსხვილებებია ზამბარისა და მიმღების წინ; III. გრებილრკალიანი. I და II ტიპის ფიბულებიდან გამომდინარეობს რომბულგანივკვეთიანი ფიბულები. ამასთან დაკავშირებით პირველ რიგში თვალშისაცემია ის სუბიექტური დამოკიდებულება, რომელიც საფუძვლად უდევს ი. ვორონოვის ტიპოლოგიას. მკვლევარი ფაქტიურად იგნორირებას უკეთებს კავკასიაში გავრცელებული სხვა დანარჩენი ტიპის ფიბულებს. პარალელების მოტანისას ხშირად უშვებს უზუსტობებს. მაგ. მისეული I ტიპის ფიბულების ევოლუციურ ტაბულაზე, სადაც მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულები უნდა იყოს წარმოდგენილი, გვხვდება ვროკასტროში (კრეტა) არმოჩენილი ფიბულა მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით [შდრ. Воронов 1983, სურ. 14 და Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 47, ტაბ. 5144]¹³.

რომბულგანივკვეთიანი ფიბულებისათვის ტექსტში პარალელები საბერძნეთიდან მოჰყავდა, ლიტერატურის მითითებისას კი ბ. ტეხოვის ნაშრომს ასახელებდა [შდრ. Воронов 1983, გვ. 29, სურ. 118 და იქვე, გვ. 33, სქ. 10]. ეს მაშინ, როცა რომბულგანივკვეთიანი ფიბულები გვაქვს ე. საპოუნა-საკელარაკისის ნაშრომის იმავე ტაბულაზე, რომელსაც ასახელებდა I ტიპის ფიბულებთან დაკავშირებით [იხ. Sapouna-Sakellarakis 1978, ტაბ. 5150-152, ტაბ. 6155, 156, 160]. უზუსტობებია სხვა მითითებებშიც [შდრ. Воронов 1983, სქ. 15, 16].

¹² ჩვენი დამოკიდებულება ი. ვორონოვის ნაშრომისადმი იხ. ქვემოთ.

¹³ ამ ლაფსუსს ჯ. აფაქიმეძეც მიაქცია ყურადღება, იხ. აფაქიმე 2002, გვ. 236, შენ. 683.

ი. ვორონოვი თავის სამივე ტიპის რკალისებური ფიბულებისათვის პროტოტიპებად თვლიდა ისეთივე ტიპის ხემისებურ ფიბულებს. ეს მოსაზრება საკმაოდ გავრცელებულია და მას არაერთი მკვლევარი იზიარებს [Stronach 1959, გვ. 182; Sundwall 1943, გვ. 19; Betzler 1974, გვ. 70; Bouzek 1985, გვ. 159]¹⁴. თუმცა, ორივე ტიპი ხემისებურიც და რკალისებურიც, როგორც საბერძნეთში, ისე იტალიაში დროის გარკვეულ მონაკვეთში თანაარსებობენ კიდევ [Sundwall 1943, გვ. 19; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 42].

ი. ვორონოვი თავისი II ტიპის ფიბულების ევოლუციურ განვითარებაშიც საწყისად მიიჩნევდა ხემისებურ ფიბულებს დისკოსებური შემსხვილებებით საბერძნეთიდან [Воронов 1983, სურ. 21-5, 16]. დასახელებული 6 ფიბულიდან პირველი (11) ფიბულა საბერძნეთიდანაა (კოსი) [Sapouna-Sakellarakis 1978, ტაბ. I6], მეორე (12) წინა აზიიდან (ჰამა) [Stronach 1959, გვ. 182, სურ. 13; Pedde 2000, გვ. 99-101, 103, ტაბ. 214], მესამე (13) ჰამადანაა [Stronach 1959, გვ. 182, სურ. 15; Pedde 2000, გვ. 106, 107, ტაბ. 535], მეოთხე (14) – ქრ. ბლინკენბერგისეული II 19a ტიპის ფიგ. 59 უნდა იყოს და ძვ. წ. XII-X სს-ით თარიღდება [Blinkenberg 1926, გვ. 75], მეხუთე (№5) ფიბულა ლემნოსიდანაა და არ მიეკუთვნება დისკოსებურშემსხვილებებიან ფიბულათა ტიპს [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 69, 70, ტაბ. 20616 D], მეთექვსმეტე (16) ფიბულა, კრეტადანაა და მას სუსტად გამოხატული დისკოები აქვს [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 52, ტაბ. 7219], განსხვავებით ტაბულაზე მოცემული ფიბულისა.

ამგვარად, როგორც მოტანილი პარალელური მასალიდანაც ჩანს, გარდა კოსის ხემისებური ფიბულისა, არცერთი პარალელი ფაქტიურად არ გამოდგება. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან საბერძნეთში დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები არა გვაქვს. ბერძნული ფიბულების შემსხვილებები რკალზე გაფორმებულია ბურთისებურად ან ასტრაგალისებურად.¹⁵

ანალოგიურად საბერძნეთისა, ი. ვორონოვს იტალიის მასალებშიც ხემისებური ფიბულიდან გამოჰყავს რკალისებური დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები ანუ პანტალიჩა (სიცილია) II პერიოდის ხემისებური ფიბულებიდან გამომდინარეობენ: სურ. 2-ის 111 და 113 ფიბულები, რომელიც ჰ. მიულერ-კარპესა და პ. ბეტცლერის

¹⁴ ი. ბოუზეკსაც ი. ვორონოვის ანალოგიური ტიპოლოგია აქვს: a ტიპი - სადა მშვილდიანი, b ტიპი - გრეხილმშვილდიანი, c ტიპი - დაკორძილმშვილდიანი [Bouzek 1985, გვ. 159].

¹⁵ ამ ტიპოლოგიური ნიშნის გავრცელების შესახებ საბერძნეთის ფიბულებზე იხ.: Sulava 2003, 273-275.

ნაშრომების მიხედვით აქვს მოტანილი – ფიბულები პანტალიჩაიდან და ესტავაიე-ლე-ლაკიდან [Müller-Karpe 1959, სურ. 321; Betzler 1974, ტაბ. 14143]. თუმცა, ძნელი სათქმელია ტაბულაზე რომელი ფიბულაა გამოსახული. №12 ფიბულა იუგოსლავიის მასალებიდან – პრილეპიდანაა [იხ. Воронов 1983, სქ. 24]. ეს ფიბულა სინამდვილეში არაა რკალშემსხვილებული და პატარაზამბარიანი; დისკოსებური შემსხვილებებიც პატარა ზომისა აქვს. უფრო მეტიც – ძვ. წ. 800 წელს ნამდვილად არ განეკუთვნება. ისინი დისკოებიანი ფიბულების ადრეულ საფეხურს განეკუთვნებიან და ძვ. წ. X ს-ით თარიღდებიან [Vasić 1999, გვ. 45, 46, ტაბ. 24276, 277]. №№14, 15 ფიბულებიც იტალიის (ესტე) მასალებიდანაა ჰ. მიულერ-კარპეს მიხედვით, თუმცა ძნელი დასადგენია №14 ფიბულაში რომელი ფიბულა იგულისხმება. №15 ფიბულა კი ო. მონტელიუსსაცა აქვს გამოქვეყნებული [Montelius 1895, ტაბ. 503]. ი. ვორონოვის ტაბულის მიხედვით, ეს უკანასკნელი ძვ. წ. VII ს-ის შუა ხანებში ჯდება. ამ ტიპის ფიბულების თარიღი კი ძვ. წ. X საუკუნეა [Eles Masi 1986, გვ. 30, 31, ტაბ. 13234-236]. ი. ვორონოვის ტაბულაზე დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულების განვითარების ბოლო ეტაპია წინა აზიის (№6 – ბოლაჯიო), ურარტუს (№7) და კავკასიის ფიბულები (№№8, 9, 17). წინა აზიისა და ურარტუს ფიბულებს არანაირი გენეტიკური კავშირი არა აქვთ დისკოებიან ხემისებურ ფიბულებთან, რადგან ამ ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ერთადერთი ცალი დისკოებიანი ხემისებური ფიბულა (სტამბულის მუზეუმი), რომელიც დაახლ. ძვ. წ. XII ს-ით თარიღდება და ისიც უცილობლად დასავლეთიდან შემოსულ იმპორტად ითვლება [Caner 1983, გვ. 27, ტაბ. 11]. ამგვარად, საქმე გვაქვს სხვადასხვა გენეტიკისა და ქრონოლოგიის მასალებთან, რომელიც საკმაოდ «თავისუფლად» მოქცეული ერთ ტაბულაზე.

ი. ვორონოვისეული III ტიპიც ანუ გრეხილრკალიანი ფიბულები, თავისი ევოლუციური განვითარების სათავეს გრეხილრკალიანი ხემისებური ფიბულებიდან იღებენ. გრეხილრკალიანი ფიბულები იმდენად პოპულარული ტიპია ყველა იმ ქვეყანაში, სადაც ფიბულები მზადდებოდა (კავკასიის სამხრეთი რეგიონების გარდა), რომ მისი ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური განვითარების წარმოდგენა რთული არაა. მაგრამ სირთულეებთანაა დაკავშირებული იმ კომპლექსების დათარიღება, რომლებიც შეიცავენ უძველეს გრეხილრკალიან ფიბულებს. მხედველობაში გვაქვს სამთავროს 1591 სამარხი, რომელზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი. ამ კომპლექსის დათარიღებას ი. ვორონოვიც შეეხო. მისი აზრით, სამარხის ინვენტარი (მახვილები, სარტყელის

ორნამენტაცია, დაკეჭნილი სამაჯურები, ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები) აერთიანებს სამარხს დვინის სახელოსნოსთან, რომლის განადგურებაც ურარტელების ერთ-ერთ თავდასხმასთანაა დაკავშირებული ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარში.¹⁶

ი. ვორონოვი სტატიის ბოლოს აკეთებდა სავსებით ლოგიკურ დასკვნას, რომ კავკასიის ფიბულები გენეტიკურად უკავშირდებიან ბერძნულ და იტალიურ ფიბულებს, რომელთაც კავკასიაში, როგორც ო. მუსკარელა ფიქრობდა, შექმნეს ჩრდილო-აღმოსავლეთის ლოკალური ვარიანტი [Muscarella 1965, გვ. 239, 240]. იგი მათ შემოჭრას კავკასიაში ძვ. წ. VIII ს-ით განსაზღვრავდა. მისი აზრით, I ტიპის ფიბულები შეიძლებოდა კავკასიაში როგორც სამხრეთიდან, ისე ჩრდ. შავიზღვისპირეთიდან გავრცელებულიყო. ხოლო II ტიპის ფიბულების გავრცელებას კავკასიაში, სამხრეთიდან ფიქრობდა. ასევე არ გამორიცხავდა, რომ საზღვაო გზითაც შეიძლებოდა მომხდარიყო მათი შემოსვლა კავკასიაში. ეს ბოლო მოსაზრება ჯერ კიდევ ბ. კუფტინს ქონდა გამოთქმული [Куфтин 1944, გვ. 316]. კავკასიაში ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გავრცელების გზების შესახებ ჩვენი მოსაზრება ი. ვორონოვის მოსაზრებისაგან განსხვავებულია, მაგრამ ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ამგვარად, კავკასიის ფიბულების ი. ვორონოვისეული ტიპოლოგია ძალიან სქემატურია, რომ არაფერი ვთქვათ უამრავ უზუსტობებზე და მხოლოდ იმ მიზანს ემსახურება, რომ წინასწარვე განსაზღვრულ თარიღამდე მიგვიყვანოს.¹⁷

დ. გერგოვას ა. მილჩევის ნაშრომზე [Milčev 1958, გვ. 475]¹⁸ დაყრდნობით საყურადღებოდ მიაჩნია მოსაზრება თრაკიული და კავკასიური ფიბულების ნათესაობის შესახებ. ა. კალიტინსკის მიერ წამოყენებული აზრი, კავკასიაში ფიბულების შეღწევისა ბერძნული კოლონიზაციის გავლენით ჩრდილო პონტოს სივრცეში, უარყოფილი იქნა, რადგან ამ ფიბულების ხანაში (ძვ. წ. VIII-VII სს.) ბერძნული კოლონიები ჩრდ. შავიზღვისპირეთში არ არსებობდნენ. აქედან გამომდინარე, ა. მილჩევი თვლის, რომ ფიბულები კავკასიაში აღმოჩნდნენ ჯერ კიდევ პირველი ბერძნული კოლონიების დაარსებამდე, როგორც შედეგი თრაკიელებსა და კავკასიის

¹⁶ ჩვენი დამოკიდებულება სამთავროს №591 სამარხის თარიღთან დაკავშირებით იხ. ქვემოთ.

¹⁷ კავკასიის ფიბულების ქრონოლოგიის საკითხთან ჩვენი დამოკიდებულება იხ. ქვემოთ.

¹⁸ ა. მილჩევის ნაშრომს ვიცნობ დ. გერგოვას ნაშრონის მიხედვით [Gergova 1987, გვ. 2].

ხალხებს შორის კონტაქტებისა. ის აღნიშნავს, რომ კავკასიური ფიბულების ქრონოლოგია ჯერ კიდევ არ არის საკმარისად ნათელი. უმარტივესი ტიპისათვის ახლახანს ადრეული დათარიღება – ძვ. წ. VIII ს. იქნა მიღებული, როგორც ის ბ. ტეხოვზე დაყრდნობით¹⁹ [Техов 1973] ამბობს. მას ბ. ტეხოვის ის მოსაზრებაც მოჰყავს, რომლის მიხედვითაც, თლიას სამაროვნის ფიბულები საფუძველს აძლევენ გამთხრელს ვარაუდისათვის, რომ ადრეული კავკასიური ფიბულები დამოუკიდებლად განვითარდნენ, განსხვავებით კავკასიის ფიბულების განვითარებული ტიპებისა. სპორადულად არსებული შემკულობა თრაკიულ და კავკასიურ ფიბულებზე ერთგვაროვანი არაა. ადრე რკინის ხანის განმავლობაში ორივე რეგიონში გვხვდება ანალოგიური ორნამენტის ჯგუფები, რომელთა პროტოტიპებიც შეიძლება ლოკალიზირდებოდეს კარპატების აუზში და ა. მილჩევის აზრით ადასტურებენ, რატომ ემყარება ფიბულების კავკასიური ჯგუფი ეთნიკურად თრაკიულ საფუძველს [Gergova 1980, გვ. 298, 303; 1987, გვ. 2].

ი. ბოუზეკის თანახმად მშვილდისებური ფიბულის ერთდროული გავრცელება საბერძნეთში, იტალიაში და დასავლეთ ბალკანეთში, ადრიატიკის გასწვრივ არსებულ კონტაქტებზე მიუთითებს. მისი კავკასიაში გამოჩენა კი განსაკუთრებულ პრობლემას ქმნის. მისეული C ტიპის (რკალზე დისკოსებურშემსხვილებებიანი) ფიბულებზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ ეს ტიპი ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან გავრცელებული იყო ადრიატიკის გაყოლებით, საბერძნეთში, კვიპროსზე, სირიაში და კავკასიის რეგიონში, ხოლო მარტივმშვილდიანი ფიბულები (A ტიპი) კავკასიაში გამოირჩევიან სიმძიმით, მასიურობით და უფრო მჭედლის ნამუშევარს გვანან, ვიდრე ოქრომჭედლისა [Bouzek 1985, გვ. 159, ფიგ. 81; 1980].

საინტერესოა ი. ბოუზეკის მოსაზრება ახალი ათონისა და აბგარხუკის ფიბულების შესახებ. მისი აზრით, ისინი ძლიერ გვანან ბერძნულ პროტოგეომეტრიულ ფიბულებს, როგორც საერთო იერით, ასევე დისკოებით. ამასთანავე აღნიშნავს, რომ ფიბულათა სხვა ვარიანტები დასავლეთ რეგიონიდან მოგვაგონებენ ბერძნულ სქემას. მისი აზრით, ამიერკავკასიის შავიზღვისპირეთი ყველაზე უფრო საუკეთესო სავარაუდო არეა საბერძნეთთან საკონტაქტოდ, რაც მითებშიც აისახა. ის აგრეთვე აღნიშნავს, რომ არა მარტო ფიბულები, არამედ ცხოველების და ადამიანების

---

¹⁹ რომელი ტიპის დათარიღებას გულისხმობს, გაუგებარია.

ფიგურები, სატევრები და სხვა ნივთებიც ავლენენ დასავლურ კავშირებს. ი. ბოუზეკის აზრით, საქართველოს განვითარება გვიან ბრინჯაოდან ადრე რკინის ეპოქამდე შეიძლება შეედაროს ცენტრალური ევროპის ჰალშტატურ უწყვეტ განვითარებას [Bouzek 1983, გვ. 191].

ალ. პრუსს კავკასიის მასალებიდან თლიას სამაროვნის ფიბულები 5 ტიპად აქვს დაყოფილი 1. ასიმეტრიულრკალიანი 2. სიმეტრიულრკალიანი (ოდნავ დაბალი თალით – ნ. ს.); 3. ნახევარწრისებურრკალიანი, შემკული; 4. სიმეტრიული, ნახევარწრისებური, სადა, განიერი ბუდით; 5. ნახევარწრიული, სიმეტრიული, რკალზე დისკოსებური შემსხვილებებით. მისი თქმით, მას მერე, რაც ნათელი გახდა, რომ ყობანის კულტურის სივრცეში ფიბულები ირგვლივ მდებარე (umliegende = окружающая) რეგიონებიდან იქნა გადაღებული, ცენტრალური საკითხი ყობანის კულტურის დასაწყისის დათარიღებისა გახდა ფიბულების გაჩენის მომენტი. ის გამორიცხავს მედიტერანული სივრციდან ფიბულების შემოსვლას ანატოლიის გზით, რადგან ცენტრალურ თურქეთში ფიბულები ძვ. წ. VII ს-დან ჩნდება. გამორიცხავს ამ პროცესში უკრაინის გზასაც. ბოლოს კი ასკვნის, რომ კავკასიაში ფიბულები საზღვაო გზით გაჩნდნენ.²⁰ ის აღნიშნავს, რომ რკალისებური ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-შიც არსებობენ და, რომ ადრეულ რკალისებურ ფიბულებს დიდი ზამბარა აქვთ, რასაც ქრონოლოგიისათვის მნიშვნელობა ენიჭება. ალ. პრუსის აზრით, კავკასიაში ფიბულების გავრცელების თარიღია ძვ. წ. XI-IX სს. [Pruß 1990, გვ. 154]. ამ საკითხთან დაკავშირებით მას ალბათ ყველაზე მისაღებად მიაჩნია გ. კოსაკის არგუმენტაცია (ზმეისკოეს მუხლისებური ფიბულა, მისი პარალელები, ქრონოლოგიურად დაკავშირება ეგეოსისა და სიცილიის ძვ. წ. XI ს-ის ფიბულებთან, თლიას ასიმეტრიული ფიბულების ამ ფიბულებიდან განვითარება და ამიტომ, კავკასიაში ფიბულების გაჩენის ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით განსაზღვრა – ნ. ს.), მაგრამ როგორც თვითონ წერს, ამ გასაოცარი თეზისათვის («überraschende These») გ. კოსაკის არგუმენტაცია მაინც საკმარისი არ უნდა იყოს. მისი აზრით, ზმეისკოეს აღმოჩენა იმდენად იზოლირებულია, რომ ფიბულების ლოკალური წარმოშობა კი არ უნდა ვივარაუდოთ, არამედ ბიძგი დასავლეთიდან იმპორტში უნდა დავინახოთ. მას მისაღებად მიაჩნია ა. ტალგრენის, ჯ. ზუნდვალისა და ო. მუსკარელას არგუმენტები

²⁰ შდრ. Куфтин 1944, გვ. 316; 1950, გვ. 224, 225.

ფიბულების კავკასიაში გამოჩენის ძვ. წ. X ს-ით განსაზღვრის სასარგებლოდ და თავის მხრივ უმატებს, რომ დიდი ზომის ზამბარა, რაც დამახასიათებელია ადრეული ბერძნული ფიბულებისათვის, თლიას ფიბულებში უკვე აღარ გვხვდება [Pruß 1990, გვ. 156]. ალ. პრუსი თვლის, რომ თლიას სამაროვანს შუამავალი როლი უკავია ჩრდილო და ამიერკავკასიას შორის [Pruß 1994, გვ. 22].

თლიას სამაროვნის მასალა ალ. პრუსს დაყოფილი აქვს მამაკაცთა სამარხების ექვს და ქალთა სამარხების ექვს ჯგუფად და ორივე ჯგუფის ქრონოლოგია ერთად აქვს მოცემული. მისი ამგვარი დაყოფის მიხედვით მამაკაცთა სამარხებში უადრესი ფიბულები (ასიმეტრიული, დაბალი და ნახევარწრისებური) ჩნდება – ჯგუფში თლია 2, რომელსაც ძვ. წ. X ს-ით ათარიღებს [Pruß 1993, გვ. 30; 1994, გვ. 16], ხოლო ქალთა სამარხებში კი – ჯგუფში თლია 3/4, რომელსაც ძვ. წ. IX და VIII ს-ის პირველი მეოთხედით – VIII ს-ის ბოლოთი ათარიღებს [Pruß 1993, გვ. 39; 1994, გვ. 16, 17]. ე. ი. ფაქტიურად გ. კოსაკისა და ალ. პრუსის დათარიღება – ძვ. წ. ათასწლეულთა მიჯნა, ძვ. წ. X ს. – ერთმანეთს ემთხვევა.

ალ. პრუსის ტიპოლოგიაში ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოა ის, რომ სწორადაა დალაგებული ტიპები – ასიმეტრიული, დაბალრკალიანი, ნახევარწრისებურრკალიანი. ეს სავსებით ბუნებრივია, რადგან თვით შედარებითი ქრონოლოგია გვაძლევს ამის საფუძველს. ტერმინს «ასიმეტრიულრკალიანი», მკვლევარი იმეორებს გ. კოსაკის კვალდაკვალ, რომელმაც პირველად გამოიყენა ეს განსაზღვრება [Kossack 1983, გვ. 97, სურ. 31-4]. ორივე მეცნიერი ამ ტერმინს (ასიმეტრიული) იყენებს იმდენად, რამდენადაც ეს ჭირდებათ სამაროვნის ქრონოლოგიის ასაგებად. გ. კოსაკი თლიას სამაროვნის ასიმეტრიულრკალიან ფიბულებს აკავშირებს სამხრეთ ევროპის მუხლისებურ ფიბულებთან და ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით ათარიღებს [Kossack 1983, გვ. 99-101].

ს. რაინჰოლდის აზრით, ჩრდილოკავკასიური ფიბულები მიეკუთვნებიან რკალისებური ფიბულების კლასს. ისინი არიან დამოუკიდებელი კავკასიური წარმოშობისა, რადგან მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ანატოლიური, ბერძნული და ბალკანური ფიბულებისაგან. ამასთან ნაკლებ სტილისტურ კავშირს ავლენენ წინააღმოსავლეთის ფიბულებთან.

ფიბულების ს. რაინჰოლდისეული კლასიფიკაციის მთავარი კრიტერიუმია ფიბულათა რკალის მოყვანილობა, რადგან ქრონოლოგიურ მომენტს როგორც ჩანს, ფი-

ბულის რკალის სისქე განსაზღვრავს. წვრილი რკალი ადრეულია, მსხვილი, დაკუთხული რკალი – გვიანი. შემკულობის მიხედვით ის ფიბულებში გამოყოფს 6 ჯგუფს: 1. ფიბულები სადა რკალით; 2. ფიბულები შემკული თევზიფხური სახით; 3. გეომეტრიული მოტივებით შემკული ფიბულები; 4. დაკუთხულრკალიანი ფიბულები; 5. გრეხილრკალიანი ფიბულები; ვარსკვლავისებურჭრილიანი რკალის მქონე ფიბულები.

ს. რაინჰოლდს, როგორც განსაკუთრებული ფორმები, გამოყოფილი აქვს სამი ფიბულა: ზომორფულრკალიანი ფიბულა, გველისებურრკალიანი და ზმეისკოეს ნასახლარის ე. წ. მუხლისებური ფიბულა [Reinhold 1995, გვ. 103, დანართი 1, გვ. 1-3, ტაბ. 247].

ვ. ლიჩელის აზრით, კავკასიის ფიბულები მომდინარეობენ არა უშუალოდ ბერძნული პროტოტიპებიდან, არამედ ადრე რკინის ხანის ბერძნული ორიგინალების ფიგურული ადაპტაციებიდან, და რომ ჩვენ შეიძლება მათ ვუწოდოთ ფრიგიული ფიბულების კოლხური რეინტერპრეტაცია. ის თვლის, რომ ფიბულის ტიპი, რომელიც შეიქმნა კავკასიის ფარგლებს გარეთ, შემოტანილ იქნა კავკასიაში მცირე აზიიდან, უფრო ფრიგიიდან საქონლის მოძრაობასთან ერთად, ვიდრე უშუალოდ ბერძნული პროტოტიპების მოძრაობის შედეგად შავი ზღვის მეშვეობით. მისი აზრით, ეს დასკვნა ბაზირებულია პირობით მონაცემებზე, რადგანაც არც ადრეული ფრიგიული და არც ბერძნული ფიბულა არ ყოფილა აღმოჩენილი საქართველოს ტერიტორიაზე²¹. ის თვლის, რომ ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს სხვა სახის აღმოჩენა – ბრინჯაოს ქანდაკება ფრიგიული ქუდით (იმოწმებს – ღამბაშიძე, ღამბაშიძე 1987, გვ. 40, 41). ფიბულის გამოჩენას კავკასიაში ის ძვ. წ. VII ს-ს მიაწერს [Licheli 1997, გვ. 33-43].

ი. მოტცენბეკერი «კოსნიერსკას კოლექციის» (ფასკაუ, ზემო რუთხა) პუბლიკაციასთან დაკავშირებით, სადაც ფიბულებიცაა წარმოდგენილი, ეხება კავკასიურ ფიბულებს, რომლებსაც ადრეული ყობანის კულტურას მიაკუთვნებს. ის გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ფიბულათა მასობრივი პროდუქციით კალიანი ბრინჯაოს შემოსვლა ხომ არ ხდებოდა იმ ქვეყნებიდან (ბალკანეთი, ალპების მხარე, ეგეოსი, იტალია), სადაც კავკასიაზე უფრო ადრე ქონდათ გამოყენებული ბრინჯაოს

²¹ ჩვენი დამოკიდებულება ამ საკითხის შესახებ იხ. ქვემოთ.

წარმოებაში კალა, რომელიც სატრანზიტო ვაჭრობით უნდა შესულიყო ცენტრალურ კავკასიაში. მისი აზრით, ფიბულებზე დაყრდნობით კავკასიის სივრცეში უცხო (ევროპული) ხალხთა დიდი რაოდენობის შემოჭრას ადგილი არ უნდა ქონებოდა [Motzenbäcker 1996, გვ. 103, 104].

მას «კოსნიერსკას კოლექციის» ერთწილად რკალისებურ ფიბულებში სამი ტიპოლოგიური ჯგუფი აქვს გამოყოფილი: რკალშემკული და სხვადასხვანაირი განივკვეთის მქონე ფიბულები (ვარიანტები F1-F5), დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები და გრეხილრკალიანი. I ჯგუფის ფიბულები, რომელთა საწყისი თარიღი მთლად ნათელი არაა, როგორც ი. მოტცენბეკერი წერს, ხანგრძლივი დროის მანძილზე არსებობენ, რკინის ხანის ჩათვლით და მათ ფორმებს რკინის ფიბულები იმეორებენ. F1 ვარიანტი დათარიღებულია ძვ. წ. XI-X სს-ით, F4 ვარიანტი _ ძვ. წ. X-IX სს-ით, F5 ვარიანტი _ ძვ. წ. VI ს-ით. მიუხედავად იმისა, რომ ი. მოტცენბეკერი დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულების დათარიღებაში გ. კოსაკს ეყრდნობა, ამ შემთხვევაში იზიარებს ბ. ტეხოვის დათარიღებას _ ძვ. წ. VI-V სს [Motzenbäcker 1996, გვ. 103-105].

გ. კოზენკოვა მისეული «ყოზანის კულტურის» აღმოსავლური ვარიანტის უძველეს ფიბულად სერჟენ-იურტის ნასახლარის ძვ. წ. X-VII სს-ით დათარიღებული ფენის რკალისებურ ფიბულას თვლის და ის ძვ. წ. XIII-X სს-ის იტალიური თადისებური ფიბულების მინაბამად მიაჩნია. თვით ფიბულას სერჟენ-იურტიდან ძვ. წ. X-IX სს-ს მიაკუთვნებს [Козенкова 1982, გვ. 59]. ის არ იზიარებს ი. ვორონოვის მიერ შემოთავაზებულ კავკასიაში ფიბულების შემოსვლის თარიღს (ძვ. წ. VIII ს.) და იშველიებს ა. კალიტინსკის მოსაზრებაზე (ფიბულათა გამოჩენის დაკავშირება ბერძნულ კოლონიზაციასთან) ა. იესენის მიერ გასული საუკუნის 30-იან წლებში გამოთქმულ კრიტიკულ შენიშვნას, რომ ბერძენი ზღვაოსნები ძვ. წ. VIII ს-ში ვერ შემოიტანდნენ ფიბულის იმ სახეობას, რომელიც საბერძნეთში აღარ იწარმოებოდა²². კავკასიის ფიბულების საწყისი თარიღის განსაზღვრაში ის დიდ როლს ანიჭებს ზმეისკაია სტანიცას ფიბულას [იხ. Деопик, Крупнов 1961, გვ. 28], რომელსაც გამთხრელების აზრის საწინააღმდეგოდ, რომ ეს ნივთი დეფორმირებული ქინძისთავია და არა ფიბულა, თვლის ძვ. წ. XI-X სს-ის მუხლისებურ იტალიურ

²² ეს მოსაზრება უკვე საკმაოდ მოძველდა, რაც კარგად ჩანს ბოლო ხანების გამოკვლევების მიხედვითაც.

ფიბულად. ის ყურადღებას ამახვილებს აგრეთვე, ე. წ. ფარისებრ ფიბულაზე ვ. დოლბეჟევის 1887 წლის გათხრებიდან ყობანის ჩრდილო სამაროვანზე და აღნიშნავს, რომ ფარისებრი ფიბულები დამახასიათებელია ურნათა ველების კულტურისათვის (ძვ. წ. XII-XI სს-ში [Козенкова 1996, გვ. 81, 85]).

კავკასიის ფიბულების კლასიფიკაციის მცდელობების (მ. თრაფში, გ. კოსაკი – ზურგის ფორმა და განივკვეთი; ბ. ტეხოვი – ზურგის ფორმა და ორნამენტი; ა. კალიტინსკი, ბ. კუფტინი, ი. ვორონოვი – მათ პირდაპირ გადმოიტანეს ხმელთაშუაზღვისპირეთის ფიბულების ტიპოლოგია) მიმოხილვისას, ვ. კოზენკოვა აღნიშნავს, რომ ყველა მკვლევარი აწყდებოდა ადგილობრივი ძეგლების ქრონოლოგიის პრობლემას. ისინი ან ამველებდნენ ან აახალგაზრდავებდნენ მასალებს. ვ. კოზენკოვა თვლის, რომ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ფიბულების ზეგავლენის უარყოფა კავკასიის ფიბულებზე არამართებულია. მთავარია დადგინდეს როდის მოხდა ეს, რომელი გზებით ხდებოდა ფიბულების გავრცელება, როგორი მოდიფიკაცია განიცადეს მათ უცხო პირობებში.

ვ. კოზენკოვას აზრით, ხმელთაშუაზღვისპირეთის ყველაზე ადრეული ტიპი, ხემისებური ფიბულები (ძვ. წ. XIII-XII სს.) კავკასიაში არ გვაქვს, მაგრამ გვაქვს მისი გვიანი მოდიფიკაცია, ე. წ. მუხლისებური ფიბულა (ძვ. წ. XI-X სს.) და ფარისებრი ფიბულა²³ (ძვ. წ. XI-X სს.) ზმეისკოეს ნასახლარიდან და ზემო ყობანის სამაროვნიდან. «ირიბ» დამადასტურებლად იმისა, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო ადრეული იერი კავკასიური ფიბულისა, მას მაგალითად მოჰყავს სტეპნოს ძვ. წ. XI-X სს-ით დათარიღებული ფიბულა. ამ უკანასკნელთან კი თლიას (1164, 115 სამარხები) ფიბულებს აკავშირებს.

საბოლოოდ, ის ყობანის კულტურის მისეულ დასავლურ ვარიანტში ფიბულების ორ ტიპს გამოყოფს. ტიპოლოგიის საფუძვლად აღებული აქვს რკალის ფორმა, ხოლო ვარიანტები გამოყოფილი აქვს შემდეგი ნიშნებით: რკალის ყველაზე დიდი სიმაღლის შეფარდება ნემსის სიგრძესთან; რკალის განივკვეთის ფორმა; მიმღების (ბუდის) ფორმა და ზომა; ზამბარის ნახვევების რაოდენობა; რკალის დეკორი. ამ პრინციპით მისი I ტიპის ფიბულების ტიპოლოგიური ნიშნებია – თანაბრად გაგანიერებული რკალი, მრგვალი, როზეტისებური, სეგმენტისებური და რომბული განივკვეთით; II

²³ სამწუხაროდ ეს ნივთი სპეციალურ ლიტერატურაში ვერსად მოვიძიეთ.

ტიპის ფიბულების ტიპოლოგიური ნიშნებია – მკვეთრად შემსხვილებული ზურგი, თავსა და ბოლოში რგოლისებური შვერილებით. ვ. კოზენკოვას I ტიპის ფიბულები თავისი 4 ვარიანტით, არსებობენ ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნიდან ძვ. წ. VI-V სს-ის ჩათვლით. II ტიპის ფიბულები – ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან ძვ. წ. VI ს-მდე. მკვლევარი ბოლოს ასკვნის, რომ როგორც I ასევე II ტიპის ფიბულების პროტოტიპები შეგვიძლია დავინახოთ ე. საპოუნა-საკელარაკისის «IV B» ტიპში²⁴ [Козенкова 1998, გვ. 71-75].

ნ. დოლიძეს აფხაზეთის სამაროვნის ფიბულები დაყოფილი აქვს 6 სახეობად. ესენია: მრგვალგანივკვეთიანი, გრეხილრკალიანი, წურბლისებურრკალიანი, დაწახნაგებულრკალიანი, ფირფიტოვანრკალიანი, ასიმეტრიული. მ. თრაფშის მსგავსად ნ. დოლიძესაც მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულების სახეობაში სხვადასხვაგვარრკალიანი ფიბულები აქვს გაერთიანებული. მაგ.: ჭვირულვარდულრკალიანი და რომბულრკალიანი [დოლიძე 1999, გვ. 65-67]. გაურკვეველია რას გულისხმობს მკვლევარი «ასიმეტრიულ» ფიბულაში [დოლიძე 1999, გვ. 68, 69]. მას კოლხეთში ფიბულების გავრცელების პერიოდად ძვ. წ. VIII-VI სს-ი მიაჩნია [დოლიძე 1999, გვ. 71].

ო. ლორთქიფანიძე აღნიშნავდა, რომ ძვ. წ. VIII-VII სს-ში კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში სრულიად აშკარად თავს იჩენს ინოვაციები, რომლებიც ვერ აიხსნება ვერც ადგილობრივი ტრადიციებით და ვერც წინააზიურ კულტურებთან ურთიერთობით. ამ სიახლეთა შორის ჩნდება ტანსაცმლის ახალი ელემენტი, ე. წ. სუბმიკენური ტიპის ერთწილადი მშვილდისებური ფიბულები, ხოლო აფხაზეთში აღმოჩენილი იმპორტული ფიბულები კოლხეთისა და ეგეოსური სამყაროს კოლონიზაციამდელი კონტაქტების დამადასტურებელია [ლორთქიფანიძე 2002, გვ. 187, 188, სურ. 157].

ჯ. აფაქიძე კავკასიის ფიბულებიდან თლიას სამაროვნის ფიბულებს 4 ტიპად ყოფს «მორფოლოგიური და ქრონოლოგიური ასპექტების გათვალისწინებით»: I. ასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები; II. ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ანუ იგივე ნახევაროვალურრკალიანი; III. ნახევარწრისებურრკალიანი; IV. ნახევარწრისებურრკალიანი, რკალზე «დისკოსებრი» გამონაზარდებით.

²⁴ ვ. კოზენკოვას მიერ მოტანილი ეს პარალელი ვერაა შესაფერისი, რადგან ე. საპოუნა-საკელარაკისის «IV B» ტიპის ფიბულებს კავკასიური დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულებისაგან განსხვავებით, აქვთ შემსხვილებული რკალი, რომელიც შემოსაზღვრულია ასტრაგალისებური შემსხვილებებით.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ პირველ რიგში სრული არეულობაა ტერმინოლოგიაში. I ტიპის ფიბულები ნამდვილად ასიმეტრიულრკალიანია და ტაბულაზე გამოსახულს შეესაბამება. II ტიპის ფიბულები ნახევაროვალურრკალიანია და როგორ შეიძლება ისინი ამავდროულად, როგორც ტექსტშია აღნიშნული ოდნავასიმეტრიულრკალიანი იყვნენ – გაუგებარია?! IV ტიპად გამოყოფილ დისკოსებურგამონაზარდიან ფიბულებზე აღნიშნავს, რომ ნახევარწრისებურრკალიანია ანუ თავისუფლად შეიძლებოდა III ტიპში მათი გაერთიანება ვარიანტის სახით (შდრ. სულავა 2000ა) [აფაქიძე 2002, გვ. 161-166]. ჯ. აფაქიძის მიხედვით, თლიას სამაროვანზე ფიბულები ჩნდება – თლია II A ქვეპერიოდში, ძვ. წ. XI ს-ის მეორე ნახევარში. სხვა მკვლევართა კვალდაკვალ ისიც თვლის, რომ ფიბულები კოლხეთში საბერძნეთიდან და იტალიიდან უნდა გავრცელებულიყვნენ და აქ ლოკალური, აღმოსავლური ვარიანტი შეექმნათ [აფაქიძე 2002, გვ. 233-242].

ასეთია მოკლედ კავკასიის ფიბულათა შესწავლის ისტორია. როგორც ვნახეთ, კავკასიის ფიბულების შესახებ მკვლევარები, ხშირად ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებულ და ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებს გამოთქვამენ. ეს ეხება ფიბულების გენეზისის პრობლემას, ქრონოლოგიასა თუ სხვა მნიშვნელოვან საკითხებს. ჩვენს დამოკიდებულებას ცალკეული მკვლევარების მიერ გამოთქმულ შეხედულებებზე გზადაგზა, ქვემოთ შევხებით.

I თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების აღმოჩენები

კავკასიაში ერთწილად რკალისებურ ფიბულათა უმეტესი ნაწილი აღმოჩენილია სამაროვნებზე, შემდეგ განძებში, იშვიათად სამლოცველოებზე და ნასახლარებზე. ფიბულათა აღმოჩენები 152 ძეგლიდანაა ცნობილი²⁵. საერთო სურათის წარმოსადგენად, თუ რა ვითარებაშია აღმოჩენილი კავკასიის ფიბულები, აუცილებლად მივიჩნიეთ იმ ძეგლების მიმოხილვა, რომელთაც განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ კავკასიის არქეოლოგიაში.

²⁵ ბუნებრივია, რომ ამ ციფრს არ შეიძლება სიზუსტის პრეტენზია ქონდეს, ვინაიდან კავკასიაში არსებული პოლიტიკური ვითარების გამო, არ გვქონდა საშუალება კავკასიის ყველა მუზეუმის ფონდებში მუშაობისა; ზოგჯერ, სამწუხაროდ, არც ყველა ნაშრომზე მიგვიწვდებოდა ხელი.

სამაროვნები. კავკასიაში რამდენიმე ისეთი სამაროვანია, რომლებიც მნიშვნელოვანია როგორც ფიბულათა კონცენტრაციის, ისე იქ მოპოვებული ფიბულების სწორი ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური განსაზღვრის შესაძლებლობის თვალსაზრისითაც, რადგან ამაზე დიდადაა დამოკიდებული კავკასიაში ფიბულების გამოჩენისა და გენეზისის საკითხები, მათი ევოლუციური განვითარების სურათის წარმოდგენა. ამიტომ, საჭიროდ ჩავთვალეთ მოკლედ წარმოვადგინოთ: რა მასალას შეიცავს ეს სამაროვნები, მათი დღეისათვის მიღებული დათარიღება, ამა თუ იმ სამაროვნის როლი კავკასიის არქეოლოგიის პრობლემატური საკითხების გადაწყვეტასთან დაკავშირებით. ანუ ყველა ის ასპექტი, რომლებიც ახლავს ამ სამაროვნებში აღმოჩენილ ფიბულებს. ვფიქრობთ, ამგვარი მიმოხილვით გარკვეული სურათის წარმოდგენა შეიძლება კავკასიაში ფიბულების გავრცელების შესახებაც.

ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნები.

ურეკი (ტაბ. 61). ურეკის სამაროვანზე საველე-არქეოლოგიური სამუშაოები, რომელმაც ფიბულების შემცველი სამარხები გამოავლინა, 1976 წელს დაიწყო. სამარხები იქ ორგვარია – კოლექტიური სამარხი ორმოები (№№1, 2, 3) და ინდივიდუალური (69 სამარხი). კოლექტიური სამარხი ორმოები საოჯახო-საგვარეულო სამარხებადაა მიჩნეული. ამ სამარხებში, დაკრძალვასთან დაკავშირებული რიტუალის შესრულების შემდეგ ასაფლავებდნენ მიცვალებულთა ძლიერ დანაწევრებული ძვლების ნაშთებს. თანმხლები ინვენტარი წარმოდგენილია: იარაღით, სამკაულით, საკულტო საგნებით, იშვიათად თიხის ჭურჭლით. ხშირ შემთხვევაში მიცვალებულთა ნაშთები და კუთვნილი ნივთები გამოცალკევებულ ჯგუფებად (ქვეკომპლექსებად) იკითხება. ქვეკომპლექსში შემავალი ნივთები ხშირად თავმოყრილია სეგმენტურ იარაღზე ან ფარის უმბონზე. დაფიქსირებულია ნივთების ჯგუფისა და ძვლოვანი ნაშთების ტყავში ან ქსოვილში გახვევის შემთხვევები (№1 სამარხი ორმო, I და II ქვეკომპლექსები). სამარხში ნივთები ზოგჯერ ისე კომპაქტურადაა განლაგებული, რომ ქვეკომპლექსების გამოყოფა საკმაოდ პირობითია.

სამივე სამარხი ორმო (№№1, 2, 3) და ე. წ. საკულტო მოედანიც დაზიანებული იყო იქ გამართული ქვიშის კარიერზე წარმოებული სამუშაოების შედეგად. საკულტო მოედანი წარმოადგენდა ქვაყრილით მოფენილ მოედანს. ქვაყრილში ფიქსირდებოდა ცეცხლის კვალი, წვრილად დანაწევრებული ძვლების ნაშთები, თიხის ჭურჭლის უამრავი ნატეხები და ცალკეული ნივთები: რკინის დანები, სატევარი, თოხი, შუბის

მასრა; ბრინჯაოს ღერო, ისრისპირები, ზარაკი, აბზინდა მილაკი; კაჟის ისრისპირი; ვერცხლის რგოლები; სარდიონის, იასპის, მინის, გიშრის მძივები; ძვლის ნივთები; სალესი ქვები.

ინდივიდუალური სამარხებიც (№№1-69) სავარაუდოდ კრემაციული უნდა ყოფილიყო. ინვენტარის მიხედვით ისინი სამარხი ორმოების მსგავსია [მიქელაძე 1985, გვ. 3-13].

ურეკის სამაროვნიდან 9 ფიბულაა ცნობილი.²⁶ 6 ფიბულა (3 ბრინჯაოსი, 3 რკინისა) აღმოჩნდა №3 სამარხ ორმოში (მეორადი დაკრძალვა კრემაციით). თანმხლები ინვენტარი წარმოდგენილია შემდეგი მასალით: კერამიკა – ქოთნები, ქუსლ-გამოყვანილი ჭურჭელი; ბრინჯაო – სეგმენტები, ჰარპუნები, თოხი, საყბეური, უმბონები, ცულები, სატევარი, ისრისპირები, ლურსმნები, საკისრე რკალები, სამაჯურები, რგოლები, აბზინდები, დუგმები, მცირე ქანდაკებები, საკინძები, მილაკები; რკინა – სატევრები, შუბისპირები, ისრისპირები, ცული; ოქრო – ზოომორფულთავებიანი სასაფეთქლე რგოლები, მილაკი, გარსაკრავი, მძივი; მძივები – სარდიონის, იასპის, გიშრის, ქალცედონის ქარვის, ოპალის, მინის; თვლები – სარდიონის [მიქელაძე 1985, გვ. 102-104, ტაბ. IX-XVIII].

3 ფიბულა (2 ბრინჯაოსი, 1 რკინის) აღმოჩენილია სამარხის გარეთ მოპოვებულ მასალაში [მიქელაძე 1985, გვ. 13, ტაბ. XXVII2(948), 3(949)].

ჩვენთვის საინტერესო ფიბულების შემცველ №3 სამარხ ორმოს თ. მიქელაძე ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრით ათარიღებდა [მიქელაძე 1985, გვ. 90, 91].

ურეკის სამაროვნის მაღალრკალიანი ფიბულები 5 სახისაა: 1. მრგვალგანიკვეთრკალიანი სადა ფიბულა [მიქელაძე 1985, ტაბ. XXVII3]; 2. მრავალწახნაგაგანიკვეთიანი, წიწვისებურად შემკული [მიქელაძე 1985, ტაბ. XXVII2].

3. მრგვალგანიკვეთრკალიანი, ზურგშემსხვილებული, რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებით²⁷ [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII40]; 4. რომბულგანიკვეთიანი რკალით [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII27]; 5. ბრტყელრკალიანი. რკალის თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით და ასეთივე შემსხვილებებით ნემსზე [მიქელაძე 1985, ტაბ.

²⁶ მ. ჭირაქაძის მიხედვით 15 ერთეულია [ჭირაქაძე 1997, გვ. 275, 280].

²⁷ ამ ფიბულას მ. ჭირაქაძე რატომღაც მიიჩნევს ღრუმუცლიანად – «ღრუ ღეროსაგან დამზადებულად», «წურბლისებრი (ღრუ)», «მშვილდის ღრუ ტანი», «მშვილდსაკინძის მშვილდი ღრუ არის», «სუბმიკენური ღრუტანიანი», «т. н. сүбмикенская фибула с полою дужкой» [ჭირაქაძე 1997, გვ. 277, 278, 283-286]. ნივთი არასწორადაა განსაზღვრული. მას არა აქვს ღრუ მუცელი და არც შეიძლება ქონდეს, რადგან დისკოსებურშემსხვილებებიან ფიბულებს, სადაც არ უნდა იყვნენ ისინი გავრცელებული, ღრუ ტანი არა აქვთ (იხ. თავი III, ტიპოლოგიის შესახებ).

XIII49]. თ. მიქელაძე თვლიდა, რომ ურეკის სამაროვნის ფიბულები მორფოლოგიურად და ორნამენტაციით სუბმიკენური ფიბულებისაკენ მიილტვიან [მიქელაძე 1985, გვ. 47].

ნიგვზიანი (ტაბ. 62, 63). ნიგვზიანის სამაროვანზე საველე-არქეოლოგიური სამუშაოები 1974 წელს დაიწყო. სამაროვნის ყველა სამარხი კოლექტიურია ანუ ურეკის მსგავსად ეს სამარხებიც სამარხი ორმოებია. ისინი ამოჭრილია თირში და სავსეა მიცვალებულის ძვლებით, ინვენტარით და რიყის ქვებით, რომლებიც სავარაუდოდ, ქვაყრილის ნარჩენები უნდა იყოს. ცალკეული ინდივიდის კუთვნილი ინვენტარის გამოყოფა თითქმის შეუძლებელია. გაითხარა 12 სამარხი ორმო და «საკულტო მოედანი». ნიგვზიანის სამაროვნიდან 5 ბრინჯაოს ფიბულაა ცნობილი²⁸. ისინი აღმოჩენილია №1 და №6 სამარხ ორმოებში.

№1 სამარხი ორმოს ინვენტარი, ბრინჯაოს 4 ცალი ფიბულის გარდა, წარმოდგენილი იყო შემდეგი მასალით: კერამიკა – ქუსლგამოყვანილი სასმისები, ტოლჩები, ქოთნები, ყურმილიანი დოქები, ვაზები; ბრინჯაო – სატევრები, შუბისპირები, ჰარპუნები, აბზინდები; რკინა – სატევრები, შუბისპირები, სამაჯური; მძივები – სარდიონის, იასპის, ქალცედონის, გიშრის, მინის, გაუმჭვირვალე, პოლიქრომიული [მიქელაძე 1985, გვ. 71, 117, 119, ტაბ. XXXVII-XLIII].

№6 სამარხი ორმოს ინვენტარი, 1 ცალი ბრინჯაოს ფიბულის გარდა, წარმოდგენილია შემდეგი მასალით: კერამიკა – ყურმილიანი დოქები, ქუსლგამოყვანილი ჭურჭელი; ბრინჯაო – სატევარი, ქანდაკება, სამაჯური, რგოლები; ვერცხლი – რგოლი; მძივები – სარდიონი, იასპი, ოპალი, გიშერი, მინის თეთრი, მწვანე, პოლიქრომიული [მიქელაძე 1985, გვ. 72, 120, ტაბ. XXXV, XLVI].

ნიგვზიანის სამაროვნის ფიბულების შემცველი ორივე სამარხი ძვ. წ. VII ს-ის მიწურულითაა დათარიღებული [მიქელაძე 1985, გვ. 91].

ნიგვზიანის სამაროვნის ფიბულები 3 სახისაა: 1. ასიმეტრიულრკალიანი, მრგვალგანივკვეთიანი, დაშორებული ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული; 2. დაბალრკალიანი, მრგვალგანივკვეთიანი, დაშორებული ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული; 3. სადა, მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულების ფრაგმენტები. თ.

---

²⁸ მ. ჭირაქაძის მიხედვით 9 ერთეულია [ჭირაქაძე 1997, გვ. 275].

მიქელაძე მათაც ისე განსაზღვრავდა, როგორც ურეკის სამაროვნის ფიბულებს [მიქელაძე 1985, გვ. 82].

ერგეტა (ტაბ. 64, 65). ერგეტის სამაროვანზე საველე-არქეოლოგიური სამუშაოები 1978 წელს დაიწყო. გამოვლენილია ოთხი სამაროვანი ერგეტა I, III და IV, რომლებზეც დასრულებულია სამუშაოები და ერგეტა II, რომელზეც მუშაობა გრძელდება [პაპუაშვილი, პაპუაშვილი 2005, გვ. 3]. ერგეტის სამაროვანიც ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგება – საკულტო მოედნისა და კოლექტიური სამარხი ორმოებისაგან. ერგეტის სამაროვნებზე (ისევე როგორც დღვაბის) განსაკუთრებული ვითარებაა იმ თვალსაზრისით, რომ ისინი არაა დაზიანებული სხვადასხვა გარემოებებით. ამიტომ, მათზე დაყრდნობით თითქმის ზედმიწევნით შეიძლება აღვადგინოთ იქ არსებული დაკრძალვის წესი [პაპუაშვილი 1998, გვ. 9-17]²⁹.

ერგეტის სამაროვნებიდან 12 ფიბულაა ცნობილი [ჭირაქაძე 1997, გვ. 275]. ისინი აღმოჩენილია: ერგეტა I №5 სამარხ ორმოში – 2 ცალი³⁰. ერთი ფიბულა მხოლოდ ზამბარის ფრაგმენტითაა წარმოდგენილი, მეორე – ბრტყელრკალიანია [პაპუაშვილი 1998, ტაბ. XXIV97,98]. ასევე ზამბარის ფრაგმენტითაა წარმოდგენილი რკინის ფიბულა ერგეტა IV №2 სამარხი ორმოდან [Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი, Чубინიшვილი 1991, გვ. 63, ტაბ. 14824]. ერგეტა I №6 სამარხ ორმოში ერთი ცალი ფიბულაა წარმოდგენილი და ისიც მხოლოდ ზამბარისა და ნემსის ფრაგმენტით [პაპუაშვილი 1998, ტაბ. XXXVIII65]. ერგეტა III №1 სამარხ ორმოში 2 ფიბულაა. ერთი ბრინჯაოსი – რომბულგანივკვეთიანი, მეორე – რკინისა, რომელსაც ნემსი აკლია, ხოლო ბუდე და ზამბარა ერთმანეთთან აქვს მიტანილი [პაპუაშვილი 1998, ტაბ. XL40,42]. ერგეტა II-ის №4 სამარხ ორმოში ერთი დაბალრკალიანი რკინის ფიბულაა [პაპუაშვილი 1999, გვ. 8, ტაბ. IV58]. ამგვარად, ერგეტის სამაროვნის გამოქვეყნებული მასალიდან ცნობილია შემდეგი სახის ფიბულები: 1. ბრტყელრკალიანი, 2. რომბულგანივკვეთიანი და 3. დაბალრკალიანი რკინის ფიბულა.

ერგეტა I №№5, 6 სამარხი ორმოები დათარიღებულია ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისით. თუმცა №5 სამარხი ორმო შეიძლება ძვ. წ. VII ს-ის ბოლო ხანებითაც დათარიღდეს.

²⁹ საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები სისტემატურად ქვეყნდებოდა. იხ. Микеладзе, Мухელიшვილი, Хухутაიшვილი 1981; Микеладзе 1982; Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი 1984; 1985; 1986; Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი, Чубинишვილი 1987; 1991. მზადდება სრული პუბლიკაცია: პაპუაშვილი 1998, გვ. 6; პაპუაშვილი, პაპუაშვილი 2005, გვ. 5.

³⁰ Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი 1985, გვ. 39-ის მიხედვით 3 ბრინჯაოს და 3 რკინის ფიბულაა.

ამგვარი დათარიღების საფუძვლად პირველ რიგში მიჩნეულია იქ აღმოჩენილი კერამიკა, სადაც შუაკოლხური კერამიკის ყველა წამყვანი ფორმაა წარმოდგენილი. ამგვარი კერამიკა ძვ. წ. VI ს-დან ვრცელდება მთელ დასავლეთ საქართველოში; და მეორეც – არარსებობა კანელურებიანი და ყურზე რქისებურშვერილებიანი კერამიკისა, რომლებიც ძვ. წ. VII ს-ზე გვიან აღარ გვხვდება. თვლიან, რომ აღნიშნულ დათარიღებას არ ეწინააღმდეგება ამ კომპლექსებში ისეთი ნივთების არსებობაც კი როგორცაა – ბრინჯაოს სკვითური ისრისპირები, რკინის აკინაკი, ტალკის დომინოსებური მძივები, რომლებიც უფრო ადრე ჩნდებიან, მაგრამ ძვ. წ. VI ს-შიც არსებობენ [Микеладзе, Мигдисова, Папуашвили 1985, გვ. 38-40].

თ. მიქელაძის აზრით, «ყველა ეს ძეგლი განეკუთვნება იმ დროს, როცა მთავრდება კოლხური ეთნოსის გავრცელებისა და საბოლოო დამკვიდრების პროცესი მთელ დასავლეთ ამიერკავკასიაში, სადაც გლობალურად ვრცელდება ერთგვაროვანი, თითქმის სტანდარტული მატერიალური კულტურა» [Микеладзе 1982, გვ. 34].

ერგეტა IV №2 სამარხი ორმო ძვ. წ. VII ს-ის მიწურულითაა დათარიღებული [Микеладзе, Мигдисова, Папуашвили, Чубინიშვილი 1991, გვ. 63].

ერგეტა III №1 სამარხი ორმო, სადაც განსაკუთრებით ბევრი რკინის ინვენტარია, თარიღდება ძვ. წ. VI ს-ით [Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი 1984, გვ. 24, ტაბ. XXVII].

ერგეტა II № სამარხი ორმო დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით [პაპუაშვილი 1999, გვ. 9].

მიუხედავად იმისა, რომ სრული პუბლიკაციები ჯერ ხელთ არა გვაქვს, ვფიქრობთ, ერგეტის სამაროვნების განსაკუთრებული მნიშვნელობა უდავოა. გარდა იმისა, რომ სამაროვნები არაა დაზიანებული და ეს ძეგლის რეალური ანალიზის მეტ საშუალებას იძლევა, ერგეტის სამაროვნებზე წარმოდგენილია ყველა ის არტეფაქტი, რაც დამახასიათებელია კოლხურ-ყობანური ბრინჯაოს ნაწარმისათვის [Панцхава, Сулава, Папуашვილი 2003, გვ. 102-117]. როგორც რ. პაპუაშვილი თვლის: «აქ აღმოჩენილ ნივთიერ მასალაში ნათლად ჩანს არამარტო ბრინჯაოს ინდუსტრიის ფინალური და რკინის ინდუსტრიის ჩასახვა-განვითარების თანამიმდევრული ეტაპები, არამედ ის თანმხლები მოვლენებიც, რაც აუცილებლად უნდა მოჰყოლოდა ახალი ლითონის შემოსვლასა და დამკვიდრებას». სავსებით ვეთანხმებით მკვლევარს ამ სამაროვნების შეფასებაში, როგორც ეტალონური ძეგლი, რომლებზეც საკვლევი ეპოქის ყველა საფეხური უწყვეტ ჯაჭვადაა წარმოდგენილი [პაპუაშვილი 1998, გვ. 86].

დღვაბა (ტაბ. 66). დღვაბის სამაროვნის შესწავლა 1985 წელს დაიწყო. გამოვლინდა ერგეტას ანალოგიური სამაროვანი. ნაწილობრივ გაითხარა №1 სამარხი ორმო, რომელიც არქეოლოგიური მასალის ხასიათით უფრო ადრეულად იქნა მიჩნეული, ვიდრე ერგეტისა და ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღდა [Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი, Чубინიшვილი 1987, გვ. 42]. საინტერესოა, რომ №1 სამარხი ორმო ჩრდილოეთის მხრიდან ვერტიკლურად ჩარჭობილი ხის ფიცრებით შემოსაზღვრული აღმოჩნდა. აქვე დაფიქსირდა ხის წნულების საფენიც [Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი 1986, გვ. 64]. დღვაბის სამაროვნის №2 სამარხ ორმოში აღმოჩენილია დაბალრკალიანი, წვრილღეროიანი, გრებილრკალიანი ფიბულა. №2 სამარხი ორმოს ინვენტარი განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. სამარხი ძვ. წ. VII ს-ის ბოლო ხანებით თარიღდება [Микеладзе, Мигдисова, Папуашვილი, Чубინიшვილი 1995, გვ. 42, 43].

პალური (ტაბ. 67). პალურიდან 3 ფიბულაა ცნობილი. აქედან რკინის 1 ფიბულა მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, ქვაყრილიდანაა (1964 წლის გათხრები). ბრინჯაოს 2 ფიბულა აღმოჩნდა №24 სამარხში³¹, რომელიც თანმხლები ინვენტარის მიხედვით (კერამიკა – ირიბკანელურებიანი კათხა, ჰორიზონტული ყურმილიანი ჭურჭელი³²; ბრინჯაო – სატევრები, აბზინდა, ცხოველის სკულპტურა³³, თავჩახვეული საკისრე რკალი, 2 სამაჯური – ბრტყელფირფიტოვანი და მრგვალგანივკვეთიანი; რკინის ყუნწიანი დანა; ელექტრუმისა და ვერცხლის წყვილი საყურე; მძივები – სარდიონის, გიშრის, მინის). თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისით. პალურის ფიბულები ორი სახისაა: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, რომლის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებია; 2. რკალი წარმოადგენს ცხოველის ბრტყელ გამოსახულებას, რომელიც თევზიფხურადაა დაშტრიხული [ბარამიძე 1977, გვ. 29, 30, ტაბ. VIII].

მუხურჩა (ტაბ. 68). მუხურჩის სამაროვნის შესწავლა 1974 წელს დაიწყო. სამაროვნის მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დაზიანებული იყო მიწის სამუშაოების შედეგად. გაით-

³¹ იხ. ნ. ოქროპირიძე, მ. ბარამიძე, პალურის «საძვლე» (ხელნაწერი).

³² ამ ჭურჭელთან დაკავშირებით მ. ბარამიძეს პარალელებად მოჰყავს კოლხეთში ფართოდ გავრცელებული ყურმილიანი დოქები. მაგრამ ტაბულის მიხედვით ისე ჩანს, რომ ეს ჭურჭელი უფრო ქოთანია, ვიდრე დოქი და მილიანი ყური ჰორიზონტულად აქვს მიძერწილი. ამიტომ, ვფიქრობთ, ის არ უნდა უკავშირდებოდეს ყურმილიან დოქებს [შდრ. მიქელაძე 1978, გვ. 57, ტაბ. XXXV].

³³ ეს ნივთი ძალზე საინტერესოა. გამოსახულება ტაბულის მიხედვით, ვფიქრობთ აბზინდა უნდა იყოს, რადგან ქვედა მხრიდან მას მარყუჟები აქვს.

ხარა ტერასულად განლაგებული ორი დასაკრძალავი მოედანი ანუ კოლექტიური სამარხები, რომლებიც ორ თანამიმდევრულ ქრონოლოგიურ პერიოდს განეკუთვნებიან. როგორც ჩანს, იკრძალებოდა მიცვალებულთა ძვლები ნივთების კომპლექსთან ერთად. ქვედა დასაკრძალავ მოედანზე კრემაციის კვალი არ ჩანს. ზედა მოედანზე ძვლები კრემაციულია. დაკრძალვის წესში ამ განსხვავებას უფრო ქრონოლოგიურ სხვაობას მიაწერენ, ვიდრე ეთნიკურ ცვლილებებს.

დასაკრძალავი მოედნების გარდა, ცალკეული კოლექტიური სამარხებიც გამოვლინდა დასაკრძალავი მოედნების ჩრდილოეთით და სამხრეთით. ჩრდილოეთის სამარხი შეიცავდა სტრატეგრაფიულად ორ, ერთმანეთის თავზე განლაგებულ კოლექტიურ სამარხს. როგორც ვარაუდობენ, ორივე სამარხი ქრონოლოგიურად უნდა ემთხვეოდეს ზედა და ქვედა დასაკრძალავ მოედანს. სამხრეთის სამარხი კოლექტიური დაკრძალვის მძლავრ ფენას შეიცავდა და სავარაუდოდ, ქვედა მოედნის ასაკის ტოლი ან ცოტა ადრეული იყო.

ქვედა დასაკრძალავი მოედნის მასალა წარმოდგენილია შემდეგი ნივთებით: ბრინჯაო – სეგმენტისებური იარაღი, კოლხური ცულები, ვიწროპირიანი თოხები, **ფიბულები**, სატევრები, შუბისპირები, ყუნწიანი ისრისპირები, სადა სარტყლები, პეპლისებური აბზინდები, პინცეტები, სადა და ორნამენტირებული სამაჯურები, ზარაკები და აჟურული საკიდები, მეწკვები, ორმაგცულისებრი საკიდები, სათვალისებრი დუგმები, სავარცხლები, ღილები; რკინა – სატევრები; კერამიკა – ბადისებურორნამენტისანი ფრაგმენტები, ვერტიკალურკანელურებიანი და მცირე ზომის მარყუჟისებრყურისანი კერამიკა; მძივები – ტალკის, «დომინოს» ტიპის პასტის, სარდიონის, მინისა და ქვის საკიდები.

ზედა დასაკრძალავი მოედნის მასალა წარმოდგენილია: ბრინჯაო – საკიდები, ზარაკები, პინცეტები, საკისრე რკალები, რგოლები; რკინა – პირგანიერი თოხები, სატევრები, ცულები; კერამიკა – მცირე ზომის მოყავისფრო და მოშავო ყურმილიანი დოქები, ქოთნები, კათხები, ბიკონუსური ჭურჭლები, სასმისები და კათხები მაღალ ცილინდრულ ფეხზე, ვიწროპირიანი სასმისები, მოზრდილი ქოთნები და დოქები; კერამიკის ორნამენტაცია – კონცენტრული წრეები მხარზე, ნაჭდევები, წნევით დატანილი ხაზები; მძივები – მინის ერთფერი, მინის პოლიქრომიული. მასალის ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური ანალიზის საფუძველზე, ქვედა მოედნის კომპლექსი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით, ზედა მოედნის

კომპლექსი – ძვ. წ. VII ს-ის ბოლოთი და VI ს-ით [Гогадзе, Панцхава, Дариспанაშვილი 1977, გვ. 60-64, ტაბ. VI-X].

1976 წელს მუხურჩის სამაროვნის შესწავლა დამთავრდა და მრავალრიცხოვანი პარალელების საფუძველზე «ქვედა დასაკრძალავი მოედნის» მასალები, რომლებიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ით იყო განსაზღვრული, შესაძლებელი გახდა ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი და VIII ს-ის დასაწყისით დათარიღებულიყო [Гогадзе, Панцхава, Дарისпанაშვილი, Кориძე 1978, გვ. 53-55]. თუმცა, ე. გოგაძემ თავის იმ ნაშრომში, რომელიც კოლხური კულტურის ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხებს ეხება, მუხურჩის სამაროვნის ადრეული კომპლექსების თარიღად ისევ ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევარი დატოვა [Гогадзе 1984, გვ. 29].

როგორც გამოქვეყნებული მასალებიდან ჩანს, ერთწილადი რკალისებური ფიბულები მუხურჩის კომპლექსიდან მხოლოდ ერთი სახით – სადა, მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულითაა წარმოდგენილი³⁴ და სწორედ ადრეულ ანუ ქვედა დასაკრძალავ მოედანს განეკუთვნება. მთელი რიგი არტეფაქტების და მათ შორის ფიბულების მიხედვითაც, ავტორები ანალოგებს ხედავენ აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებთან (თრიალეთი, სამთავრო). ავტორთა აზრით, თრიალეთის ძეგლებთან, მუხურჩის კომპლექსი სინქრონულია მთელი რიგი ანალოგიური მასალებით. ესაა ტიპური კოლხური ნაწარმი – ვიწროპირიანი თოხები და «ერთწილადი ფიბულები, რომელთა ერთეული ეგზემპლარები, შესაძლოა იმპორტირებული, აღმოჩენილია თრიალეთში» [Гогадзе, Панцхава, Дариспанაშვილი 1977, გვ. 63].

სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნები.

ფიჭვნარი (ტაბ. 69). ფიჭვნარის სამაროვანზე ფიბულები გამოვლენილია როგორც კოლხურ, ისე ბერძნულ ნეკროპოლზე. ისინი ცნობილია 17 კომპლექსიდან, რომლებიც ითხრებოდა 1976, 1978, 1981, 1985, 1998, 1999, 2002 წლებში. აღმოჩენილია 19 ცალი ფიბულა. მათგან 8 ბრინჯაოსია, 4 ვერცხლის, 7 რკინის. ისინი წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი, სადა; 2. მრგვალგანივკვეთიანი,

³⁴ საერთო ჯამში მუხურჩის სამაროვანზე 10 ფიბულაა აღმოჩენილი. ისინი შემდეგი სახისაა: 1. სადა, მრგვალგანივკვეთიანი რკალით (2 ც.); 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, ღეროზე სუსტი ნაჭდევებით (1 ც.); 3. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სიგრძივ დადარული, ღარებში პერპენდიკულარული ხაზებით (1 ც.); 4. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით (1 ც.); 5. გრეხილრკალიანი (2 ც.) [დავლიანიძე 2003-2004, გვ. 23, ტაბ. I2,3].

თევზიფხური სახით შემკული; 3. გრეხილრკალიანი; 4. მძივისებურრკალიანი. ისინი თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით [Кахидзе, Сулава 2005, გვ. 57-66].

წონიარისი (ქედის რ-ნი) (ტაბ. 69). 2003 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს 2 ფიბულა (სამაროვანი?). ორივე ერთი სახისაა: მრგვალგანიკვეთიანი, განივი თევზი-ფხური სახით რკალშემკული და ბუდეშემკული დამტრიხული ლენტისებური სახით.³⁵ უნდა თარიღდებოდეს ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან ადრეული ხანის ფიბულები მხოლოდ წონიარისიდანაა ცნობილი. სამწუხაროდ, ამ ხანის ძეგლები (სამაროვნები თუ ნამოსახლარები) რეგიონში ჯერჯერობით გამოვლენილი არაა³⁶.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნები.

ყულანურხვა (ტაბ. 70). ყულანურხვას სამაროვნის შესწავლა მიმდინარეობდა 1948 და 1951-1952 წლებში. გამოვლინდა 12 სამარხი, რომელთაგან 11 სამარხი ადამიანს ეკუთვნის, ხოლო 1 (№4) სამარხში ცხენია დაკრძალული. 9 სამარხი (№№1-3, 6-9, 11, 12) შეიცავდა კოლხური ბრინჯაოს ინვენტარს, ხოლო 3 სამარხი (№№ 5, 10) – ტიპიურ სკვითურ ინვენტარს. სამარხები ჩვეულებრივი ორმოებია, სადაც მიცვალებულები დაკრძალულია ზურგზე გამოტოლი. ძეგლის გამთხრელი მ. თრაფში სამაროვნის კოლხურინვენტარიან სამარხებს ძვ. წ. VIII-VII სს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებდა, ხოლო სკვითურინვენტარიან სამარხებს ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით [Трапш 1951; 1962; 1970, გვ. 100, 162-168]. სამაროვანზე, როგორც კოლხურ, ისე სკვითურინვენტარიან სამარხებში სულ 4 ფიბულაა აღმოჩენილი. კოლხურინვენტარიან სამარხებში (№ სამარხი) აღმოჩენილია ბრინჯაოს ფირფიტისებურკალიანი ფიბულები, ხოლო სკვითურინვენტარიან სამარხში (№ სამარხი) აღმოჩენილია რკინის მრგვალგანიკვეთიანი ფიბულები.

ყულანურხვადან ცნობილია შემთხვევით აღმოჩენილი ფიბულაც – რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებურშემსხვილებებიანი და ლურსმნისებურშვერილებიანი.

მ. თრაფშისაგან განსხვავებით ყულანურხვას სამაროვნის კოლხურინვენტარიან სამარხებს (№№ 2, 6, 7, 11) ლ. ფანცხავა ძვ. წ. VII-VI სს-ით ათარიღებს. მისი აზრით,

³⁵ მასალის გაცნობისათვის უღრმეს მადლობას მოვასხენებ პროფ. ა. კახიძეს.

³⁶ ფიბულა თუ ფიბულები აღმოჩენილი ყოფილა ციხისძირის მახლობლად და ქობულეთსა და ხუცუბანს შორის, როგორც ჩანს, ბრინჯაოს ნივთების კონტექსტში [Кухтин 1949, გვ. 133, 134].

ყულანურხვას № სამარხში აღმოჩენილი სკულპტურული გამოსახულებით შემკული ცული მხოლოდ პირობითად შეიძლება მივაკუთვნოთ ო. ჯაფარიძის კლასიფიკაციის [ჯაფარიძე 1950, გვ. 60-71] კოლხური ცულების II ტიპს. ფორმით ის მსგავსია იმ რკინის ცულებისა, რომლებიც დასავლეთ ამიერკავკასიისა და სამთავროს მასალების მიხედვით კარგად თარიღდებიან ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით. გარდა ამისა, ყულანურხვას ცულზე მოთავსებულ სკულპტურულ გამოსახულებას მხატვრული სტილით ამსგავსებს ოჟორას №5 სამარხის ცულის სკულპტურულ გამოსახულებას. ოჟორას სამარხი კი ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდება [ფანცხავა 1988, გვ. 56, 57].

ყულანურხვას №3 სამარხს ძვ. წ. VII ს-ით ათარიღებს ნ. დოლიძეც [დოლიძე 1999, გვ. 65].

სოხუმის მთა (ტაბ. 71). სოხუმის მთაზე 1951 წელს წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა: ბრინჯაოს ნივთების განძი, სამარხი №1, სამარხული ნივთების კომპლექსები №№2-10, №№11, 12 და კრემაციული სამარხები №№1, 2. ფიბულები აღმოჩნდა კრემაციულ სამარხებში. №1 კრემაციულ სამარხში აღმოჩნდა ვერცხლისა და ბრინჯაოს ფიბულები, ხოლო №2 კრემაციულ სამარხში ვერცხლის 2 ფიბულა. ოთხივე ფიბულა უმნიშვნელო განსხვავებებით ანალოგიურია – რკალი ნაჭდევი ორნამენტით შემკული რომბისებრი ფირფიტაა. ორივე სამარხი (ნივთებთან ერთად სრული კრემაცია) დათარიღებულია ძვ. წ. VII-VI სს-ით [კალანდაძე 1954, გვ. 54-56]. გ. კვირკველიას სამართლიანი შენიშვნით, ამ თარიღს ეწინააღმდეგება წითელი შუქურას სამაროვნის უმცროსი ჯგუფის №12 სამარხში 2 ცალი ანალოგიური რომბისებურზურგიანი ფიბულის აღმოჩენა უფრო გვიანდელ შავლაკიან კერამიკასთან ერთად [კვირკველია 1978, გვ. 77. დამოწმებული ლიტ. Трапш 1969, გვ. 274, 276, ტაბ. XXXIX4,7,8]. ის წითელი შუქურას №12 სამარხს ძვ. წ. VI-V სს-ით ათარიღებს [Квирквелия 1981, გვ. 5, 6].

გუადიხუ (ტაბ. 72, 73). გუადიხუს სამაროვნის შესწავლა დაიწყო 1952 წელს. 3 წლის მუშაობის შედეგად შესწავლილ იქნა 91 კრემაციული სამარხი. შამაროვანი მ. თრაფშმა ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაყო. გვიანი ბრინჯაოდან რკინის ფართო ათვისების ეპოქას (ძვ. წ. VIII-VI სს. «უფროსი ჯგუფი») მიაკუთვნა 32 სამარხი. დანარჩენი 59 სამარხი გააერთიანა «უმცროს ჯგუფში» და ძვ. წ. V-II სს-ით დაათარიღა [Трапш 1969, გვ. 18, 19]. ე. წ. «უფროსი ჯგუფის» სამარხებში გამოყო დაკრძალვის ორგვარი წესი –

ორმოსამარხები სრული კრემაციით და ორმოსამარხები ნაწილობრივი კრემაციით. მისი ვარაუდით, პირველ შემთხვევაში მიცვალებულთა დაწვა ინვენტართან ერთად ხდებოდა სამარხებიდან მოშორებით. შემდეგ ფერფლისა და ინვენტარის ნაშთებს სამარხებში ფლავდნენ. მეორე შემთხვევაში დიდსა და გრძელ ორმოებში პირდაპირ ხდებოდა მიცვალებულთა ნაწილობრივი დაწვა. ამ ტიპის სამარხებში ინვენტარის განლაგების დადგენა შესაძლებელია. ჩვენთვის საინტერესო ნივთები, კერძოდ ფიბულები მიცვალებულის მკერდის არეში ფიქსირდება [Трапш 1969, გვ. 45-47]. გუადიხუს ე. წ. «უფროსი ჯგუფის» სამარხების ფიბულები (7 ერთეული) ყველა ბრინჯაოსია. ისინი აღმოჩენილია №№3, 4, 6, 24, 25 სამარხებში და წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: 1. ფირფიტისებრი, ორნამენტირებული რკალით; 2. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 3. ფიბულა დაფანჯრული ნახევარსფეროს ფორმის რკალით, რომელსაც კიდებზე დარჩილული აქვს სპირალისებური ნაკვთები. ფიბულა რეპარირებული უნდა იყოს ანუ მას როგორც ჩანს მოტყდა ნემსი და ის ზამბარის მხარეს რკალზე დაახვიეს. ამგვარად, ერთწილადი ფიბულა ორწილადად იქცა. ჩვენს ამ ვარაუდს ისიც უჭერს მხარს, რომ რკალის ბოლოში მას არა აქვს ორწილადი რკალისებური ფიბულებისათვის დამახასიათებელი ლურსმნისებური თავი ან ბურთულა (იხ. აქვე, ორწილადი რკალისებური ფიბულები).

გუადიხუს «უმცროსი ჯგუფის» სამარხებში ფიბულები ცნობილია №№10, 11, 12, 13, 26 სამარხებიდან (6 ცალი). ისინი ორი სახისაა: 1. ფირფიტისებურრკალიანი (№№10, 11, 12, 26 სამარხები) და 2. შემსხვილებული რკალით, რომელზეც ეკლისმაგვარი «ხორკლები» აქვს (№13 სამარხი) [Трапш 1969, გვ. 155-257, 258, 259].

გუადიხუს სამაროვნის მ. თრაფმისეულ დათარიღებას არ ეთანხმებოდა გ. ლორთქიფანიძე და ი. ვორონოვი [Лордкипанидзе 1978, გვ. 55, 56; Воронов 1984, გვ. 13, 14]. გ. ლორთქიფანიძე გუადიხუს სამაროვნის «უმცროს ჯგუფს» ძვ. წ. VI-III სს-ს მიაკუთვნებს [Лордкипанидзе 1978, გვ. 55, 56]. გ. კვირკველიას აზრით, სამაროვნის სწორი დათარიღებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ სამარხებში წარმოდგენილ რკინის ცულებს. მისი დაკვირვებით, რკინის ცულები კომპლექსებში სამხრეთ კავკასიაში ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრიდან ვრცელდება (სამთავრო, ნარეკვავი, თლია, ბრილი ყულანურხვა, წითელი შუქურა, დიდაჭარის განძი). ძვ. წ. VI ს-დან რკინის ცულების პირი განივრდება, პროპორციები მძიმდება, ყუა მოკლდება (ბრილი, ნესტეროვო, ნიგვზიანი, შორი, ლარილარი). ისინი ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდებიან.

მკვლევარის აზრით, სწორედ ამ ტიპს განეკუთვნება გუადიხუს (და წითელი შუქურას) ცულები. მომდევნო ხანის ცულებს ახასიათებთ უფრო განიერი პირი, ყუის მკვეთრი გაფორმება და ისინი ძვ. წ. V ს-ის ბოლოსა და IV ს-ის პირველი ნახევრის სამარხებში გვხვდებიან (გუადიხუს «უმცროსი ჯგუფი»). ძვ. წ. III-II სს-ში მათი ფორმა საბოლოოდ ყალიბდება. ამრიგად, გ. კვირკველიას აზრით, გუადიხუს «უფროსი ჯგუფის» სამარხების წარმოქმნა ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა განისაზღვროს [Квирквелия 1981, გვ. 6, 7].

წითელი შუქურა (ტაბ. 74, 75). წითელი შუქურას ტერიტორიაზე არქეოლოგიური მასალის გამოჩენას 1935 წლის სადაზვერვო ექსპედიციის დროს ქონდა ადგილი და შემდეგ 1947 წელს, როცა ზღვის ნაპირიდან 10 მ-ის დაშორებით, შემთხვევით ორი დანგრეული სამარხის ნაშთები იქნა მიკვლეული [Иессен 1933, გვ. 251, 252; Соловьев 1950, გვ. 281-283]. 1956 წელს მ. თრაფშის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად აღმოჩნდა თვით სამაროვანი, სადაც 1957-1959 წლებში ტარდებოდა სისტემატური გათხრები. სამწუხაროდ, სამაროვანი დაზიანებული იყო ქვიშის კარიერით და მეორე მსოფლიო ომის დროს აქ გათხრილი სანგრებით. შესწავლილ იქნა 152 სამარხი. მ. თრაფშის აზრით, 104 სამარხი მიეკუთვნება გვიან ბრინჯაოდან განვითარებული რკინის ხანაზე გარდამავალ ეპოქას – ძვ. წ. VIII-VI, ხოლო დანარჩენი 48 სამარხი მომდევნო პერიოდს, კერძოდ ძვ. წ. V-II სს-ებს [Трапш 1969, გვ. 78-82].

წითელი შუქურას სამაროვანზე დაფიქსირდა მიცვალებულთა დაკრძალვის სამ-გვარი წესი: I. ორმოსამარხში მიცვალებული დასვენებულია ზურგზე გამოტილი, თავით ჩრდილო-დასავლეთისკენ (ამგვარი 77 სამარხია); II. ორმოსამარხში მიცვა-ლებული დასვენებულია მარჯვენა გვერდზე, მოხრილი კიდურებით, თავით ჩრდილო-დასავლეთისკენ (ამგვარი 7 სამარხია); III. მეორადი დარკძალვა. გახრ-წნილი მიცვალებულის ძვლებს ფლავდნენ ჭისებურ ორმოში ან ჭურჭელში, რომელსაც თავით ქვემოთ დგამდნენ და მიწას აყრიდნენ (ამგვარი 26 სამარხია). ყველა სამარხისათვის საერთო ისაა, რომ მათი იატაკი მოფენილი იყო ზღვის წვრილი კენჭებით. როგორც მ. თრაფში ვარაუდობდა, წითელი შუქურასა და გუადიხუს სინქრონული სამაროვნების განსხვავებულობა, მიუხედავად ტერიტორიალური სიახლოვისა, ეთნიკური სხვაობით უნდა აიხსნას [Трапш 1969, გვ. 149, 150].

მ. თრაფშის მიხედვით, წითელი შუქურას უფროსი ჯგუფის სამარხების ინვენტარი (ერთნაირი დაკრძალვის სამივე წესისათვის) წარმოდგენილია შემდეგი ნივთებით: კერამიკა – დოქები, ქოთნები, ფეხიანი სასმისი, სამარხი ურნები; ბრინჯაო – თასი, სიტულა, კოლხური ცულები, შუბისპირები, სკვითური ტიპის ისრისპირი, ყუნწიანი სატევარი ორი ნახვრეტით, მცირე ზომის სატევარი ფიგურული თავითა და გრავირებული პირით, სატევრისებური საკიდი, აბჯრის ფირფიტა არწივის გამოსახულებით, ცხენის საყბურები და პსალიები, რგოლები, კისრის რკალები, ფიბულები, სამაჯურები, ქინძისთავები, პინცეტები, ნახევარწრიული და მართკუთხა აბზინდები, ძეწკვები, სპირალები, ზარაკები, საკიდები, მძივები; რკინა – სწორი და მოხრილი დანები, სატევრები, შუბისპირები, ცულები, ფიბულები; ვერცხლი – სასაფეთქლები, ბეჭედი; მძივები – სარდიონის, ქარვის, მინის, გიშრის.

წითელი შუქურას სამაროვანზე უფროსი ჯგუფის 16 სამარხიდან (№№1, 4, 6, 12, 13, 16, 19, 21, 26, 29, 38, 39, 49, 62, 64, 100, 103) 20 ფიბულაა ცნობილი. აქედან 4 ფიბულა რკინისაა (№№1, 12, 26 სამარხები). ბრინჯაოს ფიბულები წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სადა; 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სიგრძივი თევზიფხურით შემკული; 3. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 4. გრეხილრკალიანი; 5. რკალზე დისკოსებრი შემსხვილებებით; 6.

ფირფიტისებურრკალიანი; 7. ნახევარსფეროსებური დაფანჯრული რკალით; 8. ბალიშისებურზურგიანი.

უფროსი ჯგუფის სამარხების ძვ. წ. VIII-VI სს-ით დათარიღების გარდა, ამ ჯგუფისათვის სხვა თარიღიც არსებობს – ძვ. წ. სს. IX-VI სს. [Трапш 1969, გვ. 208, ტაბ. XVII-XIX]. ამ თარიღს მ. თრაფში დასკვნის სახით გვთავაზობდა, მთელი მასალის ანალიზის შემდეგ.

ი. ვორონოვი ამ ჯგუფს ძვ. წ. X-VI სს-ით ათარიღებდა [Воронов 1969, გვ. 31]³⁷. გ. ლორთქიფანიძემ ეს ჯგუფი ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად დაყო – ძვ. წ. VIII-VII სს. და ძვ. წ. VI ს. [Лордкипანიძე 1978, გვ. 46-52].

უფროსი ჯგუფის სამარხების უფრო დანაწევრებული პერიოდიზაცია გააკეთა გ. კვიციანიძემ. მას ყველაზე გვიანდელად მიაჩნია №№3, 19 სამარხები, რომლებიც შეიცავენ რომბულფირფიტისებურ რკალიან ფიბულას და მათ ძვ. წ. V-IV სს-ით

³⁷ შდრ. Воронов 1984, გვ. 8-14.

ათარილებს. ძვ. წ. VI-V სს-ით ათარილებს №№1, 4, 5, 10, 12, 17, 18, 20, 21, 23-27, 29, 61, 82-84 სამარხებს, რომლებიც შეიცავენ მრგვალმავთულიან სამაჯურებს ნიჩბისებური და გველისგამოსახულებიანი თავებით, გრეხილ საკისრე რკალებს რომბული ან დაწახნაგებული თავებით, ცალყურა ქოთნებს, რკინის ცულებს და სკვითურ ისრისპირებს³⁸. ძვ. წ. VI ს-ით არის დათარიღებული №38 სამარხი რკინის ცულითა და ორნამენტირებული ფირფიტოვანი სამაჯურით³⁹. ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება სამარხები (№№7, 8, 11, 16) ორწილადი ბრინჯაოს ლაგმებით, ფარის გარსაკრავით («არწივი»), ადრეული ტიპის რკინის ცულითა და «პეპლისებური» ბრინჯაოს აბზინდით⁴⁰. სამარხების დიდი უმრავლესობა (№№31, 32, 34-36, 41, 42ა, 43, 47-49, 52ა, 53, 54ა, 55, 56, 56ა, 58, 62-65, 66ა, 67-69, 71, 74, 52ა, 75ბ, 76, 76ა, 79, 85, 86, 88-95, 104), რომლებიც შეიცავენ რკინისა და ბრინჯაოს იარაღს, ბრინჯაოს ფირფიტოვან სარტყლებს, საკისრე რკალებს ჩახვეული თავებით, ბიკონუსურ მძივებს, დათარიღებული აქვს ძვ. წ. VIII-VII სს-ით⁴¹. გ. კვირკველიას სამაროვნის უძველეს სამარხებად მიაჩნია ის სამარხები (№№, 40, 42, 44, 52, 70, 75, 98, 99), რომლებშიც აღმოჩენილია ნახევარწრისებური და მრგვალი აბზინდები და ამ სამარხებს ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედს აკუთვნებს [Квирквелия 1981, გვ. 5, 6].

მ. თრაფშის მიერ ძვ. წ. V-II სს-ით დათარიღებული ანუ «უმცროსი ჯგუფის» სამარხები წაგრძელებულ-ოვალური ან ოთხკუთხაა. აქ არაა ჭისმაგვარი და ურნა-სამარხები. სამარხის იატაკზე არაა მოფენილი ზღვის კენჭები. დაკრძალვა ინჰუმაციურია [Трапш 1969, გვ. 268]. ამ ჯგუფის სამარხებისათვის ყველაზე დამახასიათებელია მათში აღმოჩენილი იმპორტული კერამიკა – ატიკური შავლაკიანი სკიფოსი (¹¹¹(12), ⁶(29), ¹²(42) სამარხები), წითელლაკიანი მცირეაზიული წარმოშობის ორყურა ვაზა (¹³²(113) სამარხი), წითელი თიხის ამფორისკი (¹³⁹(150) სამარხი). მ. თრაფშის ამ ჯგუფის სამარხებში ფიბულები მხოლოდ ორ სამარხშია აღმოჩენილი. ისინი ორი სახისაა: 1. ოვალური ფირფიტისებური ზურგით (¹³(26) სამარხი) და 2. რომბული ფირფიტისებური ზურგით (¹¹²(42) სამარხი). ამგვარი რკალის მქონე

³⁸ ამ ჯგუფის სამარხებიდან №№ 4, 12, 21, 26, 29, სამარხებში გვხვდება როგორც ბრინჯაოს, ისე რკინის ფიბულები – რომბული, ფირფიტისებური, ბალიშისებური, თევზიფხურით შემკული.

³⁹ ფიბულით, რომელსაც აქვს დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალი, კიდეებზე მირჩილული ბურთულებით.

⁴⁰ №6 სამარხში ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი, სადა ფიბულაცაა.

⁴¹ ამ ჯგუფის სამარხებიდან სადა, მრგვალგანივკვეთიანი, დისკოსებურშემსხვილებიანი, გრეხილ-რკალიანი ფიბულები აღმოჩენილია №№, 62, 64, სამარხებში.

ფიბულების შემცველი სამარხები გ. კვირკველიამ ძვ. წ. V-IV სს-ით დაათარიდა [Квирквелия 1981, გვ. 5]. ფიბულებიან სამარხებში იმპორტული კერამიკის არსებობა ამ თარიღებს კიდევ უფრო აზუსტებს.

იაშთხვა (ტაბ. 76). იაშთხვას მთაზე 1958-1959 წლების სადაზვერვო სამუშაოებისას, რომელსაც აწარმოებდა შავიზღვისპირეთის პალეოლითური ექსპედიცია (ხელმძღვანელობდა ნინო ბერძენიშვილი), აღმოჩნდა ორი სამარხი, რომელიც შემდგომ შეისწავლა გ. კვირკველიამ. სამარხები ორმოებს წარმოადგენდნენ. მიცვალებულები სავარაუდოდ დაკრძალული იყვნენ მოხრილი კიდურებით. სამარხეული ინვენტარი: ბრინჯაო – ზარაკები, ბრტყელი და მრგვალგანივკვეთიანი, ბრტყელბურთულებიანი სამაჯურები, სარტყელი, ფიბულების ფრაგმენტები, ბაყაყის გამოსახულებიანი ბალთა, საკინძი, ძეწკვის ფრაგმენტი, ოთხსპირალიანი ბალთები; რკინა – მრგვალგანივკვეთიანი სამაჯურები, შუბისპირის ფრაგმენტი. სამარხში აღმოჩენილი ფიბულის ფრაგმენტები რომბისებურკალიან ფიბულებს ეკუთვნის. გ. კვირკველია მათი ორნამენტაციის პრინციპს (დიაგონალზე თევზიფხური ლენტით გაყოფილი, რომლის აქეთ-იქით მინდორზე თითო-თითო სიმეტრიული წრეა) აკავშირებს კოლხურ დიადემებთან, რომლებიც ძირითადად ძვ. წ. V-IV სს-შია გავრცელებული. იაშთხვას სამაროვნებისათვის მას რეალურ თარიღად ძვ. წ. V ს. მიაჩნია [კვირკველია 1978, გვ. 74-79].

ჯანტუხი (ტყვარჩელი) (ტაბ. 77, 78). ჯანტუხის სამაროვნის შესწავლა 1982 წელს დაიწყო. როგორც ჩანს, ძველი უკვე დაზიანებული იყო განძისმაძიებელთა მიერ. სამაროვნის საზღვრების დადგენა ვერ მოხერხდა. ძველის გამთხრელ გ. შამბას აზრით, სამაროვანი კოლექტიური უნდა ყოფილიყო, სადაც დასაკრძალავად გადაჰქონდათ ძველები. მიცვალებულებს კრემაციას უკეთებდნენ ან ინჰუმაციური წესით კრძალავდნენ (თუმცა, არაა გამორიცხული, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში მეორად დაკრძალვას ქონდა ადგილი). სამარხეული ინვენტარი წარმოდგენილია შემდეგი ნივთებით⁴²: ორყურა ჭურჭელი, გეომეტრიული სახეებით და კანელურებით შემკული ჭურჭლის ფრაგმენტები, ყურმილიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი; რკინა – ფიბულები, დანისებური სატევრები; სალესი ქვები; კვირისტავები; მძივები – ქვის, სარდიონის, მინის; ბრინჯაო – სამაჯურები (ზოომორფულთავებიანი, ნეკნისებური,

⁴² ჩანს, სამაროვანზე გვიანდელი ფენებიც იყო, რადგან ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ « . . . нас бюджет интересовать лишь старшая, предантичная группа предметов » [Шамба 1984, გვ. 33].

ფირფიტისებრი), კისრის რკალები, პინცეტები, სპირალები, სათასმე რგოლები, ზარაკები, ჯვრისებური, ორმაგცულისებრი, სათვალისებრი საკიდები, ფიბულები, მართკუთხა აბზინდები, ბალთები, სკულპტურული ფიგურები, მძივები. როგორც თვლიან, ჯანტუხის სამაროვანზე ძვ. წ. VIII-VII სს-ში კრემაცია და ინჰუმაცია თანაარსებობდა [Шамრა 1984, გვ. 32-47].

ტყვარჩელის სამაროვანზე 65 ფიბულაა აღმოჩენილი. მათგან 7 რკინისაა, 58 ბრინჯაოსი. ისინი წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით; 2. როზეტისებურჭრილიანი რკალით; 3. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 4. ფირფიტისებური ოვალური რკალით; 5. დისკოსებურშემსხვილებებიანი რკალით (მრგვალგანივკვეთიანი, როზეტისებურგანივკვეთიანი, ოვალურგანივკვეთიანი ქედით) [Шамრა 1984, სურ. 21, 25].

შიდა კოლხეთის სამაროვნები.⁴³

ვანი. ვანის ნაქალაქარზე №1 სამარხი, სადაც ფიბულაა გამოვლენილი, აღმოჩნდა 1969 წელს. სამარხი ორმო ამოჭრილია კლდოვან დედაქანში, რომელშიც ხის სარკოფაგი მდგარა. სამარხზე რიყის ქვების ქვაყრილი იყო გამართული. სამარხში ოთხი მიცვალებული იყო. მათგან ერთი მდიდრულად დაკრძალული ქალი, რის გამოც სამარხს «წარჩინებული კოლხი ქალის სამარხი» ეწოდა. სარკოფაგის გარეთ ცხენი იყო დაკრძალული. სამარხში აღმოჩენილი იმპორტული ნივთების (ბრინჯაოს პატერა, ატიკური შავლაკიანი კილიკი, ვერცხლის კილიკები) საფუძველზე №1 სამარხი ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანებით დათარიღდა [ლორთქიფანიძე, ფუთურიძე, თოლორდავა, ჭყონია 1972, გვ. 225]. ამ სამარხში მხოლოდ ერთი ფიბულაა აღმოჩენილი (კატ. №64). ის ოქროსია, რკალი შემკული აქვს მძივისებურად⁴⁴ [სულავა 1998, გვ. 58, ტაბ. I2].

გორაძირი. 1967-1968 წლის სადაზვერვო-გათხრითი სამუშაოების დროს ადგილ გორაძირზე გამოვლინდა სამი ყორღანული სამარხი და ოთხი ორმოსამარხი, რომლებიც მკაფიოდ არ გამოიყოფოდა. სამარხეული ინვენტარი კომპაქტურად ელაგა მიცვალებულის კრემირებული ძვლების მცირე ნატეხებთან ერთად. გამთხრელები არ გამოირცხავენ, რომ აქაც, მსგავსად ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნებისა

⁴³ შიდა კოლხეთის ტერიტორიიდან ფიბულები ნაკლებადაა ცნობილი, თანაც შემთხვევითი აღმოჩენების სახით. მაგ. ბორი (იხ. კატ. №9).

⁴⁴ ანალოგიურად რკალშემკული ფიბულები აღმოჩენილია ვანის № სამარხშიც. ოღონდ ისინი ორწილადია (იხ. კატ. №№, 56).

(პალური, მუხურჩა, ნიგვზიანი, ურეკი), შესაძლოა საქმე გვექონდეს კოლექტიურ სამარხებთან, კრემაციული დაკრძალვით, რომელთა ნაწილსაც აღნიშნული სამარხები წარმოადგენდნენ [გოგაძე, დავლიანიძე 1981, გვ. 5-8]. მრგვალგანივკვეთიანი, წვრილი მავთულისგან დამზადებული ფიბულა (კატ. №31) აღმოჩნდა № შურფში [გოგაძე, დავლიანიძე 1981, გვ. 10]. სამაროვანზე აღმოჩენილი მასალის (კერამიკა – ქილები, ქოთნები, კოჭბები, ჯამები, კეცები, სასმისები, ტოლჩები; ბრინჯაო – სატევრები, შუბისპირები, ისრისპირები, სამაჯურები, საკინძები, აბზინდები, ფიბულა, პინცეტი, ქანდაკებები, მძივი; რკინა – სატევარი, დანა; მძივები – სარდიონის, გიშრის, მინის, ქვის) ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად, გორაძირის ძეგლების აბსოლუტური თარიღი განსაზღვრულია ძვ. წ. VII-VI სს-ით. თუმცა, დაშვებულია ვარაუდი, ¹⁴ (შეიძლება კოლექტიური) სამარხის ინვენტარის ძირითადი ნაწილის ძვ. წ. VIII ს-ის დასასრულით ან მისი მეორე ნახევრით დათარიღებისა [გოგაძე, დავლიანიძე 1981, გვ. 11-21].

მთიანი კოლხეთის სამაროვნები.

გონა. ადგილ გონადან შემთხვევითი მონაპოვრის სახით ცნობილია 4 ფიბულა, რომელიც 1987 წელს გადაუციათ ცაგერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმისათვის ბრინჯაოს შუბისპირთან და სამაჯურთან ერთად. ნივთები უნდა ეკუთვნოდეს დანგრეულ, ქვაყრლიან ორმოსამარხებს, რომელთა ინვენტარის ნაწილიც იყო მომდევნო წლებში იქვე აღმოჩენილი ზოომორფულყოფიანი სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები, ქვევრის, თიხის მილის ფრაგმენტები, რკინის შუბისპირი და ისრისწვერი, ბრინჯაოს თავებდაბრტყელებული სამაჯური [გაბიძაშვილი, სახაროვა, სულავა, სულხანიშვილი 2004, გვ. 123]. ძეგლი, სავარაუდოდ ძვ. წ. VIII-V სს-ით უნდა დათარიღდეს.

ბრილი. ბრილის სამაროვნის შესწავლა 1939 წელს დაიწყო. სამაროვანზე ფიბულებიანი კომპლექსები გამოვლინდა 1939, 1940, 1948, 1950-1953, 1960, 1961 წლებში. 83 ფიბულა აღმოჩენილია 36 კომპლექსში. სამარხები ორი ტიპისაა: 1. ორმოსამარხები, რომლებიც ზოგჯერ «კეცით» არის დახურული, ზოგჯერ ქვაყრილიანია, ინჰუმაციური დაკრძალვით მოხრილ მდგომარეობაში, ერთი ან ორი-სამი მიცვალებულით და 2. ქვის უსახურავო ან «კეცით», ზოგჯერ კი რიყის ქვებით დახურული სამარხები, ინჰუმაციური დაკრძალვით მოხრილ მდგომარეობაში, ერთი ან ორი-სამი მიცვალებულით.

სამარხებს გარდა, ფიბულები აღმოჩენილია ე. წ. «დანგრეულ კრემაციულ სამარხში» (ბრინჯაოს 4 და რკინის 1 ფიბულა, 1951 წ.) და «კოლხური პერიოდის კრემაციული მოედნის ჩრდილოეთით, სკვითური ხანის დამწვარ ფენაში» (ბრინჯაოს 3 და რკინის 3 ფიბულა, 1951 წ.). ამ ფიბულების ტიპოლოგიური განსაზღვრა ძნელია, რადგან ცეცხლის ზემოქმედების შედეგად მათზე ძლივს შეიმჩნევა შემკულობის სახეები. მხოლოდ ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გარდა 1 ცალი რომბულგანიკვეთიანი რკინის ფიბულისა, ყველა მრგვალგანიკვეთიანია⁴⁵. ბრილის სამაროვნის გამთხრელის გ. გობეჯიშვილის აზრით, კრემაციის წესი დამოწმებულია მხოლოდ ძვ. წ. X-V სს-ში, ხოლო თვით სამარხების ინტერპრეტაცია ასეთია: კრემაციისათვის ქვის ფიცრებით⁴⁶ გამართულია კრემაციული მოედანი; გადახურვა არ ფიქსირდება. სავარაუდოდ, ხის კონსტრუქცია უნდა ყოფილიყო ზემოდან მიწაყრილით; თითოეულ სამარხში იკრძალებოდა რამდენიმე მიცვალებული. გვამს თვით სამარხში წვავდნენ ინვენტართან ერთად, რის გამოც ერთმანეთთანაა შედუღებული რკინა, ბრინჯაო, მინა, კერამიკა, ძვალი, ხის ნახშირი. სამარხეული ინვენტარი: რკინის საბრძოლო (ცულები, სატევარი-აკინაკები, სკვითური ისრისწვერები, შუბისწვერები) და სამეურნეო (ცულები, მოხრილი დანები) იარაღი; რკინისა და ბრინჯაოს ლაგმები და საყბურები, სალესი ქვები; ბრინჯაოს ჭურჭლის ფრაგმენტები, საკისრე რკალები, ფიბულები, სხივანა საყურეები, ეჭვნები, ფირფიტისებური სამაჯურები, მცირე ზომის მართკუთხა აბზინდები; ფართო ასორტიმენტის მინის მძივები [გობეჯიშვილი 1959, გვ. 190-196].

ვფიქრობთ, ინვენტარის ჩამოთვლაც კი საკმარისია, რომ ამ ტიპის სამარხების არსებობის ავტორისეული ადრეული თარიღი (ძვ. წ. X ს.) ეჭვის ქვეშ დადგეს. ყველაფერი მიგვითითებს იმაზე, რომ ამ სამარხთა არსებობის ხანა ძვ. წ. VII ს-ის ბოლოს უნდა დაწყებულიყო.

ბრილის სამაროვნის 36-ივე სამარხი ზოგადად, ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა დათარიღდეს. ამგვარი დათარიღების საფუძველია რკინის აკინაკები და ცულები, ოქროსა და ვერცხლის სხივანა საყურეები, მათ შორის ვარდულიანი და ხუთსხივიანი,

---

⁴⁵ გათხრების დღიურებს, დავთრებსა და მასალას გავეცანი აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ბრილის ფონდის მცველის, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის ლ. ფანცხავას დახმარებით, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

⁴⁶ ფილაქვის აღსანიშნავად გ. გობეჯიშვილი იყენებდა ტერმინებს _ «კეცი,» «ქვის ფიცარი».

ბოლოებდაბრტყელებული და გახვრეტილი სასაფეთქელები, სამაჯურები, საკისრე რკალები [სულავა 2000ა, გვ. 43].

ბრილის სამაროვნის ფიბულების უმრავლესობა ბრინჯაოსია, რამდენიმე რკინისაა, 1 ვერცხლის (სამარხი №, 1960 წ.). ისინი 7 სახეობითაა წარმოდგენილი: 1. მრგვალგანიკვეთიანი რკალით, სადა ან შემკული; 2. გრებილრკალიანი; 3. რომბულგანიკვეთიანი; 4. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით; 5. რკალზე ირგვლივი ღარებით; 6. მძივისებური რკალით; 7. მართკუთხაგანიკვეთიანი რკალით [სულავა 2000ბ, გვ. 1-5].

ლარილარი. ლარილარის სამაროვნის შესწავლა 1964 წელს დაიწყო [გობეჯიშვილი, ჩართოლანი 1965, გვ. 31-38]. სამაროვანზე ივარაუდება ინჰუმაციური სამარხების არსებობა. შესწავლილია საკრემაციო მოედანი, რომელიც შეიცავს ერთმანეთზე შედუღებული ლითონის იარაღისა და სამკაულის, თიხის ჭურჭლის, მინის, ძვლისა და ქვის დამწვარი ნატეხების შემცველ კონგლომერატებს. დაფიქსირებულია შალის ქსოვილის ფრაგმენტებიც. სამაროვნის ინვენტარი შეიცავს: კერამიკა – დერგები, დოქები, სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი ზოომორფული ყურებით; მეტალურგიასთან დაკავშირებული კერამიკული ნაწარმი – საქმენი მილებისა და ბათქაშების ფრაგმენტები. სხვადასხვა ჭურჭლის იმპორტული შავლაკიანი კერამიკის (კანთაროსის?) ფრაგმენტები; რკინა – ყუაკვერიანი ცულები, სწორი და მოხრილი დანები, შუბისპირები, მუჯირი, ლაგმები, სამთითა; ბრინჯაო – ქარქაში, მასრიანი და ბრტყელი ისრისპირები, მრგვალგანიკვეთიანი და ბრტყელი სამაჯურები, ფიბულები, საკიდი ფიგურები (დარახტული ცხენი, ფრინველები, ვერძი, თხა, ჯიხვი, ძაღლი), სათასმე ბალთები, მძივები, ზარაკები, ფარაკიანი ბეჭდები, საკისრე რკალები, სასაფეთქლე რგოლები, ძეწკვები, ცილინდრული და ნახევარსფერული ხვიები, ტუჩისა და თვალის საფარი ფირფიტები; მძივები – მინა (ერთფერი და პოლიქრომიული), ოპალი, ქალცედონი, კვარცი, აქატი, სარდიონი; კაჟის ქუსლამოღებული ისრისპირი, ობსიდიანის დანისნატეხი.

ლარილარის სამაროვანი მიკუთვნებულია ადრეანტიკური ხანის კოლხეთის კულტურის წრეს და ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება [ჩართოლანი 1968, გვ. 300-315].

ვფიქრობთ, ძეგლის ქრონოლოგიური დიფერენციაციის საშუალებას იძლევა თვით გამთხრელის დაკვირვება, რომ ე. წ. შავნახშიროვანი ფენა (ყველაზე ქვედა, რომელიც უშუალოდ ყამირზე დევს) გამოსახულია ბუდეების სახით და შეიცავს ლითონის

მრავალფეროვან სამკაულს. ამის მაგალითად შ. ჩართოლანს მოჰყავს I თხრილის ე/5 კვადრატის სიტუაცია, სადაც ერთი კომპლექსის სახით იყო წარმოდგენილი: ბრინჯაო – ფიბულა, ბალთები, დისკოსებური საკიდები, ბრტყელი და მასიური სამაჯურები; რკინა – შუბისწვერი, ცული, დანები, ქარქაში [ჩართოლანი 1968, გვ. 303, 306, 307]. ჩვენი აზრით, ანალოგიური მასალის შემცველი კომპლექსები თლიას სამაროვნის I ჯგუფის კომპლექსების მსგავსად ძვ. წ. VI ს-ით ან მისი პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს [სულავა 2000ა, გვ. 39]. ფარაკიანი ბექდების შემცველი კომპლექსების თარიღი ძვ. წ. V-IV სს-ით იყო განსაზღვრული [ლორთქიფანიძე 1961, გვ. 39-42], მაგრამ ანალოგიური ირმის გამოსახულებიანი საბექდავი ბექდის მიხედვით, რომელიც შემთხვევითაა აღმოჩენილი ვანში, ელინისტური პერიოდის შუა ხანებით უნდა დათარიღდეს [ლორთქიფანიძე 1975, გვ. 101-103, ტაბ. X49].

ლარილარის განათხარი მასალიდან ცნობილია: მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულები, რომელთა რკალი სხვადასხვაგვარადაა შემკული – სიგრძივი წიწვებით, დაშტრიხული სამკუთხა სეგმენტებით, ბიბილოსებური ქედით, რომლის ნახვრეტებშიც გაყრილი და ჩამოკიდებულია ფრინველის მინიატურული ფიგურები (კატ. №№130, 325, 326).

ლარილარის სამაროვნიდანვეა ცნობილი «გველისებურრკალიანი» ფიბულაც. ეს აღმოჩენა სამხრეთ კავკასიაში ამ ტიპის ფიბულის აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა⁴⁷.

სვანეთიდან⁴⁸, შემთხვევითი აღმოჩენის სახით, ცნობილია ვ. ვირუბოვის მიერ შეძენილი და ერმიტაჟში დაცული ფიბულა, რომლის რკალი ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებას წარმოადგენს. გამოსახულება, რომელიც კოლხურ ცულებზე გამოსახული ფანტასტიკური ცხოველის ანალოგიურია, ბრტყელია და დაფარულია გრავირებული ზენური ხვებიტა და თევზიფხური სახით.

ზემო ქართლის (მესხეთის) სამაროვნები.

მზეთამზე. მზეთამზე სამაროვანზე არქეოლოგიური სამუშაოები 1983 წელს დაიწყო [Насидзе 1987, გვ. 98]. სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების შედეგად სამაროვნის დიდი ნაწილი დაზიანებული იყო. სამაროვანზე სხვადასხვა პერიოდის სამარხული კომპლექსებია გამოვლენილი (გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის, ადრეანტიკური, ელინისტური, შუასაუკუნეების). ჩვენთვის საინტერესო გვიანბრინჯაო-ადრერკინის

⁴⁷ ცნობა მოგვაწოდა ისტ. მეც. დოქ. შ. ჩართოლანმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

⁴⁸ უფრო კონკრეტული მონაცემები არა გვაქვს.

ხანის სამარხები ჩაჭრილია ელინისტური ხანის ქვის სამარხებით. ორმოსამარხები წაგრძელებული ოვალის ფორმისაა. დაკრძალვა ინჰუმაციურია. მიცვალებულები დასვენებულია მარჯვენა გვერდზე კიდურებმოკეცილი, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ორიენტაციით. სამარხეული ინვენტარი: ბრინჯაო – კოლხური ცულები, შუბისპირები, სკვითური ტიპის ისრისპირები, ფიგურები, სამაჯურები, ბალთები, ქინძისთავეები, საკიდები; რკინა – ცულები, სატევრები, შუბისპირები, მოხრილი დანები; მძივები – სხვადასხვა ჯიშის ქვების, მინის; კერამიკა – ძველკოლხური I ჯგუფის კერამიკის ფორმები (თ. მიქელაძის კლასიფიკაციით. იხ. მიქელაძე 1974, გვ. 53-56). სამარხები თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით [ნასიძე 1990, გვ. 12; Насидзе 1991, გვ. 87-89]. სამაროვანზე აღმოჩენილი ყოფილა 100-მდე ფიბულა⁴⁹. ჩვენთვის, პუბლიკაციების მიხედვით ცნობილია მხოლოდ 9 ფიბულა, რომლებიც სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური ორნამენტითაა შემკული, ხოლო ბუდეები გრავირებულია [ნასიძე 1991, ტაბ. V; Georgien 2001, გვ. 372, კატ. 1299].

ჩითახევი. «ჩითახევის მიწებზე» არქეოლოგიური სამუშაოები 1972 წელს დაიწყო. გამოვლინდა მრავალფენიანი ძეგლი – განვითარებული შუასაუკუნეების ნაგებობის ნაშთი ქვედა მეორე ფენისაგან გამოყოფილია 1 მ სისქის თიხა-მიწის სტერილური შრით და ნამტვრევი წვრილი ქვის ხელოვნური საფარით, რომელიც თავის მხრივ ზემოდან ადევს დიდი ზომის ქვებით შექმნილ ყრილს. ყრილში აღმოჩნდა ორმოსამარხები და ქვის სამარხები. სამაროვანზე 1972 წელს სულ გაითხარა 33 სამარხი. დიდი ზომის ქვის სამარხები კოლექტიური სამარხებია 5-9 მიცვალებულით. პატარა ზომის ქვის სამარხებში აღმოჩენილია: თიხის ჭურჭელი, სხვადასხვა ნივთები და საქონლის ძვლები, ზოგჯერ ცეცხლის კვალით. სამაროვანზე მოპოვებულ ინვენტარს (ბრინჯაოსა და რკინის ცულები, რკინის სატევრები, მახვილები, მოხრილი დანები, შუბისპირები, ბრინჯაოსა და რკინის ფიბულები, ბრინჯაოს მასივური რგოლები, მძივები, თიხის ჭურჭელი და სხვ.) ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარს მიაკუთვნებენ [ლამბაშიძე, ართილაყვა 1973, გვ. 46].

გამოქვეყნებული მასალებიდან ბრინჯაოსა და რკინის ფიბულები აღმოჩენილია 1972-1973 წლების განათხარ მასალაში⁵⁰ – №26 (ინვენტარი: ბრინჯაო – ფიბულა, კოლ-

⁴⁹ ცნობა მოგვაწოდა პროფ. ვ. ლიჩელმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

⁵⁰ 1973 წელს გაითხარა 13 ქვის სამარხი და 18 ორმოსამარხი [ლამბაშიძე, ართილაყვა 1974, გვ. 28-30]. ტაბულები გამაცნო ისტ. მეც. კანდ. ი. ლამბაშიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ხური ცული, ე. წ. «ჰიბრიდული ცული»; ბრინჯაოსტარიანი რკინის სატევარი; კერამიკა; სარდონისა და აქატის მძივები), №58 (ინვენტარი: ბრინჯაო – ფიბულა, ცულები (თუ ცული), ფრთადაშვებული ისრისწვერები, კვერთხის თავი, მასივური სამაჯური, მილისებრი ხვიები; რკინის შუბისპირი; მძივი), №20 (ინვენტარი: ბრინჯაო – სამაჯურები, რგოლი, მართკუთხაგანივკვეთიანი საკინძი; რკინა – 2 შუბისპირი, ფიბულა, რგოლი; კერამიკა – 3 დოქი, სასმისი) სამარხებში [ლამბაშიძე, ართილაყვა 1973, გვ. 46; Georgien 2001, გვ. 372, კატ. №297].

ჩითახევის №26 სამარხი თარიღდება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით; 158 სამარხი – ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი მეოთხედით [ლამბაშიძე, ართილაყვა 1973, გვ. 30, 46]. ხოლო №20 სამარხი რკინის ფიბულით – ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [Georgien 2001, გვ. 372].

ჩითახევის ბრინჯაოს ორი ფიბულა ერთი ტიპისაა. ისინი დაბალრკალიანია. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. რკალი შემკულია დამორებული განივი თევზიფხური სახეებით (კატ. №№17, 18). რკინის ფიბულა კი მკვეთრად მაღალკალიანია.

შიდა ქართლის სამაროვნები.

თლია. თლიას სამაროვნის შესახებ ცნობები XIX ს-ის ბოლოდან არსებობს. თავდაპირველად იქ არქეოლოგიური ნივთები ვინმე ხაბოშ კანუკოვმა მოიპოვა და ვ. დოლბეჟევს გადასცა. ამ უკანასკნელმა 1890 წელს ვენელ ნატურალისტ ფ. ჰეგერთან ერთად შეისწავლა სამაროვნის ტერიტორია. მათ გათხრით მოპოვებული და ადგილობრივი მოსახლეობისაგან შემენილი ნივთების ნაწილი გაგზავნეს პეტერბურგში, ნაწილი კი ვენის მუზეუმში [Уварова 1890, გვ. 336, 338; Тетов 1957, ტაბ. XV-XVIII; 1980, გვ. 5]. 1891 წელს მცირე გათხრები ჩაატარა თლიაში პ. უვაროვამ [Уварова 1890, გვ. 337; Тетов 1957, ტაბ. XIII, XIV; 1971, გვ. 12-14]. თლიას სამაროვნის გეგმაზომიერი არქეოლოგიური შესწავლა 1955 წელს დაიწყო ბ. ტეხოვის ხელმძღვანელობით. გამოქვეყნებულია სამაროვნის მთელი განათხარი მასალა [Тетов 1957, გვ. 36-148; 1971, გვ. 149-218; 1980; 1981; 1985; 2002]. ძეგლის გამთხრელის მიხედვით სამაროვნის არსებობის დიაპაზონი საკმაოდ დიდია – ძვ. წ. XVI ს-დან – ძვ. წ. V ს-მდე. სამაროვნის მასალა ბ. ტეხოვს რამდენიმე ქრონოლოგიურ ჯგუფად აქვს დაყოფილი.

I ჯგუფს მიაკუთვნებს შუა ბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანდელი ბრინჯაოს ადრეულ ეპოქას (ძვ. წ. XVI-XIII სს.). ამ ეტაპისათვის დამახასიათებელია – ინჰუმაციური დაკრძალვა, გაშოტილი, ერთი ან რამდენიმე მიცვალებული; სამარხები ქვებით შემოწყობილი ორმოები ან ქვის სამარხებია.⁵¹

II ჯგუფს მიაკუთვნებს გვიანი ბრინჯაოს ხანის მეორე ეტაპს (ძვ. წ. XII-X სს.). ამ ეტაპისათვის დამახასიათებელია – ინჰუმაციური კიდურებმოხრილი დაკრძალვა, ძირითადად მარჯვენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთისაკენ, იშვიათად ორი მიცვალებულით. სამარხები ქვებით შემოწყობილი ორმოები ან ქვის სამარხებია ზემოდან ქვაყრილით. დაკრძალვის წესის შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო რიტუალში ცეცხლის მონაწილეობა (სამარხში ცეცხლს ანთებდნენ ან ნაკვერჩხლებს ყრიდნენ) [Техов 1977, გვ. 14-16, 63-68; 1980, გვ. 11-14]. სწორედ ამ პერიოდიდან ვარაუდობს ბ. ტეხოვი ფიბულების გაჩენას თლიას სამაროვანზე [Техов 1973; 1977, გვ. 142]. სამარხების ამ ჯგუფის ინვენტარი წარმოდგენილია: კერამიკა – უყურო და ცალყურა ქოთნები თუ კათხები, ჯამები; ბრინჯაო – ზოომორფულყურებიანი სადა და კანელურებიანი სიტულები, ფიალები, მასრაგახსნილი შუბისპირები, გრავირებული ცულები, სატევრები, კვერთხისთავები, პინცეტები, სადა და გრავირებული სარტყლები, მართკურთხა დიდი და პატარა გრავირებული აბზინდები, ფიბულები, დუგმები, საკინძები, კისრის რკალები, სამაჯურები ფირფიტისებური, მრგვალგანივკვეთიანი, ნეკნისებური სპირალური ბოლოებით, ფეხის რგოლები, ფიგურული საკიდები (ზოომორფული, ჯვრისებური), რომბული ფირფიტები, სასაფეთქლები ნავისებური სპირალური ბოლოებით, მცირე პლასტიკა; მძივები – ოქროს ფოლგით დაფარული თიხისა, სარდიონის, კალციტის, ობსიდიანის, ბრინჯაოსი, ფაიანსის [Техов 1977, გვ. 63-183].

III ჯგუფს მიაკუთვნებს ადრერკინის ხანის ეპოქას (ძვ. წ. X ს-ის ბოლო – IX ს.). ამ ხანისათვის დამახასიათებელია – ინჰუმაციური, კიდურებმოხრილი დაკრძალვა ძირითადად მარჯვენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთისაკენ, 2-3 მიცვალებულით. სამარხები ქვებით შემოწყობილი ორმოები ან ქვის სამარხებია ზემოდან ქვაყრილით. სამარხებში ყრიდნენ ნაკვერჩხლებს. სამარხის იატაკი ყოველთვის მოფენილია ხის, ბალახის ან ტყავის საფენით [Техов 1981, გვ. 24-27]. სამარხების ამ ჯგუფის ინვენტარი

---

⁵¹ რადგან ამ პერიოდში ფიბულები ჯერ კიდევ არ არსებობენ, ამიტომ ამ ჯგუფის ინვენტარის აღწერას არ ვიმღლებით.

წარმოდგენილია: კერამიკა – ჯამი, ფრაგმენტები; ბრინჯაო – თასები, ზოომორფულყურნიანი სიტულები, გრავირებული და სადა ცულები, სატევრები, სარტყლები, აბზინდები, ფიბულები, პინცეტები, საკისრე რკალები, რგოლები, საკიდები, სასაფეთქლები, მრგვალყუნწიანი ბალთები; რკინა – სატევრები, შუბისპირი; რკინისპირიანი და ბრინჯაოსტარიანი სატევარი; მძივები – ოქროს ფოლგით დაფარული სარდიონი [Техов 1981, გვ. 7-24].

IV ჯგუფს მიაკუთვნებს პერიოდს, როცა რკინის ნივთების რაოდენობა იზრდება (ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევარი). ამ ხანისათვის დამახასიათებელია – ინჰუმაციური, ინდივიდუალური დაკრძალვა კიდურებმოხრილი მარჯვენა გვერდზე თავით ჩრდილოეთისაკენ; სამარხები ქვებით შემოწყობილი ორმოებია ზემოდან ქვაყრილით. სამარხებში ყრიდნენ ნაკვერჩხლებს. იატაკზე აფენდნენ ხის ან ტყავის საფენს. მეორე ტიპის სამარხები ქვის სამარხებია [Техов 1981, გვ. 50-55]. სამარხების ამ ჯგუფის ინვენტარი წარმოდგენილია: კერამიკა – ცალყურა ქოთნები; ბრინჯაო – გრავირებული ცულები, სატევრები, თასები, სადა და ნეკნისებურგვერდებიანი, ვაზები, ორყურა ქვაბები, ზოომორფულყურნიანი სიტულა, სარტყლები, აბზინდები, ფიბულები, საკისრე რკალები, ფირფიტისებური და მრგვალგანივკვეთიანი სამაჯურები, პინცეტები, საკიდები; რკინა – სატევრები, ცული, ფიბულები; ბრინჯაოსტარიანი რკინისპირიანი სატევარი-აკინაკი [Техов 1981, გვ. 28-50].

V ჯგუფის სამარხებს მიაკუთვნებს რკინის ფართო ათვისებს პერიოდს (ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს.).⁵² ამ ხანისათვის დამახასიათებელია – ინჰუმაციური, ინდივიდუალური ან წყვილადი დაკრძალვა, კიდურებმოხრილი მარჯვენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთისაკენ; სამარხები ქვებით შემოწყობილი ორმოებია ზემოდან ქვაყრილით ან ქვის სამარხებია. სამარხებში ყრიდნენ ნაკვერჩხლებს. იატაკზე აფენდნენ ქვებს, ხის ფიცრებს ან ტყავს [Техов 1981, გვ. 57-64]. სამარხების ამ ჯგუფის ინვენტარი წარმოდგენილია: კერამიკა – ცალყურა ქოთნები; ბრინჯაო – გრავირებული ცულები, სატევრები, ორყურა ქვაბები, ზოომორფულყურნიანი სიტულები, აბზინდები, ფიბულები, საკისრე რკალები, დიადემები, სამაჯურები

⁵² როგორც ბ. ტეხოვი აღნიშნავს: «Выделить эту группу погребений оказалось делом не лёгким; можно сказать, материалы VIII-VII вв до н. э. мало чем отличаются друг от друга. Тем не менее по некоторым отдельным признакам удалось определить хронологию того или иного комплекса и тем самым выделить большую группу погребальных комплексов, относящихся ко второй половине VII-VI вв до н. э.» [Техов 1985, გვ. 5].

მრგვალგანიკვეთიანი და ფირფიტისებური, საკიდები; რკინა – სატევრები, სატევარი-აკინაკები, ცულები, დანები, ფიბულები, სამაჯურები; მძივები – სარდიონის, ქარვის, კალციტის, მინის [Техов 1985, გვ. 5-56].

როგორც აღვნიშნეთ, ბ. ტეხოვისეული II ჯგუფიდან (ძვ. წ. XII-X სს.) იწყებენ არსებობას ფიბულები თლიას სამაროვანზე და ძვ. წ. VI ს-ის ჩათვლით არსებობენ ანუ ფიბულათა არსებობა თლიას სამაროვანზე 7 საუკუნითაა განსაზღვრული. თუ თვალს გადავაკლებთ დაკრძალვის წესს და სამარხეულ ინვენტარს (ჩვენი ინტერესის საგანი მხოლოდ ფიბულების შემცველი სამარხებია) ჩნდება ეჭვი, რომ დროის ამხელა მონაკვეთზე ფუნქციონირებდეს ტიპოლოგიურად ერთგვაროვანი მასალის შემცველი სამაროვანი⁵³.

თლიას სამაროვანზე 154 კომპლექსიდან 168 ფიბულაა ცნობილი (139 ბრინჯაოსი, 29 რკინის).⁵⁴ ისინი სამი ტიპისაა (თავისი ქვეტიპებით): I. დაბალკორპუსიანი, მრგვალგანიკვეთიანი რკალით, დაშორებული თევზიფხურით შემკული (ტაბ.52, 64, 79, 115); II. ოდნავ ასიმეტრიულკორპუსიანი (სადა, დაშორებული თევზიფხურით შემკული, გრეხილრკალიანი) (ტაბ. 23, 37, 48, 52, 79, 99); III. ნახევარწრისებურკორპუსიანი (მრგვალგანიკვეთიანი, ყვავილისებურგანიკვეთიანი, მრავალკუთხაგანიკვეთიანი, რომბულგანიკვეთიანი, რკალზე დისკოსებურშემსხვილებებიანი, წვრილრკალიანი და განიერფხიანი, დაკეჭნილზურგანი) [სულავა 2000ა, გვ. 38-45] (ტაბ. 80-86).

ნაცარგორა. ნაცარგორას სამაროვანზე 1984-1992 წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგად შესწავლილ იქნა 500-ზე მეტი სამარხი. აქედან 150 სამარხი ზოგადად ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარს განეკუთვნება. ამ ხანის სამარხებიდან 1986 წლის გათხრებისას შესწავლილ იქნა №7 სამარხი (ორმოსამარხი, ინჰუმაციური, მარცხენა გვერდზე მწოლიარე მიცვალებული, მოხრილი კიდურებით). ინვენტარი შედგებოდა: თიხა – ოთხი ჭურჭელი; ბრინჯაო – თასი; რკინა – სატევარი, შუბისპირი, დანა, წვეტანა, ფიბულა. უკანასკნელი მაღალრკალიანია.

ნაცარგორის გამოქვეყნებული მასალებიდან ფიბულები კიდევ 5 სამარხიდანაა ცნობილი – №№315, 208, 227, 319, 435. 1319 სამარხი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით და მისი ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – გრა-

⁵³ ჩვენი მოსაზრებები და დასკვნები ამ საკითხის შესახებ იხ. სულავა 2000ა და აქვე, გვ. 75-84.

⁵⁴ ბ. ტეხოვის ახალი ნაშრომის [Техов 2002] მონაცემები გათვალისწინებულ იქნება ნაშრომის პუბლიკაციის დროს.

ვირებული კოლხური ცულები, საკიდები; რკინა – ფიბულა, მახვილი, შუბისპირი, დანა; კერამიკა – დოქი, ქოთანი, ლანგარი. №435 სამარხი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ით და მისი ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – ფიბულა, მახვილი, შუბისპირი მასრაგახსნილი, კოლხური ცული, გრავირებული აბზინდა, ბუნიკი; რკინა – მახვილი, შუბისპირი მასრაგახსნილი; კერამიკა – ლანგარი, განიერყელიანი დოქი, ორყურა დიდი ქოთანი. №208 სამარხი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ით და მისი ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – შუბისპირი, სარტყელი, 2 ფიბულა (ერთი მხოლოდ ნემსისა და ზამბარის ფრაგმენტებით); რკინა – სატევარი და რაღაც ნივთის ფრაგმენტი; კერამიკა – ქოთანი, 2 ცალყურა ქოთანი, ლანგარი. №227 სამარხი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ით და მისი ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – გრავირებული სარტყელი, სატევარი; რკინა – ფიბულა, შუბისპირი; კერამიკა – ლანგარი, ბიკონუსურტანიანი ქოთანი, 2 ცალყურა დოქი, კასრისებრი ცალყურა კათხა. №315 სამარხიც ძვ. წ. VIII ს-ით უნდა დათარიღდეს. ის შეიცავს: ბრინჯაო – სარტყელი გრავირებული, ფიბულა; რკინის სატევარი: კერამიკა – ლანგარი, ცალყურა დოქი [Рамишвили 1995, გვ. 71, ტაბ. 10959; Рамишвили 1997, გვ. 41-44; რამიშვილი 2001, გვ. 157-159, ტაბ. I (სამარხი №315), ტაბ. II (სამარხი №208), ტაბ. V (სამარხი №227), ტაბ. VII (სამარხი №319), ტაბ. VIII (სამარხი №435)].

ამგვარად, ნაცარგორას ჩვენთვის ცნობილი რკინისა და ბრინჯაოს ფიბულები წარმოდგენილია ორი სახით: მაღალრკალიანი და დაბალრკალიანი – დაბალრკალიანი რკინის ფიბულა №№227, 319 სამარხიდან და ბრინჯაოს ფიბულა №435 სამარხიდან, რომელიც დაშორებული განივი წიწვებითაა შემკული. მაღალრკალიანია №7 სამარხის რკინის ფიბულა და №№315, 208 სამარხების ბრინჯაოს სადარკალიანი ფიბულები.

სამთავრო. სამთავროს სამაროვნის არსებობა XIX ს-ის 60-იანი წლების ბოლოს გახდა ცნობილი საქართველოს სამხედრო გზის გაყვანისას წარმოებული სამუშაოების დროს. სამაროვნის შესწავლას «კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების» დავალებით 1871-1877 წლებში აწარმოებდა ავსტრიელი ნატურალისტი და არქეოლოგი ფრ. ბაიერნი, რომელმაც 600 სამარხი გათხარა [Bayern 1885; Байерн 1871; 1872; Уварова, Радде 1902; ლომთათიძე 1945; Ломтатидзе 1955, გვ. 10-15; კალანდაძე 1980, გვ. 22-32].

ფართომასშტაბიანი არქეოლოგიური გათხრები სამთავროს სამაროვანზე 1938 წლიდან დაიწყო ა. კალანდაძისა და მ. ივანჩენკოს ხელმძღვანელობით. დღემდე სა-

მთავროს სამაროვანზე შესწავლილია 4400 სამარხი ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული ადრე შუასაუკუნეების ჩათვლით [სადრამე 1997, გვ. 4, 55].

სამთავროს სამაროვანზე უძველეს კულტურულ ფენას მიაკუთვნებენ ადრინდელი ბრინჯაოს ხანას, რომელიც წარმოდგენილია არქაული კერამიკით, ქვის იარაღითა და შენობათა დამწვარი ნაშთებით. შუა ბრინჯაოს ხანა (ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) წარმოდგენილია გორასამარხებით, რომლებშიც ნაპოვნია: ბრინჯაოს იარაღი, მძივები, ოქროს სამკაული. გვიანდელი ბრინჯაოს ხანისა (ძვ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარი) და ადრინდელი რკინის ხანის (ძვ. წ. IX-V სს.) სამარხები ჩვეულებრივი ან რიყის ქვებით შემოსაზღვრული ორმოებია, გადახურული ძელებით, ზოგჯერ ფილაქვით და ქვყრილით; სამარხთა დიდი უმრავლესობა ინდივიდუალურია. გვხვდება კოლექტიური სამარხებიც (მაგ. S უბანი, სამარხი №8, 33 მიცვალებულით). ყველა სამარხი ინჰუმაციურია. იშვიათად გვხვდება კენოტაფებიც. გვხვდება მეორადი დაკრძალვაც. მიცვალებულები დასვენებულია გვერდზე, კიდურებმოხრილი; იშვიათად ზურგზე გამოტოლი. სამარხეული ინვენტარის გარდა, «საგზლად» ატანდნენ შინაურ და გარეულ ცხოველთა ხორცს. სამარხების ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – იარაღი (წვერმომრგვალებული და წვერკვეთილი მახვილები, სატევრები ტარზე მაღალი ქუდით, ორფრთიანი გრძელყუნწიანი ისრისპირები, კოლხური ტიპის ცულები, მთლიანმასრიანი და მასრაგახსნილი შუბისპირები), გრავირებული სარტყლები, სამკაული (ჭდეულზედაპირიანი სამაჯურები, ბეჭდები), ცხოველთა ფიგურები; ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთები – ფიბულა, ვარდულები, მილები, სამხარილლიე ბალთები, რგოლები; რკინა – იარაღი (ტარშეურჩენელი მახვილები, ფოთლისებური სატევრები, კოლხური ტიპის ცულები, შუბისპირი მასრაზე ბრინჯაოს სალტით, ისრისპირები გრძელყუნწიანი, გრძელი მახვილები, სატევრები); სამკაული (სამაჯურები, ბეჭდები, ფიბულები); სარდიონის ზარისებური და ხუთწახნაგა მძივები; კერამიკა – გეომეტრიულორნამენტიანი გაპრიალებული და მოჭიქული კერამიკა [აბრამიშვილი 1957, გვ. 132-137; კალანდაძე 1959, გვ. 163 და შემდ. 1985, გვ. 11]. ზოგადად ამ უკანასკნელ პერიოდს მიაწერენ სამთავროს სამარხებში ფიბულების გაჩენას.

სამთავროს სამაროვანზე მხოლოდ ბრინჯაოს 3 და რკინის 6 ფიბულაა აღმოჩენილი. ბრინჯაოს ფიბულები ორი ტიპისაა: დაბალრკალიანი (გრეხილღეროიანი;

მრგვალგანივკვეთიანი, განივი თავზიფხური სახით რკალშემკული) და მაღალრკალიანი (გრეხილდეროიანი) [სულავა 2000, გვ. 65-71] (ტაბ, 87-89).

თრელი. თრელის სამაროვანზე ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მასალა 1969-1972 წლებში გამოვლინდა. სამაროვნის არქეოლოგიური მასალის ქრონოლოგიური დიაპაზონი ფართოა. შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის (ძვ. წ. XV ს.), გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპისა (ძვ. წ. XV ს-ის ბოლო _ XIV ს.) და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის (ძვ. წ. XIII-XII სს.) სამარხები თრელის სამაროვანზე 100-ზე მეტია გათხრილი. ისინი ქვაყრილიანი ორმოსამარხებია მრავალფეროვანი ინვენტარით: მრავალრიცხოვანი თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოსა და რკინის იარაღი _ სხვადასხვა ტიპის მახვილები, სატევრები, შუბები, ისრისპირები; ბრინჯაოს სარტყლები; სხვადასხვა ლითონის სამკაული; მძივები _ პასტის, მინის, ნახევრადძვირფასი ქვების. სამარხებში აღმოჩენილია მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები [აბრამიშვილი, ბოხოჩაძე, კვიციანიძე, მირცხულავა, ნიკოლაიშვილი, რამიშვილი 1971; აბრამიშვილი 1978, გვ. 7-13, ნახ. 61, 62, 78-80].

თრელის სამაროვანზე ფიბულის შემცველია სამარხი №49, რომელიც 1972 წელს გაითხარა.⁵⁵ სამარხი მამაკაცს ეკუთვნის. ინვენტარი დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი: თიხის ჭურჭლები; ბრინჯაო _ 2 კვერთხისთავი, ფიბულა, 3 ბეჭედი, ზოომორფულთავიანი მოხრილი დანა, პინცეტი, 3 სამხარილლიე ბალთა, სადგისი, ჯვრისებური საკიდი, სარტყელი, ბოლოკვეთილი მახვილი, რგოლი, ფირფიტისებული ისრისწვერები, სატევარი, დანა; რკინის ისრისწვერები; ძვლის ისრისწვერები; მძივები _ სარდიონისა და ფაიანსის [Georgien 2001, გვ. 363, 372, კატ. 1298]. მართალია, სამარხი ტექსტში ნახსენები არაა, მაგრამ კრებულში _ «თბილისი I» გამოქვეყნებულია ინვენტარის ტაბულა ძვ. წ. XIII-XII სს-ით დათარიღებულ ძეგლებთან ერთად [აბრამიშვილი, გიგუაშვილი, კახიანი, ოქროპირიძე, სულთან-შვილი 1978, გვ. 129, ნახ. 80]; ხოლო იგივე სამარხი ადრერკინის ხანით, დაახლოებით ძვ. წ. 800 წლითაა დათარიღებული გერმანიაში, საარბრიუკენში მოწყობილი გამოფენის კატალოგში [Unterwegs 1995, კატ. №373]; ბოხუმში მოწყობილი გამოფენის

⁵⁵ №49 სამარხი პირველად მოხსენიებულია 1972 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიშებში [აბრამიშვილი, გოგაძე, თუშიშვილი, კალანდაძე, მუსხელიშვილი, ნიკოლაიშვილი, რამიშვილი 1973, გვ. 42]. ვფიქრობთ, აქ რაღაც შეცდომასთან უნდა გვექონდეს საქმე, რადგან ინვენტარის აღწერისას ნახსენებია ყუნწიანი სატევრისპირი და პირამიდისებურთავიანი საკინძები. თანაც სამარხი ძვ. წ. XV ს-ით არის დათარიღებული. შდრ.: აბრამიშვილი 1978, ნახ. 80; Georgien 2001, კატ. №277.

კატალოგში კი ძვ. წ. IX-VIII სს-ითაა დათარიღებული [Georgien 2001, გვ. 372, კატ. №298].

თრელის №49 სამარხის ფიბულა დაბალრკალიანია და სადა.

დილომი. დილომში 1960 წლის მარტში შემთხვევით აღმოჩენილი სამი აღმოსავლურქართული ტიპის ცული დ. ქორიძემ სავარაუდოდ განძად ან განძის ნაწილად მიიჩნია და ძვ. წ. XIII-XII სს-ით დაათარიღა [ქორიძე 1965, გვ. 19, სურ. 9]. ამავე წელს, აპრილის თვეში ეს კოლექცია (სსმ ინვ. 6-60:11-13) იმავე ადგილას აღმოჩენილი ახალი ნივთებით შევსებულა (იხ. სსმ «მთავარი ფონდი», ინვ. 6-60:1-87). როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს დანგრეულ სამარხთან. კოლექცია წარმოდგენილია შემდეგი ინვენტარით: კერამიკა – ქილები, მათ შორის ობსიდიანის «სარკმელით», კოჭბები, სასმისები ცილინდრული, დოქები, ლანგრები, ქვაბქოთანა, დერგი; ბრინჯაო – 2 ფიბულა, ე. წ. აღმოსავლურქართული ტიპის ცულები, ბოლომომრგვალებული და ბოლოკვეთილი მახვილები, მასრაგახსნილი შუბისპირები, სადა და ზურგდაკეჭნილი სამაჯურები, საკინძები თავგახვრეტილი, სარტყლის ფრაგმენტები, ბალთები, ღილები, ბეჭდები, მახათები; რკინა – შუბისპირის ფრაგმენტი, ნატეხები; მძივები – მრგვალი სარდიონის, ცისფერი პასტის.

ამ კოლექციიდან ორი ფიბულაა ცნობილი. ორივე ნახევაროვალურრკალიანია (ტაბ. 90). ერთი სადაა, მეორეს რკალი შემკულია თევზიფხურისა და მოკლე სიგრძივი ხაზების კომბინაციებით. რადგან დახურულ კომპლექსთან არ გვაქვს საქმე, თარიღის განსაზღვრისას ნივთების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური მონაცემებით უნდა ვიხელმძღვანელოთ. აქედან გამომდინარე კოლექცია, ალბათ, ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან ძვ. წ. VIII ს-ით უნდა დავათარიღოთ.⁵⁶

ქვემო ქართლის სამაროვნები.

მარალინ-დერესი (სანთა). 1936-1947 წლებში თრიალეთის (წალკის) არქეოლოგიურ-მა ექსპედიციამ ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით სოფ. სანთას მიდამოებში ოთხი სხვადასხვა პერიოდის სამაროვანი გათხარა. მათ შორის ადრერკინის ხანის სამაროვანი ადგილ მარალინ-დერესში [Куптин 1941, გვ. 50-55; გაგომიძე 1982, გვ. 41]. ქვის სამარხებში დაკრძალვა ინჰუმაციური იყო. ფიბულა აღმოჩნდა №4 ქვის

⁵⁶ კოლექციაში გვაქვს რკინის შუბისპირი, ბრინჯაოს მახვილები და ცულები კი ძვ. წ. VIII ს-ის კუთვნილიც შეიძლება იყოს; ზურგდაკეჭნილი სამაჯურების არსებობაც იგივე ხანას ემთხვევა. ხოლო დაბალრკალიანი ფიბულების პარალელური მასალა კოლხეთის სამაროვნებიდან და თლიას სამაროვნიდან ძვ. წ. VIII ს-ეს განეკუთვნება [აბრამიშვილი 1957; სულავა 2000].

სამარხში, რომელშიც გოგონა დაეკრძალათ. ინვენტარი წარმოდგენილი იყო შემდეგი ნივთებით: კერამიკა – დოქი მსხლისებური კორპუსით, ქოთანი ცალყურა, დოქი სფეროსებური მუცლით; ბრინჯაო – თოხი, სავარცხელი, 2 სამაჯური; რკინა – დანა; ქვის ამულეტი; მძივები – მინის დიდი ზომის გირჩისებურშვერილებიანი, სარდიონის; ნიჟარა კაური (სსმ 31-65:35, კომპლ. 33-45).

მარალინ-დერესის ფიბულა დაბალრკალიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია განივად მიმართული ირიბი ნაჭდევების სეგმენტებით, რომელთა შორისაც ჯვარედინი ნაჭდევებია. ბ. კუფტინი მარალინ-დერესს №4 სამარხის ქრონოლოგიას ვანის ეპოქით განსაზღვრავდა [Куфтин 1941, გვ. 5-55].

განთიადი. განთიადის სამაროვნის (დმანისის რ-ნი) შესწავლა დაიწყო მაშავერას ხეობის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელიც 1981 წელს შეიქმნა. იქ გამოვლენილია ქვაყრილიანი ორმოსამარხები. შიგ ჩადგმულ ქვებზე გამართული უნდა ყოფილიყო დასასვენებელი, რომელზეც მიცვალებულს კიდურებმოხრილ მდგომარეობაში მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთით კრძალავდნენ. დასასვენებლის ქვეშ თიხის ჭურჭელს დებდნენ. სამარხები იყოფა ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად: I. სამარხები, რომლებშიც აღმოჩენილია მახვილები, მოკლე კონუსურთავიანი საკინძები, თიხის ჭურჭელი, დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII სს-ით. ამ ჯგუფს განეკუთვნება ბრინჯაოს ფიბულის შემცველი, მამაკაცის №61 სამარხიც, რომლის ინვენტარი წარმოდგენილია: რკინა – მახვილი, მასრაგახსნილი შუბისპირი; ბრინჯაო – ფიბულა, სარტყელი, რგოლი, სამაჯური, კონუსურთავიანი საკინძები, ფრთებჩამოშვებული ყუნწიანი ისრისპირები, საკიდები (ირმები), ზარაკი, ბორბლისებური ბალთები; კერამიკა – დოქი, ლანგრები, კათხები. სამარხში აღმოჩენილი ფიბულა მაღალრკალიანია, სადა [Кахиани . . . 1985, გვ. 29, 30, ტაბ. XXX, XXXI; Georgien 2001, გვ. 377, კატ. №308].

კახეთის სამაროვნები.

თეთრიწყლები. თეთრიწყლების სამაროვანი ცნობილი იყო 1949 წლიდან შემთხვევით მოპოვებული მასალის (ბრინჯაოს მახვილები) სახით, რასაც 1953 წელს კიდევ დაემატა შემთხვევით მოპოვებული ანტიკური და ადრერკინის ხანის მასალა. 1965 წლის არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგად გაირკვა, რომ მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შედეგად სამაროვანი ინგროდა. 1966 წელს ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები კ. ფიცხელაურის ხელმძღვანელობით. გამოვლინდა 6

ორმოსამარხი: 2 თითქმის განადგურებული იყო, 2 – შედარებით უკეთ დაცული. სამარხები დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ორიენტირებული სწორკუთხა ორმოებია. მიცვალებულები დაკრძალული ყოფილა მჯდომარე პოზაში. ჩატანებული ქონდათ მთელი ცხვარი. სამარხეული ინვენტარი წარმოდგენილია დიდი რაოდენობით კერამიკული ნაწარმით, ბრინჯაოს ნივთებითა და რკინის მხოლოდ რამდენიმე ნივთით (შუბისპირი და დანის ფრაგმენტები №1 სამარხიდან და ჟანგის ნაკვალევით ბრინჯაოს მახვილზე №4 სამარხიდან). ფიბულა აღმოჩენილია 15 სამარხში, რომლის ინვენტარიც წარმოდგენილია: ბრინჯაო – ჯაჭვი დედალი დუგმით, ნახევარსფერული ღილები, მახვილი (კ. ფიცხელაურის კლასიფიკაციით IV3 ჯგუფი) [ფიცხელაური 1965, გვ. 73; Pizchelauri 1997, გვ. 19, 20], სამაჯურები, ფიბულა, ერთნახევრიანი ხვია, თავგახვრეტილი ეშვი ტახისა; კერამიკა – ორყურა ლანგარი, ჯამები, 3 ქოთანნი, 2 კათხა, ჭურჭლის ფრაგმენტები [ბუგიანიშვილი, დედაბრიშვილი, ფიცხელაური, რამიშვილი, ჩიკოიძე 1967, გვ. 40, 41; Пицхелаური 1969, გვ. 101-107, ტაბ. XI].

№5 სამარხში აღმოჩენილი ფიბულა დაბალრკალიანია. ზურგი გოფირებულია, რითაც მიაგავს ამავე სამარხში აღოჩენილ სამაჯურებს. ანალოგიური სამაჯურები ცნობილია სამთავროს სამაროვნის რკინის ინვენტარის შემცველი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული სამარხებიდან [აბრამიშვილი 1961, ტაბ. VII2 (სამარხი №123); ტაბ. XIII1 (სამარხი №174); ტაბ. XIV1 (სამარხი 121 – გრავირებული კოლხური ცულით); ტაბ. XVII2 (სამარხი №50 - აკინაკით); ტაბ. XVIII2 (სამარხი №295)] და ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახ. – VI ს-ით დათარიღებული მასალებიდან [აბრამიშვილი 1957, ტაბ. I39 (სამარხი №293); აგრეთვე იხ. სულავა 2000, ტაბ. II, III]. როგორც თავად კ. ფიცხელაური აღნიშნავს, ანალოგიური სამაჯურები აზერბაიჯანის მასალებიდან გვიანი ბრინჯაოს ადრეული საფეხურის სამარხებში გვხვდება [Пицхелаური 1969, გვ. 107; Ивановский 1911, გვ. 85-185].

სამარხები ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნითაა დათარიღებული [ბუგიანიშვილი, დედაბრიშვილი, ფიცხელაური, რამიშვილი, ჩიკოიძე 1967, გვ. 41; Пицхелаური 1969, გვ. 101-107; ფიცხელაური 1973, გვ. 65, ტაბ. LXIX260].

ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნები.

ყოზანი. 1869 წელს ზემო ყოზანის სამაროვანზე შეგროვებული ბრინჯაოს ნივთები ადგილობრივმა მცხოვრებმა ხ. კანუკოვმა თბილისში, კავკასიის მუზეუმში ჩამოიტანა

[Уварова 1900, ვ. 3-14; Уварова, Радде 1902, გვ. 1-11]. ამ კოლექციამ გადააწყვეტინა გ. ფილიმონოვს 1877 წელს გათხრები ეწარმოებინა ზემო ყოზანის სამაროვანზე, რომლის მასალაც შემდგომში საქვეყნოდ ცნობილი გახდა [Филимонов 1878]. 1879 წელს ვ. ანტონოვიჩმა კიდევ ხუთი სამარხი გათხარა [Антонович 1879, გვ. 216]. ამ დროიდან მოყოლებული, ყოზანის სამაროვანზე სავსე სამუშაოებს სხვადასხვა დროს აწარმოებდნენ ა. უვაროვი და პ. უვაროვა, ფრ. ბაიერნი, რ. ვირხოვი, ე. შანტრი (ამ უკანასკნელმა 22 სამარხი გათხარა) [Уварова 1900, გვ. 152 და შემდ. Virchow 1881; Chentre 1882; Байерн 1872, გვ. 30]. კავკასიის სიძველეებით დაინტერესებულ მეცნიერთა და კოლექციონერთა წყალობით, ბრინჯაოს ნივთების უმდიდრესი მასალები, კერძო კოლექციების გარდა, საუკეთესო შემთხვევაში, ისეთ დიდ მუზეუმებში ხვდებოდა, როგორცაა: მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი, პეტერბურგის ერმიტაჟი და ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი, თბილისის, ვლადიკავკაზისა და ნალჩიკის მუზეუმები, პარიზის სენ-ჟერმენის მუზეუმი, ლიონის, ვენის, ბერლინის, ლონდონის, ბუდაპეშტის მუზეუმები. ყოზანის სამაროვანს მიეძღვნა რ. ვირხოვის, ე. შანტრის, პ. უვაროვას ცნობილი ნაშრომები [Virchow 1883; Chantre 1885-1887; Уварова 1900]. ყოზანის კულტურის ძეგლების შესწავლა არაერთი მკვლევარის სახელთანაა დაკავშირებული [იხ. Крупнов 1960, გვ. 25-53; Козенкова 1989, გვ. 252-254; 1996, გვ. 7-11], მაგრამ თვით ყოზანის სამაროვნის, როგორც ცალკე ძეგლის კომპლექსური შესწავლა ჯერჯერობით არ გაკეთებულა. უპირველეს ყოვლისა ეს დაკავშირებულია იმ პრობლემასთან, რომ უამრავ მუზეუმში გაბნეულ მასალაში არ ხერხდება სამარხეული კომპლექსების გამოყოფა. ცნობილია, რომ 1869 წლიდან მოყოლებული 600-ზე მეტი სამარხეული კომპლექსია აღმოჩენილი. ე. შანტრის, ა. ბობრინსკის, ვ. დოლბეჟევის, ა. დრანიცინის შესწავლილი მასალების მიხედვით, დ. გაზდაუჰსტაის 53 ქვის სამარხი აქვს გამოყოფილი. ხოლო რ. ვირხოვის, ბ. ანტონოვიჩის და ე. კრუპნოვის გათხრების მიხედვით, კიდევ 100 სამარხის დათვლა შეიძლება [Козенкова 1996, გვ. 14]. ყოზანის სამაროვნის დათარიღების შესახებ არაერთ მკვლევარს გამოუთქვამს აზრი [დაწვრ. იხ. Крупнов 1960, გვ. 105-108; Козенкова 1989, გვ. 252-254; 1996, გვ. 8, 9], მაგრამ კონკრეტულად, ყოზანის სამაროვნის ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხები პ. უვაროვას გარდა, არავის განუხილავს [Уварова 1900]. სამაროვნის კომპლექსების დადგენა და მასალის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კვლევა ჯერ კიდევ მომავლის საქმეა.

ყოზანის (ზემო ყოზანის) სამაროვანს ტერასული განლაგება აქვს. ქვიშაქვის მასიური ფილებისაგან შედგენილ და გადახურულ სამარხებში დაკრძალული იყო ერთი ან ორი მიცვალებული. სამარხის იატაკი მოფენილი უნდა ყოფილიყო ხის ფიცრებით ან ტყავით. მიცვალებულები დაუსვენებიათ მოხრილ პოზაში, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ (თუმცა სხვაგვარი დამხრობაცაა მითითებული) [Крупнов 1960, გვ. 257, 258; Козенкова 1996, გვ. 14, 15]. აქვე, ზემო და ქვემო ყოზანის სამაროვანზე დაფიქსირებულია დაკრძალვის სხვა წესიც – ოვალური ან სწორკუთხა ფორმის ორმოსამარხები, შემოსაზღვრული რიყისა და ფლეთილი ქვებით. სამარხებში შეინიშნება ხის კონსტრუქციის გამოყენებაც. ე. შანტრსა და კ. ოლშევსკიზე დაყრდნობით ვ. კოზენკოვას მიერ ყოზანის სამაროვნის აღდგენილი კომპლექსების (№№9, 12, 15, 16, 17) ინვენტარი წარმოდგენილია შემდეგი ნივთებით: კერამიკა – ბიკონუსურმუცლიანი და ცალყურა კათხები, შავპრიალა ჯამები, თავსახურავიანი ცილინდრული ჭურჭლები; ბრინჯაო – ფიბულები, დიდი მართკუთხა აბზინდები, სპირალურბოლოებიანი ნეკნისებური სამაჯურები, საკისრე რკალები, სპირალურბოლოებიანი და ნავისებურდეროიანი სასაფეთქლეები, ნახევარწრიული აბზინდები, თავხვია ქინძისთავები, სპირალური მილაკები, სპირალურბოლოებიანი სამკლავურები, საკიდები – ვერძის თავებით, ცხვარჩიტები, დუგმები, რომბისებური ფირფიტები [Козенкова 1996, სურ. 3-8]. ამ კომპლექსების ფიბულები ყველა მაღალრკალიანია, შემსხვილებული გრავირებული ზურგით და ოდნავ გაგანიერებული ფეხით.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებში დაცული ყოზანის სამაროვნის 22 ფიბულა [Уварова, Радде 1902] შემდეგი ტიპებითაა წარმოდგენილი: I. ნახევარწრისებურრკალიანი, ოდნავ შემსხვილებული ზურგით; II. ოდნავასიმეტრიულრკალიანი, განივი თევზიფხური სახით შემკული; III. ნახევარწრისებურრკალიანი: 1. შემსხვილებული ზურგით, სიგრძივი თევზიფხურით შემკული; 2. შემსხვილებული ზურგით, განივი თევზიფხურით შემკული; 3. ირგვლივი წრეხაზებისა და მათ შორის სიგრძივი ღარების, თევზიფხური სახის სეგმენტებით შემკული რკალით; 4. სუსტად შემსხვილებული, ირგვლივი თევზიფხურით შემკული რკალითა და მის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით; 5. რკალის ღერო ბრტყელია, ჯვარედინა

ნაჭდევებით⁵⁷. ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნებში ყოზანის სამაროვანი ერთადერთია, სადაც ფიბულები დიდი კონცენტრაციითაა წარმოდგენილი.⁵⁸ ისინი ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან ძვ. წ. VI ს-ის ჩათვლით უნდა არსებობდნენ.

ზემო რუთხა. ზემო რუთხას სამაროვნის შესწავლა 1887 წელს დაიწყო სანკტ-პეტერბურგის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის მზრუნველობით. გათხრებს აწარმოებდა ვლადიკავკაზის გიმნაზიის უფროსი მასწავლებელი ვ. დოლბეჟევი⁵⁹. რ. ვირხოვის აზრით «ძალიან ენერგიული და ინტელიგენტი ადამიანი» [Virchow 1881, გვ. 417]. ზემო რუთხაში აღმოჩენილი 200 ქვის სამარხის გარდა, ვ. დოლბეჟევმა შეისწავლა კიდევ სამი დაუზიანებელი ქვის სამარხი. ერთ-ერთ მათგანში (12 ქვის სამარხი) სამი მიცვალებული იყო. ორი ქალი დაეკრძალათ ერთმანეთზე, მარჯვენა გვარდზე, მოხრილი კიდურებით. მამაკაცი დაეკრძალათ მარცხენა გვერდზე, მოხრილი კიდურებით. მამაკაცის ინვენტარი წარმოდგენილი იყო: ბრინჯაო _ კისრის რკალი სპირალური ბოლოებით, დიდი საკინძი, ბრტყელი ფირფიტისებრი თავით, სამაჯური სპირალურბოლოებიანი, ნეკნისებური, სამაჯური მრგვალგანივკვეთიანი ღეროთი, საკიდი _ ვერძის თავი, ყუამილიანი ცული, 3 სატევარი (ერთი მთლიანადსხმული, ლენტისებური სამკუთხედებით შემკული თავით); ერთ-ერთი ქალი მიცვალებულის ინვენტარი წარმოდგენილი იყო: ბრინჯაო _ 2 საკინძი დიდი

⁵⁷ ამ თავში უპირატესობა მივანიჭეთ ყოზანის სამაროვნის გამოქვეყნებული კომპლექსების ფიბულებსა და ჩვენთვის ხელმისაწვდომი კოლექციის ფიბულების განხილვას. დანარჩენი ფიბულები ყოზანის სამაროვიდან, რომლებიც გამოქვეყნებულია ე. შანტრის, პ. უვაროვასა და სხვათა ნაშრომებში, ჩვენს კატალოგში ტიპოლოგიური ნიშნების მიხედვითაა განთავსებული.

⁵⁸ ყოზანის ფიბულები პუბლიკაციების გარდა, ჩვენთვის ცნობილია ისტ. მეც. კანდ. ლ. ფანცხავას სამუხეუმო ბარათების მიხედვით [ერმიტაჟი: კოლ. 1731 (ი. ოლშევსკის მიერ შეგროვებული), №№31-53; კოლ. 1885/1-11 (ვ. დოლბეჟევის 1891 წ. გათხრები), №4; კოლ. 2192/1-28 (1885 წ. მურიეს მიერ შეგროვებული მასალიდან), №№7, 8; კოლ. 1360, 1165-120; კოლ. 1732/1-98 (1882 წ.); კოლ. 1733/1-10 (1880 წ.); კოლ. 1774/1-2; კოლ. 1739/1-2 (დ. ვირხოვის მიერ შეგროვებული. შექმნილია 1896 წ.); კოლ. 1747, №№1-60, 67, 69, 108, 113(ა. ბობრინსკის მიხედვით)]; ერმიტაჟის ექსპოზიციიდან _ 17-V 88 (333/2, 1333/1, 1727/27, 1727/7, 1291/153, 143/2, 129/137, 1731/3, 1731/91, 1366/3, 1360/36, 1360/170, 1731/20, 2688/3); 18-V88 (1732/16, 1360/711, 1360/81, 1731/601360/172, 1360/168, 1731/76, 1731/77, 1360/382, 1731/9, 1731/14, 1732/2, 1360/157, 1360/154, 1732/7, 1360/21, 1360/5, 1360/14, 1360/34, 1731/189-191, 1731/10, 1805/1, 329/1, 1731/161, 1747/6, 1747/7, 1731/71, 84/2, 1731/181, 1732/81, 1733/9, 1731/131, 1731/123-130, 1731/84); 19-V 88 (1566/3, 4, 1727/6, 1291/139, 1566/6, 1727/10-12, 1727/8, 1727/33, 1727/31, 1727/15, 1291/12-14, 18, 23, 26, 27, 1991/83, 1566/9, 20, 21, 1291/106, 1731/65, 1360/303, 1731/62, 173/78, 1731/78, 79, 1731/36, 37, 1360/164, 165, 1360/54, 1360/58, 1731/19, 1360/35, 1732/40, 1944/2, 1360/63, 1360/402, 1731/140, 142, 167, 1360/578, 599, 600, 1732/44, 45, 1731/82, 83, 117, 1732/92, 1360/681, 682, 1731/2, 4, 6, 18, 1739/2, 1734/1); 6-V 88 (1360/706, 707, 1747/44, 45, 49, 53, 62, 67, 69, 1566/22, 1727/16, 173/144, 1731/145, 759/3). ერმიტაჟის კოლექციებიდან ფიბულები დაახლ. 200 ერთეული უნდა იყოს. სამწუხაროდ, რადგან ფონდებში პირადად მუშაობის საშუალება არ გვექონდა, ძნელი სათქმელია თუ რომელი მათგანია გამოქვეყნებული, იშვიათი გამონაკლისის გარდა [Доманский 1984, სურ. 56-58].

⁵⁹ ვ. დოლბეჟევამდე ხ. კანუკოვი ზემო რუთხაშიც «მოღვაწეობდა.»

ზომის (ერთი ბრტყელი, ფირფიტისებრი თავით. მეორე – ვერძის თავებით), თავგახვრეტილი საკინძი, გარსაკრავი ვერძის თავებით, ფიბულა, ბოლოებზე ოთხ-ოთხ სპირალიანი ნეკნისებური სამაჯურები; სპირალური ხვია; მეორე ქალი მიცვალებულის ინვენტარი: ბრინჯაო – საკინძი (ანალოგიური წინა სამარხისა), მინიატურული სატევარი, ხარის თავის ფიგურა, ზარი, სამკუთხედებით დაფანჯრული მრგვალი საკიდი, თმის შესაკრავი, აზინდა [Крупнов 1960, გვ. 219; Козенкова 1982a, გვ. 14-18; 1996, გვ. 21, 22; Motzenbäcker 1996, გვ. 20-25]. ერთ-ერთი ქალი მიცვალებულის ინვენტარში გამოვლენილ ფიბულას რკალი შემკული აქვს სიგრძივ მიმართული რელიეფური წნულებით.

ვ. დოლბეჟევის, კ. ოლშევსკისა და პ. უვაროვას შემდეგ, ზემო რუთხას სამაროვანზე მხოლოდ XX ს-ის 30-იან წლებში განახლდა სამუშაოები [OAK 1891, გვ. CCCI-CCII; OAK 1892, გვ. 58-63; OAK 1893, გვ. 122, 123; Уварова 1900, გვ. 210, 235-253; Крупнов 1939a, გვ. 264; 1947, გვ. 99; 1960, გვ. 215-218]. სამწუხაროდ, ეს სამაროვანიც⁶⁰, სხვა სამაროვნების მსგავსად, ძალზე დაზიანებულია ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ წარმოებული «გათხრებით».

1938 წელს ე. კრუპნოვის მიერ შესწავლილ იქნა №№10 და 16 სამარხები ანუ დანგრეული კომპლექსებიდან გადარჩენილი ინვენტარი [Крупнов 1951, გვ. 48-56; Motzenbäcker 1996, გვ. 24]. იგივე სიტუაცია გაგრძელდა შემდეგაც. სამარხებად უმეტეს შემთხვევაში თვლიდნენ ნივთთა კომპლექსებს. აღმოჩენილია 20 კომპლექსი. მათ შორის ერთი კომპლექსი ბრინჯაოს ნივთების განძია [Крупнов 1960, გვ. 218]. ბრინჯაოს ფიბულები ცნობილია №№17, 18 სამარხებიდან. №17 სამარხის ინვენტარი წარმოდგენილია: ვერცხლი – სასაფეთქლის ფრაგმენტები; ბრინჯაო – სარტყლის ფრაგმენტები, 2 ფიბულა, სამაჯური, მასიური, გარეთა მხრიდან ქედით; მძივები – ქარვის, ძვლის; ასტრაგალები [Крупнов 1960, გვ. 226]. №18 სამარხის ინვენტარი წარმოდგენილია: კერამიკა – 7 ჭურჭელი (გაპრიალებული, ორნამენტირებული ცალყურა კათხები); ბრინჯაო – 2 ფიბულა, სპირალურბოლოებიანი კისრის რკალები, სამაჯური, ცხვრის თავის ფორმის საკიდი, რომბული ფირფიტა, ექვსნახვრეტიანი გამყოფი, ცხოველის თავის ფორმის საკიდი [Крупнов 1960, გვ. 226-228]⁶¹. №17

⁶⁰ როგორც ე. კრუპნოვი უწოდებს – «Кумбултский могильник Верхняя Рутха» [Крупнов 1960, გვ. 234].

⁶¹ №№17 და 18 კომპლექსებს ე. კრუპნოვი ზოგადად ყობანის კულტურის განვითარების პირველი ეტაპის ბოლო ხანებს მიაკუთვნებდა – ძვ. წ. IX-VIII სს [Крупнов 1960, გვ. 236]. მისი აზრით, №17 სამარხის

სამარხი-კომპლექსის ფიბულები გრეხილრკალიანია, ხოლო ¹⁸სამარხის ფიბულები – ერთი დაბალრკალიანია, მცირე ზომის, მეორე მაღალრკალიანია, სადა, ოდნავ გაგანიერებული ბუდით.

XIX ს-ის ბოლოს ზემო რუთხას სამაროვანზე სხვადასხვა გზებით მოპოვებული მასალის ერთი ნაწილი ბერლინის ადრე და პრეისტორიული მუზეუმის ერთ-ერთი კოლექციის, ე. წ. კოსნიერსკას კოლექციის სახელითაა ცნობილი [Motzenbäcker 1996, გვ. 16-34, 50-84]. კოლექციაში გვხვდება: ცულები, სატევრები, საკინძები, აზინდები, საკიდები (ცხოველთა ფიგურები), სამაჯურები, სასაფეთქლები, თმის სამაგრები, ფიბულები [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 38, 62]. ფიბულები წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სადა, ოდნავ გაგანიერებული ბუდით [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 282,3,9, ტაბ. 621,2,5]; 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, შემკული ირგვლივი ნაჭდევებით და სხვა გეომეტრიული სახეებით [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 624]; 3. გრეხილრკალიანი [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 288]; 4. რკალზე დისკოსებური შემსხვილებებით, სადარკალიანი ან სხვადასხვა სახეებით შემკული. ერთ შემთხვევაში ბუდეც შემკულია [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 285, 7, ტაბ. 623, 7]. ი. მოტცენბეკერის თანახმად, «კოსნიერსკას» კოლექციის ფიბულები თარიღდება ძვ. წ. XI (SB 2 = Tli B) – VI-V სს-ით [Motzenbäcker 1996, გვ. 103-105].

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყობანის სამაროვანი ჩრდილოეთ კავკასიაში ერთადერთი ძეგლია ფიბულების დიდი რაოდენობით. ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ლიტერატურის მონაცემების შეჯერების საფუძველზე სამაროვანზე 200-ზე მეტი ფიბულა უნდა იყოს მოპოვებული. ყობანის სამაროვანი სამწუხაროდ, იმ ძეგლთა რიგს განეკუთვნება, რომელიც ჯერ კიდევ არაა სათანადოდ გამოქვეყნებული და შესწავლილი. ჩვენთვის უცნობია კომპლექსების რაოდენობა. რამდენიმე სამარხის გარდა უცნობია თუ როგორ კონტექსტშია ფიბულები აღმოჩენილი.

ჩრდილოეთ კავკასიაში გამოვლენილი ფიბულების შემცველ დანარჩენ ძეგლებზე ფიბულები მხოლოდ თითო-ორიჯერ ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. ამიტომ, მი-

---

გრეხილრკალიანი ფიბულების ვიწრო ბუდეები ამ ფიბულების ადრეულობაზე მიუთითებს [Крупнов 1960, გვ. 237]. იგივე არგუმენტით (ფიბულების ადრეულობა) ათარიღდება №18 სამარხსაც, ოღონდ, დამატებით არგუმენტად მოჰყავდა სპირალურბოლოებიანი კისრის რკალების ადრეულობა და კერამიკული ნაწარმის სიახლოვე ზმეისკოეს ნასახლარის სკვითებამდელი ხანის კერამიკასთან [Крупнов 1960, გვ. 237].

ზანშეწონილად არ მიგვაჩნია ამ ძეგლებზე ფართოდ შეჩერება და შემოვიფარგლებით მხოლოდ მცირე, კონკრეტული მონაცემებით და ლიტერატურის მითითებით.

ნალჩიკის დანგრეული სამარხიდან (1952 წ.) ცნობილია დაშორებული თევზიფხური სახით შემკული ფიბულა [Крупнов 1960, ტაბ. V8].

ლუგოვოს სამაროვნის გათხრები გასული საუკუნის 50-ანი წლებიდან დაიწყო. სამარხები ქვაყრილიანი ორმოებია, ზოგჯერ კრომლებებით. სამაროვანი ძვ. წ. VI-V ან IV სს-ით თარიღდება. იქ აღმოჩენილი ფიბულები განიერი ფეხითა და ირგვლივი ნაჭდევების სეგმენტებით ხასიათდებიან [Крупнов 1954, გვ. 95, სურ. 396; 1957ა, გვ. 159, სურ. 34, 8; 1960, ტაბ. LXVIII1, LXX1, 3; 1960ა, ტაბ. 406; Козенкова 1982, გვ. 59, ტაბ. XXXVII7-11].

Бгеიგიდის 1928 წელს გათხრილი აკლდამის კომპლექსიდან (ინვენტარი: ბრინჯაო – უმბონის მსგავსი ბალთა, სოლარულნიშნიანი ღილი, აბზინდა, გვერგვის ფრაგმენტები, «ნეკნებიანი» სამაჯურის ფრაგმენტები, ზარაკი), რომელიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება [Козенкова 1982, გვ. 22, 57], გრეხილრკალიანი ფიბულაა ცნობილი. ამავე კომპლექსს ი. ჩეჩენოვი და ვ. ვინოგრადოვი ძვ. წ. VII-VI სს-ით ათარიღებენ [Чеченов 1969, გვ. 35, 36, №78; Виноградов 1972, გვ. 208]. **В** ერთ-ერთ კომპლექსში ბრინჯაოს 2 ფიბულა კოლხურ ცულებთან ერთადაა აღმოჩენილი და დათარიღებულია ძვ. წ. X-VII სს-ით [Иессен 1941, გვ. 16, ტაბ. I, გვ. 19, სურ. 3, ტაბ. II2-4; Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV16].

ნიკიტინის ველიდან ძვ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული, ბურცობებიანრკალიანი ფიბულაა ცნობილი [Иессен 1941, გვ. 94, სურ. 231; Алексеева 1971, ტაბ. 43].

ვოზდეჟენსკოეს ციხე-სიმაგრეიდან (1850 წ.) ცნობილია სადა, განიერფეხიანი ბრინჯაოს ფიბულა [Крупнов 1960, ტაბ. III8].

ვედენოდან ნ. ვ. ორიოლის კოლექციიდან მომდინარეობს ბრინჯაოს გრეხილრკალიანი ფიბულა [Козенкова 1982, გვ. 59, ტაბ. XXXVII4].

ზაიუკოვოს სამაროვანზე ფიბულები ცნობილია: 1935 წელს შესწავლილი დანგრეული ყორღანიდან [Козенкова 1998, გვ. 75, ტაბ. XXV3]; №1 სამაროვნის №2 სამარხიდან (1949 წ.) [Гриневич 1951, გვ. 136, 137, სურ. 142; Козенкова 1989, გვ. 100, Б-17;

1998, გვ. 75, ტაბ. XXV4]⁶²; ძვ. წ. XI-X სს-ით დათარიღებული დანგრეული სამარხიდან [Козенкова 1998, გვ. 75, ტაბ. XXV6]; ძვ. წ. XI-X სს-ით დათარიღებული დანგრეული ყორღანიდანვეა (1935 წ.) ცნობილი წვრილრკალიანი სადა და გრებილრკალიანი ფიბულებიც [Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV12, 15]; ძვ. წ. X-VII სს-ით დათარიღებული ფიბულა ვ. ი. დოლბეჟევის გათხრებიდან [Козенкова 1989, გვ. 23, 58, 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV21].

ჩეგემის სამაროვნიდან ცნობილია როზეტისებურგანიკვეთიანი ფიბულა და რკალის თავსა და ბოლოში ცხოველის თავის გამოსახულებებით შემკული ფიბულები [Калитинский 1926, ტაბ. II6, ტაბ. III21].

კამუნთის სამაროვანი შემთხვევითაა აღმოჩენილი 1876 წელს. 1879 წელს იქ გათხრებს აწარმოებდა ვ. ბ. ანტონოვიჩი, ხოლო 1882 წელს ა. ს. უვაროვი. გაითხარა 7 სამარხი, მათ შორის ბრინჯაოს ფიბულების შემცველიც [Уварова 1900, გვ. 297, 304, ტაბ. CIV2-ის მსგავსი]. ფიბულა სიგრძივი თევზიფხურითაა შემკული.

ძინაგისა და მოზდოკის შემთხვევით აღმოჩენილი (1977 წ.) სამარხებიდან გრებილრკალიანი და სიგრძივი ნაჭდევებით რკალშემკული ფიბულებია ცნობილი. თანმხლები ინვენტარის გათვალისწინებით (ბრინჯაო – სარტყელი, ჯაჭვი, სამაჯური, ზარაკი; რკინა – ცულები, შუბისპირი; თიხის ჭურჭელი) დათარიღებულია ძვ. წ. VII ს-ის ბოლო – VI ს-ით [Козенкова 1996, გვ. 25, სურ. 12].

ფასკაუს სამაროვანზე [Уварова 1900, გვ. 271; Motzenbäcker 1996, გვ. 23, 24], რომელსაც ისეთივე «ბედი» ჰქონდა როგორც ოსეთის სხვა სამაროვნებს (განძისმაძიებელთა ქმედება, მასალის სხვადასხვა ქვეყნებში მიმოფანტვა) შესამოწმებელი გათხრები 1935 წელს ე. კრუპნოვმა ჩაატარა. დადგინდა, რომ დაკრძალვა ქვის სამარხებში ხდებოდა [Крупнов 1951, გვ. 26; 1960, გვ. 212]. ფიბულები ცნობილია «კოსნიერსკას კოლექციიდან»: 1. ზურგშემსხვილებული, ირგვლივი წრეხაზებისა და თევზიფხურის სეგმენტებით შემკული [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 122, ტაბ. 428]; 2. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 429].

---

⁶² ვ. გრინევიჩი №2 სამარხის ინვენტარს და მათ შორის ფიბულას, რომელსაც რკალზე დისკოსებური შემსხვილებები აქვს, ათარიღებს ძვ. წ. VIII-VII სს-ით და აღნიშნავს, რომ - «Эта культура совпадает по времени с гальшатской культурой Западной Европы» [Гриневич 1951, iqve].

არხონის ორმოსამარხებიანი სამაროვნის ფიბულები გრეხილრკალიანია, რკალზე დისკოსებური შემსხვილებებით [Уварова 1900, გვ. 334, ტაბ. СХХХI1, 2; Крупнов 1960, გვ. 213].

კამენომოსტსკის სამაროვნის დანგრეული სამარხების ფიბულები, რომლებიც სიგრძივი «ღრმა» თევზიფხური სახითაა შემკული, თარიღდება ძვ. წ. XI-X სს-ით [Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV4].

ბაქსანის ხეობის ფიბულები ე. ზიჩის კოლექციიდან ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [Козенкова 1998, გვ. 73, 74, ტაბ. XXIV8, 11, 19].

მინერალური წყლების სამაროვნის №1 სამარხის ფიბულა ძვ. წ. V ს-ს მიეკუთვნება [Козенкова 1998, გვ. 73, 74, ტაბ. XXIV2].

კისლოვოდსკის სამაროვნის №16 სამარხის (1933 წ. გათხრები) ფიბულა ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება [Козенкова 1998, გვ. 73, 74, ტაბ. XXIV3].

კიზილ-კალას სამაროვნის №2 სამარხის «სამალავის» ფიბულა ტიპოლოგიურად ადრეული უნდა იყოს, მაგრამ აღმოჩენილია სკვითური ხანის სამარხში [Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV6].

ტალივის დანგრეული ყორღანიდან, რომელიც 1959 წელს აღმოჩნდა, ფიბულები სკვითური ტიპის ინვენტართან ერთადაა აღმოჩენილი და ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდება. **B** ფიბულები წარმოდგენილია ორნახვევიანი და სამნახვევიანი ზამბარებით; ერთი გრეხილრკალიანია, ორი მართკუთხაგანივკვეთიანი, ერთი კი – რომბულგანივკვეთიანი რკალით [Алексеева 1971, გვ. 58, 59; Козенкова 1989, გვ. 52].

ვაკო-ჟილეს სამაროვნის ძვ. წ. VI-V სს-ის ქვის სამარხებიან სამაროვანზეც დადასტურდა ფიბულები [Алексеева 1971, გვ. 62, ტაბ. 14a12; Козенкова 1989, გვ. 54, 59; 1998, გვ. 73, 74, ტაბ. XXIV9].

პანტელეიმონოვსკოეში შემთხვევით აღმოჩენილ ქვის სამარხში, რომელიც ყორღანის ქვეშ იყო, 1956 წელს აღმოჩნდა ბრინჯაოს 2 ფიბულა, ბუდეზე «ვოლუტისებური» შემკულობით. სამარხი ძვ. წ. VI-V სს-ით დათარიღდა [Крупнов 1960, გვ. 181; Козенкова 1981, გვ. 200, 201, სურ. 35, 6; 1989, გვ. 53, 60; 1998, გვ. 74, ტაბ. XXV11, 12].

შაროს 1882 წელს აღმოჩენილ სამი სამარხის ნივთებში ბრინჯაოს 5 ფიბულაა. თანმხლები მასალის მიხედვით ისინი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნითა და I

ათასწლეულის პირველი ნახევრითაა დათარიღებული [Козенкова 1978, გვ. 160, სურ. 22-13; 1982, გვ. 59, ტაბ. XXXVII3].

სერჟენ-იურტის 1971 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი დანგრეული სამარხიდანაცაა ცნობილი ფიბულა, რომელსაც რკალი შემკული აქვს სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური სახით. დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII სს-ის მიჯნით [Козенкова 1982, გვ. 59; Kozenkova 1992, გვ. 53, ტაბ. 892].

ისტის-სუს სამაროვანი შემთხვევით აღმოჩნდა 1937 წელს. 1937-1938 წლებში შესწავლილი 19 სამარხიდან ორში (¹¹¹¹, 20) აღმოჩნდა 3 ფიბულა. სამარხები ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდება [Крупнов 1939, გვ. 27, 28, სურ. 5; Артаманова-Полтавцева, 1950, გვ. 32-34, სურ. 92, გვ. 42-46, 173, გვ. 98; Козенкова 1982, გვ. 59, ტაბ. XXXVII6]. ამ ფიბულებს ირგვლივ დაღარული რკალები და ნიჩბისებურად გაგანიერებული ბუდეები აქვთ.

კლინ-იარსკის №2 სამაროვნის №1 სამარხის ე. წ. «სამალავში» აღმოჩნდა ასიმეტრიულრკალიანი ბრინჯაოს ფიბულა [Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV5]. სკვითურ ინვენტარზე დაყრდნობით, სამარხი ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება. ამავე სამაროვანზე აღმოჩენილია გვიანდელი ფიბულებიც, ნიჩბისებური ბუდითა და რკალის ირგვლივ სეგმენტებით, რომლებიც ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდება [Козенкова 1989, გვ. 35, 60; 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV5].

კიჩ-მალკის დანგრეული სამარხიდან (1955 წ.) ცნობილია წვრილრკალიანი, სადა ფიბულა, რომელიც ვ. კოზენკოვას მიერ ყობანის კულტურის II ეტაპითაა (ძვ. წ. X-VII სს-ის შუა ხანები) დათარიღებული [Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXIV18].

ტებერდის ნაკრძალის ტერიტორიაზე 1955 წელს შემთხვევით აღმოჩენილ ნივთებში 2 ჭკინტიანბუდიანი ფიბულაცაა. კოლექცია ძვ. წ. V-IV სს-ს განეკუთვნება [Козенкова, Ложкин 1981, გვ. 196-198, სურ. 26, 7; Козенкова 1989, გვ. 51, 61].

დომზაიდან დაახლოებით 20 ბუდეჭკინტიანი ფიბულაა ცნობილი, რომლებიც ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება [Нечитаило 1968, გვ. 77; 1986, გვ. 125, 128, 130, სურ. 12, სურ. 21, 2; Алексеева 1971, გვ. 61, ტაბ. 157, 17; Козенкова 1998, გვ. 74, ტაბ. XXV13, 14, 15].

ოტრადნაის, ბაიბარისის და ილიჩის ორმოსამარხებისა თუ შემთხვევით აღმოჩენილი ფიბულები განიერბუდიანია, რომელზეც ვოლუტისმაგვარი გამოსახულებებია. ისინი ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდებიან [Козенкова, Ложкин 1981, გვ. 201-203, სურ. 45, 6, 51-4; Козенкова 1989, გვ. 54, 59; 1998, გვ. 74, ტაბ. XXV7-10].

ფიბულები ცნობილია: ყარასის სამაროვნის I აკლდამიდან; სულთანგორსკის №1 სამაროვნის №7 სამარხიდან; ლერმონტოვის კლდის №3 სამაროვნის №1 სამარხიდან; ულუბაგანლის №2 სამაროვნის №4 სამარხიდან (ყველა ძვ. წ. VII-VI სს.); გიუნდელენის დანგრეული სამარხიდან (ძვ. წ. X-VII სს.) [Козенкова 1989, გვ. 22, 57; 1998, გვ. 73, 74, ტაბ. XXIV1, 7, 10, 13, 17]; ლაშკუტას დანგრეული სამარხიდან, რომელიც ვ. ბატჩაევის მიხედვით ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოთი და I ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება [Батчаев 1985, გვ. 12], ხოლო ვ. კოზენკოვას მიხედვით – ძვ. წ. IX-VIII სს-ით [Козенкова 1998, გვ. 75, ტაბ. XXV5].

ცენტროიდან შემთხვევითი აღმოჩენის სახით ცნობილია ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებული ფიბულა [Марковин 1966, გვ. 125, სურ. 3].

ურუკაში შემთხვევით აღმოჩენილი ფიბულები დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში. ორი ფიბულა ირგვლივი ნაჭდევების ჯგუფებითაა შემკული, ერთი – «გველისებურია».

სომხეთის სამაროვნები.

მაკარაშენი. მაკარაშენის სამაროვანი 1955 წელს გაითხარა. ქვის სამარხები შედგენილი იყო დიდი ზომის ფილებისაგან. სამარხების დიდი ნაწილი განადგურებულია მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობით. გაითხარა ქვის სამარხი 6 მიცვალებულითა და მდიდარი მასალით. ინვენტარი წარმოდგენილია: კერამიკა – შავპრიალა დოქი, ქოთნები და ბიკონუსური კანელურებიანი ჭურჭელი; ბრინჯაო – სადა და თავდაბრტყელებული სამაჯურები, რგოლები, გველისთავეებიანი და ზურგნაჭდევიანი სამაჯურები, თავგახვრეტილი რგოლები, მრგვალფარაკიანი ორწილადი ფიბულა, ორწილადი ფიბულა ოვალური ფირფიტისებური რკალითა და რკინის ნემსით, ერთწილადი რკალდაკეჭნილი ფიბულა (ეს ფიბულა ტექსტში არაა ნახსენები, მაგრამ ქრონოლოგიურ ტაბულაზე – XXXVI16, არის როგორც მაკარაშენის ფიბულა – ნ. ს.); რკინა – მოხრილი დიდი ზომის დანები, შუბისპირები, სამწახნაგა ისრისპირი; მინის მძივები. ძეგლი ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [Мартиросян 1964, გვ. 286-289, ტაბ. XXX, XXXI, XXXVI16].

ამგვარად, მაკარაშენის სამაროვანზე ერთდროულად თანაარსებობენ ერთწილადი ზურგდაკეჭნილი და ორწილადი ფიბულები.

ერებუნი. ერებუნის სამაროვანი 1957 წელს აღმოჩნდა მიწის სამუშაოების დროს ქალაქ ერებუნის ციტადელის დასავლეთით. გაითხარა სამი ნაწილობრივ

გადარჩენილი სამარხი. პირველი სამარხი წარმოდგენილი იყო ორი ჭურჭლით, რომელთაც ირგვლივ შემოწყობილი ქონდა ქვები. ამ ჭურჭლებიდან მიცვალებულის ფერფლი მხოლოდ წითლადანგობირებულ ურნაში იყო, ხოლო შავპრიალა დიდი ზომის ქოთანში კი ელაგა ინვენტარი: ბრინჯაო _ 12 სადა და ნეკნისებური სამაჯური ზოომორფული თავებით, პექტორალი, პინცეტი, საკინძი ზოომორფული თავით, ჩაქუჩისებური საგნები შუაში ნახვრეტით, ფიბულები, გრავირებული სარტყლის ფრაგმენტები, ურარტული საბეჭდავები; მძივები _ აქატის, სარდიონის, მინის. დანარჩენი ორი სამარხიც ურნასამარხი იყო. სამაროვანს ურარტულ ხანას მიაკუთვნებენ [Мартыросян 1964, გვ. 242, 243]. ერეხუნის პირველ სამარხში აღმოჩენილი ფიბულები ერთწილადი რკალისებურია, მსხვილი რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით, ხოლო რკალის ცენტრში ფრინველის ფიგურებით. ბუდე ძლიერ გაგანიერებულია. ზამბარა ორნახვევიანია⁶³.

ოშაკანი. ოშაკანის სამაროვანი 1971-1983 წლებში ითხრებოდა. იქ აღმოჩნდა ქვის დიდი აკლდამები კრომლეხებით. №62 სამარხში, სადაც 10-12 მიცვალებული იყო დაკრძალული, აღმოჩნდა: კერამიკა, მძივები _ სარდიონის, მინის, კაური, ოქროს მილაკისებური მძივი; ოქროს საყურე; ბრინჯაოს მაღალთაღიანი, გრეხილრკალიანი ფიბულა. სამარხი ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება [Есаян, Калантарян 1988, გვ. 80, 81, ტაბ. LXVI].

აზერბაიჯანის სამაროვნები.

კალაკენტი. პარადიზი. კალაკენტისა და პარადიზის სამაროვნებს, სადაც ქვის სამარხებია გამოვლენილი, XIX ს-ის ბოლოს თხრიდა გერმანელი ვალდემარ ბელკი (1862-1932 წწ.), რომელიც ფირმა Siemens-ის ელექტროქიმიკოსი იყო და ხელმძღვანელობდა ქედაბეკისა და კალაკენტის სპილენძის საბადოების ელექტროლიტურ კვლევით განყოფილებას. ამასთანავე რ. ვირხოვისა და ბერლინის ანთროპოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ძველი ისტორიის საზოგადოების დავალებით თავისუფალ დროს გათხრებს უთმობდა. მისი მცდელობით სამხრეთ კავკასიიდან გერმანიაში ისეთი რაოდენობის არქეოლოგიური მასალა დაგროვდა, რომ რაოდენობრივად მათ

---

⁶³ საინტერესოა ა. მარტიროსიანის აზრი ყობანის ბრინჯაოს ნაწარმის ქრონოლოგიის შესახებ. მას აღნიშნული ფიბულა ურარტული ხელოსნების მიერ ყობანური ნიმუშის მიხედვით დამზადებული გონია და ამიტომ ყობანური ბრინჯაოს ნაწარმის ძვ. წ. VIII საუკუნისათვის, უფრო მისი პირველი ნახევრისათვის მიკუთვნება მართებულად მიაჩნია [Мартыросян 1964, გვ. 243]. ვფიქრობთ, ეს მოსაზრება სწორია.

მხოლოდ ვენის, ლიონის, პარიზის კავკასიური კოლექციები თუ გაუტოლდება [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 9-15].

ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ცნობილია კალაკენტის №29, 32 სამარხებიდან. №29 სამარხის ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – სამაჯურები, ბეჭდები, ფიბულა; რკინა – შუბისპირი მასრიანი, დანა; ობსიდიანის ქუსლამოღებული ისრისწვერები; მძივები – ბრინჯაოს, ობსიდიანის, სარდიონის, ფაიანსის, ცხოველის კბილები; კერამიკა. №29 სამარხის ბრინჯაოს ფიბულა დაბალ-

რკალიანი, სადაა და დიდი ზომის (12,6 სმ) [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 91, სურ. 57(2506 m); Карахмедова, Рагимова 1994, გვ. 92, 93, ტაბ. I1]. №32 სამარხის ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – 2 ფიბულა, საჭრისი, სატევრის თავი, სპირალები, მძივები, სამაგრები; რკინა – ღერო კონუსური თავით, შუბისპირები, ზოდი; მძივები – მინის ცისფერი, ანტრაციტის (?), ქვის, სარდიონის, ქარვის (?), გახვრეტილი კბილები; ობსიდიანის ფრაგმენტები [Nage, Strommenger 1985, გვ. 98, 162, სურ. 5717, ტაბ. 621; Карахмедова, Рагимова 1994, გვ. 93, ტაბ. I2, 3]. 132 სამარხის ფიბულები სრულიად განსხვავდება კავკასიაში გავრცელებული ფიბულებისაგან ზამზარისა და ბუდის მოწყობილობით. ისინიც ერთწილადებია, მაგრამ ზამზარა, ნაცვლად იმისა, რომ ფიბულის შიდა მხარეს იყოს დახვეული, გარეთაა გამოტანილი მარყუჟის სახით. ბუდე მილისებური ფორმისაა, რომელშიც ნემსის წვერი თავსდება. ერთი ფიბულის რკალი მრგვალგანივკვეთიანი წვრილი მავთულისაა, მეორე – გრეხილრკალიანია. ანალოგიური ფიბულა პარადიზის №170 სამარხიდანაცაა ცნობილი. სამარხის ინვენტარი წარმოდგენილია: ბრინჯაო – კისრის რკალი, ფიბულა⁶⁴, 13 სამაჯური, 3 თავებგადადებული სამაჯური, თითის რგოლები, ზარისებური საკიდი; რკინა – 10 მასრიანი შუბისპირი, 2 დანა; ხელით ნაძერწი კერამიკა [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 133, 134, სურ. 105(2748 b); Карахмедова, Рагимова 1994, გვ. 93, ტაბ. I4]. ვ. ნაგელის მიხედვით, ეს ძეგლები ძვ. წ. XI-VIII სს-ის განჯა-ყარაბახის კულტურას განეკუთვნებიან [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 10]. ა. კარახმედოვა და მ. რაგიმოვა აღნიშნავენ, რომ კალაკენტსა და პარადიზში ვ. ბელკის მიერ აღმოჩენილი ფიბულები

---

⁶⁴ ვ. ბელკის აღწერილობის თანახმად, №170 სამარხის ფიბულა ორწილადია. მისივე ჩანახატების მიხედვით კი კალაკენტის №32 სამარხის ანალოგიურია ანუ ერთწილადია [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 134, სურ. 105b]. ა. კარახმედოვასა და მ. რაგიმოვას პუბლიკაციის მიხედვითაც ერთწილადია [Карахмедова, Рагимова 1994, გვ. 93, ტაბ. I5].

სხვადასხვა ტიპისაა და ძვ. წ. IX-VIII სს-ით თარიღდება [Карахмедова, Рагимова 1994, გვ. 92, 98].

განძები, სამლოცველოები.

განძებსა და სამლოცველოებში აღმოჩენილი ფიბულები ჩვენთვის მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიიდანაა ცნობილი. განძები კავკასიაში კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ძირითადი არეალიდან და მომიჯნავე რაიონებიდანაა ცნობილი. განძები არ გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში, სომხეთსა და აზერბაიჯანში. იშვიათად გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაში. განძების ფენომენი ფართოდაა გავრცელებული ბრინჯაოს ხანის ევროპაში, მაგრამ უცხოა საბერძნეთისათვის [Hänsel 1997]. ბოლოდროინდელი გამოკვლევების მიხედვით, კოლხური ბრინჯაოს განძები (ისევე, როგორც ევროპაში აღმოჩენილი განძების ზოგიერთი კატეგორია) შესაძლებელია მიჩნეულ იქნეს ღვთაებისადმი შეწირულობად. ეს მოვლენა კი იმ პერიოდს ემთხვევა, როცა კოლხეთში ჯერ კიდევ არაა ტაძრები და მსხვერპლშეწირვის ტრადიციული ადგილები [ლორთქიფანიძე 2001, გვ. 180-182, 185]. ე. ი. იქ სადაც არა გვაქვს შესაწირავი ადგილები, გვაქვს განძები. საბერძნეთში შეწირული ფიბულები უამრავ ტაძარშია აღმოჩენილი: ფერაის სამლოცველო (თესალია) [Kilian 1975], სამოთრაკიზე, ეგინაზე (აფროდიტესა და აპოლონის სამლოცველო), დელოსზე (ზევის სამსხვერპლო და არტემისიონი), სამოსზე (ჰერაიონი), პაროსზე (დელიონი), თასოსზე (არტემისიონი), ქიოსზე, როდოსზე, კრეტაზე და სხვ. ამ სამლოცველოების შეწირულობანი მიეკუთვნება გეომეტრიულ და ადრეარქაულ ხანას [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 2]. იტალიის ბერძნული კოლონიების სალოცავებში შეწირული ფიბულები ითვლება ბერძენ ვაჭართა ძღვნად [Kilian 1975, გვ. 164].

ის განძები და სამლოცველოები სამხრეთ კავკასიაში, სადაც ფიბულებია აღმოჩენილი კოლხური კულტურის პერიფერიიდან (ოჯოლის, ფასანაურის, ჩაბარუხის, ყაზბეგის განძები; გორაძირის სამლოცველო) და აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილიდან – კახეთიდანაა ცნობილი.

კოლხეთი.

ოჯოლის განძი. ოჯოლის განძი შემთხვევითაა აღმოჩენილი 1960 წელს სახლის მშენებლობისათვის ადგილის მოსწორების დროს, 1 მეტრ სიღრმეზე. ბრინჯაოს ჭურჭელში ელაგა შემდეგი ნივთები: ბრინჯაო – 23 თოხი (13 სწორტანიანი და

სეგმენტურპირიანი, 5 – წელში მოხრილი), ხელეჩო, 5 სეგმენტური იარაღი, 2 ცალი სადა და გრავირებული კოლხური ცული, ბრტყელი ცული, 3 ისრისწვერი, ზედაპირდაკბილული სამაჯურები, სპირალურბოლოებიანი ფირფიტისებური სამაჯური, ბოლოებგახსნილი მასიური რგოლი, ფიბულა, ჭურჭლის ფრაგმენტები, ზოდები. ოჯოლის განძს დ. ქორიძე ძვ. წ. IX-VIII სს-ით ათარიღებდა [ქორიძე 1965, გვ. 38, 39, 119, 120, ტაბ. XX-XXIV]. ლ. ფანცხავას ოჯოლის განძისათვის უფრო მისაღებ თარიღად მიაჩნია ძვ. წ. VIII-VI ს-ის პირველი ნახევარი, ხოლო ასეთი დათარიღების საყრდენად – დაკბილულზედაპირიანი და სპირალურთვალეებიანი სამაჯურები და ფიბულები [ფანცხავა 1988, გვ. 70]. განძში აღმოჩენილი ფიბულა მაღალრკალიანია. ოდნავ დაწახნაგებული რკალი შემკულია სიგრძივი თევზიფხური სახით. ფეხი კარგადაა გამოჭედილი და ოდნავ გაგანიერებულია. რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების სეგმენტებით.

გორამირი. გორამირის საკულტო ძეგლის გათხრები მიმდინარეობდა 1997-1998 წლების დეკემბერ-მაისის თვეებში. გამოვლინდა ძვ. წ. VII-IV სს-ის წარმართული სამლოცველოს ნაშთები, რომლებიც ორი კულტურული ფენით იყო წარმოდგენილი. უფრო ადრეული, I კულტურული ფენა წარმოადგენდა ორმაგი კედლის მქონე რთული კონსტრუქციის შენობას, რომელიც გეგმაში სწორკუთხა უნდა ყოფილიყო. სამირკვლად გამოეყენებინათ ფლეთილი ქვის წყობა. შენობის კედლის ზედა ნაწილი თიხით ნალესი სარ-ლასტისა და ჯარგვალური ტიპის უნდა ყოფილიყო. სამირკვლისა და ზედა კედლების დამაკავშირებლად ალიზის აგურები ყოფილა. ნაგებობის ცენტრალურ ნაწილში თიხისაგან ნაგები სხვადასხვა ზომის კუბის ფორმის ორი პოდიუმი, ალბათ სამსხვერპლო საკურთხევლები იყო. როგორც ჩანს, ეს ფენა ძლიერი ხანძრით განადგურებულა, რადგან დადასტურდა ცეცხლისაგან დეფორმირებული, წიდად ქცეული თიხის ჭურჭლისა და შელესილობის ფრაგმენტები. I ფენაში აღმოჩნდა: ბულა, ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებით; რიტუალური თიხის ჭურჭლები (თასები, შიგ ჩაძერწილი კოჭები-ბით), ჯამები, ლანგრები, ხელადები, ქოთნები.

სამლოცველოს II კულტურული ფენა წარმოდგენილია სწორზედაპირიანი, წითლად დამწვარი დიდი ზომის ფილაქვებით მოპირკეთებული სწორკუთხა მოედნით, რომლის შუაშიც ამოღებული იყო ორმო და რომელშიც იდგმებოდა გამჭოლი ცილინდრული ნახვრეტის მქონე დიდი ზომის ქვა (სავარაუდოდ სვეტის ან კერპის

ბაზა). ფილაქანზე დაფიქსირდა წვრილფეხა საქონლისა და ფრინველის საგანგებოდ დამწვარი ძვლების გროვები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მსხვერპლშეწირვა ამ ფილაქანზე ხდებოდა. II ფენაში აღმოჩენილია: კერამიკა – პირმოყრილი ჯამფიალები, დერგები, ქოთნები, კოჭბები, ლანგრები, ყურმილიანი და ზოომორფულყურმიანი ჭურჭლები, სამარილები, სარქველები; ბრინჯაო – სამაჯურის ფრაგმენტი, ჯაჭვი, ორფრთიანი სკვითური ისრისპირი; რკინა – მაღალრკალიანი ფიბულა. აღნიშნულ მასალებზე დაყრდნობით, საკულტო ნაგებობები ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება.

თხემის ჩრდილო ნაწილში გამოვლინდა ფლეთილი ქვით ნაგები შენობის საძირკვლის ნაშთები – სავარაუდოდ დამხმარე ნაგებობა. თანმხლები მასალა წარმოდგენილია: კერამიკა – ამფორისა და შავლაკიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები, ზოომორფულყურმიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები; ბრინჯაო – მაღალრკალიანი და განიერბუდიანი ფიბულა [მეშველიანი, ქორიძე 1999, გვ. 10-15, ტაბ. 3, 4; Гогаძე . . . 2003, გვ. 118-124, ტაბ. III2, III8].

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი.

ჩაბარუხის განძი. ჩაბარუხის ხევის განძი შემთხვევითაა აღმოჩენილი 1961 წელს სახლის მშენებლობისათვის მიწის მოსწორების დროს. 133 ნივთი გადახვეული იყო ბრინჯაოს სარტყლით და ამ სახით იყო ჩაფლული მიწაში [კალანდაძე 1965, გვ. 16]. ლ. ფანცხავას კოლხურ-ყოზანური კულტურების საკითხების კვლევისას, ადრერკინის ხანის კავკასიის ხელოვნების ზოგიერთ ასპექტთან დაკავშირებით სპეციალური სამუშაოები აქვს ჩატარებული ფასანაურისა და ჩაბარუხის განძებზე. მისი მონაცემებით ჩაბარუხის განძში 120-ზე მეტი ნივთია [Панцхава 1986, გვ. 23]. ჩაბარუხის განძი შეიცავს: ბრინჯაო – სატევრები, კოლხური ცულები, სარტყლები, აბზინდები, დუგმები, 5 ფიბულა, სამაჯე-საიდაყვეები, რგოლები, ლაგმის ფრაგმენტები, ბალთები, სიტულა, თასები, მცირე ზომის ფიგურები (ცხენი, ვერძი, ირემი), მილაკები, ხვიები, ძეწკვები; რკინა – მახვილი, შუბისპირები; მძივები – სარდიონის, ამეთვისტოს, მინის. აღ. კალანდაძე განძს ძვ. წ. IX-VIII სს-ით ათარიღებდა [კალანდაძე 1965, გვ. 16, 17, 27], ლ. ფანცხავა – ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [Панцхава 1986, გვ. 28-31; ფანცხავა 1988, გვ. 67]. ჩაბარუხის განძის ფიბულები ყველა მაღალრკალიანია. რკალი დაფარულია განივი თავზიფხური სახით; ბუდე – ოდნავ გაგანიერებული, კარგად გამოჭედილი.

ფასანაურის განძი. ფასანაურის განძი შემთხვევითაა აღმოჩენილი არაგვის მარცხენა ნაპირზე 1963 წელს, გაზსადენის ტრასის გაყვანისას. განძის შემადგენლობაში გამოვლინდა 141 ნივთი⁶⁵: ბრინჯაო – კოლხური ცული, ფარის უმბონი, სამაჯესაიდაყვე, ისრისპირები, რგოლები, კაპარჭის გარსაკრავი, ფიბულა, ბალთები, ხვიები, სიტულა, ირმის მცირე ზომის ფიგურა, ჯაჭვის ფრაგმენტები. აღ. კალანდაძე ფასანაურის განძს ძვ. წ. IX-VIII სს-ით ათარიღებდა [კალანდაძე 1965, გვ. 27]. ლ. ფანცხავა განძის თარიღს განსაზღვრავს ძვ. წ. VII-VI სს-ით [Панцхава 1986, გვ. 28-31]. ფასანაურის განძში აღმოჩენილი ერთადერთი ფიბულა მაღალრკალიანია, ყვავილისებურგანივკვეთიანი; ბუდე ოდნავ გაგანიერებულია და შემკულია ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებით [კალანდაძე 1965, გვ. 23, 24].⁶⁶

ყაზბეგის განძი. ყაზბეგის განძის სახელით ცნობილია ის მასალები, რომელიც 1877 წელს გ. ფილიმინოვის მიერ ჩატარებული გათხრების შედეგად აღმოჩნდა სოფ. სტეფანწმინდაში, აღ. ყაზბეგის სახლის ეზოში. ლითონის ოთხ ჭურჭელში ჩაწყობილი ნივთები, როგორც ჩანს ჯაჭვით შეეკრათ და ქვებს შუა მოეთავსებინათ. ინვენტარი შედგებოდა 200-მდე ნივთისაგან: ვერცხლის ომფალოსიანი თასი; ოქროს სხივანა საყურე; ბრინჯაო – მათარები, სიტულა, ზარები, მცირე ზომის ქანდაკებები, შტანდარტები ეჟენები, ლაგმები, სამაჯურები, პინცეტები, სარტყლები, ბალთები, საკიდები, ფიბულები; რკინის შუბისპირები [დაწვრილებით ლიტ. იხ. წითლანაძე 1976, გვ. 5-15; 2004, გვ. 4-10; სულავა 1998, გვ. 62; 2003, გვ. 83; მინდორაშვილი 2005, გვ. 5-7]. ყაზბეგის განძი ზოგადად ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება [დაწვრილებით იხ. სულავა 1998, გვ. 62, 63; 2003, გვ. 84]. ყაზბეგის განძში 22 თუ 21 ფიბულაა [Уварова 1900, გვ. 139; წითლანაძე 1976, გვ. 77; 2004, გვ. 38]⁶⁷. ჩვენი ვარაუდით ყაზბეგის განძს უნდა ეკუთვნოდეს შემდეგი სახის ფიბულები: 1. სადარკალიანი; 2. მძივისებურრკალიანი განიერი ბუდით; 2ა. მძივისებურრკალიანი ბუდეშემკული სვასტიკით; 3. გრეხილრკალიანი; 4. განივი ირგვლივი ღარებითა თუ ნაჭდევებით; 5. თევზიფხური სახეებით რკალშემკული; 6. სამ ჯგუფად განლაგებული სამკუთხედებით

⁶⁵ შდრ. Панцхава 1986, გვ. 23.

⁶⁶ ფასანაურის განძის ნივთები დაკარგულია. მასალას ვიცნობ ლ. ფანცხავას ილუსტრაციების მიხედვით. ილუსტრაციების გაცნობისათვის ლ. ფანცხავას მადლობას მოვასხენებ.

⁶⁷ განძში შემავალი ფიბულები დაცულია მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში [წითლანაძე 2004, გვ. 38]. რადგან პირადად არ გვქონდა საშუალება გავცნობოდით მუზეუმის მასალას, ვსარგებლობთ პ. უვაროვასა და ლ. წითლანაძის ნაშრომებიდან ამოკრეფილი მონაცემებით.

რკალშემკული; 6ა. ანალოგიურკალიანი და ბუდეშემკული; 7. სამი სკულპტურული ფიგურით რკალზე [Уварова 1900, გვ. 139; წითლანაძე 1976, გვ. 77, 78].

საერთოდ, ყაზბეგიდან ფიბულების საკმაოდ დიდი რაოდენობაა ცნობილი. ჩვენი გამოკვლევების მიხედვით აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს ეროვნულ მუზეუმსა და აკად. შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში დაცულია 16 ფიბულა, რომლებიც აქ ყაზბეგში ჩატარებული სამუშაოების შედეგად მოხვდა [Уварова, Радде 1902, გვ. 11-19; Уварова 1900, გვ. 139]. როგორც ჩანს, მასალა სამაროვნის კულტურული ფენებიდან მომდინარეობს [Уварова 1900, გვ. 152-155; სულავა 2003, გვ. 83-85].

ფიბულები ყაზბეგიდან ცნობილია ბ. ოლშევსკის კოლექციიდანაც, რომელიც ერმიტაჟში ინახება [წითლანაძე 2004, გვ. 38].

ფიბულები დადასტურებულია 1874 წელს, ალ. ყაზბეგის ეზოსთან, გზაზე მოპოვებულ მასალაში, რომელიც მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმში ინახება (კოლ. 54746) [წითლანაძე 1976, გვ. 78; 2004, გვ. 30].

კახეთი.

არაშენდა. არაშენდას სამლოცველო აღმოჩნდა 1969 წელს ადგილ «ფევრების ბოლოს» მახლობლად. ძეგლი დაზიანებული იყო მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის გამო. დამწვარი ქვების ყრილში აღმოჩნდა: კერამიკა – ჭურჭლის ფრაგმენტები; ბრინჯაო – მახვილები, სამაჯურები, ჯაჭვი, ფიბულა. ძეგლი დათარიღებულია ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო ხანებით, უფრო კი ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით [ფიცხელაური 1973, გვ. 122; Pizchelauri 1984, გვ. 92]. ძეგლზე აღმოჩენილი ფიბულა დაბალრკალიანია, გრეხილდეროიანი.

ნასახლარები.

ნასახლარებზე აღმოჩენილი ფიბულები მთელ კავკასიაში, ჯერჯერობით მხოლოდ ორი პუნქტიდანაა ცნობილი. ესაა: სერჟენ-იურტი (ჩეჩნეთ-ინგუშეთი, შალინსკის რ-ნი) და რგანი (ჭიათურის რ-ნი).

სერჟენ-იურტის ნამოსახლარის ძვ. წ. X-VII სს-ის ფენაში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სადა, ნახევარწრისებური და წვრილრკალიანი ფიბულა [Козенкова 1964, გვ. 77, სურ. 218; 1982, გვ. 59, ტაბ. XXXVIII1].

რგანში III-IV სს-ით დათარიღებული სამაროვნის №2 სამარხს ჩაჭრილი ქონდა ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევრის ნამოსახლარის ფენა, სადაც აღმოჩენილი ფიბულა ნახევარწრისებურრკალიანია [ბრაგვაძე 2000, გვ. 107].

ამგვარად, ჩვენს მიერ ჩატარებული სამუშაოს შედეგად, წარმოვაჩინეთ ფიბულათა გავრცელების სივრცე კავკასიაში და მათი აღმოჩენების ვითარება ანუ, როგორ არქეოლოგიურ კონტექსტშია ისინი მოპოვებული.

II თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიის საფუძვლები

§ 1. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიის მოწესრიგების ცდა. კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კვლევისას შეძლებისდაგვარად უნდა გავითვალისწინოთ ის გამოცდილება, რაც არსებობს სხვა ქვეყნების ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიურ კვლევებში.

ერთწილადი რკალისებური ფიბულების რაოდენობითა და მრავალფეროვნებით კავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე მდიდარი და მნიშვნელოვანია თლიას სამაროვანი, სადაც კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების ტიპთა უმეტესობაა თავმოყრილი. იქ წარმოდგენილია როგორც ადრეული, ისე გვიანდელი ხანის ფიბულები. თლიას სამაროვნის ფიბულები კავკასიის ფიბულების ჯაჭვის ერთ-ერთი რგოლია, რომლის სწორ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ განსაზღვრაზეც ბევრადაა დამოკიდებული საერთოდ კავკასიის ფიბულების წარმომავლობისა და ქრონოლოგიის საკითხებში გარკვევა [სულავა 2000ა, გვ. 38-45].

თლიას სამაროვანზე⁶⁸, სადაც 333 სამარხია გათხრილი და შესწავლილი, ფიბულები აღმოჩენილია 154 კომპლექსში, სულ 168 ერთეული. აქედან 33 ფიბულა რკინისაა, დანარჩენი _ 135 ბრინჯაოსი [Техов 1980, 1981, 1985].

ჩვენი აზრით, თლიას სამაროვნის ამ უზარმაზარ მასალაზე გარკვეული სახის სამუშაოს ჩატარება იძლევა შესაძლებლობას დადგინდეს არა მარტო ფიბულათა ტიპ-

⁶⁸ ბ. ტეხოვის ახალ ნაშრომში გამოქვეყნებულია 1983-1986, 1988 წლებში გათხრილი 150 სამარხი. ბრინჯაოს ფიბულათა რაოდენობა ამ სამარხებიდან 68, ხოლო რკინისა _ 14 ერთეულია [Техов 2002, გვ. 5, 228, 230]. ე. ი. დღეისათვის, თლიას სამაროვანზე 203 ცალი ბრინჯაოს და 47 რკინის ფიბულაა მოპოვებული.

ების თანამიმდევრობა, არამედ აბსოლუტური თარიღებიც. ამისათვის ჩავატარეთ გარკვეულ მეთოდზე დაფუძნებული სამუშაო, რაც შემდეგში მდგომარეობს: თლიას სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხები შესაძლებელია გარკვეული სახით დაჯგუფდეს. ჯგუფების გამოყოფის საფუძვლად შესაძლებლად მიგვაჩნია ავილოთ კომპლექსებში ნივთთა გარკვეული ტიპების მეტნაკლებობა და მათი მონაცვლეობა, აგრეთვე თუ რა მასალისაა (ბრინჯაო, რკინა) ნაწარმი. შამარხული კომპლექსების ამგვარად და თან-აც, რაც ყველაზე მთავარია, რეტროსპექტულად დალაგებამ მოგვცა აბსოლუტური ქრონოლოგიის (კარგად დათარიღებულ პარალელურ მასალაზე დაყრდნობით) დადგენის საშუალება. ყოველივე აღნიშნულის საფუძველზე ოთხი ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური ჯგუფი (თითოეული მათგანისათვის დამახასიათებელი ნივთთა შემადგენლობით) გამოიყო. ამ ჯგუფების მონაცვლეობის შედეგები ასეთია:

I ჯგუფში (ტაბ. 92) ერთიანდება თლიას სამაროვნის ის კომპლექსები (№№15, 16b, 31, 54, 90, 92, 103, 120, 135, 136, 138, 143, 147, 152, 158/2, 169, 172, 173, 183, 197, 232, 238, 240, 242, 246, 265, 274, 304, 306, 314, 322, 327, 328, 329), სადაც აღარა გვაქვს კოლხური ცული, ხოლო სამარხული ინვენტარი წარმოდგენილია ძირითადად რკინის იარაღით: ყუამოკლე ცულები – სოკოსებრთავიანი (სამ. №№15, 54, 92, 135, 173, 197, 328, 329), ჩაქუჩისებრთავიანი (სამ. №№16b, 90, 103, 183, 240), ყუამახვილი (სამ. ¹¹158, 265, 306), ყუაგრძელი ცულები – ჩაქუჩისებრთავიანი (სამ. №№31, 54, 120, 136, 147, 172, 232, 242, 304, 314), ყუამახვილი (სამ. №205) [რკინის ცულებთან დაკავშირებით იხ. Квирквелия 1981]; სატევრები: სატარეყუნწიანი (სამ. №№16b, 120, 136, 306), მთლიანადსხმული, ქუდისებრი სატარე თავით, რომელიც ზოგჯერ ძვლისაა (სამ. №№147, 246, 328), მთლიანადსხმული T-სებრთავიან ტარზე მანჭვალეზით (სამ. №№31, 103), მთლიანადსხმული, მოკლე მომრგვალებული ტარით (სამ. №158/2), მთლიანადსხმული, სწორკუთხატარიანი და ვიწროპირიანი (სამ. №31). მთლიანადსხმული მოხრილი სატევარ-დანები T-სებრი ან ქუდივით მომრგვალებული თავით (სამ. №№31, 103, 152, 172, 173, 197, 240, 329); მოხრილი დანები ფირფიტისებრი მანჭვალეზიანი ტარით (სამ. №№90, 242, 304, 314); პატარა მოხრილი დანები (სამარხები №№103, 169, 322); სოკოსებრთავიანი, სატარეხვრელიანი და ქედიანი სატევრის ფორმის ნივთი (სამ. №143). ბრინჯაოს ნივთები: სადა ღრმა ჯამები (სამ. №№172, 173, 242, 306, 329), აქედან №242 სამარხის [Техов 1985, ტაბ. 1654] ჯამს ისეთივე დაპირქვავებული ლამბაქისებრი ძირი აქვს, როგორც ბრინჯაოს ქვაბებს და

ტოლჩებს, ხოლო №173 სამრხის [Техов 1985, ტაბ. 1476] ჯამი ფართოძირიანი, ვერტიკალურკედლებიანი და ოდნავ პირგადაშლილია, ე. წ. ენისებურგვერდებიანი (?) (სამ. №№92, 304. სამწუხაროდ, ნივთის ტიპის განსაზღვრა მხოლოდ პუბლიკაციის მიხედვით ძნელია. მითუმეტეს, როცა ტექსტშიც არაა სათანადო აღწერილობა) და სხვა ტიპის ფიალები (სამარხი №327); ქვაბები (სიტულები), ვერტიკალური ყურებით და შიგ გაყრილი ჩამოსაკიდებელი მავთულით (სამ. №№31, 158/2); საკისრე რგოლები თუ დიადემები, რომელთაც ბოლოები ფირფიტისებრი და გრავირებული აქვთ (სამ. №№90, 135, 138, 143, 152, 172, 197, 327); აბზინდები (სამ. №№16ბ, 31, 54, 90, 92, 103, 120, 143, 147, 158/2, 172, 173, 197, 232, 240, 242, 304, 329) – მართკუთხა, წელშეზნეილი, სერპანტინისებური. აბზინდები I ჯგუფის თითქმის ყველა სამარხშია აღმოჩენილი. სარტყლები, რომლებიც დაფარულია პუნსონებით შექმნილი ლენტისებური ზოლებით (სამ. №16ბ); ზარაკი გვერდშეჭრილი (სამ. №143); პინცეტები კიდებგრავირებული (სამ. №№143, 169); სათვალისებური დუგმა (სამ. №31); ბოლოებგადადებული თავდაბრტყელებული სამაჯური (სამ. №322); ჯიხვის ფიგურა (სამ. №143); თავხვია მოკლე საკინძი (სამ. №304).

გარდა რკინისა და ბრინჯაოს ნივთებისა, I ჯგუფის კომპლექსებიდან გვაქვს: რქისებრი ფორმის ძვლის საყბურები, სამი ნახვრეტით (სამ. №143); ქვის სალესები (სამ. №№90, 92, 158/2); ერთნახევრიანი მოოქრული სასაფეთქლე ხვია ნავისებური ბოლოებით (სამ. №240); კერამიკული ფრაგმენტები დოქის, ჯამისა და ცალყურა ქოთნისა (სამ. №№92, 120, 322).

რაც შეეხება თვით ფიბულებს, I ჯგუფში გვაქვს 27 ცალი რკინის ფიბულა, რომლებიც სამწუხაროდ, ცუდი დაცულობის გამო ტიპოლოგიურ განსაზღვრას არ ექვემდებარებიან. ხოლო 8 ცალი ბრინჯაოს ფიბულა 5 სახისაა:⁶⁹ რომბულგანივკვეთიანი (სამ. №242, 265), როზეტისებურგანივკვეთიანი (სამ. 16ბ) და მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (სამ. 169), დისკოსებურ შემსხვილებებიანი (სამ. №№172, 314), წვრილრკალიანი და განიერფეხიანი (სამ. №№31, 158/2). №158/2 სამარხში ერთადაა რკინისა და წვრილრკალიანი, განიერფეხიანი ბრინჯაოს ფიბულა [Техов 1985, ტაბ. 141].

---

⁶⁹ რადგან ფიბულათა დაწვრილებითი ტიპოლოგიური აღწერა შემდეგ იქნება წარმოდგენილი, ამიტომ, ამ შემთხვევაში, ფიბულათა ტიპების აღსანიშნავად ფიბულის ერთ-ერთ ყველაზე დამახასიათებელ ნიშანს ვიყენებთ.

ამგვარად, I **ჯგუფის** მთავარი ნიშანი ისაა, რომ აქ აღარ გვხვდება ბრინჯაოს კოლხური ცული. ხოლო ჩამოთვლილი მასალა პირდაპირ პარალელებს პოულობს ბრილის სამაროვნის (რაჭა) აკინაკებიან სამარხებთან (სამ. №№26 /1950 წ./, 29 /1950 წ./, 20 /1952 წ./, 4 /1960 წ./, სსმ ფონდი, კოლ. 5-993). თლიას მსგავსად, ბრილის სამარხებშიც გვაქვს სხვადასხვა ტიპის რკინის ცულები, ბრინჯაოს დიადემები ფირფიტისებური გრავირებული ბოლოებით, ბრინჯაოს ზარაკები, ბრინჯაოს ფიბულები დისკოსებრშემსხვილებებიანი და მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით. ბრილის ამ სამარხების დათარიღებისათვის საყრდენია სხივანა საყურე, რომელიც ოთხივე სამარხშია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია №4 (1960 წ.) სამარხის ოქროს საყურე ხუთი სხივითა და რკალზე ვარდულით. მსგავსი საყურეები დადასტურებულია ვანის №11 (წარჩინებული კოლხი ქალის) სამარხში. სამარხში აღმოჩენილი იმპორტული ნივთები (ბრინჯაოს პატერა, ატიკური შავლაკიანი კილიკი, ვერცხლის კილიკები) ძვ. წ. V ს-ის პირველ ნახევარს, უფრო მის მეორე მეოთხედს განეკუთვნება. ამიტომ, №11 სამარხი არაუადრეს ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანებით თარიღდება [ჭყონია 1981, გვ. 17-21]. მაგრამ სხივებიანი საყურეების გავრცელება სამეცნიერო ლიტერატურაში ზოგადად ძვ. წ. VI-IV სს-ითაც განისაზღვრება [ჭყონია 1981, იხ. შენ. 57].

ბრილის აღნიშნული სამარხების ქვედა თარიღს მარკირებას უკეთებს აკინაკები,⁷⁰ ხოლო ზედა თარიღს – სხივანა საყურეები (რომლებიც ტიპოლოგიურად უფრო მოგვიანო ეგზემპლარებითაცაა წარმოდგენილი ბრილში). ამ მომენტის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, ბრილის აკინაკებიანი სამარხები ძვ. წ. VI ს-ითა და V ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს, ხოლო **თლიას I ჯგუფის სამარხებისათვის ძვ. წ. VI ს-ეს ან მის პირველ ნახევარს ვვარაუდობთ⁷¹.**

II ჯგუფში (ტაბ. 93) გაერთიანებულია თლიას სამაროვნის ის სამარხები (სამ. №№30, 34, 41, 49, 53, 68, 84, 85, 87, 93, 106, 109, 114, 123, 130, 139, 140, 144, 163, 167, 186, 188, 191, 198, 205, 209, 215a, 216, 223, 226, 233, 239, 248, 252, 257, 267, 269, 271, 275, 277,

⁷⁰ სკვითური ინვენტარის დათარიღების შესახებ იხ. მ. ფირცხალავა, ე. წ. სკვითური ელემენტების საქართველოში გავრცელების საკითხისათვის (ახალი მონაცემების შუქზე), არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის VI სამეცნიერო სესიაზე – «მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო», თბილისი, 1999 წ. 27. V. – 2. VI. წაკითხული მოხსენება. აგრეთვე იხ.: ფირცხალავა 2001, გვ. 77-86.

⁷¹ ლ. ფანცხავას მიხედვით, თლიას №16 სამარხი თარიღდება – ძვ. წ. VII-VI სს-ით; №169 – ძვ. წ. VII-VI სს-ის მიჯნით [ფანცხავა 1988, გვ. 63, 64]; №15 სამარხი – ძვ. წ. VII-VI სს-ით; №№90, 232, 242 – ძვ. წ. VI ს [ფანცხავა 1988, გვ. 79].

279/?/, 300, 298, 301, 308, 309, 324, 330, 331), სადაც გვაქვს ბრინჯაოს კოლხური ცული და რკინის სატევრები, რომლებიც რამდენიმე ტიპითაა წარმოდგენილი – აკინაკები (სამ. №№68, 85, 93, 106, 123, 139, 205, 216, 298), T-სებრთავიანი (სამ. №№34, 53, 130, 167, 330), ფირფიტისებრვადიანი მომრგვალებული თავით (სამ. №49), მართკუთხათავიანი ვიწროპირიანი (სამ. №№41, 191, 209), სატარეყუნწიანი (სამ. №№30, 41, 84, 87, 109, 114, 140, 144, 163, 186, 188, 198, 215a, 223, 226, 233, 239, 248, 252, 257, 267, 269, 271, 275, 277, 297/?/, 300, 301, 308, 309, 324, 331).

აკინაკების შემცველი ფიბულებიანი კომპლექსი ცხრაა. აქედან ექვს კომპლექსში აკინაკები რკინის ცულებთან ერთადაა (სამ. №№93, 106, 139, 205, 216, 298). სამარხების ეს ჯგუფი ზუსტად იმეორებს I ჯგუფის ინვენტარის შემადგენლობას; განსხვავებაა ის, რომ აქ სატევრების სახეობა მხოლოდ აკინაკითაა წარმოდგენილი. ფიბულების ტიპებიც იგივეა, რაც I ჯგუფში. ფიბულებიანი სამარხების ამ პატარა ჯგუფში ბრინჯაოს ტოლჩები თავის არსებობას ასრულებენ (სამ. №139).

აკინაკებიანი და რკინის ცულებიანი ეს პატარა ჯგუფი ოდნავ წინ უსწრებს I ჯგუფს. ვფიქრობთ, ის შეიძლება ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისით დათარიღდეს. აკინაკებიანი სამარხებიდან სამი კომპლექსი შეიცავს ბრინჯაოს კოლხურ ცულს (სამ. №№68, 85, 123). ეს ბრინჯაოს კოლხური ცული თლიას ფიბულებიან სამარხებში არსებობის ბოლო ეტაპი უნდა იყოს (აქვე აღვნიშნავთ, რომ ბრილის სამაროვნის ფიბულებიან სამარხებში არც ერთი ბრინჯაოს კოლხური ცული არაა დადასტურებული). ასევე ბოლო ეტაპი უნდა იყოს განივი თევზიფხური სახით შემკული მსხვილრკალიანი (სამ. №68) და როზეტისებურჭრილიანი (სამ. №№85, 123) ფიბულებისათვის. ამ ტიპის ფიბულები I ჯგუფში უკვე აღარ გვხვდება. სამაგიეროდ, აქ არსებობას იწყებს წვრილრკალიანი და განიერბუდიანი ფიბულა, რომელიც შემდეგ – I ჯგუფშიც განაგრძობს არსებობას.

აკინაკებიან და ბრინჯაოს კოლხურცულებიან ამ ჯგუფში შედის 185 სამარხიც ბიმეტალური აკინაკით, რომელიც მ. ფირცხალავას მიერ საერთო ტიპოლოგიურ ნიშნებზე დაყრდნობით დათარიღებულია ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულითა და VI ს-ით [ფირცხალავა 1978, გვ. 34, 35]⁷².

⁷² ბ. ტეხოვი თლიას №85 სამარხს ათარიღებს ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით [Техов 1981, გვ. 28], ხოლო გ. კოსაკი – ძვ. წ. 700 წლით [Kossack 1983, სურ. 41].

აკინაკებიანი სამარხები შეიძლება ერთგვარ გამმიჯნავადაც აღვიქვათ I და II ჯგუფებს შორის, მაგრამ მკვეთრი ზღვარის გავლება ალბათ მიზანშეწონილი არაა რადგან, აკინაკებიანი ჯგუფი დაკავშირებულია როგორც I, ასევე II ჯგუფთან. შეიძლება ითქვას, რომ, რკინის ცულებიანი და აკინაკებიანი სამარხები I ჯგუფისკენ მიილტვიან, ხოლო ბრინჯაოს ცულებიანი და აკინაკებიანი სამარხები II ჯგუფისკენ. აკინაკებიან სამარხებში სხვა ტიპის სატევრები არ გვხვდება.

II ჯგუფის სამარხებში ბრინჯაოს ნივთების თითქმის იგივე შემადგენლობაა, რაც I ჯგუფში; ოღონდ, თუ I ჯგუფის სამარხებში თითო-ოროლა ბრინჯაოს ნივთია, ხოლო დანარჩენი რკინისა, II ჯგუფში პირიქით – თითო ნივთი რკინისაა, დანარჩენი ბრინჯაოსი.

II ჯგუფის სამარხების ბრინჯაოს ინვენტარიდან აღსანიშნავია – ე. წ. ენისებურ-გვერდებიანი ფიალა (სამ. №130) და სარტყლები – სადა (სამ. №№41, 93, 106, 130, 140, 163, 252, 271, 301) პუნსონებით შექმნილი ლენტისებური ზოლებით დაფარული (სამ. №№68, 84, 85, 167, 188, 216, 267, 300), რომელთა ანალოგიურიც I ჯგუფშიც იყო და ე. წ. ურარტული (სამ. №215ა). უფრო ხშირად გვხვდება ზომორფულყურებიანი ტოლჩები, როგორც სადა (სამ. №№41, 130, 140, 144, 198, 248, 277), ასევე კანელურებიანი (სამ. №№233, 252, 269, 275, 297/?/). განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბრინჯაოს ცილინდრულყელიანი ამფორა (სამ. №№41, 49). ე. ი. II ჯგუფში ამთავრებენ არსებობას კანელურებიანი ტოლჩები და ცილინდრულყელიანი ამფორები.

თლიას სამაროვანზე ძალიან გავრცელებულია ე. წ. რომბული თხელი ფირფიტები. I ჯგუფის სამარხებში ასეთი ფირფიტა გვაქვს მხოლოდ ერთ სამარხში (№306), ხოლო ბრინჯაოს ცულებიან და აკინაკებიან სამარხებში (ანუ მანამდე) თითქმის ყველა სამარხში გვხვდება.

რკინის სატევრებიანი სამარხებიდან არც ერთში არ გვხვდება ბრინჯაოს სატევარი, გარდა ერთი – №301 სამარხისა, სადაც გვაქვს ბრინჯაოს მკვეთრქედიანი, ალისებურპირიანი სატევარი.

რაც შეეხება **II ჯგუფის ფიბულებს**, რკინის ფიბულა გვაქვს რამდენიმე სამარხში (სამ. №№34, 106, 163), ხოლო ორ სამარხში (სამ. №№130, 209) გვხვდება ბრინჯაოს ფიბულასთან ერთად. ბრინჯაოს ფიბულები შემდეგი სახისაა – მსხვილრკალიანი, რკალზე თევზიფხური სახით და ზოგჯერ ბუდეშემკული (სამ. №№87, 140, 144, 188, 239, 248, 252, 269, 271, 301, 324), როზეტისებურგანივკვეთიანი (სამ. №№ 30, 41, 84, 85,

129, 130, 144, 167, 186, 191, 277), როზეტისებურგანივკვეთიანი და სემენტებად შემკული რკალით (სამ. №267), დაკეჭნილზურგიანი (სამ. №308), მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (სამ. №№34, 49, 53, 330), მრავალკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (სამ. №№215ა, 275, 309, 331), რომბულგანივკვეთიანი რკალით (სამ. №№198, 223, 233, 257, 297), დისკოებიანი (სამ. №№93, 205, 209, 226, 216, 300), წვრილრკალიან-განიერფებიანი (სამ. №№68, 139). ე. ი. II ჯგუფში თანაარსებობს 9 სახის ფიბულა, რომელთა შორისაც გვაქვს ახალი სახეობებიც – მსხვილრკალიანი და თევზიფხურით შემკული, დაკეჭნილზურგიანი და მრავალკუთხაგანივკვეთიანი.

ამგვარად, ვფიქრობთ, II ჯგუფის დათარიღებისათვის შეგვიძლია საყრდენად გამოვიყენოთ აკინაკების /რკინის ცულების და ბრინჯაოს ცულების/ რკინის სატევრების ერთად არსებობა და ბრინჯაოს სატევრების არ არსებობა და **II ჯგუფი დავათარილოთ ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის დასაწყისით**⁷³. როგორც ვხედავთ, I და II ჯგუფები უშუალოდ ებმიან ერთმანეთს.

III ჯგუფში (ტაბ. 94, 95) გაერთიანებულია ის სამარხები (სამ. №№6ა 22, 32, 51, 57, 63, 66, 76, 79, 86, 97, 98, 99, 109, 112, 146ა 156, 159, 161, 165, 167ა 190, 209, 228, 229, 231, 234, 249, 254, 259, 262, 264, 266, 273, 278, 282, 287, 293, 302, 310, 317), სადაც თითქმის საერთოდ არაა რკინის ნივთები. მთელი სამარხეული ინვენტარი ბრინჯაოსია (მხოლოდ №17 სამარხშია რკინის ფიბულა, ხოლო რკინის დანა №93 სამარხში).

სატევრები რამდენიმე ტიპითაა წარმოდგენილი: ყველაზე მეტია სატარე ყუნწიანი სატევრები, რომლებიც ორგვარია – მკვეთრქედიანი (სამ. №№, 22, 57, 63, 76, 79, 86, 98, 99, 112, 159, 167ა 229, 234, 254, 259, 264, 282, 287) და ლინზისებრქედიანი (სამ. №№, 48, 156, 278); სამკუთხამხრებიანი და ალისებრპირიანი სატევარი 2 ცალია (სამ. №№32, 98); სატარენიანი სრულიად ბრტყელი სატევარი ერთია (სამ. №98). საინტერესოა, რომ №98 სამარხში ერთადაა სამივე ტიპის სატევარი – სამკუთხამხრებიანი ალისებურპირიანი, ბრტყელი, სატარეყუნწიანი [Техов 1980, ტაბ. 64]; რელიეფურქედიანი (სამ. №231) და მრგვალქედიანი (სამ. №228) სატევრები სწორი მხრებით ორია;

⁷³ ლ. ფანცხავას მიხედვით, თლიას №№ 144, სამარხები თარიღდებიან – ძვ. წ. VII-VI სს-ით [ფანცხავა 1988, გვ. 56]; №8 – ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევარი [იქვე, გვ. 56]; №№, 169, 188 – ძვ. წ. VII-VI სს-ის მიჯნით [იქვე, გვ. 64]; №№8, 330 – ძვ. წ. VII-VI ს-ის დასაწყისი [იქვე, გვ. 64]; №87 – ძვ. წ. VII-VI სს-ის მიჯნა [იქვე, გვ. 64]; №1 – ძვ. წ. VII-VI სს. [იქვე, გვ. 65]; №15ა^ა – ძვ. წ. VII ს. [იქვე, გვ. 67]; №09 – ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისი – VI ს. [იქვე, გვ. 68]; №№0, 223 – ძვ. წ. VIII-VII სს. [იქვე, გვ. 69]; №№, 252, 130 – ძვ. წ. VII ს. [იქვე, გვ. 69]; №№3, 271 – ძვ. წ. VIII ს-ის დასასრული – VII ს. [იქვე, გვ. 71]; №24 – ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისი [იქვე, გვ. 74]; №№8, 239 – ძვ. წ. VII ს. [იქვე, გვ. 79]; №№, 275 – ძვ. წ. VI ს. [იქვე, გვ. 79]. იხ. აგრეთვე – ფანცხავა 2001, გვ. 81].

მთლიანადსხმული სატევრები რამდენიმე ტიპისაა: დოლისებურთავიანი და ტარდაცვარული (სამ. №293), მასიურტანიანი, ტარზე თევზიფხური სახით (სამ. №66), ქუდისებრთავიანი აჭურული ტარით (სამ. №161), ქუდისებრთავიანი, მასიური ტარით (სამ. №№16ა, 249), ჩარჩოსებრფირფიტისებრტარიანი და თავმომრგვალებული (სამ. №№51, 97, 266), დისკოსებრი ფირფიტებისაგან თავშედგენილი და ვადაშემკული (წნული, ცვარა) (სამ. №№165, 190, 273, 302, 310). აქედან ორ სატევარს – №№273, 310 სამარხებიდან, აქვს სამთავროს სამაროვნის №174 (1940 წ. N უბანი) სამარხის მახვილის ქარქაშის მსგავსი ბოლოდაფანჯრული ქარქაში [აბრამიშვილი 1957, ტაბ. XIII1]. მართკუთხაჩარჩოსებრტარიანი და ტრაპეციულვადიანი (სამ. №№146ა, 262, 317. №262 სამარხის სატევარსაც სამთავროს №174 სამარხის მახვილის ქარქაშის ანალოგიური ქარქაში აქვს).

როგორც ვხედავთ, II ჯგუფთან შედარებით III ჯგუფში მთლიანად შეიცვალა სატევრების ტიპი.

ზომომორფულყოფიანი ბრინჯაოს ტოლჩები, როგორც სადა, ასევე კანელურებიანი III ჯგუფშიცაა, მაგრამ «ჩნდება» განსხვავებული ტიპიც, რომელსაც მუცლის ქვედა სადა ნაწილი უფრო მეტად მიუგავს ვაზას, ხოლო მუცლის ზედა ნაწილი კანელურებიანია (სამ. №№51, 231, 254, 266), რითაც გავს II ჯგუფის ცილინდრულყელიან ბრინჯაოს ამფორას №49 სამარხიდან [Техов 1981, ტაბ. 976].

გრავირებული აბზინდები მხოლოდ მართკუთხაა, მარტო ორ შემთხვევაში (სამ. №№209, 302) გვაქვს წნულებით შექმნილი მართკუთხა ფორმის აბზინდები.

პუნსონების ზოლებით შემკული სარტყელი III ჯგუფში მხოლოდ ერთია №310 სამარხში [Техов 1981, ტაბ. 888], სადაც გვაქვს დისკოსებრი ფირფიტებისაგან თავშედგენილი სატევარი ბოლოდაფანჯრული ქარქაშით (იხ. ზემოთ). ანალოგიური ქარქაშები სამთავროდან თარიღდება ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით [აბრამიშვილი 1957, ქრონ. ტაბ. №116].

სადა, უორნამენტო სარტყლები სამარხების უმრავლესობაშია (სამ. №№32, 63, 79, 161, 165, 190, 228, 229, 231, 234, 254, 264, 282, 287, 302). არის სხვა ტიპის სარტყლებიც – ერთმანეთის საპირისპიროდ მიმართული «ფოთლების» ზოლებით შემკული (სამ. №№51, 278), კიდევზე მორბენალი სპირალით, ხოლო სარტყელის შუაში დაკლაკნილი გველის გამოსახულებით (სამ. №№57, 112, 266). და ერთიც, მთლიანად მორბენალი სპირალით დაფარული (სამ. №5).

პუნსონების ზოლებით (Punkt-Rippen-Ornament) შემკულ სარტყლებს ურარტულ კულტურულ სივრცეს მიაკუთვნებენ [Essayan 1984, გვ. 107, 108]. აღნიშნული ტიპისა და სპირალურორნამენტის სარტყლები ადანას (თურქეთი) მუზეუმიდანაცაა ცნობილი. მათ დაახლოებით ძვ. წ. 600 წლითათარილებენ [Tasvirek 1975, გვ. 29, სურ. 11, 15, 27].

III ჯგუფის ფიბულები შემდეგი სახისაა: რკინის ნახევაროვალური ფიბულა (სამ. №317), ოდნავასიმეტრიულრკალიანი სადა ფიბულა (სამ. №99). მსხვილრკალიანი, რკალზე ირგვლივი თევზიფხური სახით (სამ. №№15, 16ა, 22, 32, 51, 57, 63, 66, 76, 79, 86, 98, 112, 146ა, 156, 159, 161, 167ა, 190, 228, 229, 231, 234, 249, 254, 259, 264, 266, 282, 287, 302, 310), როზეტისებჭრილიანი (სამ. №№165, 262), მრავალკუთხაგანივკვეთიანი (სამ. №293), რომბულგანივკვეთიანი (სამ. №№97, 273, 278).

ამგვარად, სამარხთა III ჯგუფში არსებობას იწყებენ როზეტისებჭრილიანი, მრავალკუთხაგანივკვეთიანი და რომბულგანივკვეთიანი ფიბულები. ხოლო ასიმეტრიულრკალიანი ფიბულა ამ ჯგუფში ამთავრებს არსებობას. რკინის ფიბულების არსებობაც ამ ჯგუფიდან იწყება.

რადგან სამარხთა ჯგუფები ერთმანეთს უწყვეტად მისდევს⁷⁴ ზოგიერთი ტიპის სატევრის ანალოგები კი ცნობილია ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ძეგლებიდან (ერგეტა, ურეკი, ნიგვზიანი, პალური, მუხურჩა, ბომბორა, პრიმორსკოე) [პაპუაშვილი 1998, გვ. 29-32]. ზემოთ ჩამოთვლილი სარტყლების ტიპებიც ამ ხანაზე უფრო ძველი არ ჩანს. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ **III ჯგუფისათვის ზედა თარიღი ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევარი, ხოლო ქვედა ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი უნდა იყოს⁷⁵.**

II და III ჯგუფს შორის ერთგვარ «გარდამავალ» კომპლექსად შეიძლება მივიჩნიოთ №109 ბიმეტალურსატევრიანი კომპლექსი, სადაც სატევარს პირი რკინისა აქვს, ხოლო ტარი ბრინჯაოსი, რომელიც უხეშად იმეორებს III ჯგუფის სატევრების ტარის ფორმას.

⁷⁴ ეს უწყვეტობა დაკრძალვის წესშიც შეიმჩნევა. სამაროვნის არსებობის მთელ მანძილზე სამარხები ოთხკუთხა ან ოვალური ქვის სამარხებია, რომლებიც შექმნილია ქვის ფილებით ან ნაფლეთი დიდი ქვებით. მიცვალებულები ასვენია მოხრილი; ხშირად ერთ სამარხში რამდენიმე, რაც ზოგ შემთხვევაში შემდგომი დაკრძალვის შედეგი უნდა იყოს [Texov 1980, გვ. 51, 52; 1981, გვ. 50, 51; 1985, გვ. 62-64]. საერთოდ, რამდენიმე მიცვალებულიანი სამარხი, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ერთ ოჯახს ეკუთვნოდა. ამასთან, ჩნდება კითხვა, რამდენ ხანს შეიძლება ეარსება ოჯახურ სამარხს? აქედან გამომდინარე, იქნებ რამდენიმე საუკუნით დათარიღებული სამაროვნების თარიღი ერთობ «გაწელილია»?

⁷⁵ ლ. ფანცხავას მიხედვით, თლიას №№32, 79, 231, 254, 278 სამარხები თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით [ფანცხავა 1988, გვ. 55, 63, 71, 78]; №151, 98, 161 _ ძვ. წ. VII ს-ით [იქვე, გვ. 66, 67, 69, 71]; №№63, 66, 76, 98 _ ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [იქვე, გვ. 67, 69, 76, 77].

ასევე «გარდამავალ» კომპლექსად შეიძლება ჩავთვალოთ №209 სამარხი, სადაც ბრინჯაოს სატარენიანი სატევარი და რკინის ფიბულა ერთდროულად გვაქვს. რკინის ფიბულით კომპლექსი II ჯგუფისაკენ მიიწევს, ხოლო სატევრით III ჯგუფისაკენ.

როგორც ადრეც აღვნიშნეთ, ჯგუფებს შორის მკაცრი ზღვარის გავლება ძნელია, რადგან არის ნივთები, რომლებიც მიილტვიან როგორც აქეთ, ასევე იქით (მაგ. სპირალურბოლოებიანი სამაჯურები. ისინი არიან III ჯგუფშიც და IV-შიც; სამ. №66 – III, სამ. №83 – IV ჯგუფი).

IV ჯგუფში (ტაბ. 96) გაერთიანებულია ის სამარხები (№№17, 23ა, 37, 48, 52, 64, 83, 115), სადაც გვხვდება ისეთი ტიპის სატევრები, რომლებიც სრულიად არ იყო III ჯგუფის ფიბულებიანი სამარხებში. ესენია განიერქედიანი და პირგამოყვანილი (ალისებური) სატევრები, რომლებიც სამი სახისაა: სამკუთხამხრებიანი და განიერქედიანი (სამ. №№23ა, 37, 52, 64, 115), სწორმხრებიანი და სატარეყუნწიანი (სამ. №17), მთლიანადსხმული და თავმომრგვალებული, რომელსაც ბრტყელი ქედი გრავირებული აქვს (სამ. №52).

ლ. ფანცხავას აზრით, ადრეული ალისებურპირიანი სატევრები (ბეშთაშენი, სამთავრო, ქვასათალი) განსხვავდება თლიას, ბრილისა და ჩრდ. კავკასიის სატევრებისაგან ზომებით, ქედის ფორმით, ზოგჯერ შემკულობითაც [ფანცხავა 1988, გვ. 58]. მკვლევარი თლიას ალისებურპირიან სატევრებს ტიპოლოგიურად აკავშირებს ბრილის სატევართან [გობეჯიშვილი 1952, გვ. 99, ტაბ. XLI], რომლის შემცველ კომპლექსსაც ძვ. წ. VIII-VII სს-ით ათარიღებს [ფანცხავა 1988, გვ. 58] და სატევართან კამენომოსტკის (ყაზარდო) №9 ქვის სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდება [Гриневиц 1951, გვ. 135]. მისივე დაკვირვებით, თლიას სამაროვანზე თანაარსებობენ სხვადასხვა ტიპის ალისებური სატევრები [ფანცხავა 1988, გვ. 58]. ვფიქრობთ, ამ დაკვირვების მართებულობას თლიას ფიბულებიანი სამარხების IV ჯგუფის ინვენტარიც ცხადყოფს.

IV ჯგუფის ფიბულები შემდეგი ტიპისაა – ნახევაროვალური (სამ. 1148, 52, 64, 115), ოდნავასიმეტრიული (სამ. №№23ა, 37, 48, 52), ნახევარწრისებური ოდნავ შემსხვილებული რკალით (სამ. №17). ე. ი. თანაარსებობს ამ სამი ტიპის ფიბულა. ოდნავ უფრო გვიანდელად გამოიყურება №17 და №37 სამარხის ფიბულები, რომლებიც თავისი მოყვანილობით უკვე უახლოვდება III ჯგუფის ფიბულებს.

ამგვარად, IV ჯგუფში პირველად ჩნდება ნახევაროვალური ფიბულები, რომლებიც მხოლოდ ამ ჯგუფში არსებობენ და ეს ჯგუფი არის ფიბულების დასაწყისი ხანა თლიაში.

როგორც IV ჯგუფის მასალიდან ჩანს, ფიბულების გაჩენის დროისათვის თლიაში გრავირებული კოლხური ცული (სამ. №№23ა, 52) უკვე არსებობდა; არსებობდა ზოომორფულყურებიანი ტოლჩაც (სამ. №83) და გრავირებული მართკუთხა აბზინდებიც (სამ. №№23ა, 52, 83), სადა (უაონამენტო) ან პატარა «ფოთლისებური» ორნამენტით შემკული სარტყლები (სამ. №№23ა, 52, 83, 115), მალტური ჯვრები (სამ. №23ა), სპირალურბოლოებიანი სასაფეთქლები (სამ. №№23ა, 83), გრავირებული პინცეტები (სამ. №№23ა, 52, 115), რომბული ფირფიტები (სამ. №№23ა, 52, 115) და თიხის ცალყურა ტოლჩა, რომელსაც მუცელი კანელურებიანი, ხოლო ყურზე გადაჭრილი რქების მაგვარი დანაძერწი აქვს (სამ. №7). მსგავსი კერამიკული ნაწარმი დასავლეთ საქართველოს ძეგლებიდანაა ცნობილი. ყველაზე მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს: ფოთის, ენგურის, ნოსირის მასალებთან [მიქელაძე 1974, გვ. 48, 49, 54, 56, 57, ტაბ. VI, XXIV3; გოგაძე 1982, გვ. 48, 49, 54, 56, 57; Гогадзе 1984, გვ. 52] და ლეჩხუმში, ცხეთის ნამოსახლარზე, იატაკის დონეზე დაფიქსირებულ კერამიკასთან, რომელიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ითაა დათარიღებული [სახაროვა 1976, გვ. 102, 103, ტაბ. V].

ვეფიქრობთ, IV ჯგუფი ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან VIII ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს⁷⁶.

ამგვარად, შესაძლებელი გახდა ფიბულის ამა თუ იმ ტიპისათვის ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენა, რადგან მოხერხდა თვალის გადავლება თუ როდის იწყება და მთავრდება ამა თუ იმ ტიპის არსებობა. შედეგები (ტაბ. 97) ასეთი მივიღეთ:

I ტიპი _ ნახევაროვალურკალიანი, IV ჯგუფი, ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა _ VIII ს-ის პირველი ნახევარი.

II ტიპი _ ოდნავასიმეტრიულკალიანი, IV და III ჯგუფი, ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა _ VII ს-ის პირველი ნახევარი

III ტიპი _ ნახევარწრისებურკალიანი:⁷⁷

⁷⁶ ლ. ფანცხავას მიხედვით, №52 სამარხი თარიღდება ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [ფანცხავა 1988, გვ. 76-80]; №№23ა, 115 _ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით – VII ს-ის დასაწყისით [იქვე, გვ. 80].

⁷⁷ III ტიპის ფიბულები ყველაზე მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. ამჯერად ფიბულათა ტიპების აღსანიშნავად მხოლოდ ფიბულის ერთ-ერთ ყველაზე დამახასიათებელ ნიშანს ვიყენებთ.

III 1 ქვეტიპი _ მსხვილრკალიანი, ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული, III და II ჯგუფი, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

III 2 ქვეტიპი _ როზეტისებურგანივკვეთიანი, III, II და I ჯგუფები, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის I ნახევარი.

III 3 ქვეტიპი _ მრავალკუთხაგანივკვეთიანი, III და II ჯგუფი, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

III 4 ქვეტიპი _ მართკუთხაგანივკვეთიანი, II და I ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

III 5 ქვეტიპი _ რომბულგანივკვეთიანი, III, II და I ჯგუფები, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

III 6 ქვეტიპი _ დისკოსებურშემსხვილებებიანი, II და I ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

III 7 ქვეტიპი _ წვრილრკალიანი და განიერფხიანი, II და I ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

III 8 ქვეტიპი _ დაკეჭნილზურგიანი, II ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს-ის პირველი ნახევარი.

როგორც ვხედავთ, თლიას სამაროვანზე ფიბულები არსებობდა ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან _ ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით. ეს თარიღი ნაწილობრივ ემთხვევა ბ. ტეხოვის თარიღებს, მაგრამ არა თლიას სამაროვანზე ფიბულების არსებობის დასაწყისის მის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს _ ძვ. წ. XII ს-ის ბოლო [Техов 1973, გვ. 141-148; 1977, გვ. 142-147].

და ბოლოს, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ამგვარი გამოკვლევის შედეგად, შედარებითი და აბსოლუტური ქრონოლოგიის საფუძველზე გამოიკვეთა ფიბულების ევოლუციური განვითარება და **ტიპოლოგიის საფუძველი** _ რკალის კორპუსის მოყვანილობა. გაირკვა, რომ უძველესია **I ტიპი** _ ნახევაროვალურრკალიანი (ნახევაროვალურთაღიანი) ფიბულები; **II ტიპი** _ ოდნავასიმეტრიულრკალიანი (ოდნავასიმეტრიულთაღიანი) ფიბულები ერთგვარად გარდამავალ ტიპად წარმოგვიდგება. ხოლო **III ტიპი** _ ნახევარწრისებურრკალიანი (ან «ნალისებრი»), რომელიც

ყველაზე გვიანდელი, მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია, უკვე ასახავს თლიაში ფიბულების განვითარებული ინდუსტრიის არსებობას⁷⁸.

როგორც აღვნიშნეთ, თლიას სამაროვანმა მოგვცა იმის საშუალება, რომ თვალი გაგვედევნებინა ფიბულების ევოლუციური განვითარებისათვის. მართალია, სამთავროს სამაროვანი ფიბულების თვალსაზრისით ვერ იძლევა ისეთივე სურათს, მაგრამ ეს ის ძეგლია, სადაც აღმოჩენილია კავკასიაში უძველესად მიჩნეული ფიბულა და რომლის სწორი ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ განსაზღვრაზე ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხია დამოკიდებული.

სამთავროს სამაროვანზე, რომელიც კავკასიის არქეოლოგიის ერთ-ერთ საეტაპო ძეგლადაა მიჩნეული, ერთწილადი რკალისებური ფიბულები 9 კომპლექსიდანაა ცნობილი. ესენია: №№591, 600 (ფრ. ბაიერნის გათხრები), №17 (1938 წ. N უბანი), № 123 (1939 წ. N უბანი), №174 (1940 წ. N უბანი), №186 (1940 წ. N უბანი), №41 (ორმოსამარხის ნაშთი, 1947 წ. N უბანი), №276 (1947 წ. N უბანი), №310 (1948 წ. N უბანი). კომპლექსები ორმოსამარხებია. მათგან №№591, 600 და 123 სამარხის ფიბულები ბრინჯაოსია, დანარჩენები რკინისა⁷⁹.

კავკასიაში ერთ-ერთ უძველეს ფიბულად სწორედ სამთავროს №591-ე სამარხის ბრინჯაოს გრეხილრკალიანი ფიბულაა მიჩნეული (კატ. №24). კომპლექსისა და თვით ფიბულის დათარიღების შესახებ ორი აზრია გამოთქმული: მას აკუთვნებენ ძვ. წ. II ათასწ. ბოლოს [ნიორაძე 1931, გვ. 202, 203; Nioradze 1932, გვ. 82-97; აბრამიშვილი 1957, გვ. 136], ან ძვ. წ. VIII-VII სს-ს [Куфтин 1941, გვ. 52; Пиотровский 1949, გვ. 62; Воронов 1983, გვ. 31].

№600 სამარხი (ტაბ. 872) ურარტუს სამეფოს ხანითაა დათარიღებული [Куфтин 1941, გვ. 70, სურ. 746]. №№123, 174, 41, 276 სამარხები (ტაბ. 873, 89) დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII სს-ის პირველი ნახევრით [აბრამიშვილი 1957, გვ. 132-134], ხოლო №№17, 186, 310 სამარხები (ტაბ. 88) – ე. წ. სკვითური ხანით – ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით [აბრამიშვილი 1957, გვ. 125-132].

№591-ე სამარხის ინვენტარი რომ უფრო ძველია სხვა ფიბულებიან სამარხების ინვენტარზე – ცხადია, მაგრამ ერთგვარ ეჭვს იწვევს თვით ამ კომპლექსის

⁷⁸ თლიას სამაროვნის ფიბულების ტიპოლოგიური კვლევის შესახებ იხ. ნ. სულავა, თლიას სამაროვნის ფიბულების ტიპოლოგიისათვის, ძიებანი, დამატებანი 2006, გვ. 59-76.

⁷⁹ მასალაზე მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის მადლობას მოვახსენებ ქ-ნ ც. დავლიანიძეს.

«კომპლექსობა». ამის საფუძველს გვაძლევს გარკვეული შეუსაბამობა კომპლექსის ფრ. ბაიერნისეულ [Bayern 1885, გვ. 38-40] და ვ. ვირუბოვისეულ [Вирубов 1877] აღწერილობაში. მაგალითად: ვ. ვირუბოვს ნახსენებიც კი არა აქვს ბრინჯაოს სარტყელი №591-ე სამარხიდან; ბრტყელი, წელზე შვერილებიანი ცული ტაბულაზე წარმოდგენილია [Вирубов 1877, გვ. ტაბ. III5], მაგრამ ის კომპლექსის შემადგენელი ნივთების ჩამონათვალში არ ჩანს [Вирубов 1877, გვ. 29, 30]. ბრინჯაოს სარტყელი არ ფიგურირებს ფრ. ბაიერნის ნაშრომშიც [Bayern 1885, გვ. 38-40]. ფაქტობრივად №591-ე სამარხს, როგორც კომპლექსს ვიცნობთ ბ. კუფტინის ნაშრომის ტაბულის მიხედვით [Куфтин 1941, სურ. 23], რომელიც აგრეთვე ეჭვს იწვევს, რადგან არ ვიცით რა საფუძველზეა იგი შექმნილი, და რატომ აღმოჩნდა ტაბულაზე უფრო მეტი ნივთი (მაგ. სარტყელი, საქამრე მილაკები), ვიდრე ეს ფრ. ბაიერნთან და ვ. ვირუბოვთანაა მოცემული. ამასთან, ბ. კუფტინის ტაბულა კერამიკის გარეშეა გამოქვეყნებული. როგორც ჩანს, ფრ. ბაიერნის გათხრილი სამარხების კერამიკის გარჩევა მაშინაც კი შეუძლებელი იყო. სამარხების კერამიკასთან დაკავშირებული არეულობის გამო ეჭვს გამოთქვამს კ. ფიცხელაურიც. მისი ვარაუდით, ვ. ვირუბოვს, მასზე დაყრდნობით ფრ. ბაიერნს და შემდეგ ბ. კუფტინს შერეული აქვთ ორი სხვადასხვა (№№600 და 601) სამარხის ინვენტარი და ამ გამოცემებზე დაყრდნობით არ შეიძლება ამ კომპლექსთა გამოყენება დათარიღების საფუძველად [ფიცხელაური 1973, გვ. 152, 153].

მიუხედავად ამისა, თუ თვალს გადავაავლებთ №591-ე სამარხის ინვენტარის დღეისათვის მიღებულ დათარიღებას, ასეთ სურათს ვღებულობთ:

ბოლოკვეთილი მახვილები (ტაბ. 871) ძვ. წ. XII ს-ის მეორე ნახევრითა და IX ს-ითაა დათარიღებული [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. II5,13; Pizchelauri 1997, გვ. 20, 21].

ბრინჯაოს სატევრები,⁸⁰ მაღალი ქუდით ტარზე, სხვადასხვა ზომისა და ერთმანეთისგან მეტნაკლებად განსხვავებულები არიან [სულავა 2000, ტაბ. I 11]. №591-ე სამარხის გარდა ისინი ცნობილია სამთავროს სხვა სამარხებიდანაც (№№39, 51, 208, 211, 279; S უბანი - №№29, 96, 275). როგორც რ. აბრამიშვილი წერდა «ბრინჯაოს მახვილიან სამარხებზე უფრო გვიანი ხანისაა ბრინჯაოს გრძელი სატევრების შემცველი №№51, 211 ორმოსამარხები.» ამ სამარხებში რკინის

⁸⁰ სამწუხაროდ, ჟურნალში «ძიებანი» (2000, №5) გამოქვეყნებულ ჩემს სტატიაში – «სამთავროს სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხების დათარიღებისათვის,» დაშვებული მაქვს შეცდომა. №591-ე სამარხის ბრინჯაოს სატევრის (ტაბ. I11) მაგივრად საუბარი მაქვს «წვერმომრგვალებულ მახვილზე.» წინამდებარე ნაშრომში შეცდომას ვასწორებთ.

ნივთებიდან გვაქვს: ტარშეურჩენელი მახვილი,⁸¹ დანის პირები, შუბისპირი, ისრის-პირები. აღნიშნული ბრინჯაოს სატევრები ისევეა დათარიღებული, როგორც ბოლოკვეთილი მახვილები [აბრამიშვილი 1957, გვ. 134-136; 1997, ტაბ. II36; აგრეთვე იხ. Pizchelauri 1997, 21, 23, ტაბ. 60922-933]⁸².

ცენტრალურამიერკავკასიური ცულები (ტაბ. 871) ზოგადად ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე არსებობენ [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. I81, II14; Pizchelauri 1997, გვ. 14]. ასევე ხანგრძლივია ბრტყელი გვერდითი შვერილებიანი ცულების (ტაბ. 871) არსებობის ხანაც [აბრამიშვილი 1957, ტაბ. II64; Pizchelauri 1997, გვ. 16].

ბრინჯაოს ქუსლამოღარული ბრტყელი ისრისპირები (ტაბ. 871) სკვითურ ხანამდე არიან შემორჩენილი [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. II23; Gergova 1987, გვ. 30].

რ. აბრამიშვილის აზრით, სამთავროში რკინის შუბისპირები მასრაზე ბრინჯაოს სალტით (ტაბ. 871) ჩნდება და დამახასიათებელია მოჭიქულ თიხის ჭურჭელთან ერთად ორი ფენის სამარხებისათვის – ძვ. წ. XI-X და ძვ. წ. IX-VIII სს. [აბრამიშვილი 1957, გვ. 135]. ამ ფენის გამოყოფისას მას სტრატეგრაფიული მონაცემებიც აქვს გათვალისწინებული [აბრამიშვილი 1957, გვ. 135]. სამწუხაროდ, სტრატეგრაფიული მონაცემები არა გვაქვს ფრ. ბაიერნისეული №591-ე სამარხისათვის. ამ შემთხვევაში უნდა გავითვალისწინოთ მკვლევარის ის მოსაზრება, რომ რკინის იარაღის მეტ-ნაკლებობაც ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ნიშანია [აბრამიშვილი 1957, გვ. 135].

რაც შეეხება მონაცრისფრო-მწვანედ მოჭიქულ ჭურჭელს ქუსლგამოყვანილი ფეხით (საქართველოს სახ. მუზეუმში ვერ მოვიძიეთ – ნ. ს.), რომელიც №591-ე სამარხში ყოფილა, (ფრ. ბაიერნის მიხედვით «ლაქით» დაფარული) [იხ. Bayern 1885, გვ. 34], ბ. კუფტინის მიხედვით ურარტული ხანისაა [იხ. Куфтин 1941, სურ. 52]. კ. კუმ-ნარიოვას ის ძვ. წ. IX ს-ზე ადრეულად არ მიაჩნია [Кушнарева 1959, გვ. 383-385]. საქართველოში უძველესი მოჭიქული ჭურჭლის გაჩენას ურარტულ ხანაში ვარაუ-

⁸¹ ბოლო ხანებში გამოქვეყნებული მასალებიდან საინტერესოა ნაცარგორას №435 კომპლექსი, რომელსაც ალ. რამიშვილი ძვ. წ. VIII ს-ით ათარიღებს. ამ კომპლექსში მაღალქუდიანი მახვილი (თუ სატევარი) აღმოჩენილია რკინის ტარშეურჩენელ მახვილთან და რკინის შუბისპირთან ერთად; აგრეთვე, რაც ჩვენთვის ყველაზე ნიშანდობლივია, ბრინჯაოს ოდნავასიმეტრიულრკალიან ფიბულასთან და გრავირებულ დიდ აბზინდასთან ერთად [რამიშვილი 2001, გვ. 158, ტაბ. VIII].

⁸² კ. ფიცხელაურის აღნიშნული ნაშრომის 21-ე გვერდზე ჩვენთვის საინტერესო სატევრები განხილულია როგორც მახვილები და დათარიღებულია ძვ. წ. II-I ათასწლეულების, მიჯნით. ხოლო 23-ე გვერდზე იგივე იარაღი განიხილება სატევრებთან ერთად და ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრითაა დათარიღებული.

დობს ნ. მამაიაშვილიც [მამაიაშვილი 1976, გვ. 9]. ი. სულთანაშვილი 1591-ე სამარხის ჭურჭელს ძვ. წ. XI ს-ით ათარიღებს [სულთანაშვილი 1977, გვ. 59].

ბრინჯაოს გრავერებული პინცეტები (ტაბ. 871) კავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კომპლექსებისათვის საკმაოდ დამახასიათებელი ნივთია (კოლხეთის სამაროვნები – ნიგვზიანი, ურეკი, დღვაბა, ერგეტა; ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთის სამაროვნები – წითელი შუქურა, ეშერა, ყულანურხვა; შიდა ქართლი – თლია; ჩრდილოეთ კავკასია – ყობანი).

№591-ე სამარხის ბრინჯაოს სარტყლის (თუ ის ნამდვილად ამ სამარხს ეკუთვნის) (ტაბ. 871) მსგავსი სარტყელი ცნობილია განთიადის სამაროვნიდან (მაშავერას ხეობა) ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული №61 სამარხიდან რომელშიც სამთავროს №174-ე სამარხის მსგავსი რკინის მახვილიცაა აღმოჩენილი [Кахиани, Иремашвили, Иордანიшвили, Цкვინიძე 1985, გვ. 29, 30, ტაბ. XXX, XXXI].

ამგვარად, №591-ე სამარხის (ვიმეორებთ, თუ ის ხელოვნურად შექმნილი კომპლექსი არაა) ქრონოლოგიური ჩარჩო ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით – VIII ს-ით შეიძლება განისაზღვროს. თუ ეს დასკვნა სწორია, რასაც მომავალი კვლევა და ახალი აღმოჩენები გვიჩვენებს, მაშინ სამთავროში ფიბულების არსებობა უწყვეტად ებმის ერთმანეთს და ტიპოლოგიური განვითარების დანახვაც შესაძლებელია. ეს უწყვეტობა არ შეინიშნება მაშინ, თუ №591-ე სამარხის თარიღად ძვ. წ. XI-X სს-ს მივიღებთ [აბრამიშვილი 1957, ტაბ. I; შდრ.: აბრამიშვილი 1997, ტაბ. II]. ამ შემთხვევაში კი სამთავროს სამაროვანზე ფიბულების არსებობაში ლაკუნა ჩნდება.

და ბოლოს, რაც შეეხება №591-ე სამარხის ფიბულას (კატ. №24), რომელიც არაერთი მკვლევარის მიერ დაკავშირებულია ე. წ. სუბმიკენური ტიპის [Blinkenberg 1926] ფიბულებთან [ნიორაძე 1931, გვ. 202; Куфтин 1944, გვ. 316]. რ. აბრამიშვილიც ამ ფიბულას ე. წ. სუბმიკენურ ტიპს მიაკუთვნებდა და ქრ. ბლინკენბერგის ნაშრომზე დაყრდნობით მიუთითებდა, რომ «ამ მშვილდსაკინძების მსგავსი მშვილდსაკინძები საბერძნეთში, საიდანაც ისინი იღებენ თავის ფორმებს, მხოლოდ ძვ. წ. XII-X სს. გვხვდება» [აბრამიშვილი 1957, გვ. 136]. № 591-ე სამარხის ფიბულასთან დაკავშირებით, პირველ რიგში დასაზუსტებელია ერთი რამ: როგორც აღნიშნული აქვთ თავის ნაშრომებში ფრ. ბაიერნსა [Bayern 1885, გვ. 40] და პ. უვაროვას [Уварова, Радде 1902, კატ. 1671] სამთავროს №591-ე სამარხის ფიბულა გრეხილრკალიანია (რომელიც ამჯერად, სამწუხაროდ, დაკარგულია – ნ. ს.). იგი გამოქვეყნებულია ბ.

კუფტინის ნაშრომებში [Куфтин 1941, სურ. 74ა; 1944, გვ. 333, სურ. 23]. რ. აბრამიშვილის ნაშრომში კი გამოსახულია სამთავროს №600 სამარხის მრგვალგანიკვეთიანი თევზიფხურად შემკული ფიბულა [აბრამიშვილი 1957, ტაბ. II58]. იგივე ფიბულაა გამოსახული მკვლევარის ბოლო ნაშრომშიც [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. II32].

როგორც თავიდანვე აღვნიშნეთ, სამთავროს ფიბულებიან სამარხებში (№№591, 600, 123) სამი ფიბულაა ბრინჯაოსი. ბრინჯაოს ფიბულების ტიპოლოგიური განსაზღვრა შესაძლებელია (რასაც ვერ ვიტყვით რკინის ფიბულებზე მათი ცუდი დაცულობის გამო). ტიპოლოგიური განსაზღვრის, ტიპოლოგიური განვითარების სურათის დანახვის შესაძლებლობას კი სამარხთა ქრონოლოგია იძლევა. სამთავროს უძველესი ფიბულებიც შეიძლება დაჯგუფდეს რკალის კორპუსის მოყვანილობის მიხედვით. ამ ნიშნით სამთავროს ბრინჯაოს ფიბულები ორი ტიპისაა: ნახევაროვალურრკალიანი (№№591, 600 სამარხების ფიბულები – ტაბ. 871, 2), რომელიც ორი ქვეტიპითაა წარმოდგენილი – გრეხილრკალიანი და თევზიფხური ორნამენტით შემკულრკალიანი ფიბულები; ნახევარწრისებურრკალიანი (№123 სამარხიდან – ტაბ. 873), ფიბულა რომელიც გრეხილრკალიანია. ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის თვალსაზრისით მნიშვნელობა აქვს ფეხისა თუ ბუდის მოყვანილობას, რკალის ღეროს განიკვეთის სიდიდეს. სამწუხაროდ, №591-ე სამარხის გრეხილრკალიან ფიბულას ფეხი მოტეხილი აქვს, ხოლო რკალის ღერო წვრილია; №123-ისა და №600 სამარხის ფიბულებს ფეხი რკალის სიმეტრიული აქვს; №123 სამარხის ფიბულა შედარებით მსხვილრკალიანია. ამგვარად, №591 და №123 სამარხების ფიბულები ორივე გრეხილრკალიანია, მაგრამ პირველი ნახევაროვალურრკალიანია, ხოლო მეორე ნახევარწრისებური. კომპლექსთა ქრონოლოგიის მიხედვით №123 სამარხის ფიბულა უფრო ახალგაზრდაა, ხოლო №591 სამარხის დაბალთაღიანი ფიბულა უფრო ძველი. დაბალთაღიანი და წვრილრკალიანი ფიბულები რომ უძველესია, ეს უკვე ვნახეთ თლიას სამაროვნის მაგალითზეც.

სამთავროს №591 სამარხის, და შესაბამისად ფიბულის ზედა ქრონოლოგიური ჩარჩო განვსაზღვრეთ ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან VIII ს-ით. ქვედა ზღვარის გავლება სამთავროს №591-ე სამარხის გრეხილრკალიანი ფიბულისათვის და როგორც თვლიდნენ, მისი დაკავშირება მაინცადამაინც სუბმიკენურ ხანასთან [აბრამიშვილი 1957, გვ. 136], მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია.

ამგვარად, იმისათვის, რომ თლიასა და სამთავროს სამაროვანზე ფიბულათა უძველესი (საწყისი) ტიპი და მათი გამოჩენის ხანა დაგვედგინა, ვიხელმძღვანელებთ იგივე მეთოდით, როგორც თავის დროზე რ. აბრამიშვილმა სამთავროს სამაროვნის, ხოლო შემდეგ ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიური ჯგუფების დათარიღებისას [აბრამიშვილი 1957; 1997]. რეტროსპექტულად დავალაგეთ ქრონოლოგიური ჯგუფები და ამგვარად მივედით ფიბულების გამოჩენამდე [სულავა 2000ა], განსხვავებით გ. კოსაკისა და ალ. პრუსისაგან, რომელთაც ფიბულების გამოჩენით დაიწყეს თლიას სამაროვნის ფიბულების ქრონოლოგიურ ჯგუფებად დაყოფა [Kossack 1983; Pruß 1993; 1994].

ამგვარად, თლიასა და სამთავროს სამაროვნის მაგალითზე დავინახეთ, რომ ტიპოლოგიის მთავარი ნიშანი, საფუძველი კორპუსის მოყვანილობაა, ანუ უძველესია დაბალრკალიანი (**I ტიპი**) ფიბულები, რომლებიც ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნაზე – ძვ. წ. VIII ს-ის პირველ ნახევარში არსებობენ; I ტიპთან თანაარსებობენ, მაგრამ უფრო გვიანაც განაგრძობენ არსებობას ოდნავასიმეტრიულრკალიანი (**II ტიპი**) ფიბულები, რომლებიც გვხვდება ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან – ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით. ნახევარწრისებურრკალიანი ანუ მაღალრკალიანი («ნალისებრი») ფიბულები (**III ტიპი**), რომლებიც დიდი მრავალფეროვნებით ხასიათდებიან, არსებობენ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან დაწყებული VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით [სულავა 2000ა, ტაბ. I; Сулава 2004, გვ. 110-114]. ტიპოლოგიის ეს პრინციპი, ანუ მთავარ საფუძველად კორპუსის მოყვანილობის, კორპუსის ფორმის აღება, ვფიქრობთ, კავკასიის ნებისმიერი სამაროვნისათვის გამოდგება. მხოლოდ ეს საფუძველი იძლევა კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური მოწესრიგების საშუალებას. ერთადერთი სამაროვანი ჩრდ. კავკასიის სამაროვნებიდან, რომელზეც დიდი რაოდენობით მოპოვებული ფიბულების გამო, შესაძლებელი იქნებოდა თლიას სამაროვანზე ჩვენს მიერ ჩატარებული სამუშაოს ანალოგიური კვლევის ჩატარება – ყოზანის სამაროვანია. სამწუხაროდ ყოზანის მასალა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი არაა. იმის მიხედვით კი, რაც გამოქვეყნებულია რ. ვირხოვის, ე. შანტრისა და პ. უვაროვას ნაშრომებში, შექმნა ისეთივე ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური ტაბულისა, როგორც გავაკეთეთ თლიას სამაროვნისათვის, შეუძლებელია. ამ სამუშაოს შესრულება შესაძლებელი იქნება

მხოლოდ მაშინ, როდესაც მოწესრიგდება, დადგინდება ყობანის კომპლექსები [სულავა 2000გ].

ამავე პრინციპით, კორპუსის მოყვანილობითა და ფორმით, კავკასიის ფიბულებში კიდევ გამოვყავით სამი ტიპი: **IV.** დაბალრკალიანი, მარყუქისებური ზამბარით, რომლებიც მხოლოდ აზერბაიჯანის მასალებიდანაა ცნობილი; **V.** «ზოომორფული» ფიბულები, რომელთა რკალიც ცხოველის ფირფიტისებურ გამოსახულებას წარმოადგენს. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან _ VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით არსებობენ; და **VI.** «გველისებური», რომლებიც კავკასიის მასალებში კომპლექსებიდან არაა ცნობილი. ეს ბოლო ორი ტიპი ა. კალიტინსკისაც აქვს გამოყოფილი [შდრ. Калитинский 1926, გვ. 59-61].

ჩვენს მიერ გამოყოფილი ძირითადი ტიპები (I-VI ტიპი) ისეთი ნიშნების მიხედვით, როგორცაა რკალის განივკვეთი და ფორმა, რკალის შემკულობა, ბუდის (ფეხის) ფორმა-შემკულობა, დაყოფილია ქვეტიპებად, ანუ ჩამოთვლილი ნიშნების კომბინაციები ქმნიან ქვეტიპებს. ანალოგიური მეთოდით აქვს მოწესრიგებული თესალიის ფიბულები კ. კილიანს, რომლის ნაშრომიც სახელმძღვანელოდაც კი შეიძლება ჩაითვალოს [Kilian 1975, გვ. 12].

§ 2. ტერმინოლოგია, კონსტრუქცია, ნედლეული, დამზადების ტექნიკა. ფიბულა, რა პერიოდისა და კონსტრუქციისაც არ უნდა იყოს, **ერთწილადია**, თუ ის დამზადებულია ერთი მავთულისაგან (მაგ. რომაული ხანის ერთწილადი ბუდეაბმული ფიბულები. იხ. Амрорз 1966, გვ. 48-52; აფხაზავა 1979, გვ. 9). კავკასიაში გავრცელებული ერთწილადი რკალისებური ფიბულები შედგება: **ნემსის, ზამბარის, რკალის, ბუდისა (ფეხის) და ნამსასაჭერისაგან**. გვაქვს ერთადერთი შემთხვევა, როცა **ნემსი** შემკულია განივი, დაშორებული თევზიფხური სახით (თლია, სამარხი №129) [იხ. Техов 1985, გვ. 18-20]. კავკასიის რკალისებურ ფიბულებში **ზამბარა** შეიძლება იყოს მოზრდილი ან შედარებით მცირე ზომის, ერთნახვევიანი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (III 20, კატ. №674), როცა ზამბარა სამნახვევიანია. ფიბულის **რკალი** რომელიც გადაჭიმულია ზამბარიდან ბუდემდე და ნემსთან ერთად ქმნის კორპუსს _ თაღს, შეიძლება იყოს დაბალი, ასიმეტრიული ან მაღალი («ნალისებური»), «გველისებური» ფორმის, «ზოომორფული.» თვითონ რკალი (რკალის ზურგი, რკალის ღერო) სადა ან შემკულია; სხვადასხვაგვარად პროფილირებული და სხვადასხვაგვარგანივკვეთიანია. რკალი ზამბარისა და ბუდისაგან შეიძლება გამოყოფილი

იყოს: ირგვლივი ხაზების ჯგუფებით, ასტრაგალისებური ან დისკოსებური შემსხვილებებით (გვაქვს ერთი შემთხვევა, როცა დისკოსებური შემსხვილება ვერტიკალურადაა ამოჭრილი რამდენიმე ადგილას – იხ. III 8 ა 1, კატ. №418 – ყობანი). შესაძლებელია რკალი შემკული იყოს დარჩილული ფიგურებითა და საკიდებით. კავკასიის ფიბულების ბუდე (ფები) შესაძლებელია იყოს რკალის ღეროს სიმეტრიული, ოდნავ ან ძლიერ გაგანიერებული; მაღალი ან დაბალი. კავკასიის ფიბულების ბუდეების უმრავლესობა სადაა, მაგრამ გვხვდება შემკული ეგზემპლარებიც. შემკულობა სხვადასხვაგვარია: ფანტასტიკური ცხოველი, თევზები, სვასტიკები, გეომეტრიული ნაკვთები, მალტური ჯვარი და სხვ. ბუდის ნემსსაჭერი ან მომაღლოა, ენისებური ან დაბალი და მილისებური.

კავკასიის ფიბულები დამზადებულია ბრინჯაოსაგან, რკინისაგან, იშვიათად ოქროსა და ვერცხლისაგან. სამწუხაროდ ფიბულათა მეტალოგრაფიული ანალიზები თითქმის არა გვაქვს⁸³. გაკეთებულია მხოლოდ მზეთამზეს სამაროვნის №2 სამარხის 4 ცალი ფიბულის და განთიადის სამაროვნის №61 სამარხის 1 ცალი ფიბულის სპექტრული ანალიზი, რომელთა მთავარი მალეგირებელი ნივთიერებაა სპილენძი [Georgien 2001, გვ. 372, 377]. რომ არსებობდეს საშუალება კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების თუნდაც რაღაც ნაწილის ანალიზების გაკეთებისა, ამ ანალიზების შედეგების კარტოგრაფირების შედეგად მივიღებდით იმას, რომ შენადნობთა შემადგენლობის მიხედვით დავადგენდით მათი წარმოების ადგილს.

ფიქრობენ, რომ ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ყალიბში ჩამოისხმებოდა [Boardman 1973, გვ. 84; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 6; Gergova 1987, გვ. 29, ტაბ. 558A].⁸⁴ ყალიბების აღმოჩენის ფაქტები ძალზე მცირეა (ბერძნული სმირნა, სამოსი,

⁸³ ე. წ. «კონსიერვკას» კოლექციის ლითონის ნაწარმის უმრავლესობის მეტალოგრაფიული ანალიზი გაკეთებულია. სამწუხაროდ არ გვაქვს ფიბულების ანალიზი. არადა, ხელთ გვექნებოდა ფასკაუს, ზემო რუთხას, რახტას, კუმბულთას მასალების ანალიზები, რაც ძალიან მნიშვნელოვანია ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიის მასალების შესადარებლად. მიუხედავად ამისა, ი. მოტცენბეკერი ფიბულების ლითონსაც კალიან ბრინჯაოდ თვლის და ასეთ აზრსაც გამოთქვამს, რომ ქვეყნებს, სადაც ფიბულები იყო გავრცელებული (ბალკანეთი, ალპების ქვეყნები, ეგეოსი, იტალია) კავკასიაზე ადრე ქონდა კალა გამოყენებული ბრინჯაოს ნაწარმში, და ამიტომ იქნებ ამ უცხო ფორმის ნივთის შემოსვლით შემოვიდა მასიური პროდუქცია კალიანი ბრინჯაოსი [Motzenbäcker 1996, გვ. 104]. ჩვენი აზრით, ამ ვარაუდს მხოლოდ დიდი მასშტაბის ანალიზები დაადასტურებს ან უარყოფს.

⁸⁴ ჩვენი საკვლევი პერიოდის ფიბულებისაგან განსხვავებით, ჩრდ. შავიზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ფიბულების ნაწილი ყალიბშია დამზადებული, ნაწილი – მავთულის გაწელებით [Кадеев, Солнцев, Фомин 1963, გვ. 45, 46, სურ. 3]. როგორც ა. ამბროზი აღნიშნავდა, პოლონეთში ჩატარებული ანალიზების შედეგად ირკვევა, რომ ყველაზე რთულად პროფილირებული ფიბულებიც კი შეიძლება დამზადებულიყო როგორც ყალიბში, ასევე ჭედვით. აქედან მან გამოიტანა ჩვენი აზრით სავსებით

ბაიარიკლი)⁸⁵. კავკასიაში კი არც ერთი ყალიბი არ არის აღმოჩენილი. მიუხედავად ამისა, მაინც შესაძლებელია ფიბულათა დამზადების ტექნოლოგიის აღდგენა. ორსაგდულიანი ყალიბიდან ნედლეულის ამოღების შემდეგ ხდებოდა მისი დამუშავება ჭედვით. ნემსი და სპირალი გამოიჭედებოდა დაბალ ტემპერატურაზე. მაღალ ტემპერატურას იყენებდნენ რჩილვისას. ხელოსნებს უნდა განესაზღვრათ მავთულის სიგრძე ზამბარისა და ნემსისათვის. ზოგიერთი ფიბულის მიკროსკოპიულმა შესწავლამ აჩვენა, რომ ზამბარის დახვევა ზოგჯერ ცივად, ჭედვის საშუალებით ხდებოდა (პაროსი, ტენოსი). თვლიან, რომ ცივად ჭედვის მეთოდი რკინის ხანას განეკუთვნება. როგორც ე. საპოუნა-საკელარაკისი აღწერს, შემკობა სრულდებოდა ბრტყელი ნაკაწრით, ბრინჯაოსაგან დამზადებული იარაღით ან უფრო ძლიერი გრავირებით, რომელიც ფოლადის წვრილი საკაწრი (პუნსონი) იარაღით ხდებოდა [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 6, 7]. ჰ. მერიონი, აგრეთვე სხვებიც უმთავრესად ექსპერიმენტების შედეგად მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ ბრინჯაოს ხანაში გრავირებას ბრინჯაოს იარაღით არ აკეთებდნენ. პრეისტორიული გრავირება მესოპოტამიაში, ეგვიპტეში და ეგეოსზე ქვის საკაწრებით ხდებოდა. ბრინჯაოზე გრავირება მხოლოდ ფოლადის იარაღით იყო შესაძლებელი, რაც ევროპაში ძვ. წ. VIII ს-დან ჩანს ცნობილი [Moryon 1949, გვ. 115, 117]⁸⁶.

III თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგია

§ 1. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპები. კავკასიაში გავრცელებული ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ჩვენ ექვს ტიპად დავყავით. ესენია:

სწორი ორი დასკვნა, რომ მხოლოდ გარეგნული სახით არ შეიძლება დავასკვნათ ფიბულა ჩამოსხმულია თუ ნაჭედი; და რომ ყალიბის აღმოჩენა ფიბულის ადგილობრივობის დადგენისათვის გადაწყვეტი არაა, რადგან ფიბულების უმეტესი ნაწილი ნაჭედია [Амроз 1966, გვ. 11].

⁸⁵ რომაულ ხანაში, როცა ათასობით ფიბულა მზადდებოდა, საკუთრივ რომაულ პროვინციებშიც კი მხოლოდ რამდენიმე ყალიბია აღმოჩენილი [Kovrig 1937, ტაბ. XXVI4, XXVII1a; Behrens 1954].

⁸⁶ საინტერესოა, რომ დრეშერზე და ბილფელდზე დაყრდნობით ე. საპოუნა-საკელარაკისი აღნიშნავს, რომ დეკორი, რომელიც მიიღებოდა სპირალების დახვევით, მიეკუთვნება პროტოგეომეტრიულ ხანას (ძვ. წ. 1000-900 წწ.), ხოლო გეომეტრიულ ხანას (ძვ. წ. 900-700 წწ.) – ტეხილი ხაზები, ირიბი ნაჭდევი, გადაბმული კუთხეები, დუგმისებური ხვები, მორბენალი ძაღლი და სხვ. [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 7].

- I. ნახევაროვალურკალიანი ანუ დაბალრკალიანი
- II. ოდნავასიმეტრიულრკალიანი
- III. ნახევარწრისებრი ანუ მაღალრკალიანი («ნალისებური»)
- IV. მარყუჟისებურზამბარიანი
- V. «ზოომორფული»
- VI. «გველისებური»

I ტიპი _ ნახევაროვალურკალიანი ანუ დაბალრკალიანი ფიბულები
(რუკა 1)

I ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: შედარებით დაბალი რკალი, რის გამოც ფიბულის კორპუსი ოვალური ფორმისაა. რკალის ღერო წვრილი და თანაბარი სისქისაა; ბუდე რკალის შესაბამისად ვიწროა; ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებული. რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით I ტიპის ფიბულებში შეიძლება გამოიყოს 5 ქვეტიპი:

- I 1 _ სადარკალიანი
- I 2 _ ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხური» სახით შემკულრკალიანი
- I 3 _ გრეხილრკალიანი
- I 4 _ ნაჭდევებით შემკულრკალიანი
- I 5 _ «დაკეჭნილრკალიანი»

I 1 _ სადარკალიანი

I 1 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანივკვეთიანი და თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ნახევაროვალურია. ბუდე ვიწრო და მაღალია, ხოლო ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებული.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 16 ცალი)⁸⁷ თითქმის მთელ კავკასიაშია გავრცელებული. ისინი ცნობილია: დიღმის დანგრეული სამარხიდან (კატ. №1), თრელის №49 სამარხიდან (კატ. №2), ურეკის სამაროვნიდან (კატ. №3), ნიგვზიანის №1 სამარხი ორმოდან (კატ. №№4, 5), ფიჭვნარის №165 სამარხიდან (კატ. №6), გორამირის სამაროვნიდან (კატ. №7), სომხეთის ძეგლებიდან (კატ. №№11, 12, 13), აზერბაიჯანიდან (კატ. №14), ყობანიდან (კატ. №№8, 9), ზემო რუთხას №18 სამარხიდან (კატ. №10), ზაიუკოვოს დანგრეული ყორღანიდან (კატ. №15).

დასახელებული ფიბულებიდან რამდენადმე განსხვავებულია აზერბაიჯანის ძეგლებზე აღმოჩენილი ფიბულები (კატ. №14), რომელთაც ფეხის სიმეტრიულად აკეცილი ბუდე კი არა აქვთ, არამედ ბუდე (თუ ილუსტრაციას დაეჯერება – ნ. ს.) წინაა გამოწეული, რაც შეიძლება ნივთის ლოკალურ თავისებურებად მივიჩნიოთ. თუმცა, არაა გამორიცხული ეს დაკავშირებული იყოს ახლო აღმოსავლეთიდან მომდინარე გარკვეულ იმპულსებთან [შდრ. Stronach 1959, სურ. 22, 61].

კავკასიაში გავრცელებული I 1 ქვეტიპის ფიბულების ანალოგიური ფიბულები ანატოლიის მასალებიდან უცნობია. თუმცა ე. ჩანერს გამოყოფილი აქვს მსგავსი მოყვანილობის, ოღონდ მინიატურული ზომის ფიბულები. ის აღნიშნავს, რომ მის მიერ II f1 ვარიანტში გაერთიანებული ფიბულები არ აღწევენ იმ სიდიდეს და მასას, რაც აქვთ სუბმიკენურ ხანაში ცნობილ რკალისებურ ფიბულებს. ისინი არსებობენ სუბმიკენური ხანიდან არქაული ხანის ჩათვლით [Caner 1983, გვ. 33, ტაბ. 224ბ, 3; Firatli 1958, ტაბ. 137]. წინა აზიაში კი ისინი ცნობილია მეგიდოდან, ტელ ელ ფარაჰიდან, ტელ ენ ნასბეჰიდან, ლახიშიდან, ბეს სჰეანიდან, ამანიდან და არსებობენ ძვ. წ. XI ს-დან VIII ს-ის ჩათვლით [Blinkenberg 1926, გვ. 62, ტიპი II2; Stronach 1959, გვ. 186, ტიპი II; Pedde 2000, გვ. 112-115, კატ. 75-77, 79-84, 86, ტაბ. 7, 8].

საბერძნეთის კუნძულებზე და მატერიკზე მოპოვებული მასალების მიხედვით დაბალრკალიანი (ჩვენი I ტიპი) და მაღალრკალიანი (ჩვენი III ტიპი) ფიბულები გამოიჯნული არაა [შდრ. Blinkenberg 1926, ტიპი II1,2; Sapouna-Sakellarakis 1978, ტიპი IIა].

---

⁸⁷ ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ კავკასიაში არსებული რთული პოლიტიკური ვითარების გამო ჩვენთვის მხოლოდ რამდენიმე მუზეუმის მასალა იყო ხელმისაწვდომი და იძულებული ვიყავით ძირითადად პუბლიკაციებით გვესარგებლა. ამდენად ნაშრომი ვერ იქნება დაზღვეული ზოგიერთი უზუსტობისაგან. მიუხედავად ამისა, თუ წარმოდგენილი ტიპოლოგიური სქემა ძირითად ხაზებში მაინც მისაღებია, ჩვენი თვალსაწიერის მიღმა დარჩენილი ფიბულებიც მასში ადვილად განთავსდება.

კავკასიის I 1 ქვეტიპის ფიბულებთან ყველაზე მეტ მსგავსებას ამჟღავნებს დაბალრკალიანი ფიბულები: ვროკასტროდან (კრეტა) [Blinkenberg 1926, გვ. 60, სურ. 30, გვ. 61, 63, სურ. 35; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 43, ტაბ. 358]; კარფიდან (კრეტა), სადაც ის აღმოჩენილია მაღალრკალიან ფიბულასთან ერთად, ხუთმიცვალეზულიან სამარხში [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 42, ტაბ. 352]; ფორტეტსადან (კრეტა) პროტოგეომეტრიული ხანის ქვევრსამარხებში [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 43, ტაბ. 359]; ეგინადან, აფაიას სალოცავიდან [Blinkenberg 1926, გვ. 61, II1h; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 43, ტაბ. 364]; პალეკასტროდან (კრეტა), ზევსის ტაძრიდან [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 43, ტაბ. 362]; ლინდოსიდან (როდოსი) ერთმანეთზე ასხმული ხუთი მინიატურული ფიბულა [Blinkenberg 1926, გვ. 196, სურ. 217, X1f; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 44, ტაბ. 488ა-ე] და სტამბულის მუზეუმში დაცული ერთი ფიბულა, ასევე ლინდოსიდან [Blinkenberg 1926, გვ. 196, სურ. 218, X1g; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 44, ტაბ. 489]; იოლკოსიდან (ვოლოსი), რომელიც პროტოგეომეტრიული ხანით თარიღდება [Kilian 1975, გვ. 21, ტაბ. 18]; ფიბულა ფერაიდან, რომელიც გვიანგეომეტრიული ხანისაა [Kilian 1975, გვ. 21, ტაბ. 110] და ორი მინიატურული ფიბულა ასევე ფერაიდან, რომლებიც ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისით თარიღდებიან [Kilian 1975, გვ. 21, ტაბ. 111,12; Blinkenberg 1926, გვ. 113, სურ. 128].

ბულგარეთიდან, ლაზარ სტანევოდანაცაა ცნობილი შედარებით დაბალრკალიანი ფიბულა, აღმოჩენილი კრემაციულ ყორღანულ სამარხში. ფიბულას თან ახლავს ბრინჯაოს კნოპი, რგოლი, რკინის დანა, თიხის ჭურჭელი, რომელიც დამახასიათებელია ბესარაბიული კულტურის ადრერკინის ხანისათვის [Gorgova 1987, გვ. 20, 13].

კავკასიის I 1 ქვეტიპის ანალოგიური დაბალრკალიანი ფიბულები რუმინეთის ტერიტორიიდანაცაა ცნობილი, ფერიგილეს ჰალშტატის ხანის სამაროვნის კრემაციული ყორღანებიდან, რკინის ინვენტართან ერთად [Vulpe 1969, გვ. 163, 170, ტაბ. XXIII11,12; Bader 1983, გვ. 106, ტაბ. 35320, 322].

კავკასიის I 1 ქვეტიპის ფიბულებთან კორპუსის მოყვანილობის მიხედვით ყველაზე ახლოს დგას იუგოსლავიაში, კუნძულ ბრაჩზე (სპლიტთან) ჟაგანიე დოლაკში (Žaganj Dolac) აღმოჩენილი სამარხების ფიბულები, რომლებიც ძვ. წ. VI ს-ის მიწურულითა და V ს-ის დასაწყისით თარიღდებიან [Marović 1963-1965, გვ. 25, 26, ტაბ. 11,5,6, ტაბ.

51,2,3] და იუგოსლავიის ჩრდილო-დასავლეთით, ადრიატიკის გასწვრივ, ლიბურნიის მასალებიდან ცნობილი ფიბულა [Batović 1981, ტაბ. 44]. მხოლოდ, იუგოსლავიის ამ ფიბულების ბუდე დაბალი და განიერია, თითქოს წრერკალი შუაზე გაკეცესო.

დაბალრკალიანი ფიბულები ცნობილია იტალიის ძეგლებიდანაც: პანტალიჩა (სიცილია) [Orsi 1912, გვ. 321, ტაბ. VI20; Sundwall 1943, გვ. 82, №39], ჩიუზი [Montelius 1895, სურ. 41; Sundwall 1943, გვ. 82, №31]. შედარებით დაბალრკალიანი ფიბულები ცნობილია იტალიის შემდეგი ძეგლებიდან: პანტალიჩა (პროვინცია სირაკუზა), ნიემი (სიცილია), ტერნი (უმბრია) [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 1,E3,C2; ტაბ. 12,C5; ტაბ. 45,A2,3,4]. კავკასიური ფიბულებისაგან განსხვავებით იტალიური ფიბულებისათვის დამახასიათებელია დაბალი, განიერი ბუდე და ენისებური, მომრგვალებული ნემსსაჭერი.

ჩვენს მიერ I 1 ქვეტიპში გაერთიანებული ზაიუკოვოს ფიბულების ანალოგიურია იუგოსლავიაში, ჩაკოვაციდან, ძვ. წ. 800 წ. დათარიღებული, დანგრეული სამარხიდან მომდინარე ფიბულა [Balen-Letunik 1999-2000, გვ. 38, ტაბ. 134].

I 1 ქვეტიპის ფიბულების მსგავსი ფიბულები ცნობილია მოლდავეთიდან, ბელოზერკის კულტურის სამაროვან კაზაკლიას №1 სამარხიდან. სამაროვანი ძვ. წ. XI-X სს-ით თარიღდება [Agulnikov 1996, გვ. 21, 77, 78, ტაბ. 55].

კავკასიური I 1 ქვეტიპის ფიბულების მსგავსი ფიბულა აღმოჩენილია ზაპოროჟიეში, სტეპნოს სამაროვნის №3 ყორღანის №1 სამარხში [Отрошенко 1975, გვ. 200-203, სურ. 7]. ამ ფიბულის გარდა სამარხში იყო მცირე ზომის ცილინდრულყელიანი და მრგვალმუცლიანი ქოთანიც. საკუთრივ სამაროვნის კერამიკა ანალოგებს ბელოზერსკის ტიპის სამაროვნებისა და ნასახლარების კერამიკასთან პოულობს. ლითონის ნაწარმი წარმოდგენილია ბიმეტალური სატევრით, ბრინჯაოს ზარისებური საკიდებით, თავხვია საკინძითა და თავებგადასული სამაჯურით. სამაროვანზე არის მინისა და ქარვის მძივებიც. ბელოზერსკის ძეგლებს ძვ. წ. XI-X სს-ით [Тереножкин 1965, გვ. 75] ან ძვ. წ. X-IX სს-ით ათარიღებენ [Шарафутдинова 1968, გვ. 51; Лесков 1971, გვ. 85]. სტეპნოს სამაროვნის მასალის ანალიზისა და ფიბულებისათვის პარალელების მოტანის საფუძველზე ვ. ოტროშენკო ფიბულასაც და მთლინად სამაროვანსაც ძვ. წ. XI-X სს-ით ათარიღებს [Отрошенко 1975, გვ. 202, 203].

ამგვარად, კარგად დათარიღებული სანდო კომპლექსების (თრელი, ნიგვზიანი, კალაკენტი, ფიჭვნარი) მიხედვით, I ტიპის ფიბულების არსებობა კავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის IX-VIII სს-დან – ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით შეიძლება ვივარაუდოთ. ფიჭვნარის სამაროვანზე დაბალრკალიანი (I ტიპი) ვერცხლის ფიბულის არსებობა ძვ. წ. IV ს-ის სამარხში, ამ ტიპის ფიბულის დიდ «სიცოცხლისუნარიანობაზე» მიგვითითებს. ფიჭვნარის სხვა ფიბულებთან ერთად, ვერცხლის ეს მსუბუქი და წვრილღეროიანი ფიბულა იმაზე მიუთითებს, რომ ამ მხარეში კლიმატური პირობების გამო ნაზ და მსუბუქ ქსოვილებს იყენებდნენ.

I 2 _ ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხური» ორნამენტით შემკულრკალიანი

I 2 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანივკვეთიანი და თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი შემკულია დაშორებული განივი (რკალის ირგვლივ) თევზიფხური სახით. კორპუსი ნახევაროვალურია. ბუდე ვიწრო და მაღალია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებული.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 8 ცალი) ცნობილია: სამთავროს №600 სამარხიდან (კატ. №16), ჩითახევიდან (კატ. №№17, 18), თლიადან (კატ. №№19-21), ნალჩიკიდან (კატ. №22), ყობანიდან (კატ. №23).

ამ ქვეტიპის, რკალის ირგვლივ განლაგებული, დაშორებული განივი თევზიფხური სახით შემკული ფიბულები უცნობია ანატოლიისა და წინა აზიის ქვეყნების მასალებიდან [შდრ. Stronach 1959; Caner 1983; Pedde 2000], საბერძნეთიდან [შდრ. Blinkenberg 1926; Kilian 1975; Sapouna-Sakellarakis 1978], ბულგარეთიდან და რუმინეთიდან [შდრ. Gergova 1987; Bader 1983].

მსგავსებას ვპოულობთ მხოლოდ იტალიის მასალასთან: ძვ. წ. XI თუ X სს-ით დათარიღებულ ფიბულასთან ფონტანელა გრაციოლის (ლომბარდია) კრემაციული სამარხიდან [Eles Masi 1986, გვ. 29, 30, ტაბ. 12229] და ძვ. წ. VIII ს-ით დათარიღებულ ფიბულებთან, ასევე კრემაციული სამარხებიდან, ესტედან (ვენეტო) [Eles Masi 1986, გვ. 60, ტაბ. 32469, 470, 471].⁸⁸ ანალოგიურად შემკული ფიბულა ცნობილია

⁸⁸ ანალოგები მოეძებნება ალბანეთის მასალებშიც, მაგ. პერლატიდან და ძვ. წ. XI-X სს-ით თარიღდება [Bodinaku 1984, ტაბ. I2].

ზადენვიურტენბერგის (სამხრეთ გერმანია) «ვერინგენშტადტიდანაც». ის იტალიური ან იუგოსლავური წარმოშობის უნდა იყოს. როგორც ჩანს, დაშორებული განივი თევზიფხურით შემკობა გრავირების ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული სახეა, რომელსაც ვხედავთ გვიანხემისებურ ფიბულებზე და ადრერკალისებური ფიბულებიდან დაწყებული წურბლისებრ-ნავისებური ფიბულების ჩათვლით [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 1, H1]. მაგალითად, მოტანილი ფიბულის (სამხრ. გერმანია) ზამბარა ორნახვევიანია, რაც, როგორც თვლიან, მისი გვიანდელი ნიშანია [Betzler 1974, გვ. 152, 153, ტაბ. 731009]. გრავირების ეს სახე იტალიიდან ცნობილი ნიმუშების მიხედვით რამდენადმე უფრო ძველია (ძვ. წ. X-VIII ს.ს.), ხოლო კავკასიის მასალების მიხედვით ძვ. წ. VIII ს-ში უნდა ყოფილიყო გავრცელებული.

როგორც I 2 ქვეტიპის ფიბულებისათვის მოტანილი პარალელური მასალიდან ჩანს, ამ სახის შემკულობა უძველესია როგორც სხვა რეგიონების ფიბულებზე, ასევე ჩვენთანაც. როგორც ვნახეთ, კავკასიის კომპლექსები, რომლებიც ამ ქვეტიპის ფიბულებს შეიცავენ, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედს განეკუთვნებიან. ვფიქრობთ, გრავირების ამ არქაული სახით შემკული კავკასიის ფიბულები ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნითა და ძვ. წ. VIII ს-ით უნდა დათარიღდნენ.

I 3 _ გრეხილრკალიანი

I 3 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, გრეხილი, თანაბარი სისქის. კორპუსი ნახევაროვალურია. ბუდე ვიწროა, ნემსსაჭერი - პატარა და მომრგვალებული.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) ცნობილია: სამთავროს №591 სამარხიდან (კატ. №24), არაშენდადან (კატ. №25), პეტრეს ნაკარუდან (კატ. №26), დღვაბადან (კატ. №27), მუხურჩადან (კატ. №28), ზაიუკოვოდან (კატ. №29).

I 3 ქვეტიპის ფიბულა თურქეთიდან მხოლოდ ტროადანაა ცნობილი [Dörpfeld 1902, გვ. 414, სურ. 431]. მას ტროა VIII-ეს ფენას მიაკუთვნებენ, თუმცა იმასაც აღნიშნავენ, რომ რადგან ნივთი ნაკლულია (არა აქვს ბუდე) და ტიპოლოგიურ ანალიზს არ ემორჩილება, უფრო ზუსტი დათარიღება შეუძლებელია. აღნიშნული ნივთი იქ საბერძნეთიდან უნდა იყოს მოხვედრილი [Caner 1983, გვ. 31, ტაბ. 213A]. ე. ჩანერი კ. ბლეგენზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ ტროას VII b1 ფენაში (დაახლ. ძვ. წ. 1240-

1190 წ.წ.) ნაპოვნია 6 ცალი ფრაგმენტი გრეხილი ღეროსი [Blegen 1958, გვ. 149, 231], ალბათ ფიბულის ნაწილები. კ. ბლეგენი მათ აიგივებს ჩვენს მიერ დასახელებულ პარალელთან [Caner 1983, გვ. 200]. უახლეს გამოკვლევებზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ არც ერთი ტიპის გრეხილრკალიანი ფიბულა არ ყოფილა დამახასიათებელი მცირე აზია-წინა აზიის ქვეყნებისათვის [იხ. Stronach 1959; Pedde 2000].

საბერძნეთის კუნძულებზე აღმოჩენილი ფიბულებიდან ჩვენი I 3 ქვეტიპის მსგავსი უნდა იყოს: ფსიხროში (კრეტა) აღმოჩენილი ფიბულა [Blinkenberg 1926, გვ. 65, ტიპი II7e; Boardman 1961, გვ. 36, სურ. 16c; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7200]; ფიბულა პეგაიოდაკიადან (კრეტა) [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7202]; იალისოში (როდოსი), ათენას ტაძარში აღმოჩენილი ფიბულა, რომელსაც შესაძლოა ისევე განიერი ფეხი ქონდა, როგორც იქვე აღმოჩენილ სხვა ფიბულებს [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7204, 219, 214].

საბერძნეთის კუნძულებზე გვარცელებული გრეხილრკალიანი ფიბულებიდან (როგორც მაღალი სიმეტრიული რკალით, ასევე დაბალრკალიანიც და ასიმეტრიულიც) სუბმიკენურ ხანაში იწყებენ არსებობას და ბუდის სხვადასხვანაირი ფორმით გვიანგეომეტრიულ-ადრეარქაულ ხანამდე არსებობენ. შუბმინოსურ ხანას მიეკუთვნებიან ვროკასტროს მაღალრკალიანი ფიბულები [Blinkenberg 1926, გვ. 65, ტიპი II7b; 16a; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, 51, ტაბ. 6195ა,ბ]. პროტოგეომეტრიული ხანისაა ფორტეტსას დაბალრკალიანი და მაღალრკალიანი ფიბულები [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7198, 199]. ძვ. წ. X-IX სს-ით თარიღდება თასოსისა და ლევქანდის (ევბეა) სუბმიკენური ხანის სიმეტრიული და ასიმეტრიული ფორმის ფიბულები [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, 51, ტაბ. 7215, 211]. მოტანილი პარალელებიდან ყველაზე ახალგაზრდა კრეტისა და როდოსის (იალისოს) ეგზემპლარებია [Boardman 1961, გვ. 36, სურ. 16c; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 51, ტაბ. 7204, 213, 214].

საბერძნეთის მატერიკიდან, თესალიიდან დაბალთაღიანი და გრეხილრკალიანი ფიბულები ცნობილია ნეოხაირაკიდან (ალმიროსთან), რომელიც როგორც კ. კილიანი თვლის, არ უნდა მიეკუთვნებოდეს პროტოგეომეტრიულ ეგზემპლარებს, პატარა ზომის ზამზარისა და საკმაოდ მასიური ნემსის გამო. ის უფრო ახალგაზრდა ჩანს და თუ საკმარისია დაკვირვება ზამზარასა და ნემსსზე, ალბათ გვიანგეომეტრიულ ხანას

უნდა განეკუთვნებოდეს [Kilian 1975, გვ. 22, ტაბ. 114]. სამი ასეთივე ფიბულაა ცნობილი ფერაის სალოცავიდან. კ. კილიანი თვლის, რომ ისინი შეიძლება დათარიღდეს ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და VII ს-ის დასაწყისით. ამ ტიპის ფიბულების კარგი ანალოგებია ცნობილი დელფოსიდან ძვ. წ. VII-VI სს-ის კერამიკასთან ერთად [Blinkenberg 1926, ტიპი VI4a, VI5a; Kilian 1975, გვ. 22, 23, ტაბ. 115,16,17]. ვფიქრობთ, ჩვენი ფიბულებისათვის ყველაზე კარგი პარალელია დაბალთაღიანი გრეხილრკალიანი ფიბულა კრეტადან (ფსიხრო), რომელიც გეომეტრიული ხანიტაა დათარიღებული [Boardman 1961, გვ. 36, ფიგ. 16c].

ბულგარეთის მასალებიდან დაბალრკალიანი გრეხილი ფიბულები ცნობილია ვარბენიდან და მეზეკიდან [Detev 1950, გვ. 333, სურ. 268g; Velkov 1937, გვ. 132, სურ. 12022]. ამ ვარიანტის ფიბულები ბულგარულ სპეციალურ ლიტერატურაში თარიღდება ძვ. წ. VIII-VII სს-ით, მაგრამ ბოლო ხანს, რადგან ანალოგებს ქ. ბლინკენბერგის სუბმიკენურ ფიბულებში ხედავენ, დააძველეს და ძვ. წ. XI ს-ით ათარიღებენ [Gergova 1987, გვ. 21, ტაბ. 15,6]. თუმცა, ანალოგიური ფიბულა დობრინადან ძვ. წ. X-VIII სს-თაა დათარიღებული [Gergova 1987, გვ. 21, ტაბ. 17].

რუმინეთის ტერიტორიიდან ცნობილი გრეხილრკალიანი ფიბულები ყველა ორსპირალიანია. მათგან დაბალი რკალით გამოირჩევა ფერიგილეს სამაროვანზე აღმოჩენილი ფიბულა, რომელსაც ძვ. წ. VI ს-ით ათარიღებენ [Vulpe 1967, გვ. 143, ტაბ. XXIII6; Bader 1983, №254].

იუგოსლავიის ტერიტორიიდან ძვ. წ. IX-VIII სს-ით დათარიღებული, დაბალ და გრეხილრკალიანი ფიბულა ცნობილია გრადინედან, ოტიშიჩუსთან [Čović 1970, გვ. 76, სურ. 5].

კავკასიის ამ ქვეტიპის ფიბულების იდენტურია ლიბურნიიდან, ნინის სამაროვნის №№26, 86 სამარხებიდან მომდინარე, ძვ. წ. VIII ს-ის გრეხილრკალიანი ფიბულები [Glogović 1989, გვ. 61, ტაბ. 175,6,7].

დაბალთაღიანი და გრეხილრკალიანი ფიბულები ცნობილია იტალიის ძეგლებიდანაც: ვადენადან, კულტურულ ფენაში ნაპოვნი [Laviosa-Zambotti 1933, გვ. 409, სურ. 5; Sundvall 1943, გვ. 78, ტიპი B I d a 4; Eles Masi 1986, გვ. 16, ტაბ. 477]; მოლინო დელა ბადიადან [Colini 1910, გვ. 189, სურ. 44; Sundvall 1943, გვ. 89, სურ. 92, ტიპი B II a a 3]; მარიკონდადან [Eles Masi 1986, გვ. 16, 18, ტაბ. 5103], რასუნსიდან [Lunz 1937, ტაბ. 508; Eles Masi 1986, გვ. 18, ტაბ. 6106]; ესტედან, ვადენადან [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 93,A10;

Eles Masi 1986, გვ. 18, ტაბ. 6109, 110]. დასახელებული პარალელური მასალა X-IX სს-ით თარიღდება [Sundvall 1943, გვ. 268; Eles Masi 1986, გვ. 18].

შედარებით დაბალრკალიანი გრებილი ფიბულები 3. მიულერ-კარპეს მიხედვით ცნობილია იტალიის შემდეგი ძეგლებიდან: ტერნიდან [ტაბ. 42 C2, F1; 43 A4, B11-13; 44 A10,11, B7-9; 46 D4], პიანელოდან [ტაბ. 56 A30], ბოლონიიდან – სენ-ვიტალედან [ტაბ. 60-62], ბოლონია-სავენადან [ტაბ. 63, 64, 66, 69, 70, 73, 78, 80, 85]. მაგრამ ისინი ჩვენი ფიბულების ზუსტ პარალელებად ვერ გამოდგებიან, რადგან მათ მხოლოდ იტალიის ფიბულებისათვის დამახასიათებელი დაბალი და განიერი ნახევარწრისებური ბუდე აქვთ.

ამგვარად, როგორც საილუსტრაციოდ მოტანილი პარალელური მასალით ირკვევა, გრებილრკალიანი ფიბულები ყველაზე გავრცელებული ტიპია მთელ ფიბულათა მატარებელ სამყაროში. უცხოური მასალებიდან დაბალრკალიანი, ჩვენი I 3 ქვეტიპის შესაბამისი ფიბულები გავრცელებულია ზოგადად ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედში. როცა უცხოური პარალელები მოგვყავს, ადვილი შესამჩნევია, რომ უმეტეს შემთხვევაში მაღალრკალიანი და დაბალრკალიანი გრებილი ფიბულები ქრონოლოგიურად არ იმიჯნებიან. იშვიათად, მაგრამ ისინი შეიძლება თანაარსებობდნენ კიდევაც (კერამიკოსი). ეს ჩვენთვისაა საინტერესო მაღალ და დაბალრკალიანი ფიბულების გამიჯვნა, რადგან ჩვენი ქრონოლოგიურად ადრეული ფიბულები დაბალრკალიანია. სამხრეთ ევროპამ გაიარა დაბალრკალიანი (ვიოლინოს ხემისებური) ფიბულების ეტაპი უფრო ადრე, ვიდრე ჩვენთან ფიბულები შემოვიდოდნენ. სამხრეთ ევროპაში მაღალრკალიან რკალისებურ ფიბულებზე გადავიდნენ ძვ. წ. XI ს-დან და ისინი არსებობენ გვიანგეომეტრიული-ადრეარქაული ხანის ჩათვლით, პერიფერიაში კი უფრო დიდხანსაც [Müller-Karpe 1962, გვ. 67-69; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 42-51]. ამიტომ, ეს მომენტი გათვალისწინებული უნდა იყოს სამთავროს №591-ე სამარხის დათარიღებისას, მასში არსებული გრებილი, დაბალრკალიანი ფიბულისათვის დამათარიღებელი მნიშვნელობის მიცემისას. ეს ის შემთხვევაა, როცა ფიბულას დამათარიღებლად ვერ გამოვიყენებთ. ყოველი შემთხვევისათვის მანამდე, სანამ არ აღმოჩნდება ახალი კომპლექსები, რომლებიც უფრო საიმედო იქნება დათარიღებისათვის.

I 4 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანიკვეთიანი და თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი შემკულია სიგრძივ მიმართული ირიბი ნაჭდევებით (თევზიფხური სახე) ან განივი ნაჭდევებითა და მოკლე სიგრძივი ხაზებით. კორპუსი ნახევაროვალურია. ბუდე ვიწრო და მომაღლოა. ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებული.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 4 ცალი) ცნობილია მხოლოდ საქართველოს ძეგლებიდან: დიღმის დანგრეული სამარხიდან (კატ. №30), მარალინ-დერესის №4 ქვის სამარხიდან (კატ. №31), წითელი შუქურას №49 ქვევრსამარხიდან (კატ. №32), მუხურჩის სამაროვნის ტერიტორიიდან (კატ. №33).

ჩვენი I 4 ქვეტიპის ფიბულები ანატოლიისა და წინა აზიის მასალებიდან უცნობია [Stronach 1959; Caner 1983; Pedde 2000]. ევროპაში უცნობია ბულგარეთისა და რუმინეთის მასალებიდან [Gergova 1987; Bader 1983]. ხოლო შვეიცარიის კანტონ ვალაისის სიონსა და ლენსში აღმოჩენილი ფიბულები, რომლებიც ძვ. წ. VIII ს-ით თარიღდებიან, თითქოს ერთგვარ სიახლოვეს იჩენენ ჩვენს ფიბულებთან [Betzler 1974, გვ. 73, ტაბ. 15156,157].

აღნიშნული ქვეტიპის ფიბულების არსებობა ძვ. წ. VIII-VII სს-ით უნდა შემოიფარგლოს.

I 5 – «დაკეჭნილრკალიანი» (თუ გოფრირებულრკალიანი)

I 5 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანიკვეთიანი და თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი შემკულია განივი ღრმა ნაჭდევებით, რომლებიც უსწორმასწორო ბურცობებს ქმნიან («გოფრირებული»). კორპუსი ნახევაროვალურია. ბუდე ვიწროა, ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებული.

ამ ქვეტიპის ფიბულები (დაახლ. 2 ცალი) ცნობილია: თეთრიწყლების 15 ორმოსამარხიდან (კატ. №34) და მაკარაშენის (სომხეთი) ექვსმიცვალეულიანი ქვის სამარხიდან (კატ. №35).

მათი ანალოგები ვერსად მოვიძიეთ. თეთრიწყლების ფიბულის რკალის შემკულობა, როგორც თვითონ გამთხრელიც აღნიშნავს ზუსტად იმეორებს სამთავროს სამაროვნის ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილი

სამაჯურების რკალის შემკულობას [ფიცხელაური 1973, გვ. 197], რასაც ჩვენც სავსებით ვეთანხმებით. საინტერესოა, რომ ზუსტად ანალოგიური გოფირებული (თუ «დაკეჭნილი») რკალები აქვთ ძვ. წ. 700-500 წწ-ით დათარიღებულ წვრილრკალიან სამაჯურებს, რომლებიც ცნობილია იუგოსლავიიდან, ადგილ ველიჩნა ვაზიდან (Velična vas) გათხრილი ყორღანიდან [Teržan 1973, გვ. 694, 695, ტაბ. 81,3, 91, 3, 11].

II ტიპი _ ოდნავ ასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები

(რუკა 2)

II ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: ოდნავ წინ, ბუდისაკენ გადახრილი რკალი, რის გამოც ფიბულის კორპუსი ოდნავ ასიმეტრიული მოყვანილობისაა; რკალის ღერო წვრილი და თანაბარი სისქისაა; ბუდე რკალის შესაბამისად ვიწროა; ნემსსაჭერი _ პატარა და მომრგვალებული.

II ტიპის ფიბულებში რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით გამოვყავით 3 ქვეტიპი:

II 1 _ სადარკალიანი

II 2 _ ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხური» სახით რკალშემკული

II 3 _ გრეხილრკალიანი

II 1 _ სადარკალიანი

II 1 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანივკვეთიანი, თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ოდნავ ასიმეტრიულია. ვიწრო ფეხი (ბუდე) თითქმის ვერტიკალურადაა ჩამოშვებული. ნემსსაჭერი _ პატარა და მომრგვალებულია.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 2 ცალი) კავკასიაში ცნობილია თლიისა (კატ. №36) და კლინ-იარსკის სამაროვნებიდან (კატ. №37).

ფიბულათა ამ ჯგუფში არ შეგვიტანია ზმეისკოეს (ოსეთი) ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ე. წ. ფიბულა [Деопик, Крупнов 1961, გვ. 28, 36, სურ. 84].⁸⁹ ნივთი აღმოჩენილია ზმეისკოეს ნამოსახლარის დასავლეთ ნაწილში, №11 კერის ქვედა ფენაში. ავტორთა აღწერილობის მიხედვით ნივთი ასე გამოიყურება: «**Булавка** с расплющенным и загнутым, наподобие приёмника фибулы, концом и головкой в виде спирали в три оборота с обломанным концом» [Деопик, Крупнов 1961, გვ. 28]. ე. ი. ნივთი მათ მიაჩნიათ ქინძისთავად (ბულავკა), რომელსაც ცალი ბოლო გაბრტყელებული და მოხრილი აქვს ფიბულის მიმღების (ბუდის) მსგავსად, ხოლო თავი დახვეული აქვს სამნახვევიანი მარყუჟის სახით. როგორც ტაბულიდან ჩანს, ღერო მრგვალგანივკვეთიანია. ნამოსახლარზე არ დასტურდება არც რკინის ნაწარმი და არც სკვითური კულტურის საგნები, რაც ნიშანდობლივად მიაჩნიათ და იმით ხსნიან, რომ იმ რაიონებში, სადაც მდიდარი ტრადიცია იყო სპილენძ-ბრინჯაოს მაღალგანვითარებული მეტალურგიისა, რკინის წარმოება იგვიანებდა. მაგრამ იმასაც აღნიშნავენ, რომ ეს არგუმენტები მაინც არ გამოდგება ძეგლის თარიღის უფრო დაძველებისათვის ვიდრე ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისია. ისინი ნამოსახლარს ძვ. წ. X-VIII სს-ით ათარიღებენ [Деопик, Крупнов 1961, გვ. 36]. ის, რომ გამთხრელები ნივთს ფიბულად არ მიიჩნევენ, ჩვენი აზრითაც სწორი უნდა იყოს, რადგან, ზმეისკოეს ნამოსახლარი უამრავი პარალელური მასალის საფუძველზე, რომლებიც მოტანილია ჩრდილოეთ კავკასიის სკვითებამდელი ძეგლებიდან, მთიანი ყირიმიდან და ტყე-სტეპების უკრაინის ძეგლებიდან [Иессен 1951, გვ. 90-92, სურ. 18-20; Граков, Треножкин 1958, გვ. 171, 178, სურ. 7, №№6, 7; Датеvская 1958, გვ. 197; Козенкова 1996, გვ. 35-39, სურ. 155], ძვ. წ. X-VIII სს-ით თარიღდება, ანუ იმ ხანით, როცა უკვე ხმარებაში აღარაა ის ფიბულები (ასიმეტრიული მუხლისებური), რომელთანაც ავლებენ პარალელებს ის მკვლევარები, რომლებიც ამ ნივთს ფიბულად მიიჩნევენ [Kossack 1983, გვ. 99. ლიტ. იხ. იქვე].

თუ ზმეისკოეს ნივთს ფიბულად (ასიმეტრიული მუხლისებური) ჩავთვლით, ვნახავთ, რომ ამ ტიპის ფიბულებისათვის არაა დამახასიათებელი სამნახვევიანი მარყუჟი და თანაც მცირე დიამეტრისა [შდრ. ფიბულა ვროკასტროდან, კრეტა – Hall 1914, გვ. 99, ტაბ. 19b; კავოუსიდან, კრეტა – Blinkenberg 1926, გვ. 55, ფიგ. 26, ტიპი

---

⁸⁹ სამწუხაროდ ნივთს ვიცნობთ მხოლოდ პუბლიკაციის მიხედვით [Деопик, Крупнов 1961, სურ. 84].

111ბ; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 78, ტაბ. 243, 44; კასიბილედან (იტალია) – Orsi 1898, გვ. 123, თაბ. XIII2; Sundwall 1943, გვ. 137, სურ. 192, DI βaI].

ჩვენი აზრით, როცა ნივთის განსაზღვრა სათუთა, მასზე დაყრდნობით შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთება მართებული არ უნდა იყოს. ვ. კოზენკოვასა და მ. ლესკოვის მიერ ნივთი ფიბულად იქნა გამოცხადებული და შესაბამისად დაკავშირებული ძვ. წ. XI-X სს-ის სამხრეთ და ცენტრალური ევროპის არქეოლოგიურ კომპლექსებთან და მასზე დაყრდნობით ნამოსახლარის თარიღი ძვ. წ. XII-IX სს-ით განისაზღვრა [Козенкова 1975, გვ. 52, 54, სურ. 1, 7; 1975ა, გვ. 91, 93, სურ. 1, A1; Leskov 1981, გვ. 69, 76; Козенкова 1996, გვ. 85, სურ. 15]. მათ კვალდაკვალ გ. კოსაკმა კიდევ უფრო შორს მიმავალი დასკვნები გააკეთა და ამ ე. წ. ფიბულიდან წარმოებულად ჩათვალა თლიას სამაროვნის ადრეული ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები და ისინი ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით, ხოლო თვით ზმეისკოეს ფიბულა ძვ. წ. XI ს-ით დაათარიღა [Kossack 1983, გვ. 101].

II 1 ქვეტიპის ფიბულა (კატ. №36) თლიის №99 სამარხიდან მკვეთრად გამოხატული ასიმეტრიულობით არ ხასიათდება. მისი კორპუსი ოდნავაა წინ გადახრილი, რის გამოც ფეხი (ბუდე) ვერტიკალურადაა ჩამოკიდული.

ფიბულები ანალოგიური მოყვანილობის კორპუსით, ოღონდ სხვა მორფოლოგიური ნიშნებით (მაგ.: გრეხილრკალიანი, ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკულრკალიანი), მხოლოდ კავკასიიდანაა ცნობილი.

II 1 ქვეტიპის ფიბულა (კატ. №37) კლინ-იარსკის მეორე სამაროვნის №1 სამარხიდან, რომელიც რკინის სკვითურ აკინაკსაც შეიცავს და ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულით თარიღდება [Козенкова 1998, გვ. 73] არქაული იერისაა და, შეიძლება იტალიის ძეგლებიდან ცნობილ ფიბულებთან [Sundwall 1943, გვ. 71, სურ. 52, A IIj3] დაგვეკავშირებინა, მაგრამ თვით კომპლექსის თარიღი ამის საშუალებას არ იძლევა. თლიას ფიბულებსათვის შემუშავებული ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური ცხრილის მიხედვით, ეს ფიბულები ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან.

II 2 _ ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხურით» რკალშემკული

II 2 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანივკვეთიანი, თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი შემკულია ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი თევზიფხური სახეებით, რომლებიც ზოგჯერ სეგმენტურად არიან განლაგებული და რკალის თავსა და ბოლოში შემოისაზღვრებიან ირგვლივი ხაზებით ან სიგრძივი თევზიფხურით. კორპუსი ოდნავ ასიმეტრიულია. ვიწრო ფეხი (ბუდე) თითქმის ვერტიკალურადაა ჩამოშვებული. ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებულია.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 8 ცალი) კავკასიაში ცნობილია თლიის (კატ. №№38-40), ნაცარგორას (კატ. №41), ნიგვზიანის (კატ. №№42, 43) და კიზილკალინსკის (კატ. №45) სამაროვნებიდან.

II 2 ქვეტიპის ფიბულების ანალოგები, გარდა კავკასიის მასალებისა, ჩვენთვის უცნობია. მათი თარიღი ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან, ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით უნდა განისაზღვროს.

II 3 – გრეხილრკალიანი

II 3 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, თანაბარი სისქის, გრეხილი. კორპუსი ოდნავ ასიმეტრიულია. ვიწრო ფეხი (ბუდე) თითქმის ვერტიკალურადაა ჩამოშვებული. ნემსსაჭერი მოტეხილი აქვს.

ამგვარი ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ერთი ცალია აღმოჩენილი (კატ. №47) თლიას სამაროვნზე და მისი ანალოგი ჩვენთვის უცნობია⁹⁰. ის ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნითა და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

III ტიპი ნახევარწრისებრი ანუ მაღალრკალიანი («ნალისებრი»)⁹¹ ფიბულები

(რუკა 3)

⁹⁰ საინტერესოა, რომ ტროა VII ხ (?) ფენაში, წრიულორნამენტთან შედებულ კერამიკასთან ერთად, რომელიც პროტოგეომეტრიული ხანით თარიღდება, აღმოჩნდა გრეხილრკალიანი ბრინჯაოს ფიბულა, რომელსაც ხემისებურად მიიჩნევენ, მაგრამ მისი წინა მხარე აშკარად ზეაწეულია, რის გამოც უკვე ასიმეტრიული მოყვანილობის კორპუსი აქვს [Korfmann 1994, გვ. 26, 27, სურ. 311].

⁹¹ ტერმინი «ნალისებრი» კოლხეთის სამაროვნების ზოგიერთი ტიპის ფიბულების მიმართ გამოიყენა მ. ჭირაქაძემ. იხ. მისი, კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნებიდან მომდინარე მშვილდსაკინძები (კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაპოვარი მასალის მიხედვით), კრ. გურია, II, თბ., 1997, გვ. 278.

III ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: მაღალი რკალი, რის გამოც ფიბულის კორპუსი ნახევარწრიულია. რკალის ღერო თანაბრად ან ძლიერ შემსხვილებულია და გაფორმებულია სხვადასხვაგვარად. ბუდე რკალის შესაბამისად სუსტად ან ძლიერ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარაა, მომრგვალებული. III ტიპის ფიბულებში რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით გამოვყავით 25 ქვეტიპი:

III 1 – სადარკალიანი

III 2 – სიგრძეზე მიმართული «თევზიფხურით» რკალშემკული

III 3 – ირგვლივი «თევზიფხურით» რკალშემკული

III 4 – ყვავილისებრგანივკვეთიანი რკალით

III 5 – მრავალკუთხაგანივკვეთიანი რკალით

III 6 – მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით

III 7 – რომბისებრგანივკვეთიანი რკალით

III 8 – რკალზე დისკოსებური შემსხვილებებით

III 9 – მძივისებრრკალიანი

III 10 – ირგვლივი ზოლების სეგმენტებით რკალშემკული

III 11 – დაკეჭნილზურგიანი რკალით

III 12 – გრებილრკალიანი

III 13 – ფირფიტისებრრკალიანი

III 14 – რკალზე ეკლისებური შვერილებით

III 15 – რკალზე ლურსმნისებრი შვერილებით

III 16 – რკალზე ვერძის თავის პროტომებით

III 17 – დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალით

III 18 – რკალის თავსა და ბოლოში ზოომორფული გამოსახულებებით

III 19 – პალმეტებით ბუდეშემკული

III 20 – ბუდეჭვინტიანი

იმპორტული:

III 21 – ბალიშისებურზურგიანი რკალით

III 22 – ნავისებურ (a navicella) ზურგიანი რკალით

III 23 – ღრუმუცლიანი რკალით

III 24 – ბიბილოსებური რკალით

III 25 _ ნახევაროვალურკალიანი (ურეკის ფიბულა)

III 1 _ სადარკალიანი

III 1 ა ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) _ რკალის ღეროს სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი _ პატარა და მომრგვალებულია.

III 1 ა ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 85 ცალი) გავრცელებულია თითქმის მთელ კავკასიაში: მუხურჩა (კატ. №47), ხუცუბანი (კატ. №53), პეტრეს ნაკარუ (კატ. №73), ჯანტუხი (კატ. №№75-102), წეროვანი (კატ. №103), ბრილი (კატ. №№54-68), ბანისხევი (კატ. №51), დბა (კატ. 52), ბორი (კატ. №69), ნაცარგორა (კატ. №№71, 72), თლია (კატ. №74), ყაზბეგი (კატ. №№49, 50), განთიადი (კატ. №70), ყობანი (კატ. №№104, 111-114), ზემო რუთხა (კატ. №№105-109, 127), სერჟენ-იურტი (კატ. №110), ცენტეროი (კატ. №115), შაროი (კატ. №№116-120), ყარასი (კატ. №121), მინერალური წყლები (კატ. №122), კამენომოსტსკი (კატ. №123), გიუნდელენი (კატ. №124), ბაქსანის ხეობა (კატ. №125), კიჩ-მალკა (კატ. №125), ვაკო-ჟილე (კატ. №№128, 129).

III 1 ა ვარიანტის ფიბულების ანალოგიური ფიბულები ცნობილია ანატოლიიდან, ბორდუმის მხარიდან. მხედველობაში გვაქვს ი. ზუნდვალის კლასიფიკაციის B II ac ტიპის, ძვ. წ. IX-VIII სს-ით დათარიღებული ფიბულები [Caner 1983, გვ. 32, ტაბ. 214]92. ისინი ცნობილია წინა აზიის ქვეყნებიდან (ენკომი, მეგიდო, ლახიში), კვიპროსიდან. მათი არსებობა ძვ. წ. 1200 წლიდან იწყება და ძვ. წ. 650 წლის ჩათვლით არსებობენ [Pedde 2000, გვ. 112, 113, კატ. 71, 72, 74, 89, 90].

ეგეოსის კუნძულებიდან ჩვენი III 1 ა ვარიანტის ფიბულები ცნობილია კარფიდან (კრეტა), სადაც ისინი აღმოჩენილია 3-5 მიცვალებულიან ინჰუმაციურ სამარხებში; ჰაგიოს იოანესში კნოსოსთან (კრეტა), სადაც კერამიკაზე დაყრდნობით ადრედან შუაპროტოგეომეტრიულ ხანამდე თარიღდება. ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით პროტოგეომეტრიული ხანის მერე მათი თვალის გადევნება შეიძლება საბერძნეთისა და დასავლეთ აზიის სხვადასხვა მხარეში. არქაული ეგზემპლარები ცნობილია

⁹² ეს ფიბულები ზომით პატარაა (2,4 სმ) და გაერთიანებულია ტიპში (II f, 1), სადაც ერთადაა მრგვალგანიკვეთიანი, რომული და სწორკუთხაგანიკვეთიანი ვარიანტები. ისინი გაერთიანებულია რკალის სიმეტრიულობის მიხედვით [Caner 1983, გვ. 31, 32]

დელფოსიდან, კორინთოდან, პროსიმნადან [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 42-45, ტაბ. 353,54,55,56]. ამ ვარიანტის ფიბულები ცნობილია ლევქანდის (ევბეა) პროტოგეომეტრიული ხანის მასალებიდან [Popham 1979, გვ. 237, ტაბ. 2472,3,5].

ოლიმპიაში (პელეპონესი) აღმოჩენილი მაღალრკალიანი ფიბულის ტიპი ერთნახვევიანი სპირალით გვხვდება გვიანელადური (SH III C-ძვ. წ. 1200-1100 წ.წ.) ხანიდან _ სუბმიკენური ხანის ჩათვლით [Philipp 1981, გვ. 262, ტაბ. 59986].

მაღალრკალიანი ფიბულებია აღმოჩენილი ათენის კერამიკოსის სუბმიკენურ სამარხებში [Müller-Karpe 1962, სურ. 22,4,12,15, სურ. 32,8,11, სურ. 64]. ზოგიერთ ფიბულას ზამზარა ორნახვევიანი აქვს [იქვე, სურ. 212].

ანალოგიური ფიბულები ცნობილია ვერგინადან (მაკედონია), ადრერკინის ხანის ყორღანული სამაროვნიდან, სადაც ისინი ძეგლის გამთხრელის მ. ანდრონიკოსის მიხედვით ძვ. წ. XI ს-ით თარიღდებიან [Andronikos 1969]. მთლიანად, ყორღანული სამაროვნის ადრერკინის ხანის სამარხები თარიღდება ძვ. წ. XI-VIII სს-ით [Radt 1974, გვ. 125, 140-144, ტაბ. 3821,22,23].

ბულგარეთიდან სადა, მაღალრკალიანი ფიბულები ცნობილია ალტიმირიდან, დანგრეული ქვაყრილიანი კრემაციული სამარხიდან და საკარჩიდან ორკამერიანი დოლმენის შესასვლელის წინ, ადრერკინის ხანის კერამიკასთან ერთად. დ. გერგოვა ამ ტიპს (ტიპი აI1) ყველაზე ცხოვრებისუნარიანად თვლის; აღნიშნავს, რომ ქ. ბლინკენბერგის მიხედვით ისინი მიეკუთვნებიან სუბმიკენურ ტიპებს (II ჯგუფი), რომლებიც სუბმიკენური ხანის მერეც იყვნენ გამოყენებაში. საკარჩის ფიბულა ძვ. წ. XI ს-ით თარიღდება [Gergova 1987, გვ. 20, ტაბ. I1,2, ტაბ. 382].

ვარნის არქეოლოგიურ მუზეუმში 2 ფიბულაა დაცული. როგორც ავტორი აღნიშნავს, ისინი დ. გერგოვას AI1 და AI2j ტიპს მიეკუთვნებიან და ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდებიან [Георгиева 1993, გვ. 14, კატ. №1, 3].

რუმინეთიდან III 1 ა ტიპის ფიბულა, დათარიღებული ძვ. წ. XI-X სს-ით, ცნობილია ნასახლარ გრადიშტედან [Neagu, Nanu 1968, გვ. 114].

ცენტრალური ევროპიდან (სამხრეთ გერმანია, ავსტრია, შვეიცარია) III 1 ა ტიპის ფიბულა ცნობილია ტესინის სამაროვნებიდან. ამ ტიპის ფიბულები უერთდებიან დასავლეთ ბალკანეთის-იტალიის ფორმებს და ასახავენ ხმელთაშუაზღვისპირეთის რკალისებრი ფიბულების გავრცელებას ჩრდილოეთით. ასკონაში (ტესინის კანტონი)

აღმოჩენილი მოზრდილი ფიბულა კრემაციული სამაროვნიდანაა. ანალოგიური ფიბულები უფროს ურნათა ბოლო პერიოდით – ძვ. წ. XI-X სს-ით თარიღდება [Betzler 1974, გვ. 71, 72, ტაბ. 15146, ტაბ. 90].

იუგოსლავიის ტერიტორიიდან სადა, მაღალრკალიანი ფიბულები ცნობილია ჩაკოვაჩიდან, ძვ. წ. 800 წლით დათარიღებული სამარხიდან [Balen-Letunić 1999-2000, გვ. 38, ტაბ. 134]. ამავე ტიპის, ოღონდ ოდნავ გაგანიერებული ბუდის მქონე ფიბულა ცნობილია ლიუბლიანიდან და თარიღდება ძვ. წ. 750 წლით [Teržan 1995, გვ. 121, ტაბ. 36259].

ჩვენს მასალებთან ყველაზე მეტ მსგავსებას ამჟღავნებს ალბანეთში, პერლატში აღმოჩენილი ძვ. წ. XI-X სს-ის ფიბულები [Bodinaku 1984, გვ. 56, ტაბ. I3,5].

იტალიიდან ჩვენი ფიბულების ანალოგები ცნობილია ტიმარიდან (პროვინცია ბასილიკატა), ალუმიერიდან (პოჯიო ლა პოცა) ურნასამრხების სამაროვნიდან [Sundwall 1943, გვ. 80, 81, სურ. 78 BIdc1]; პონტე სან პიეტროს (ლომბარდია) კრემაციული სამაროვნიდან. ფიბულები თარიღდება ძვ. წ. IX ს-ით [Eles Masi 1986, გვ. 28, 32, ტაბ. 11216,217, ტაბ. 13241,242]. ასეთივე, ოღონდ უფრო მომცრო ფიბულები აღმოჩენილია ნომი-ჩიუსოლეში. მათი ანალოგიურია კიდევ ერთი ფიბულა, რომლის აღმოჩენის ადგილი უცნობია. ესტესა და გაცო ვერონეზეში (ვენეტო) აღმოჩენილი ფიბულები პროტოვილანოვას (ძვ. წ. IX ს-ის წინა ხანა) პერიოდის მასალებთანაა აღმოჩენილი [Eles Masi 1986, გვ. 36, ტაბ. 15278,281ა].

კავკასიის III 1 ა ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-დან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ. ამ ჩარჩოებს შორის დათარიღების უფრო დაკონკრეტება კომპლექსის გათვალისწინებით უნდა მოხდეს (მაგ. ბრილი, №26 (1950 წ.) – ძვ. წ. VI ს. ნაცარგორა №208 – ძვ. წ. VIII ს. ყაზბეგი – ძვ. წ. V-IV სს.).

III 1 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ნახევარწრისებრი. ფეხი (ბუდე) – «რომბისებრი» ფორმის. ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებულია.

III 1 ბ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 3 ცალი) ცნობილია მხოლოდ საქართველოს მთისწინა და მთიანი რეგიონებიდან. ისინი აღმოჩენილია ზემო იმერეთში (გორაძირი, კატ. №131), სვანეთში (ლარილარი, კატ. №130) და ხევში (ყაზბეგი, კატ. №132).

III 1 b ვარიანტის ფიბულები ზოგადად ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება.

პარალელური მასალა III 1 b ვარიანტის ფიბულებისათვის ვერ მოვიძიეთ. ისინი უეჭველად ადგილობრივი სახელოსნოს ნაწარმია.

III 1 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ნახევარწრისებრი. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროსთან შედარებით არასიმეტრიულად განიერი. ნემსსაჭერი – პატარა და ენისებრი ფორმისაა.

III 1 c ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) აღმოჩენილია შიდა ქართლის (თლია, კატ. №№134-136), ყაბარდო-ბალყარეთის (ბაქსანის ხეობა, კატ. №138), სტავროპოლის მხარისა (ვოზდვიჟენსკოე, კატ. №139) და ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოს (წითელი შუქურა, კატ. №137) ძეგლებზე.

ანალოგიური ფიბულა ცნობილია მაგდალენსკა გორიდან (სლოვენია), რომელიც ე. წ. Peschiera-ს ტიპის (ძვ. წ. XII-X სს.) ფიბულებზე უფრო ახალგაზრდაა [Starè 1954, გვ. 35, ფიგ. 11].

III 1 c ვარიანტის ფიბულები კავკასიაში ძვ. წ. VII-VI სს-ში არსებობენ.

III 1 d ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ნახევარწრისებრი. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროსთან შედარებით არასიმეტრიულად განიერი, ნიჩბისებური ფორმის. ნემსსაჭერი – პატარა, მომრგვალებული ან ენისებრი ფორმის.

III 1 d ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 4 ცალი) მხოლოდ ყაზბეგის «განძიდან» (კატ. №140) და ბრილის (კატ. №№141-143) სამაროვნიდანაა ცნობილი.

ისინი ზოგადად ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება.

ბრილის ფიბულებისაგან (და არა მარტო ბრილის) ყაზბეგის ფიბულა განსხვავდება თავისი უზარმაზარი ზომით. მისი სიგრძე 19 სმ-ია. ასეთი ზომები და სიტლანქე მთის რეგიონებში გავრცელებული ფიბულებისათვის ჩანს დამახასიათებელი. მათი ანალოგები ჩვენთვის უცნობია.

III 2 _ სიგრძეზე მიმართული «თევზიფხურით» რკალშემკული

III 2 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხურით. ერთ შემთხვევაში (იხ. ცაიში, კატ. №152) რკალის ცენტრში სიგანეზე მიმართული თევზიფხურის რამდენიმე რიგია. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ზუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიული, ოდნავ ან ძლიერ გაგანიერებული.

ამგვარი ფიბულები (დაახლ. 32 ცალი) თითქმის მთელ კავკასიაშია გავრცელებული. ისინი ცნობილია: წითელი შუქურას სამაროვნის №39(56) სამარხიდან (კატ. №144), პრიმორსკოედან (კატ. №145), ვაკიჯვარიდან (კატ. №146), ფიჭვნარის სამაროვნიდან (კატ. №№147-151), ცაიშიდან (კატ. №152), გონადან (კატ. №153), ყაზბეგის «განძიდან» (კატ. №154), ოჯოლადან (კატ. №155), მუხურჩის სამაროვნიდან (კატ. №№156, 157), სათოვლე-ნაბალრების №19 სამარხიდან (კატ. №158), რკინის კალოს №27 ორმოსამარხიდან (კატ. №159), კახეთიდან (კატ. №160), ყობანიდან (კატ. №№161-163, 167-169, 173-178), ზემო რუთხადან (კატ. №№164, 165), სერჟენ-იურტიდან (კატ. №166), სულთანგორსკის I სამაროვნის №7 სამარხიდან (კატ. №170), კამუნთადან (კატ. №171), ძინაგადან და მოზდოკიდან (კატ. №172).

კავკასიაში გავრცელებული III 2 a ვარიანტის ფიბულების ანალოგები ანატოლიიდან, მახლობელი აღმოსავლეთიდან და წინა აზიიდან უცნობია [შდრ. Caner 1983; Stronach 1959; Pedde 2000].

კავკასიის III 2 a ვარიანტის ფიბულების სიგრძივი თევზიფხური დეკორი ჩანს ეგეოსური სამყაროს ადრეული ხემისებურ ფიბულებზე [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 36, ტაბ. I8], მაგრამ სხვა სახის შემკულობასთან კომბინაციაში. ასეთივე კომბინირებული შემკულობისაა გროსმიუგლის (ქვემო ავსტრია) კრემაციული სამარხის ხემისებრი ფიბულა, რომელიც უფროსი ურნათა ხანის დასაწყისით (ძვ. წ. XII ს.) თარიღდება [Müller-Karpe 1959, გვ. 276, ტაბ. 124, B1-8; Betzler 1974, გვ. 13-15, ტაბ. I7, 907]. ამავე რეგიონიდან, ვალამანდ-დესოუსიდან (კანტონი ვაუდი), ნასახლარიდან მომდინარეობს ძვ. წ. X ს-ის მაღალრკალიანი ფიბულა, რომლის რკალიც სეგმენტურადაა შემკული სიგრძივი და განივი თევზიფხურით [Betzler 1974, გვ. 7, ტაბ. 14144].

სიგრძივი და განივი თევზიფხურის კომბინაციებითაა შემკული, ძვ. წ. X ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებული ე. წ. კნოტებიანი (რკალის თავსა და ბოლოში

დისკოსებურ შემსხვილებებიანი) ფიბულები ცენტრალური ბალკანეთიდან: დემირ კაპრა (ცენტრალური მაკედონია), «პრილეპის რაიონი», პრილეპეცი, რაპემ «კარანკა» (სამივე პელაგონია) [Vasić 1999, გვ. 45, 46, ტაბ. 24274,277,278,279].

იტალიის მასალებშიც სიგრძივი თევზიფხური სახე მხოლოდ მცირე სეგმენტის სახით გვხვდება სხვა შემკულობებთან კომბინაციაში. აქაც ადრეული ხანის, ძვ. წ. XII ს-ის ხემისებურ ფიბულებზეა წარმოდგენილი ვერონის მუზეუმიდან. მათი აღმოჩენის ადგილი უცნობია [Eles Masi 1986, გვ. 12, ტაბ. 362,63]. შემკულობის ეს სახე გვხვდება აგრეთვე გარდაში (ვერონის პროვინცია) აღმოჩენილ, ძვ. წ. X ს-ის ე. წ. ამაღლებულთადიანი ტიპის ფიბულაზე, რომლის რკალის თავი და ბოლო გრეხილია, ხოლო შუა ნაწილი შემკულია ირგვლივი წრეხაზებისა და სიგრძივი თევზიფხურის სეგმენტებით [Eles Masi 1986, გვ. 52, ტაბ. 29427].

როგორც პარალელური მასალის მიმოხილვიდან ჩანს, III 2 a ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ კავკასიის კუთვნილებაა; სიგრძივი თევზიფხურით შემკობა მხოლოდ კავკასიის რკალისებრ ფიბულებს ახასიათებთ. III 2 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ში ჩნდება და ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ.

III 2 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხურით. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – რომბისებური ფორმისაა. ნემსსაჭერი მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 2 ცალი) მხოლოდ ბრილის სამაროვნიდანაა (კატ. №№179, 180) ცნობილი. მათთვის ანალოგები ვერ მოვიძიეთ, როგორც კავკასიაში, ისე სხვაგანაც. ერთ-ერთი ფიბულა (კატ. №180), რომელსაც ნემსი მოტეხილი აქვს, რეპარირებულია; მას ზამბარის ზემოთ, რკალზე შერჩენილი აქვს რკინის ნემსის ნახვევი. ისინი ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდებიან.

III 2 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხურით. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – მნიშვნელოვნად გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი მოტეხილია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №181) მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი წითელი შუქურას სამაროვნის ძვ. წ. VI-V სს-ით დათარიღებული №26(35) სამარხიდან.

III 2 d ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური სახითა და წრეებით შედგენილი სამკუთხედების სეგმენტებით. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – მნიშვნელოვნად გაგანიერებულია და შემკულია წრეებით შედგენილი სამკუთხედებით. ნემსსაჭერი დაბალი და მილისებურად მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია (კატ. №182) აღმოჩენილი 1879 წელს ყაზბეგში, ალ. ყაზბეგის სახლის ეზოში წარმოებული გათხრების დროს. როგორც ჩანს, მაშინ სამი სამარხისა და «განძის» ინვენტარის ნაწილი გადაეცა კავკასიის მუზეუმს (სსმ კოლ. 2-02). ფიბულა ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება.

III 2 e ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალი შემკულია სიგრძეზე თევზიფხური სახისა და ირგვლივი წრეხაზების სეგმენტებით. ფეხი (ბუდე) – მნიშვნელოვნად გაგანიერებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №183) მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ყაზბეგიდან და თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით.

III 3 – ირგვლივი «თევზიფხურით» რკალშემკული

III 3 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივად მიმართული თევზიფხური სახით. ზურგი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების ან რომბული ბადით შევსებული სეგმენტით. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიული ან გაგანიერებული და სადაა. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 65 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№184-221), ბრილიდან (კატ. №222), ნიგოზეთიდან (კატ. №223), ჭიკვანიდან (კატ. №224), ჭაჭკვანიდან (კატ. №225), ჩაბარუხიდან (კატ. №№226-229), ყობანიდან (კატ. №№230-243), ზაიუკოვოდან (კატ. №244), ფასკაუდან (კატ. №245), შაროიდან (კატ. №№246, 247), მაჭარწყალიდან (კატ. №248).

III 3 a ვარიანტის, ანუ შემსხვილებულ რკალზე ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული ფიბულების ანალოგიური მასალა ანატოლიის, მახლობელი აღმოსავლეთისა და წინა აზიის ქვეყნებიდან უცნობია [იხ. Stronach 1959; Caner 1983; Padde 2000].

ბულგარეთის ძეგლებიდან ანალოგიური ფიბულები უცნობია [იხ. Gergova 1987]. თუმცა, ვარნის მუზეუმში დაცულია ერთი ამგვარად შემკული ფიბულა, რომელზეც მ. გეორგიევას მითითებით, ამგვარი ფიბულები გავრცელებული ყოფილა ძვ. წ. IX-VIII სს-ში ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და კავკასიაში [Георгиева 1993, გვ. 14, კატ. 2].

მსგავსი ფიბულები უცნობია რუმინეთიდანაც [Bader 1983].

III 3 a ვარიანტის ზუსტი ანალოგები უცნობია ცენტრალური ევროპიდან (სამხრ. გერმანია, ავსტრია, შვეიცარია), მაგრამ ზემო ბავარიაში აღმოჩენილი ძვ. წ. IX ს-ით დათარიღებული ფიბულა, რომელიც იტალიური წარმოშობის უნდა იყოს, შემკულია განივი თევზიფხურისა და ირგვლივი ხაზების სეგმენტებით [Betzler 1974, გვ. 152, ტაბ. 731008].

ცენტრალური ბალკანეთის მასალებიდან ანალოგიური ფიბულები უცნობია [იხ. Vasić 1999].

ჩრდილო იტალიის მასალებიდან III 3 a ვარიანტის ანალოგიური ფიბულა ცნობილია ამენოდან (ნოვარას პროვინცია), კრემაციული სამარხიდან, რომელიც მ. პრიმასის მიხედვით დათარიღებულია HaB2-ით ანუ ძვ. წ. IX ს-ით [Primas 1970, ტაბ. I A5; Eles Masi 1986, გვ. 35, ტაბ. 15267]. დანარჩენ შემთხვევებში ირგვლივი თევზიფხური სახე კომბინირებულია სხვა ორნამენტთან – ირგვლივი ხაზები და ღარები, რომბული ბადის სეგმენტი, ღეროს გრებილი ორნამენტი და სხვ. [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 518, 16A,B, 17A,B, 19A,C, 21A, 24A, 29A,C, 30A,C, 35, 47, 48, 57, 74E, 77A,C,E,G,H,K, 78A-O, 80A,C,D-G, 81D].

საბერძნეთის მასალებიდან ჩვენი ფიბულების ანალოგები უცნობია [იხ. Blinkenberg 1926; Kilian 1975; Sapouna-Sakellarakis 1978].

ამ ვარიანტის ფიბულების არსებობა ძვ. წ. VIII-VI სს-ით განისაზღვრება.

III 3 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად, შედარებით სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივად მიმართული თევზიფხური სახით. ზურგი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების ან რომბული ბადით შევსებული სეგმენტით. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიული და

ბუდეშემკულია (თევზიფხური სახით, მეანდრით, ფანტასტიკური ცხოველით, მალტური ჯვრით, გველით). ნემსსაჭერი პატარა დამომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 23 ცალი) ცნობილია: ჭიკაანიდან (კატ. №249), თლიადან (კატ. №№250-271), მზეთამზედან (კატ. №№272-278).

ბუდეშემკული ფიბულები ყოვანიდანაც ყოფილა ცნობილი: 4 ცალი თევზის, ხოლო 2 ცალი მალტური ჯვრის გამოსახულებით; აგრეთვე, ფიბულები ფანტასტიკური ძაღლის გამოსახულებითაც, რომელთა რაოდენობა სამწუხაროდ ჩვენთვის უცნობია [ფანცხავა 1988, გვ. 35]. პ. უვაროვას მიხედვით კი ყოვანის სამაროვანზე არცერთი ბუდეშემკული ფიბულა არ აღმოჩენილა [Уварова 1900, გვ. 54-56].

III 3 b ვარიანტის ფიბულებს ანალოგები არ ეძებნებათ. ისინი მხოლოდ კავკასიის საკუთრებაა.

ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით არსებობენ.

III 3 b 1 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივად და სიგრძეზე ან სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური სახით. ზურგი ბუდისა და ზამზარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებით. კორპუსი ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიულია და შემკულია თევზის სქემატური გამოსახულებით. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. 1279), მხოლოდ მზეთამზის სამაროვნიდანაა ცნობილი და ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება.

III 3 b 2 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივად მიმართული თევზიფხური სახით. კორპუსი ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიულია და შემკულია სამი ირიბად დამტრიხული ლენტით. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (კატ. №№281, 282) მხოლოდ წონიარისიდანაა ცნობილი.

ბუდეშემკული ფიბულები კავკასიის გარდა საბერძნეთიდანაცაა ცნობილი. ქრ. ბლინკენბერგის მიხედვით გრავირებულბუდიანი ფიბულები ე. წ. ელადური ტიპია (VII ტიპი), რომელიც ცნობილია ელათიიდან, ოლიმპიიდან, თეგეადან, როდოსიდან [Blinkenberg 1926, გვ. 128, ფიგ. 161, 162, 163, 168, 174]. ბუდის გრავირება გვხვდება

ატიკურ-ბეოტიური ტიპის (VIII ტიპი) ფიბულებზე: კრეტადან, თებედან [Blinkenberg 1926, გვ. 129, ფიგ. 196, 197, 205, 206, 207, 208]. ამ ფიბულების დიდ, თითქმის კვადრატულ ბუდეზე გამოსახულია: სვასტიკები, მებანდრი, სამკუთხედები, თევზები, ცხენები, ფრინველები, ბრძოლის სცენები. კ. კილიანმა ამგვარი ფიბულები გააერთიანა ჯგუფში – «ჩარჩოსებრი ფიბულები დიდი ფირფიტისებრი ფეხით (ანუ ფირფიტისებრი).» «ფირფიტისებრი ფიბულების» მცნება რ. ჰამპემ შემოიტანა და ის ქ. ბლინკენბერგის «ატიკურ-ბეოტიურ» ტიპს მოიცავდა [Hampe 1936, გვ. 3]. კ. კილიანის ფირფიტისებრი ფიბულების ტიპში სხვადასხვაგვარი (ნავისებური, ბალიშისებური, ბურთულისებური) რკალის მქონე ფიბულებია გაერთიანებული [Kilian 1975, გვ. 105]. ზოგადად ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული ამ ტიპის ფიბულები აღმოჩენილია ფერაში, ფილიაში (ორივე თესალია) [Kilian 1975, გვ. 110-135].

ე. საპოუნა-საკელარაკის გრავირებულბუდიან ფიბულებს, რომელთაც მატერიკული საბერძნეთის ნაწარმად თვლის, თავის IX ჯგუფში არეთიანებს. რ. ჰამპეს დამოწმებით ის აღნიშნავს, რომ ამგვარი ფიბულების სიცოცხლისუნარიანობა ძვ. წ. IX ს-დან ძვ. წ. VII ს-მდე გრძელდება [Hampe 1936, გვ. 10]. კ. კილიანის მიერ განხილული თესალიური ფიბულების მსგავსად, კუნძულების IX ტიპის ფიბულებისათვის დამახასიათებელია ნაკაწრი დეკორი ბუდის ფირფიტაზე. ბეოტიაში ეს ნაკაწრი დეკორი ჩნდება გეომეტრიული ხანის ბოლოდან, ხოლო ატიკაში უფრო ადრე. ბეოტიური ფიბულების შესწავლა ისე შორს წავიდა, რომ ოსტატების გამოყოფაც კი ხერხდება [Hampe 1936, გვ. 11; De Vries 1974, გვ. 157]. როგორც თვლიან, სწორედ ბეოტია უნდა იყოს ამ ტიპის ფიბულების წარმოშობის ადგილი [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 105]. კუნძულებიდან გეომეტრიული ხანის ბოლოთი და არქაული ხანის დასაწყისით დათარიღებული აღნიშნული ტიპის ფიბულები ცნობილია კრეტადან და სკიროსიდან [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 107, კატ. 1496-1499].

III 3 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივად მიმართული, ირგვლივ წრეებს შორის მოქცეული თევზიფხური სახით. ზურგი ბუდისა და

ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებით. კორპუსი ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) – ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი ენისებრი ფორმისაა.

ამ ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ ფასკაუდან, ე. წ. «კოსნიერსკას კოლექციიდანაა» ცნობილი (კატ. 1283).

ანალოგიურად რკალშემკული ფიბულები მრავლად მოიპოვება იტალიის მასალებში: მოლინო დელა ბადიადან, კუმაედან, ტარკვინიიდან, ბოლონია სავენადან და სხვ. (იხ. ზემოთ). მაგრამ ამ სახის იტალიური ფიბულებისათვის, რომლებიც ძვ. წ. IX ს-ით თარიღდებიან, დამახასიათებელია დაბალი და განიერი, შუაზე გაკეცილი წრის ფორმის ბუდე.

III 4 _ ყვავილისებურგანიკვეთიანი რკალით

III 4 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. ზედაპირი შემკულია სიგრძივი რელიეფური წნულებით. რკალი ყვავილისებურგანიკვეთიანია. ზურგი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებით ან ამგვარ ხაზებს შორის მოქცეული ირიბი ხაზებითა და რომბული ბადით. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 22 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№284-293), ჩაბარუხის განძიდან (კატ. №294), წაღვერიდან (კატ. №295), ჭუბერიდან (კატ. №№296, 297), ყობანიდან (კატ. №№298-300), ჩეგემიდან (კატ. №301), ბაქსანის ხეობიდან (კატ. №302), კამენომოსტსკის დანგრეული სამარხიდან (კატ. №№303, 304), ლერმონტოვის კლდის №3 სამაროვნის №1 სამარხიდან (კატ. №305).

III 4 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან.

ანალოგიური ფიბულები ჩამოთვლილი პუნქტების გარდა, სხვაგან უცნობია.

III 4 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. ზედაპირი შემკულია სიგრძივი რელიეფური წნულებით. რკალი ყვავილისებურგანიკვეთიანია. ზურგი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებით ან ამგვარ ხაზებს შორის მოქცეული ირიბი ხაზებითა და რომბული ბადით. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებული და შემკულია (ფანტასტიკური ცხოველი, თევზი). ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 11 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№306-309), ფასანაურის განძიდან (კატ. №310), ფასანაურიდან (კატ. 1311), უცნობი პუნქტიდან (კატ. №312), კუმბულთაიდან (კატ. №313).

III 4 b ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება.

ანალოგიური ფიბულები სხვაგან უცნობია.

III 4 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და ყვავილისებურგანივკვეთიანია. ზედაპირი სიგრძივ დაღარულია. ღარებს შორის სივრცე სადაა, ან დაფარულია განივი ნაჭდევებით. ორ შემთხვევაში (თლია, სამ. №№275, 215a) ზურგი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებს შორის მოქცეული ირიბი ხაზებით შექმნილი სეგმენტებით. ორ შემთხვევაში კი (თლია, სამ. №№16b, 267) ზურგის დაღარული მონაკვეთი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია მცირე რკალებისა და წიწვისებრი ორნამენტის კომბინირებით შედგენილი სეგმენტებით. ფეხი (ბუდე) – რკალის ღეროს სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№314-317), მუხურჩიდან (კატ. №318), ჯანტუხიდან (კატ. №319).

III 4 c ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება.

ანალოგიური ფიბულები სხვაგან უცნობია.

III 4 d ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო მნიშვნელოვნად შემსხვილებულია. ზედაპირი შემკულია ჰორიზონტული რელიეფური წნულებით. ბუდე, ზამბარა და ნემსი აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №320) ერთადერთია ცნობილი ჯანტუხის სამაროვნიდან. ის ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდება.

III 5 _ მრავალკუთხაგანივკვეთიანი რკალით

III 5 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრავალკუთხაგანივკვეთიანია. ზედაპირი სადაა. ერთ შემთხვევაში (თლია, სამარხი №293) რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებით. ფეხი

(ბუდე) – მნიშვნელოვნად გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 3 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№321, 322) და ურეკიდან (კატ. №323).

III 5 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდებიან.

ანალოგიური ფიბულა ცნობილია რუმინეთიდან. ტ. ბადერის აზრით, ამ ტიპის ფიბულები გავრცელებულია საბერძნეთსა და იტალიაში ადრეჰალშტატის ხანიდან გვიანჰალშტატის ხანამდე [Bader 1983, გვ. 103, ტაბ. 34303].

III 5 b ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრავალკუთხაგანივკვეთიანია. ზედაპირი შემკულია სიგრძივი რელიეფური წნულებით. რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივ ხაზებს შორის მოქცეული რომბულბადიანი სეგმენტით. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიული და ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №324) ერთადერთია ცნობილი თლიას სამაროვნის ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებული №331 სამარხიდან.

III 5 c ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრავალკუთხაგანივკვეთიანია. ზედაპირი შემკულია ერთმანეთის მიმართ საპირისპიროდ დაშტრიხული სამკუთხედებით. რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ღრმა ღარებით. ფეხი (ბუდე) – მნიშვნელოვნად გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ერთი ნიმუშია ცნობილი – ძვ. წ. VI-IV სს-ით დათარიღებული ლარილარის (კატ. №325) საკრემაციო მოედნიდან.

ზუსტი ანალოგები მას არ ეძებნება. მრავალკუთხაგანივკვეთიანი ფიბულები ამგვარი შემკულობით არსად გვხვდება. მხოლოდ ჩრდილოეთ იტალიის მასალებშია ამგვარად შემკული ე. ი. ერთმანეთის მიმართ საპირისპიროდ დაშტრიხული სამკუთხედებით შემკული, ოღონდ, მრგვალგანივკვეთიანი რკალის მქონე ფიბულები: ოპეანოს (ვერონას პროვინცია), ესტეს (პადოვას პროვინცია), ანგარანოს (ვიჩენცას პროვინცია), ძვ. წ. X ს-ის ბოლოთი და ძვ. წ. IX ს-ით დათარიღებული კრემაციული სამარხებიდან [Eles Masi 1986, გვ. 35-37, ტაბ. 14261, 15273, 275, 276, 282, 283].

III 5 d ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრავალკუთხაგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია სიგრძივი თევზიფხური

სახით. რკალს ზემოდან გასდევს «ბიბილოსებრი» ნახვრეტებიანი ქედი. ნახვრეტებში გაყრილია საკიდები – ფრინველები. რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების სეგმენტით. ფეხი (ბუდე) – გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ლარილარიდან (კატ. 1326) არის ცნობილი.

ამ ვარიანტის ანალოგიური ფიბულა კავკასიის მასალებიდან უცნობია. თუმცა, საკიდებით შემკობა სხვა ტიპის ფიბულებზეც გვხვდება. საკიდები აქვს რკალზე დისკოსებურშემსხვილებებიან ფიბულას (ტიპი III 8, კატ. 1459), რომელიც 1920 წელს უნდა იყოს აღმოჩენილი გუდაუთაში [ჩართოლანი 1968, გვ. 307. ტაბ. III8].

საკიდებით რკალშემკული ფიბულები მხოლოდ იტალიის მასალებიდანაა ცნობილი (ე. წ. «ბიბილიანი» და «ნეკნისებური»). მათზე სხვადასხვა სახის საკიდებია – ძეწკვებზე სამკუთხა ფირფიტები, ან სათვალისებრი დუგები და სხვ. ისინი ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდებიან [Sundwall 1943, გვ. 104, 106, 107, 270, სურ. 117, 124]. «ბიბილიანი» ფიბულების (პარე, ლომბარდია) ეგზემპლარები, რომლებიც მდიდრულადაა შემკული გრავირებით, თარიღდებიან ძვ. წ. VI-V სს-ით [Eles Masi 1986, გვ. 71, 214, კატ. 620, 2171, ტაბ. 41620].

ლარილარის ფიბულის მსგავსი მრავალწახნაგა ღერო არა აქვთ, მაგრამ ფიბულები რომბულგანივკვეთიანი ღეროთი, რომელიც თავზიფხურადაა შემკული და დიდი ზომის ნახევარმთვარისებრი ნახვრეტებიანი ბიბილო ადგას, ცნობილია უნგრეთიდან, ბაიერნიდან. ისინი ჰალშტატის ხანით თარიღდებიან. მათი ძეწკვიანი საკიდები მრგვალი ან ტრაპეციული ფორმის ფირფიტებია. ერთ შემთხვევაში (უნგრეთი) ნახევარმთვარისებრი ფირფიტა ბოლოებში ვოლუტებითაა შემკული; მეორე შემთხვევაში (ბაიერნი) – თვითონ ფიბულის რკალზე მუცლის მხრიდან დარჩილია ორი ფრინველის ფიგურა [Sundwall 1943, გვ. 31, 37, სურ. 17e, სურ. 20b].

ლარილარში აღმოჩენილ ფიბულას იმპორტულად ვერ მივიჩნევთ, რადგან მას მხოლოდ კავკასიის ფიბულებისათვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნები აქვს (ბუდის ფორმა, რკალის დაფარვა სიგრძივი თევზიფხური ორნამენტით, რომელიც ზამბარისა და ბუდისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზებით შექმნილი სეგმენტებით), მაგრამ მისი ბიბილოსებრი ქედი საკიდებით, გარკვეულ კავშირებზე მაინც მიგვითითებს. მითუმეტეს, რომ აფხაზეთის სანაპიროზე ამ ტიპის – ბიბილოსებურქედიანი ფიბულის (კატ. №691) აღმოჩენის ფაქტიც გვაქვს.

III 6 _ მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით

III 6 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. განივკვეთი მართკუთხაა. რკალის ზედაპირი სადაა ან დაფარულია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური სახით. ფეხი (ბუდე) _ სიმეტრიული ან გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) ცნობილია თლიასა (კატ. ¹¹³²⁷⁻³³³) და ბრილის სამაროვნებიდან.

III 6 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VII-VI სს-ში არსებობენ.

ანალოგიური ფიბულები ანატოლიიდან მინიატურული ეგზემპლარებითაა ცნობილი. ისინი აღმოჩენილია: იზმირთან [Firatli 1958, გვ. 31, სურ. 135,6,7], ბორდუმთან [Caner 1983, გვ. 32, ტაბ. 220]. თარიღებიან ძვ. წ. VII ს-ით [იქვე, გვ. 22].

წინა აზიის მასალებიდან ფიბულა მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით ცნობილია ტელ ელ ფარაჰიდან. ჩვენი ფიბულებისაგან განსხვავებით მას ორმაგნახვევიანი ზამბარა აქვს და თარიღდება ძვ. წ. X ს-ით [Padde 2000, გვ. 114, ტაბ. 778]. ფ. პედეს აზრით, ამ ჯგუფის ფიბულები არსებობენ ძვ. წ. X ს-დან ძვ. წ. VIII ს-ის ჩათვლით და შესაძლოა ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისამდეც აღწევდნენ [Pedde 2000, გვ. 113].

მართკუთხაგანივკვეთიანი ფიბულები ცნობილია თესალიის (საბერძნეთი) მასალებიდან. ესენია გრძელფეხიანი ფიბულები, რომელთაც ჩვენს ფიბულებთან საერთო მხოლოდ მართკუთხა რკალი აქვთ. ისინი აღმოჩენილია ფერაიში და ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღებიან [Kilian 1975, გვ. 72, 73, 76, 77, ტაბ. 29783-795, 30807-817].

საბერძნეთის კუნძულებზე გავრცელებული მართკუთხაჭრილიანი ფიბულები უფრო მეტ სიახლოვეს იჩენს ჩვენი III 6a ვარიანტის ფიბულებთან, ვიდრე ზემოთ დასახელებული ანატოლიისა და თესალიის ფიბულები. ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით მართკუთხაჭრილიანი ფიბულები სუბმიკენური ხანიდან მოყოლებული ძვ. წ. VIII ს-მდე არსებობენ. ისინი აღმოჩენილია ფორტეტსაში ადრეგეომეტრიული ხანის სამარხში და თასოსზე თეოლოგოსის ნეკროპოლზე (ძვ. წ. IX-X სს). შედარებით ახალგაზრდა ეგზემპლარებია ცნობილი როდოსიდან და იკარიადან. მართკუთხაჭრილიანი ფიბულები აგრეთვე აღმოჩენილია: ვროკასტროში,

ლევკანდიში, კავოუსიში [Blinkenberg 1926, გვ. 62-II3b, II4; Hall 1914, გვ. 116, ტაბ. 19E,F; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 47-49, კატ. 145-149, 168, 190].

იტალიიდან ფიბულები მართკუთხაჭრილიანი რკალით ცნობილია: მოლინო დელა ბადიას ქვაყუთსამარხებიდან. ისინი პანტალიკა III ფაზით (დაახლ. ძვ. წ. VIII ს) თარიღდებიან [Orsi 1905, გვ. 96; Müller-Karpe 1959, ტაბ. 5,6].

III 6 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. განივკვეთი მართკუთხაა. რკალის ზედაპირი სადაა ან სიგრძივ დაღარული. ღარებს შორის სივრცე შევსებულია ირიბი და ჯვარედინი ნაჭდევებით, პატარა წრეხაზებით, რომბული ბადით. ზოგჯერ რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების სეგმენტით. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიული ან გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ანალოგიური ფიბულები (დაახლ. 10 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№334-339) და ყობანიდან (კატ. №№340-343).

III 6 b ვარიანტის ფიბულები თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ით.

მათი ანლოგები ვერ მოვიძიეთ.

III 6 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. განივკვეთი მართკუთხაა. რკალის ზედაპირი სადაა ან სიგრძივ დაღარული. ღარებს შორის სივრცე შევსებულია ირიბი და ჯვარედინა ნაჭდევებით ან სვასტიკებით. ზოგჯერ რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების სეგმენტით. ფეხი (ბუდე) – ოდნავ გაგანიერებულია და შემკულია თევზის გამოსახულებით. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 3 ცალი) ცნობილია: თლიას სამაროვნიდან (კატ. №344), ფასანაურიდან (კატ. №345), კინჩხადან (კატ. №346).

III 6 c ვარიანტის ფიბულები თლიას №316 კომპლექსის მიხედვით თარიღდება ძვ. წ. VIII-VI სს-ით [Техов გვ. 51, 64, ტაბ. 2003]. ჩვენ ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით ვათარიღებთ.

III 7 _ რომბისებურგანივკვეთიანი რკალით

III 7 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. განივკვეთი რომბულია. რკალის ზედაპირი სადაა. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიულია ან გაგანიერებული. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 25 ცალი) ცნობილია ურეკის №3 სამარხი ორ-მოდან (კატ. №347), თლიას სამაროვნიდან (კატ. №№348-360), წითელი შუქურას №4 და №13(14) სამარხებიდან (კატ. №№361, 362), გუადიხუს №25(72) სამარხიდან (კატ. №363), ლარილარის სამაროვნიდან (კატ. №364), ბრილის №19 (1951 წ.) სამარხიდან და №2 (1953 წ.) ფართობიდან (კატ. №№365-367), გურჯაანიდან (კატ. №368), მუხურჩის სამაროვნიდან (კატ. №369), ჯანტუხიდან (კატ. №370), ანცუხიდან (კატ. №371).

რომბულრკალიანი ფიბულები ყველაზე გავრცელებული ტიპია არამარტო კავკასიაში, არამედ ყველა იმ რეგიონშიც, სადაც ფიბულებია აღმოჩენილი.

როგორც ჩანს, რომბისებრგანივკვეთიანი ფიბულები კავკასიაში, სამხრეთ კავკასიის პრიორიტეტია. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან.

ანალოგიური ფიბულები ანატოლიის მასალებიდან, მინიატურული ზომების მიხედვით გაერთიანებულია ე. ჩანერის III,1 ვარიანტში სხვადასხვა განივკვეთიან ფიბულებთან ერთად. ჩვენთვის საინტერესო ეგზემპლარები ყველა ბორდუმის მხარიდანაა და ძვ. წ. IX-VIII სს-ით თარიღდება [Caner 1983, გვ. 32, ტაბ. 215,18,19,21].

წინა აზიის მასალებიდან ანალოგიური ფიბულები, რომლებიც უფრო ახლოა ჩვენს ფიბულებთან ზომითაც და ფეხის მოყვანილობითაც, ცნობილია ენკომიდან (კვიპროსი) და, როგორც ფ. პედე აღნიშნავს, თავის არსებობას იწყებენ კვიპროსში ძვ. წ. 1200 წლიდან (ენკომის მაგალითების მიხედვით ძვ. წ. 1200-1075 წწ.) და მატერიკზე ასი წლით გვიან ჩნდებიან. მათი არსებობის ხანა ძვ. წ. XII-VIII სს-ია [Padde 2000, გვ. 112-114, ტაბ. 767,68,69,70, რუკა 6].

ეგეოსის კუნძულებზე ფიბულები რომბულგანივკვეთიანი რკალით სუბმიკენურ ხანაში იწყებენ არსებობას და ძვ. წ. VIII ს-ის ჩათვლით არსებობენ. ისინი აღმოჩენილია: კრეტაზე (ვროკასტრო, კავოუსი, პალეიკასტრო, არკადესი, ფსიხრო, ასტიპადესი), ევბეაში (ლეკვანდი), ქიოსში (სალამისი, ფანა) [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 47, ტაბ. 5144-152, 6155-160]. როგორც ე. საპოუნა-საკელარაკისი აღნიშნავს, პ. იაკობსტალის მიხედვით ღეროს ჭრილს ქრონოლოგიური მნიშვნელობა აქვს ქინძისთავებისათვის [Jacobstal 1956], მაგრამ იგივე არ ვრცელდება ფიბულებზე,

რადგან ფიბულები სალამისიდან მიეკუთვნებიან სუბმიკენურ ხანას, ხოლო ლევკანდის ფიბულები ყოველთვის ადრეულ ხანაში თავსდებიან. ანალოგიური ფიბულები ფორტეტსადან (კრეტა) პროტოგეომეტრიულ, ხოლო ეგზემპლარები კავოუსიდან და ვრაკასტროდან სუბმიკენურ-პროტოგეომეტრიულ ხანას მიეკუთვნებიან. ქიოსზე მათ პოულობენ ძვ. წ. VIII ს-ის კომპლექსებში. სუბმიკენური ხანით კარგად დათარიღებული ეგზემპლარები წარმოდგენილია კერამიკოსის 120 სამარხიდან, მიკენიდან და კვიპროსიდან [Müller-Karpe 1962, გვ. 83, სურ. 13-6; Desborough 1973, გვ. 95; Gjerstad 1948, გვ. 143-145, სურ. 25, ტიპი 1b; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 48].

ქ. ბლინკენბერგს რომბულგანიკვეთიანი რკალისებრი ფიბულები თავის II3 ტიპში აქვს გაერთიანებული და ძირითადად მოჰყავს სუბმიკენური ხანის ეგზემპლარები სალამისიდან, კავოუსიდან, კვიპროსიდან [Blinkenberg 1926, სურ. 32, 33].

თესალიის მასალებიდან ჩვენი III 7 a ვარიანტის ფიბულებთან ყველაზე ახლოა თეოტოკუში აღმოჩენილი ფიბულა, რომელიც ბავშვის ჩონჩხს ახლდა ქვის სამარხში. ატიკურ კერამიკაზე დაყრდნობით სამარხი სუბმიკენურიდან პროტოგეომეტრიულ ხანაში გარდამავალი პერიოდით თარიღდება [Desborough 1952, გვ. 150; Kilian 1975, გვ. 69, ტაბ. 28748]. რომბულგანიკვეთიანი ფიბულები, ოღონდ გრძელფეხიანი, ცნობილია ფერაიდან და ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის დასასრულითა და VII ს-ით თარიღდებიან [Kilian 1975, გვ. 70, ტაბ. 28749-756].

ფიბულები რომბულგანიკვეთიანი რკალით, მაგრამ ჩვენი ფიბულებისაგან განსხვავებით სამკუთხა ფეხით, ბულგარეთიდანაცაა ცნობილი. ისინი აღმოჩენილია: კოჩანში (ბლაგოევგრადის მხარე), დუვანლიში (პლოვდივის მხარე), კიროვოში (ბურგასის მხარე) და პარალელურ მასალებზე დაყრდნობით ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოსა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდებიან [Urleb 1974, გვ. 32; Gergova 1987, გვ. 22, ტაბ. 110,11,11A,12,13]. დუვანლის ფიბულა ძვ. წ. ძვ. წ. VI ს-ის ბოლოთია დათარიღებული. როგორც დ. გერგოვა აღნიშნავს, ამ ვარიანტის სამკუთხაფეხიანი ფიბულები გავრცელებული ყოფილა იტალიისა და აღმოსავლეთ ალპების ჰალშტატურ სივრცეში [Gergova 1987, გვ. 22]. ბულგარეთში აღმოჩენილი ფიბულებიდან რომბულგანიკვეთიანი რკალი აქვთ ორშლეიფიან (ორზამბარიან) ფიბულებსაც, რომლებიც ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდებიან [Gergova 1987, გვ. 39-41, ტაბ. 9122-126, 10127-134A].

რუმინეთის ტერიტორიიდან რომბულგანივკვეთიანი რკალი მხოლოდ ე. წ. ორშლე-
იფიან (ორმარყუჟიან) სამკუთხაფეხიან ფიბულებზეა ცნობილი. ისინი თარიღდება ძვ.
წ. VII-V ს-ის პირველი ნახევრით [Bader 1983, გვ. 71, ტაბ. 25147-151].

რუმინეთის ანალოგიური ფიბულებია აღმოჩენილი ცენტრალური ბალკანეთის
ძველებზე – დედელი, მილჩი (სამხრეთ მაკედონია). ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე
ნახევრითა და VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან; თუმცა, ნაწილობრივ VI ს-
შიც განაგრძობენ არსებობას [Vasić 1999, გვ. 49, 50, ტაბ. 25286-289, 293].

ამ ვარიანტის ფიბულა შოლდანემტიდან (უნგრეთი) ძვ. წ. VIII ს-ით თარიღდება
[Мелюкова 1958, გვ. 70, სურ. 22].

ამ ტიპის ფიბულები აპენინის ნახევარკუნძულზეცაა გავრცელებული. ისინი
ყველაზე სამხრეთით სიცილიიდანაა ცნობილი [Sundvall 1943, გვ. 101, ტიპი BII a, d;
Müller-Karpe 1959, ტაბ. 519,20,23,24,26]. მონტე დესუერის (სიცილია) ფიბულები ძვ. წ.
VIII ს-ით თარიღდება [Orsi 1912, გვ. 336, 360, 387, ტაბ. 1829,30]. ანალოგიური
ფიბულები ცნობილია ანასტასიადან (სარდინია) [Taramell გვ. 66, 102, ტაბ. 653],
მოლინო დელა ბადიადან (კატანია) [Orsi 1905, გვ. 114, სურ. 139]. ი. ზუნდვალის
მიხედვით, ამ ტიპის (BII a) ფიბულათა წარმოშობა თავსდება ძვ. წ. IX ს-ში,
გამოყენებაში კი ძვ. წ. VIII ს-ის პირველ ნახევარშიც არიან [Sundvall 1943, გვ. 36].

ჩრდილოეთ იტალიის ძველებიდან ფიბულები რომბულგანივკვეთიანი რკალით
ფრატესინადან (პროვინცია როვიგო) და მონტე როვალორადან (პროვინცია პადოვა)
ბრინჯაოს ხანის ფინალით თარიღდება. ამაღლებულთაღიანი ფიბულები განიერი და
დაბალი ფეხით მელიდან (პროვინცია ბელუნი), ბალდარიადან, გარდადან, ესტედან
(სამივე - პროვინცია ვერონა) ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება [Eles Masi 1986, გვ. 51-
56, ტაბ. 13239,240, 30437-446].

III 7 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია.
განივკვეთი რომბულია. რკალის ზედაპირი შემკულია სიგრძივი თევზიფხური
სახით. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარა
და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 16 ცალი) ცნობილია: წითელი შუქურას №29(38)
სამარხიდან (კატ. №372), ბრილის სამაროვნიდან (კატ. №№373-384), ჯანტუხიდან
(კატ. №№385-386), გიჟგიდიდან (კატ. №387) და ულუბაგანლიდან (კატ. №388).

III 7 b ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII-VI სს-შია გავრცელებული. ყველაზე დიდი რაოდენობით ისინი ბრილის სამაროვანზეა აღმოჩენილი და ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება.

ამ ვარიანტის ფიბულების ანალოგები ახლო აღმოსავლეთ-წინა აზიის ტერიტორიიდან უცნობია [იხ. Stronach 1959; Caner 1983; Pedde 2000]. უცნობია ისინი ეგეოსური სამყაროდანაც [იხ. Blinkenberg 1926; Kilian 1975; Sapouna-Sakellarakis 1978].

ბულგარეთიდან თევზიფხურით შემკული ფიბულები უცნობია, მაგრამ ცნობილია ზიგზაგისებური ნაჭდევებით რკალშემკული და სამკუთხაფეხიანი ფიბულები კოჩანიდან (ბლაგოევგრადის რ-ნი), რომლებიც ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი და ძვ. წ. VIII ს-ით დასაწყისით თარიღდება [Gergova 1987, გვ. 22, ტაბ. 18,9, 388].

რუმინეთის არქეოლოგიური მასლებიდან ზიგზაგისებურად რკალშემკული ორშლიეფიანი ფიბულა აღმოჩენილია ალექსანდრიაში (ტელეორმანის რ-ნი) ნასახლარზე, რომელიც ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისითაა დათარიღებული [Bader 1983, გვ. 77, ტაბ. 24144].

იტალიის მასალებიდან კოჩანის (ბულგარეთი) ფიბულის მსგავსი ზიგზაგისებური ორნამენტი აქვს ფიბულას ბოლონია-სავენადან. ის ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი თარიღდება [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 73, B3].

ასევე თარიღდება ფიბულა ესტეს კრემაციული სამარხიდან, რომელიც ჯვარედინა ნაჭდევებითაა შემკული. ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება ბალდარიას (პროვინცია ვერონა) და პადოვას კრემაციული სამარხების ამდლებულრკალიანი ფიბულები, რომელთაც რკალი თევზიფხურის სეგმენტებით აქვთ შემკული [Eles Masi 1986, გვ. 56, ტაბ. 30447, 447A, 448, 31448A].

III 7 c ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებულია. განიკვეთი რომბულია. რკალი შემკულია «წნულებით». ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა, თლიას სამაროვნის №53 სამრხში აღმოჩენილი ფიბულის გარდა (კატ. №389), სხვაგან არსადაა ცნობილი. თარიღდება ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით.

III 8 _ რკალზე დისკოსებრი შემსხვილებებით

III 8 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბარი, სუსტად ან ძლიერ შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. კორპუსი ნახევარწრისებრი ან ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებრია. ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 30 ცალი) ცნობილია: თლიას (კატ. №№390-392), მუხურჩის (კატ. №393), რუსთავის (კატ. №394), პალურის №24 სამარხიდან (კატ. №395), ბრილის (კატ. №№396-402), ჯანტუხის (კატ. №№404-409), სამაროვნებიდან, ეშერადან (კატ. №403), ზემო რუთხადან (კატ. №№410, 411), ყობანიდან (კატ. №№412-415), ზაიუკოვოდან (კატ. №416), არხონიდან (კატ. №417).

III 8 a ვარიანტის ფიბულები კავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ტიპია. ფიბულები რკალზე «ღილისებური შემსხვილებებით», როგორც ქრ. ბლინკენბერგი უწოდებდა, ცნობილია ასარლიკიდან (კარია, თურქეთი). მას მსუბუქად შემსხვილებული ღილებით შემოსაზღვრული რკალი და დიდი ზამზარა აქვს. მსგავსი ფიბულა ოსტროვოშიც (მაკედონია) ყოფილა აღმოჩენილი, რომელიც სტამბულის მუზეუმშია დაცული [Montelius 1903, ფიგ. 174; Montelius 1912, ფიგ. 365, 735; Blinkenberg 1926, გვ. 49, 67, ფიგ. 43-II a].

III 8 a ვარიანტის ფიბულების თითქოს მსგავსი ფიბულები ანატოლიის მასალებიდან ალიშარ ჰუიუკიდანაა ცნობილი [Caner 1983, ტაბ. 701208D, ლიტ. იხ. იქვე]. ხოლო ფ. პედეს მიხედვით ძვ. წ. XII-VII სს-ში არიან გავრცელებული [Pedde 2000, რუკა 4].

ფ. პედეს იგივე მაგალითები მოჰყავს. ის მათ აერთიანებს ასიმეტრიული, ორ ადგილას მძივისებურად შემკულრკალიანი ფიბულების A2.2 ჯგუფში. შემსხვილებებს ის აიგივებს «მძივებთან», რომლებიც ხშირად ფლანკირებულია ბრტყელი საყელურებით. ამ ფიბულების ძვ. წ. IX-VIII სს-ის ეგზემპლარებისათვის დამახასიათებელია შემსხვილებების განლაგება უფრო ზამზარისა და ნემსსაჭერის სიახლოვეს და რკალის სწორად მორკალვა [Padde 2000, გვ. 106, 108, ტაბ. 547,48]. ამგვარი ფიბულები ალიშარის გარდა ცნობილია სირია-პალესტინისა და კვიპროსის ძეგლებიდან [Padde 2000, რუკა 4]. მსგავსი ფიბულა ცნობილია გორდიონიდან (დაცულია ანკარის მუზეუმში) [Licheli 1997, სურ. 4. 4:3].

დისკოსებური შემსხვილებები, იშვიათად რკალის თავსა და ბოლოში, უფრო ხშირად კი რკალის შუაშიც, გვხვდება კვიპროსზე და მიმდებარე აზიურ მატერიკზე

აღმოჩენილ ფიბულებზე [Gjerstad . . . 1935, ტაბ. CLIIA.5,16, A.14.65, A.7.192; Stronach 1959, გვ. 184, 185].

ქრ. ბლინკენბერგი მახლობელი აღმოსავლეთის მთელ სივრცეში აღმოჩენილ ფიბულებს თავის XIII, «კვიპროსულ» ტიპში აერთიანებდა. ჩვენთვის საინტერესო ორშემსხვილებიანი ფიბულის მაგალითი მოჰყავს ამათოუსის სამაროვნიდან (კვიპროსი) [Blinkenberg 1926, გვ. 236, სურ. 271, XIII 2 a].

ეგეოსის კუნძულებზე და საბერძნეთში მსგავსი ფიბულები უცნობია [იხ. Kilian 1975; Sapouna-Sakellarakis 1978].

სადარკალიანი დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულა აღმოჩენილია მაკედონიაში, ვერგინას სამაროვანზე, რომელიც ძვ. წ. X ს-ის დასაწყისითაა დათარიღებული. მას ამ ტიპის ადრეული ფიბულებისათვის დამახასიათებელი წვრილი ღერო, დიდი ზომის ზამზარა და ნიჩბისებრი ფორმის ფეხი აქვს [Radt 1974, გვ. 140-144, ტაბ. 3816]⁹³.

ანალოგიური ფიბულები უცნობია რუმინეთ-ბულგარეთის მასალებიდანაც, თუ არ ჩავთვლით ბულგარეთში აღმოჩენილ ფიბულის ბუდესთან ერთშემსხვილებიან ფიბულებს, რომლებიც ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [იხ. Bader 1983; Gergova 1987, გვ. 23, ტაბ. 220,21,22].

სადარკალიანი ფიბულა დისკოსებური შემსხვილებებით ცნობილია ცენტრალური ბალკანეთიდან, რაპეშიდან (პელაგონია, მაკედონია). ის აღმოჩენილია ანალოგიურ, ოღონდ, თევზიფხურით მდიდრულად შემკულ ფიბულასთან ერთად. ეს ეგზემპლარები ძვ. წ. X ს-ის მეორე ნახევარს განეკუთვნებიან [Vasič 1999, გვ. 45 46, ტაბ. 25280].

ჩვენი ფიბულების თითქმის სრული ანალოგია ვრანჟიკაში (იუგოსლავია) გვიანბრინჯაოს ხანის დალმაციის კულტურული ჯგუფის ძეგლებიდან მომდინარე ფიბულა [Praistorija . . . 1983, ტაბ. XLVIII20].

სამხრეთ გერმანიის, ავსტრიის, შვეიცარიისა და იტალიის ტერიტორიიდან ამ ტიპის ფიბულები (ზოგჯერ რკალზე რამდენიმე დისკოთი) მხოლოდ თევზიფხურით რკალშემკულია ცნობილი [Betzler 1974, გვ. 69, 70, ტაბ. 14143; Sundwall 1943, გვ. 83,

---

⁹³ საინტერესოა, რომ აღნიშნულ ფიბულებთან ერთად აღმოჩენილია ე. წ. «კვიპროსული» ტიპის ფიბულა (ქრ. ბლინკენბერგის XIII ტიპი, ხოლო ფ. პედეს მიხედვით «ასიმეტრიული ფიბულა ორი მძივით», რომელიც უახლესი გამოკვლევების მიხედვით ძვ. წ. X-IX სს-ში არსებობს) [Padde 2000, გვ. 106-109].

სურ. 81 B I a d3; Eles Masi 1986, გვ. 12, კატ. 62, 63, გვ. 29, 30, ტაბ. 12231,232, ტაბ. 13233,234,235,236].

III 8 a ვარიანტის ფიბულები კავკასიის მასალების მიხედვით, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით და VI ს-ით თარიღდებიან.

III 8 a 1 ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია, რომლებიც ღრმადაა ამოჭრილი ვერტიკალურად (ქმნის ოთხ გამობურცულ ვერტიკალურ ფირფიტას). კორპუსი ნახევარწრისებრია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და მომალლოა. ნემსსაჭერი ენისებურია, მომრგვალებული.

ამ ვარიანტის ფიბულა კავკასიიდან მხოლოდ ყობანიდანაა (კატ. №418) ცნობილი. მას ანალოგები არ მოეპოვება.

III 8 a 2 ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი სადაა. რკალის თავსა და ბოლოში აქვს ორ-ორი დისკოსებრი შემსხვილება. კორპუსი ნალისებრია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და დაბალია. ნემსსაჭერი პატარაა.

ამ ვარიანტის ფიბულაც კავკასიიდან მხოლოდ ყობანიდანაა (კატ. №419) ცნობილი. მასაც არ მოეპოვება ანალოგები.

III 8 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბარია, სუსტად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანი; რკალის ზედაპირი სადაა ან ირგვლივი წრეხაზების სეგმენტებით შემკული. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. კორპუსი ნახევარწრისებრია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია. ბუდე შემკულია (თევზი, ფანტასტიკური ცხოველი). ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (2 ცალი) ცნობილია მხოლოდ საქართველოდან. ერთი თლიას სამაროვნის №226 სამარხიდან (კატ. №420), მეორე ფიბულის აღმოჩენის ადგილი უცნობია (კატ. №421).

ანალოგიური ფიბულები ჩვენთვის უცნობია.

III 8 b ვარიანტის ფიბულა თლიას №226 სამარხიდან ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით თარიღდება [Техов 1981а, გვ. 59; 1985, გვ. 33, 34].

III 8 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივი თევზიფხური სახით ან

ერთმანეთის საპირისპიროდ მიმართული დაშტრიხული სამკუთხედებით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია. ბუდე შემკულია (თევზი, ფანტასტიკური ცხოველი). ნემსსაჭერი მომრგვალებული ან ენისებური ფორმისაა.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 16 ცალი) ცნობილია სამურზაყანოდან (კატ. №424), თლიას №№69, 172 სამარხებიდან (კატ. №№425, 426), ჯანტუხის სამაროვნიდან (კატ. №№427-431), წითელი შუქურას №62(92) სამარხიდან (კატ. №432), ყობანიდან (კატ. №№423, 433, 434), გიჟგიდიდან (კატ. №435), ზაიუკოვოს დანგრეული ყორღანიდან და №1 სამაროვნის №2 სამარხიდან (კატ. №№436, 437).

ამგვარად შემკული დისკოსებურშემსხვილებებიანი რკალისებრი ფიბულები ანატოლიის, წინა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან უცნობია. არც ეგეოსური სივრციდანაა ისინი ცნობილი. ანლოგიური ფიბულები უცნობია ბულგარეთიდან და რუმინეთიდანაც.

ამგვარად შემკული ფიბულები ცნობილია: მაკედონიიდან, ვერგინას სამაროვნიდან, სადაც ისინი ძვ. წ. X ს-ის დასაწყისით თარიღდებიან და აღმოჩენილი არიან, როგორც ადრე უკვე აღვნიშნეთ, ე. წ. «რკალზე ორმძვიანი ასიმეტრიულ» ფიბულასთან ერთად [Radt 1974, გვ. 140-144, ტაბ. 3814,15,25]. უკანასკნელს ძვ. წ. X-IX სს-ით ათარიღებენ [Padde 2000, გვ. 106-109].

რკალისებრი ფიბულა დისკოსებური შემსხვილებებითა და რკალით, რომელიც შემკულია დაშტრიხული სამკუთხედებით, ცნობილია ესტავაიერ-ლე-ლაკიდან (შვეიცარია, კანტონი ფრიბურგი) [Vogt 1949-1950, გვ. 226, ტაბ. XXVIII4; Betzler 1974, გვ. 69, ტაბ. 14143].

ს. ბატოვიჩი ამ ფორმის წარმოშობას უკავშირებს დალმაცია-კროატიის (იუგოსლავია) მთავარ არეალს, საიდანაც ხორციელდებოდა კულტურული კავშირები იტალიასთან და სიცილიასთან. ისინი მას ძვ. წ. X ს-ზე ადრეულად არ მიაჩნია [Batovič 1959, გვ. 53; მისივე 1965, გვ. 55, 60]. პ. ბეტცლერს კი მიაჩნია, რომ რადგან ამ ტიპის ფიბულები თანაარსებობენ (პიანელოსა და პანტალიჩას სამაროვნები) იმ ხემისებურ ფიბულებთან, რომელთა რკალიც ასევე შემკულია დისკოსებური შემსხვილებებით, ისინი უფრო ადრეული ხანით _ ძვ. წ. XI ს-ით უნდა დათარიღდნენ [Betzler 1974, გვ. 69].

იტალიიდან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ანალოგიური ფიბულები ცნობილია პიანელოდან, პანტალიჩადან და ლიმონედან [Orsi 1899, გვ. 53, ტაბ. 810; მისივე 1912, გვ. 312, ტაბ. 626; Montelius 1895, II B, გვ. 121, ტაბ. 10; Sundwall 1943, გვ. 83, 84].

ჩვენს ფიბულებთან განსაკუთრებით ახლოსაა იუგოსლავიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ფიბულები: სალი ნა დუგომიდან, კრკოვიჩიდან, ვრსიდან, გალოვაცადან, პოლია ნა კრკუდან და სესტრუნიადან, რომლებიც ლიბურნიის კულტურულ ჯგუფს განეკუთვნებიან [Praistorija . . . 1983, ტაბ. XLIII1,12, XLIV7,8, XLV1,7]. აქედან ჩვენი ფიბულების სრულ ანალოგად უნდა ჩაითვალოს კრკოვიჩას ფიბულა [იქვე, ტაბ. XLIII12], რომელსაც აქვს შემსხვილებული ზურგი, დაფარული განივი თევზიფხურით და ღეროს სიმეტრიული ბუდე, რომელიც ძალიან გავს კავკასიური ფიბულების ბუდეს. დალმაციურ კულტურულ ჯგუფს ეკუთვნის ტიშკოვცაში აღმოჩენილი ფიბულა [იქვე, ტაბ. XLVII6]. ისინი ყველა განეკუთვნება გვიანი ბრინჯაოს ხანას (დაახლ. ძვ. წ. 1200-800 წწ.).⁹⁴

ასევე ახლოსაა ჩვენს ფიბულებთან ტრებენიშტეს კულტურის არეალში (მაკედონია, ჩრდ. საბერძნეთი, დას. ბულგარეთი, ალბანეთი), მის I ფაზაში (ძვ. წ. 1150-800 წწ.) გავრცელებული დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები [Lahtov 1965, გვ. 181, 200-205, ტაბ. I7].

დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები თევზიფხურით შემკული რკალით დალმაციის (იუგოსლავია) აღმოჩენების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნივთია, რომლის დისკოების ფორმა, შემკულობა არ იცვლება; იცვლება მხოლოდ ფეხის (ბუდის) ფორმა – პატარა ფეხიანი, დიდი ნახევარწრიული ფეხით, დიდი სამკუთხა ფორმის ფეხით. ისინი ცნობილია ბჟელინედან, კრკოვიედან [Buttler 1933, გვ. 285-290, სურ. 3, 4, 7, 8].

III 8 c ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდებიან.

III 8 c 1 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია განივად მიმართული თევზიფხური სახით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. დისკოსებურ შემსხვილებებზე და რკალის ცენტრში დარჩილულია ვერძის თავები. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია.

---

⁹⁴ დალმაციური კულტურული ჯგუფის ქრონოლოგიური ფაზების შესახებ იხ.: Archeološki leksikon Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo, 1988, გვ. 164, 165.

ამ ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ორია ცნობილი – ყაზბეგის განძიდან (კატ. 1438) და ყობანის სამაროვნიდან (კატ. №439).

ფიგურებით (წყლის ფრინველები) რკალის შემკობა ახასიათებს ეგეოსის კუნძულების ფიბულათა ერთ ტიპს [Blinkenberg 1926, IV ტიპი; Sapouna-Sakellarakis 1978, 7 b ტიპი], რომელიც დამახასიათებელია გეომეტრიული ხანის ბოლოსა და ადრეარქაული ხანისათვის. კუნძულთა ეს ტიპი საბერძნეთის მატერიკზე გვხვდება (არტემიდეს სამლოცველო, არგივის ჰერაიონი), სადაც ისინი ძვ. წ. 850-700 წწ-ით თარიღდება [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 97-99].

ჩვენს ფიბულებს მათთან არც ტიპოლოგიურად და არც ქრონოლოგიურად არანაირი კავშირი არა აქვთ.

III 8 c 1 ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. V-IV თარიღდებიან.

III 8 c 2 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო მნიშვნელოვნად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია დაშტრიხული ან წერტილებით შევსებული სამკუთხედებით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია.

ამ ვარიანტის ფიბულები აღმოჩენილია ყობანის სამაროვანზე (კატ. №440) და ლაშკუტაში (კატ. №441).

კავკასიის გარეთ გავრცელებული დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულებისათვის არსად ასეთი მსხვილი რკალები არაა დამახასიათებელი. ეს ტიპოლოგიური ნიშანი მხოლოდ კავკასიის ფიბულებისთვისაა დამახასიათებელი. რაც შეეხება ამ ვარიანტის ფიბულების რკალის შემკულობას, მსგავსი მხოლოდ იტალიის ძვ. წ. VIII-VII სს-ის წურბლისებრ ფიბულებზე გვხვდება [Eles Masi 1996, გვ. 76-79, ტაბ. 44, 45, 46].

III 8 c 2 ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე მეოთხედით თარიღდებიან.

III 8 d ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი დაფარულია სიგრძივი თევზიფხური სახით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია.

ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია (კატ. №442) აღმოჩენილი ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრითა და VI ს-ით დათარიღებულ თლიას სამაროვნის №314 სამარხში [Техов 1985, გვ. 51; სულავა 2000ა, ტაბ. I16].

III 8 d ვარიანტის ფიბულებისთვისაც შეიძლება გამოვიყენოთ ის მასალა, რომელიც პარალელების სახით დასახელებულია III 8 a და III 8 c ვარიანტებისათვის.

III 8 e ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია ზიგზაგისებური სახით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია.

ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია (კატ. №443) აღმოჩენილი ჯვარში. მას ანალოგები არ ეძებნება. ის შეიძლება ძვ. წ. VIII-VII სს-ს მივაკუთვნოთ [Апакиძე 1991, გვ. 78].

III 8 f ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და გრებილია. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) რკალის სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი პატარაა, მილისებური.

ამ ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ყობანიდანაა (კატ. №444) ცნობილი.

ანალოგიური ფიბულები მხოლოდ იტალიის მასალებში გვხვდება. ი. ზუნდვალის მიხედვით ესაა B I a b ტიპი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ორი ან მეტი დისკოსებრი შემსხვილება. ისინი აღმოჩენილია ვილა კაპელაში [Montelius 1895, IA, ტაბ. 539; Angelo Colini 1910, გვ. 182, ტაბ. 133; Sundwall 1943, გვ. 80, სურ. 77; Eles Masi 1986, გვ. 14, ტაბ. 367], ესტეში [Montelius 1895, IB, ტაბ. 503; Sundwall 1943, გვ. 80, B I a b3], მონტე პრიმოში [Montelius 1895, IIB, ტაბ. 12020; Sundwall 1943, გვ. 80, B I a b4]. ამ ფიბულებს ი. ზუნდვალი ძვ. წ. XI-IX სს-ს მიაკუთვნებს [იქვე, გვ. 268]. ანალოგიური ფიბულა ცნობილია ჩრდ. იტალიიდან, ფრატესინიდან [Eles Masi 1986, გვ. 14, ტაბ. 366].

III 8 g ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი თითქოს «დანაოჭებულია». რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია (კატ. №445) აღმოჩენილი ურეკის სამაროვნის №3 სამარხ ორმოში, ბრინჯაოსა და რკინის სხვა ტიპის ფიბულებთან ერთად. ის ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითაა დათარიღებული [მიქელაძე 1985, გვ. 47].

ანალოგიური ფიბულები ჩვენთვის უცნობია.

III 8 h ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და ყვავილისებრგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია სიგრძივი რელიეფური წნულებით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი პატარაა.

ამ ვარიანტის ფიბულები ცნობილია თლიასა (კატ. №446) და ჯანტუხის (კატ. №№447, 448) სამაროვნებიდან. თლიას ფიბულა თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით, ხოლო ჯანტუხის VII ს-ით [Техов 1985, გვ. 39; Шамба 1984, გვ. 40, 41; სულავა 2000ა, ტაბ. 16-18].

ანალოგიური ფიბულები იუგოსლავიის მასალებიდანაა ცნობილი, დალმაციის კულტურის არეალიდან [Praistorija . . . 1983, ტაბ. 213,4]. მათ «Golinjevo»-ს ტიპის ფიბულებში აერთიანებენ, რომელთათვისაც დამახასიათებელია: დისკოსებური შემსხვილებები, დიდი ზამზარა და დიდი სამკუთხა ფეხი. ბ. ჩოვიჩი მათ ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი და VIII ს-ის შუა ხანებით ათარიღებს [Čovič 1970, გვ. 74, 75, სურ. 2], ხოლო ქ. ვინსკი-გასპარინი კი დაახლოებით ძვ. წ. 1000 წლით [Vinski-Gasparini, 1968, გვ. 11-13]. რკალზე წნულებიანი⁹⁵ ფიბულები ცნობილია: ლიუბუშკიდან, იაჟცედან, დებელო ბრდოდან, გრკოვაჩკო ვრელოდან [Čovič 1971, გვ. 313-321, ტაბ. I2,4, III,2, III].

III 8 i ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრავალწახნაგანვიკვეთიანია, სადა. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია. ნემსსაჭერი პატარა და ენისებური ფორმისაა.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) ცნობილია თლიას სამაროვნის №№300, 333 (კატ. №№449, 450) სამარხებიდან, ბრილის სამაროვნიდან (კატ. №№451, 452), კუმბულთადან (კატ. №453), და ზემო რუთხადან (კატ. №454).

---

⁹⁵ ბ. ჩოვიჩი რკალის განიკვეთის აღსანიშნავად ხმარობს შემდეგ ტერმინებს – «მკვეთრი პროფილირება», «ფაცეტირება» [Čovič 1971, გვ. 319].

ანალოგიური ფიბულები ცნობილია მხოლოდ იუგოსლავიიდან – შუაბოსნიური ჯგუფიდან [Čović 1971, ტაბ. I3; Praistorija . . . 1983, ტაბ. 312], დალმაციიდან – ოტოკა [Čović 1970, გვ. 76, სურ. 4; Praistorija . . . 1983, ტაბ. XLVIII2], რომლებიც ძვ. წ. 900-800 წწ-ით თარიღდებიან.

III 8 i ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VII-VI სს-ს განეკუთვნებიან.

III 8 i 1 ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრავალწახნაგა-განიკვეთიანია. რკალის მუცელი (ქვედა მხარე) შემკულია ერთმანეთის საპირისპიროდ მიმართული შტრიხებითა და ნახევარწრიული, რკალისირგვლივი ხაზებით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) ნიჩბისებურია და შემკულია ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებით.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ზემო რუთხადანაა ცნობილი და მას ანალოგები არა აქვს (კატ. №455). მართალია, იუგოსლავიის «გოლინიევოს» ტიპის ფიბულებში არის ბუდეგრავირებული ფიბულები, მაგრამ მხოლოდ გეომეტრიული ორნამენტით შემკული [Čović 1970, სურ. 4; Praistorija . . . 1983, ტაბ. XLVIII2, სურ. 311].

III 8 j ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და რომბულგანიკ-კვეთიანია. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია. ნემსსაჭერი პატარაა, ენისებური ფორმის.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ თლიას სამაროვნის №216 სამარხიდანაა ცნობილი (კატ. №456). ის ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება.

მსგავსი ფიბულა ჩვენთვის უცნობია.

III 8 k ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მართკუთხაგანიკ-კვეთიანია. რკალი დაფარულია გრავირებული სამკუთხედების ოთხი რიგით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებული და ნიჩბისებურია, შემკულია რკალის ანალოგიური გრავირებული სამკუთხედების ორი რიგით. ნემსსაჭერი პატარაა.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი სუკოს ველიდან (კატ. №457), დაზიანებული სამაროვნიდან, რომელიც ნივთების კოლექციის მიხედვით ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი და VI ს-ის დასაწყისითაა დათარიღებული.

ანალოგიური ფიბულები ჩვენთვის უცნობია.

III 8 L ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებულია, ზედა მხრიდან ადევს ქედი. განიკვეთი ნახევაროვალურია. რკალი ქედის აქეთ-იქით შემკულია

თევზიფხური ორნამენტით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულა, დათარიღებული ძვ. წ. VII ს-ით, ცნობილია ჯანტუხიდან (კატ. №458).

III 8 m ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია ზენური ხვიებით. რკალს ზემოდან გასდევს ბიბილოსებრი, ნახვრეტებიანი ორი ქედი. ნახვრეტებში გაყრილი და ჩამოკიდულია ზარაკისებრი ფორმის მასიური საკიდები. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) გაგანიერებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №459), სავარაუდოდ გუდაუთიდან უნდა იყოს [ჩართოლანი 1968, გვ. 307].

მისი ანალოგები ჩვენთვის უცნობია.

III 8 n ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია დაშტრიხული გეომეტრიული სახეებით ან ფრინველის (?) სკულპტურით. რკალის თავსა და ბოლოში მკვეთრად გამოხატული დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) ძლიერ გაგანიერებული და გეომეტრიული სახეებით (ირიბად დაშტრიხული ლენტისებური სარტყლები და სამკუთხედები)⁹⁶ შემკული ან სადა აქვს.

ამ ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ სომხეთიდანაა ცნობილი (კატ. №№460-462). ისინი ძვ. წ. VIII-VII სს-თაა დათარიღებული.

ანალოგიური ფიბულები ფ. პედეს გაერთიანებული აქვს ურარტული ზამზარაიანი ფიბულების A5 ჯგუფში. ერთი ფიბულა აღმოჩენილია ნორ არეშში (№106), მეორე – კაიალიდერეში (№108), ხოლო მესამეს აღმოჩენის ადგილი უცნობია. სამივე ფიბულა ისტორიული ურარტუს ტერიტორიიდანაა და ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. როგორც ფ. პედე აღნიშნავს, ეს ფიბულები, განსხვავებით შარნირიანი ურარტული ფიბულებისაგან, ურარტული ფიბულების განსაკუთრებულ სახეობას წარმოადგენს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ზამზარა წინააზიური გავლენაა. საკვირველია ამ ფიბულების განსხვავება ზომებში: უდიდესი 11 სმ სიგრძისაა (№106),

---

⁹⁶ ანალოგიური ლენტისებური სარტყლებით აქვს შემკული ბუდე წონიარისში აღმოჩენილ ფიბულებსაც (კატ. №№281, 282).

ხოლო უმცირესი 2,8 სმ სიგრძის (№108) [Pedde 2000, გვ. 120, 121, რუკა 8, ტაბ. 9106,107,108].

III 8 o ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებული და მრგვალგანივ-კვეთიანია. რკალი შემკულია ლურსმნისთავისებრი მსხვილი შვერილებით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) არა აქვს.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ყულანურხვადან (კატ.№463). ანალოგიური ფიბულა არ გვევლეება, მაგრამ მისი ქრონოლოგიის დასადგენად, ალბათ საინტერესო იქნება მისი შემკულობის – ლურსმნისთავისებრი შვერილებისათვის პარალელების მოძიება.

ანალოგიური, ლურსმნისებრი შემკულობა აქვს აფხაზეთშივე, ექნეპლიში შემთხვევით აღმოჩენილ ფიბულას (ტიპი III 15, კატ. №648). ლურსმნისებრი არა, მაგრამ ეკლისებური შვერილები აქვს რკალზე გუადიხუს №13(25) კრემაციულ სამარხში აღმოჩენილ ფიბულას. სამარხი ბერძნული იმპორტული კერამიკის მიხედვით ძვ. წ. V-II სს-თაა დათარიღებული მ. თრაფშის მიერ [Трапш 1969, გვ. 256, 257], ხოლო გ. კვირკველია ძვ. წ. V ს-ის ბოლოთი და IV ს-ის პირველი ნახევრით ათარიღებს [Квириквелия 1981, გვ. 7].

ანალოგიური, ლურსმნისებრი შვერილებითაა შემკული საკიდები ფერაიდან (თესალია). საკიდებს აქვს ღერაკისმაგვარი ფორმა, რომელზეც ლურსმნისებრი შვერილების ასხმაა. ძეგლი გვიან გეომეტრიული და არქაული ხანის დასაწყისით თარიღდება [Kilian 1975, გვ. 186, ტაბ. 8729-32, 881-3]. ამგვარადვე შემკული ქინძისთავი ცნობილია არარევა გრომილადან ძვ. წ. V-III სს-ის სამარხში [Benac, Čović 1957, გვ. 111, ტაბ. XXXXI7]. მსგავსი საკიდი ცნობილია ოქრიდადანაც და ძვ. წ. VII-VI სს-ს განეკუთვნება [Bouzek 1974, გვ. 83; Bykmanovič, Pagojruh 1995, კატ. 118].

ანალოგიური შვერილებითაა შემკული ფიბულის რკალის ფრაგმენტი ლინდოსიდან (კ. როდოსი) [Blinkenberg 1926, გვ. 200, ტიპი XI 4f]. ის მსგავსია იტალიური მაგალითებისა, რომელთაც ი. ზუნდვალი «დრაკონისებრ» ფიბულებს უწოდებს და ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდებიან [Sundwall 1943, გვ. 59; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 102, 103, ტაბ. 421465]. მათთვის დამახასიათებელია დაკლავნილი რკალი, რომელიც გრძელ, მილისებურ ბუდეში გადადის. ლურსმნისებური შვერილები თითქოს დრაკონის თვალების იმიტაციას წარმოადგენენ. ჩრდ. იტალიის მასალებში ისინი ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდებიან [Eles masi 1986, გვ. 240, ტაბ. 1862502, 2502A].

ანალოგიური შვერილებითაა შემკული ძვ. წ. VI-IV სს-ის ბრინჯაოს სამაჯური დონია დოლინადან (ბოსნია) [Arheološki leksikon . . . 1988, ტაბ. 88]. მას კიდევზე და შუაში, ქედისებურად აქვს ზუსტად ისეთი ლურსმნისებური შვერილები (Nagelartigewölbung) როგორც ყულანურხვას შემთხვევით მოპოვებულ ფიბულას.

ამგვარადვეა შემკული ერთწილადი რკალისებური ფიბულა განიერი ფეხით და რკალზე დარჩილული ლურსმნისებრი შვერილების ქედით ილიაკიდან და აბზინდა (ტიპი Kalottenschliesse) ბოროვსკოდან, რომლებიც გლაზინაკის (ბოსნია) IV C ფაზას ანუ ძვ. წ. 625-500 წწ-ს განეკუთვნებიან [Benac, Čović 1957, გვ. 104, 105, ტაბ. XXXIV6, XXXV16].

როგორც ვხედავთ, ჩვენთვის საინტერესო შემკულობა – «Nagelartigewölbung, Kalottenschliesse», გავრცელებული შემკულობაა ძვ. წ. VI-V სს-ის ეგეოსურ და სამხრეთევროპულ მასალებში.

III 9 _ მძივისებრკალიანი ფიბულები

III 9 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო მძივისებურია («მძივების იმიტაცია», ე. წ. Perlenschnur) ანუ დისკოებს შორის მოქცეულია სადა ან დაღარული სფეროები. ცენტრალური «მძივი» ყველაზე მსხვილია. ფეხი (ბუდე) რკალის სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 5 ცალი) ცნობილია ვანიდან (კატ. №464), ბრილიდან (კატ. №465) და ფიჭვნარიდან (კატ. №№466-468).

III 9 a ვარიანტის ფიბულებს ჩვენ მხოლოდ კავკასიიდან ვიცნობთ.

ანალოგიურად რკალშემკული, ოღონდ ორწილადი⁹⁷ ფიბულები ცნობილია ვანის 16 სამარხიდან [სულავა 1998, გვ. 58, ტაბ. I3,4].

ანალოგიური შემკულობა – «მძივების» იმიტაცია, საქართველოში აღმოჩენილ სხვა სამკაულებზეცაა გამოყენებული [სულავა 1998, გვ. 62, 63, ტაბ. III], კერძოდ, დიადემაზე, გვერგვებზე (კისრის რკალებზე), სამაჯურებზე და ქინძისთავებზე [გოგიბერიძე 1986, გვ. 32; Гогибериძე 2003, ტაბ. XXXII-XXXVI].

ამგვარად დეკორირებული დიადემაები ცნობილია ვანიდან [ლორთქიფანიძე . . . 1972, გვ. 215; ჭყონია 1981, გვ. 11-16; ხოშტარია . . . 1971, გვ. 13]. საკისრე რგოლები

⁹⁷ ორწილადი რკალისებრი ფიბულების შესახებ იხ. აქვე.

ცნობილია: მოდინახედან [ნადირაძე 1975, გვ. 29], შრომის უბნიდან (სსმ ოქროს ფონდი, ინვ. №129-975), ითხვისიდან (სსმ მცირე ექსპედიციების ფონდი №2, ინვ. №26-65:1802), ვანიდან [კაჭარავა 1979, გვ. 25], ახალგორიდან [Смирнов 1934, ტაბ. I], სამადლოდან [Гагошидзе 1981, გვ. 46]. სამაჯურები ცნობილია: შრომისუბნის №2 (სსმ ოქროს ფონდი, ინვ. №125-975:5) და ითხვისის №2 (სსმ მცირე ექსპედიციების ფონდი №2, ინვ. №26-65:1803, 1804) სამარხებიდან; ვანის №3 [Из архива Н. В. Хоштария 1979, სურ. 192] და №9 სამარხებიდან [ლორთქიფანიძე . . . 1972, სურ. 170ა]; წინწყაროს მდიდრული სამარხიდან [დავლიანიძე 1976, ტაბ. XI2]. აღნიშნული სამკაულები დასახელებულ გამოკვლევებზე დაყრდნობით ზოგადად ძვ. წ. V-III სს-ით თარიღდება.

რკალის შემკობა მსხვილი და დისკოსებური მძივების სიმეტრიული მონაცვლეობა-განლაგებით განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანს მცირე და წინა აზიის ქვეყნებისათვის (კვიპროსი, სირია-პალესტინა, იორდანია, დას. სპარსეთი, თურქეთი). ამ დეკორითაა შემკული ე. წ. «მუხლისებრი» (სამკუთხა) რკალიანი ფიბულები, რომლებიც დ. სტრონახის აზრით, სტანდარტული ფორმისა იყო დასავლეთ სპარსეთიდან პალესტინამდე მთელ აქემენიდურ პერიოდში [Stronach 1959, გვ. 188, 193, 194]. ქრონოლოგიის თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ ვანის ოქროს ფიბულები განიხილება იმ სამკაულთან, რომლებიც აქემენიდური ხანის (ძვ. წ. VI-IV სს) ეგვიპტირიზებული ხელოვნების ნიმუშად მიაჩნიათ [ჭყონია 1981, გვ. 40-46].

ჩვენი ფიბულების ქრონოლოგიის დასაზუსტებლად საყურადღებოა ფიჭვნარის 149 სამარხის ფიბულა, რომელიც დიდპალმეტებიან წითელფიფურულ ატიკურ არიბალოსისებრ ლეკითოსთანაა აღმოჩენილი. ანალოგიური იმპორტული კერამიკა ძვ. წ. V ს-ის ბოლო მეოთხედითა და ძვ. წ. IV ს-ის პირველი მეოთხედით თარიღდება [სიხარულიძე 1987, გვ. 86]. ფიჭვნარის №49 სამარხიც ამ ხანით უნდა დათარიღდეს [Кахидзе, Сулава 2005, გვ. 61].

ბრილის სამაროვანზე აღმოჩენილი ვერცხლის ფიბულა, რომელიც სრულიად უცხოდ გამოიყურება ბრილის დანარჩენი ფიბულების ფონზე, ვფიქრობთ აქ მოხვედრილი უნდა იყოს ვანის სახელოსნოდან (შესაძლოა ფიჭვნარის იგივე ტიპის ფიბულებიც ფიჭვნარში ვანიდანვეა მოხვედრილი), სადაც სრულიად ანალოგიური ოქროს ფიბულებია აღმოჩენილი და სახელოსნოს არსებობაც არის დადასტურებული [ჭყონია 1981, გვ. 93].

ვფიქრობთ, III 9 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. V ს-ის ბოლოსა და IV ს-ის დასაწყისს უნდა განეკუთვნებოდეს.

III 9 a 1 ვარიანტის ფიბულის რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალი შემკულია მძივისებრი ან სიგრძეზე მიმართული წერტილ-ხაზოვანი სეგმენტებით. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებია. ფეხი (ბუდე) – გაგანიერებული და ნიჩბისებრია. ნემსსაჭერი პატარა და ენისებური ფორმის.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №469) მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილია ბრილის სამაროვნიდან და თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით. ანალოგიური ფიბულები ჩვენთვის სხვა ადგილიდან უცნობია.

III 9 b ვარიანტის ფიბულების რკალი მძივისებრია ანუ წარმოადგენს დისკოებს შორის მოქცეულ სადა ან სიგრძეზე დაღარული «მძივების» ასხმას. ზოგჯერ რკალი მძივების ასხმის უკანა მხრიდან დაბრტყელებულია. ფეხი (ბუდე) განიერი და ნიჩბისებრია.

III 9 b ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 10 ცალი) ცნობილია ყაზბეგის განძიდან (?) (კატ. №470), ყაზბეგის სამაროვნიდან (კატ. №№471-476), ჩმიდან (კატ. №477), ნიკიტინის ველიდან (კატ. №478), ზაიუკოვოდან (კატ. №479).

კავკასიის გარდა ანალოგიური ფიბულები უცნობია. ისინი თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით.

III 9 c ვარიანტის ფიბულების რკალი მძივისებრია ანუ წარმოადგენს ირგვლივ ღარებს შორის მოქცეული სიგრძეზე დაღარული «მძივების» ასხმას. ფეხი (ბუდე) განიერი და ნიჩბისებრია.

III 9 c ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 4 ცალი) მხოლოდ ყაზბეგის სამაროვნის კულტურული ფენებიდანაა ცნობილი (კატ. №№480-483). თარიღებიან ძვ. წ. V-IV სს-ით.

ანალოგიური ფიბულები სხვაგან არ გვევლინება.

III 9 d ვარიანტის ფიბულების რკალი მძივისებრია ანუ წარმოადგენს სადა, სფერული «მძივების» ასხმას. ფეხი (ბუდე), რომელიც ნაკლულია განიერი და ნიჩბისებრი უნდა ყოფილიყო.

ეს ფიბულა (კატ. №484) ყაზბეგის სამაროვნის კულტურული ფენებიდანაა.

III 9 d ვარიანტის ფიბულებისათვის ევროპის მასალებიდან ერთადერთი ანალოგია გვეგულება. ბოსნია-ჰერცეგოვინის ტერიტორიაზე, მდ. უნას ხეობაში, გოლუბიჩის სამაროვნიდან ცნობილია მძივისებურკალიანი ფიბულა, რომელიც ძვ. წ. 500-360 წწ-ით განსაზღვრულ ფაზაში ექცევა [Marić 1971, გვ. 22, ტაბ. I18].

III 10 _ ირგვლივი ზოლების სეგმენტებით რკალშემკული

III 10 a ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია ერთმანეთისაგან დაშორებული თანაბარი ირგვლივი ღარებისა თუ წრეხაზების ჯგუფებით, რომელთა შორის სივრცე ზოგჯერ სადაა, ზოგჯერ სივრცეზე ან ირიბად დაშტრიხული. ფეხი (ბუდე) – რკალის სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი მომადლოა, ენისებური ფორმის.

III 10 a ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 5 ცალი) ცნობილია ბრილის სამაროვნიდან (კატ. №№485, 486), ყობანიდან (კატ. №№487, 488, 490), ზემო რუთხადან (კატ. №489).

ირგვლივი ღარებითა თუ წრეხაზებით ფიბულის რკალის შემკობა დეკორირების საკმაოდ არქაული ხერხია და ის მთელ ევრაზიულ სოფრცეშაგავრცელებული.

ი. ზუნდვალის მიხედვით, დაშორებული ირგვლივი ხაზებით შემკული ფიბულა ცნობილია რომიდან [Sundwall 1943, გვ. 91, სურ. 101 IIab49].

პ. ფონ ელეს მაზის მიხედვით, ირგვლივი ნაჭდევები, მსუბუქი თუ ღრმა, ძალიან დამახასიათებელი შემკულობაა იტალიის უძველესი რკალისებური ფიბულებისათვის. ხშირად ფიბულები შემკულია სხვადასხვანაირი ორნამენტის სეგმენტებით (გრეხილი, განივი წიწვები) და ირგვლივი ნაჭდევებით [Eles masi 1986, გვ. 19, ტაბ. 7, 8]. ჩვენი მასალებისათვის პარალელურად განსაკუთრებით საინტერესოა ფიბულა ფონტანელა გრაციოლის (ლომბარდია) კრემაციული სამარხიდან და სამი ფიბულა, რომელთა აღმოჩენის ადგილი უცნობია. ყველა ისინი ჩვენს ფიბულებთან შედარებით საკმაოდ არქაულია და ძვ. წ. XI-X სს-ით თარიღდება [Eles masi 1986, გვ. 23, 24, ტაბ. 8156, 157, 160, 161].

ჩვენს ფიბულებთან განსაკუთრებით ახლოა ესტეში აღმოჩენილი რკალდადაბლებული ფიბულების შემკულობა. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ით თარიღდებიან [Eles masi 1986, გვ. 57, ტაბ. 31455, 456, 457, 457A, 458, 459, 460].

ჩვენთვის საინტერესო ორნამენტი სხვა ქვეყნებიდან, სადაც ერთწილადი რკალისებური ფიბულებია გავრცელებული, არ ჩანს.

III 10 a 1 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის მთელი ზედაპირი შემკულია ირგვლივი ღარებით, ერთი შემთხვევის გარდა, როცა რკალის შუა ნაწილში სიგრძივ დაღარული ოთხი «მძივის» ასხმაა. ფეხი (ზუდე) – რკალის სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი მომადლოა, ენისებური ფორმის.

III 10 a 1 ვარიანტის ფიბულები ცნობილია მხოლოდ ბრილიდან (კატ. №№491, 493, 494) და ყობანიდან (კატ. №492).

ბრილში აღმოჩენილი ფიბულის ანალოგი ვერ მოვიძიეთ. ყობანური ფიბულების ანალოგები კი მრავლად მოიპოვება. ამგვარად შემკული ელექტრუმის მცირე ზომის ფიბულა ცნობილია ეფესოდან (იზმირის ოლქი), არტემიდეს ტაძრიდან და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება [Caner 1983, გვ. 160, 161, კატ. 1111; იგივე ფიბულა იხ.: Blinkenberg 1926, გვ. 209, ფიგ. 229].

ანალოგიურად შემკული ფიბულები ქ. ბლინკენბერგს გაერთიანებული აქვს XII – წინა აზიის ტიპებში. ეფესოში აღმოჩენილი ფიბულის გარდა, მას მოტანილი აქვს მიკენში აღმოჩენილი ფიბულა [Blinkenberg 1926, გვ. 209, ფიგ. 228, XII 1a; იგივე ფიბულა იხ.: Montelius 1912, გვ. 158, ფიგ. 361].

ყობანში აღმოჩენილი ფიბულების ანალოგიურადაა შემკული (Ringrillen) რკალისებური ფიბულები, რომელთაც კ. კილიანი გრძელფეხიანი ფიბულების ჯგუფში აერთიანებს. ისინი აღმოჩენილია ფერაიში (თესალია) და ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და VII ს-ის დასაწყისით თარიღდება [Kilain 1975, გვ. 24, 27, 29, ტაბ. 237, 392,93].

ყობანის ფიბულის (კატ. №492) ანალოგიური ფიბულები მრავლადაა ცნობილი იტალიის მასალებიდან. ისინი აღმოჩენილია პოპულონიასა და მონტე დესუერიში [Minto 1921, გვ. 205, სურ. 9a; Orsi 1912, გვ. 384, ტაბ. 1831; Sundwall 1943, გვ. 91, სურ. 96, 103].

ყობანის ფიბულის (კატ. №492) ანალოგიურ ღრმა ირგვლივ ნაჭდევებს პ. ფონ ელეს მაზი «ცრუ გრეხილს» (fasto tortiglione) უწოდებს. ამ ჯგუფიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენთვის ლომბარდიაში (ბისონე პავესე), კრემაციულ სამარხებში

აღმოჩენილი ფიბულები [Marinis 1917-72, ტაბ. 1811, 12; Eles masi 1986, გვ. 19, 20, ტაბ. 6114, 115].

ანალოგიური ფიბულები ცენტრალურ ევროპაშიცაა გავრცელებული. პ. ბეტცლერის თანახმად, ამგვარი ფიბულები დაკავშირებულია დასავლეთბალკანურ-იტალიურ ფორმებთან და ასახავენ მათ ჩრდილოეთით გავრცელებას. ისინი ცნობილია შვეიცარიიდან და ტიროლიდან [Vogt 1949-50, გვ. 226, ტაბ. XXVIII7; Beltc 1913, გვ. 809, 1165; Betzler 1974, გვ. 71-72, ტაბ. 15149, 151]. თვლიან, რომ ამგვარი ფიბულები რკალისებური ფიბულების ადრეულ ჰორიზონტს განეკუთვნებიან. მაგ. ესტე I-ის საფეხურის სამარხებში (ძვ. წ. IX ს) [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 525-28], მაგრამ გვხვდებიან შემდგომაც, მაგ. ბოსნიაში, სადაც ჰალშტატის გვიან ხანას განეკუთვნებიან [Badimsky 1897, გვ. 42, ტაბ. 1925-27].

III 10 a 2 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია ერთმანეთისაგან დაშორებული თანაბარი ირგვლივი ღარებისა თუ წრეხაზების ჯგუფებით, რომელთა შორის სივრცე ზოგჯერ სადაა, ზოგჯერ ჯვარედინად ან ირიბად დაშტრიხული. ფეხი (ბუდე) – ძლიერ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი დაბალია.

III 10 a 2 ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 38 ცალი) ცნობილია შორაპნიდან (კატ. №497) და ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდან: ურუპა (კატ. №№495, 496), თერის ოლქი (კატ. №498), ლუგოვოი (კატ. №№499-501), ჩეჩნეთი (კატ. №502), ვოზდვიჟენსკოე (კატ. №519), მუჟიჩი (კატ. №520), ალდი (კატ. №521), გროზნო (კატ. №№522, 523), შალი (კატ. №525), «სადღაც ჩეჩნეთი» (კატ. №524), ისტი-სუ (კატ. №№526-528), კურენ-ბენოი (კატ. №529).

ანალოგიური ფიბულები კავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენთვის უცნობია. ისინი თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით.

III 10 a 3 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული, მრგვალგანიკვეთიანი ან უკანა მხრიდან დაბრტყელებულია. რკალის ზედაპირი შემკულია ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი ღარებისა თუ წრეხაზების ჯგუფებით, რომელთა შორის სივრცე ამობურცულია. ფეხი (ბუდე) – ძლიერ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი – დაბალი.

III 10 a 3 ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 3 ცალი) მხოლოდ ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაა ცნობილი: ლუგოვოი (კატ. №530), ცა-ვედენო (კატ. №531), შალი (კატ. №532).

ანალოგიური ფიბულები კავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენთვის უცნობია. ისინი თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით.

III 10 a 4 ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია ერთმანეთისაგან დაშორებული თანაბარი ირგვლივი წრეხაზების ჯგუფებით. რკალის თავში, ბოლოში და შუაში მირჩილულია ცხვრის თავის ფიგურები. ფეხი (ბუდე) – ძლიერ გაგანიერებულია.

III 10 a 4 ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია და მისი აღმოჩენის ადგილი უცნობია. მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ კავკასიიდან მომდინარეობს (კატ. №533). ანალოგიური ვერძის თავებია დაძველებული დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულების რკალზე (III 8 c 1 ვარიანტი) ყაზბეგიდან და ყობანიდან (კატ. №№438, 439), რომლებიც ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდებიან. ასეთივე ვერძის თავია დარჩილული ორწილადი ფიბულის რკალზე ე. წ. სამხრეთ ოსეთიდან [Куфтин 1949ა, გვ. 23, ტაბ. I4, სურ. 22; სულავა 2001ა, გვ. 57, ტაბ. I6].

ანალოგიური ფიბულები კავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენთვის უცნობია.

III 10 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბრად შემსხვილებული და მრგვალგანიკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია მიჯრილი თანაბარი ირგვლივი რელიეფური ზოლებით (დახვეული თოკის იმიტაცია) ან რკალის შუაში, რომელიც განიკვეთში მრავალკუთხაა, ჩასმულია გეომეტრიულსახეებიანი სეგმენტი (კატ. №540). ზოგჯერ რკალზე საკიდებია (კატ. №№541, 543). ფეხი (ბუდე) – გაგანიერებულია, ნიჩბისებური. ნემსსაჭერი – დაბალი, მილისებური ფორმის.

III 10 b ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 23 ცალი) მხოლოდ კავკასიის მასალებიდანაა ცნობილი: ყაზბეგის განძიდან (კატ. №№536-538), ქსნის ხეობიდან (კატ. №№540, 541), ახალგორიდან (კატ. №542), ყობანიდან (კატ. №№534, 535), კორცადან (კატ. №539), ჩმიდან (კატ. №543), ლუგოვიიდან (კატ. №544), კურენ-ბენოიდან (კატ. №545), გარდალიდან (კატ. №546), შალიდან (კატ. №547), ყულარიდან (კატ. №548), ბოისი-ირზოდან (კატ. №№549-553), ურუს-მარტანიდან (კატ. №554). ისინი თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით.

ძალზე საინტერესო პარალელია კორცას ფიბულისათვის იალისოსში (როდოსი), ათენას სალოცავში აღმოჩენილი ფიბულა, რომელიც თითქმის 7 სმ-ის სიდიდისაა. ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით, ეს ფიბულა გაერთიანებულია XII აღმოსავლურ ფიბულათა ტიპებში (ე. ბლინკენბერგის მიხედვით – მცირეაზიული ტიპები),

აღმოსავლურბერძნულ ფორმებში (ტიპი XII Be). ამ როდოსული ფიბულის, რომელიც ზუსტი ასლია კორცას ფიბულისა, დათარიღება ნაშრომში მოცემული არაა, მაგრამ ის განხილულია იმ ჯგუფში, რომელსაც მიაკუთვნებენ აღმოსავლურბერძნულ ფორმებს (ტიპი XII Be) [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 133, ტაბ. 551720]. თუმცა, ის აღნიშნული ტიპის ფიბულების ფონზე სრულიად უცხოდ გამოიყურება.

III 10 b ვარიანტის ფიბულები კავკასიური მოვლენაა.

III 11 _ დაკეჭნილზურგიანი რკალით

III 11 ქვეტიპის ფიბულის რკალის ღერო წვრილი და მრგვალგანივკვეთიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია ღრმა ნაჭდევებით («დაკეჭნილია»). ფეხი (ბუდე) _ რკალის სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი _ პატარა და მომრგვალებულია.

III 11 ქვეტიპის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ერთია ცნობილი, თლიას სამაროვნის №308 სამარხიდან (კატ. 1555), რომელსაც ბ. ტეხოვი ძვ. წ. X ს-ის ბოლოსა და IX ს-ეს მიაკუთვნებს [Техов 1981, გვ. 22]. ჩვენი აზრით, ეს სამარხი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს [სულავა 2000ა, გვ. 39, 40, ტაბ. I20].

ანალოგიური ფიბულები სხვა ქვეყნების მასალებიდან უცნობია.

ყაზბეგის განძის რკალზე ბურცობებიან ფიბულებთან დაკავშირებით ი. ზუნდვალი პარალელს ავლებდა ლუჩიას ფიბულებთან [Sundwall 1943, გვ. 106, B II a i], რომელთაც ღრმა ღარებით «დაკეჭნილი» ზურგი და განიერი სამკუთხა ფეხი აქვთ. ვფიქრობთ, ლუჩიას ტიპის ფიბულები რკალის მიხედვით უფრო მეტ მსგავსებას ჩვენს III 11 ქვეტიპის ფიბულებთან ამჟღავნებს. ამ ქვეტიპის ფიბულები ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულითა და VI ს-ით თარიღდებიან [Sundwall 1943, გვ. 106].

III 12 _ გრებილრკალიანი

III 12 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო თანაბარია ან სუსტად შემსხვილებული. ფეხი (ბუდე) _ რკალის სიმეტრიული ან ოდნავ გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი _ პატარა და მომრგვალებულია.

III 12 a ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) აღმოჩენილია ფიჭვნარის კოლხურ სამაროვანზე (კატ. №556), სამთავროსა (კატ. №557) და ბრილის სამაროვანზე (კატ. №№558-561), ვედიდკარში (კატ. №№562-576), ოშაკანში (კატ. №580).

ევრაზიული სივრცის რკალისებური ფიბულებიდან გრეხილრკალიანი ფიბულები ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ტიპია, მაგრამ როგორც აღვნიშნეთ, უახლოეს გამოკვლევებზე დაყრდნობით ირკვევა, რომ არც ერთი ტიპის გრეხილრკალიანი ფიბულა არ ყოფილა დამახასიათებელი მცირე და წინა აზიის ქვეყნებისათვის (იხ.: აქვე, I 3 ქვეტიპი).

III 12 a ვარიანტის ფიბულები ჩვენი კლასიფიკაციის მიხედვით I 3 ქვეტიპის ფიბულებთან ერთად ცნობილია ქრ. ბლინკენბერგის სუბმიკენური ტიპიდან [Blinkenberg, Typ XII]. მაღალრკალიანი ფიბულა (ჩვენი III 13 a ვარიანტი) აღმოჩენილია კრეტაზე – ფესტოსში [Blinkenberg, ფიგ. 39 (II 7 a); Sapouna-Sakellarakis 1976, გვ. 50, ტაბ. 6194], ვროკასტროში [Blinkenberg 1926, გვ. 65, II 7 b, II 16 a (ფიგ. 55)]⁹⁸, კავოუსიში [Blinkenberg 1926, ფიგ. 42, (II 9 a); Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7203], ფორტეტსაში, კამერიან სამარხში, რომელიც არქაული ხანის შემდგომ მასალას ქონდა დარღვეული. დათარიღებულია პროტოგეომეტრიული ხანით [Brock 1957, გვ. 29, 1263a; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7198, 199]; ფიბულა მაღალი, გრეხილი რკალით ცნობილია სკლავოიდან, სავარაუდოდ ფარმაკოკეფალოს ნეკროპოლიდან [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7201]; ფიბულა, ძლიერ დეფორმირებული გრეხილი რკალით აღმოჩენილია ეგინაზე, სავარაუდოდ აპოლონის სამლოცველოში [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 50, ტაბ. 7207].

ბუდის მოყვანილობით, ჩვენს ფიბულებთან განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს თერაზე აღმოჩენილი ფიბულა, რომელსაც სხვა, მრავალრიცხოვან თანმხლებ მასალასთან ერთად ახლავს 17 ფიბულა. სამარხს ათარიღებს გეომეტრიული ხანისა და ადრეორიენტალიზირებული სტილის კერამიკა [Blinkenberg 1926, გვ. 66, ფიგ. 41, (II 8 a); Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 37, 38, 50, ტაბ. 7210].

კარგად დათარიღებული სუბმიკენური ფიბულები ცნობილია ატიკიდან, კერამეიკოსის სამარხიდან [Müller-Karpe 1962, გვ. 85, 86, 87, სურ. 37,9, 48, 58,10,13,17]. ისინი

⁹⁸ ქრ. ბლინკენბერგის ნაშრომში ფიგ. 55 (II 16 a)-ზე გამოსახული ფიბულა ასიმეტრიული მოყვანილობისაა. ე. საპუნა-საკელარაკის ნაშრომში კი იგივე ფიბულას მომრგვალებული რკალი აქვს [Sapouna-Sakellarakis 1978, ტაბ. 6195b]. იხ. ქვემოთ, I 3.

თანაარსებობენ ასიმეტრიულრკალიან და ფოთლისებურრკალიან ხემისებურ ფიბულებთან, ძვ. წ. XI-IX სს-ში [Müller-Karpe 1962, სურ. 332, 3, 4, 5, 6,].

გრეხილი რკალი გვხვდება თესალიურ (ფერაის სალოცავი) ფიბულებშიც, რომლებიც ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VII ს-ის ადრეული ხანით თარიღდება. მათი ანალოგები ცნობილია კნოსოსიდან და დელფოსიდან. ისინი აღმოჩენილია ძვ. წ. VII-VI სს-ის კერამიკასთან ერთად [Blinkenberg 1926, ტიპი VI4a, VI5a; Kilian 1975, გვ. 23, ტაბ. 115, 16, 17].

ჩვენი III 12 a ვარიანტის მსგავსი გრეხილრკალიანი ფიბულა ცნობილია აშმოლის მუზეუმიდან და თებეშია აღმოჩენილი [Blinkenberg 1926, გვ. 66, ფიგ. 40 (II 7f)]. გრეხილრკალიანი ფიბულები ქრ. ბლინკენბერგის ნაშრომის ე. წ. შუალედურ (III ტიპი) ტიპებშიც არის. ისინი ცნობილია ათენიდან, არგოსის ჰერაიონიდან, ლუსოიდან (არკადია), ბეოტიიდან [Blinkenberg 1926, გვ. 79, 80, ფიგ. 66(III 1a), 67(III 2a), 68(III 3a), 69(III 3c)]. გრეხილრკალიანი ფიბულები, რომლებიც ეგინაზეა აღმოჩენილი, მისსივე კლასიფიკაციის წინააზიურ ტიპებშიცაა (ტიპი XII) [Blinkenberg 1926, გვ. 210, ფიგ. 231(XI 1g)].G

გრეხილრკალიანი ფიბულა მაღალი თაღით, ბულგარეთის ძეგლებიდან ცნობილია პაველსკოდან, ქვის სამარხიდან ხის გადახურვით [Mikov 1940-41, გვ. 26, სურ. 2t]. ფიბულა ბულგარულ სპეციალურ ლიტერატურაში თარიღდებოდა ძვ. წ. VIII-VII სს-ით, მაგრამ ანალოგიებზე დაყრდნობით, რომლებიც დ. გერგოვას გავლებული აქვს ქრ. ბლინკენბერგის სუბმიკენური ტიპის ფიბულებთან, კერამიკოსის ¹108 სამარხის ფიბულასთან, ვერგინას (მაკედონია) ფიბულასთან, მკვლევარს შესაძლებლად მიაჩნია მისი ადრერკინის ხანის I პერიოდით დათარიღება (ძვ. წ. XII-IX სს) [Blinkenberg 1926, გვ. 58, 65, II 7a, II 7f, II 8a; Snodgrass 1971, გვ. 225, სურ. 80; Radt 1974, ტაბ. 3818-20; Gergowa 1987, გვ. 20, ტაბ. I4].

ბულგარეთის მასალებიდან გრეხილი რკალით შემკულია ძვ. წ. VII ს-ით დათარიღებული ორზამბარიანი ფიბულებიც [Gergowa 1987, გვ. 40, კატ. №№114-121]. ამავე ტიპის ფიბულებითაა წარმოდგენილი ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისითა და ძვ. წ. V ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებული რუმინეთის გრეხილრკალიანი ფიბულებიც [Bader 1983, გვ. 77].

იუგოსლავიის ტერიტორიიდან გრეხილრკალიანი ფიბულა ცნობილია გლაზინაცის კულტურის III C ფაზიდან (გვიანი ბრინჯაოს ფინალური საფეხური, ძვ. წ. 1000-800

წწ.). სწორედ ამ ფიბულიდან იწყება მაღალრკალიანი, სამკუთხა მაღალფეხიანი, დიდზამბარიანი ფიბულების არსებობა ამ რეგიონში [Arheološki leksikon . . . 1988, გვ. 76; Praistorija . . . 1983, სურ. 2914; Benac, Čovič 1956, გვ. 75, 76].

მაღალთაღიანი გრეხილრკალიანი ფიბულა ცნობილია სლოვენიიდან (Brinjevi qori), ურნათა ველის ხანის სამაროვნიდან [Panič 1988-1989, გვ. 200, ტაბ. 15].

მაღალრკალიანი ფიბულა გრეხილი რკალით ცნობილია დალმაციიდან (Gradine Otišiču-სთან), თარიღდება ძვ. წ. IX-VIII სს-ით. ამგვარი ფიბულა აღმოჩენილი ყოფილა Lišnjaka kod Drniša-სთან [Čovič 1970, გვ. 76, სურ. 5].

გრეხილრკალიანი ფიბულები მაღალი თაღით ცნობილია ალბანეთიდანაც (Perlat), სადაც მათ ძვ. წ. XI-X სს-ით ათარიღებენ [Bodinaku 1984, გვ. 56, ტაბ. I6,7].

ანალოგიური ფიბულები ცნობილია ვერგინას სამაროვნიდანაც (მაკედონია), რომელიც შესწავლილ და გამოქვეყნებულ იქნა მ. ანდრონიკოსისა და პ. პეტსასის მიერ. ვერგინაში გამოვლინდა სამარხები, რომლებიც მხოლოდ ადრერკინის ხანას ეკუთვნიან; სამარხები, რომლებიც მეორედაც იყვნენ გამოყენებული ელინისტურ ხანაში და საკუთრივ ელინისტური ხანის სამარხები. უძველესი აღმოჩენები ეკუთვნის ძვ. წ. XI ს-ეს C ყორღანიდან და ძვ. წ. VII ს-ეს I ყორღანიდან. მ. ანდრონიკოსმა აღმოაჩინა 23 ბრინჯაოს და 2 რკინის ფიბულა. ვერგინას ფიბულები 4 სახეობით იყო წარმოდგენილი: 1. დისკოსებური შემსხვილებებით; 2. გრახილრკალიანი; 3. მარტივი რკალისებური; 4. ბრტყელფირფიტის რკალით. მისი აზრით, დროის თვალსაზრისით, ვერგინაში ფიბულების შემოსვლა უნდა მომხდარიყო სამხრეთ საბერძნეთში მათი გაჩენის შემდეგ, და ალბათ, პირდაპირი გზით – იტალიით და ადრიატიკით. ვერგინას გრეხილრკალიანი ფიბულები თარიღდება ძვ. წ. X ს-ის ბოლოთი და ძვ. წ. IX ს-ის დასაწყისით [Radt 1974, გვ. 98, 125, 140-144, ტაბ. 3818, 19, 20].

გრეხილრკალიანი ფიბულები ცნობილია ნინიდან (ილირია), პროზორიდან, ლიკადან და დას. ხორვატიიდან. ისინი ადრეულ რკალისებურ ფიბულებზე (ძვ. წ. XI-X სს) ახალგაზრდა უნდა იყვნენ [Batovič 1965, გვ. 55, ტაბ. 5, სურ. 116; Sundwall 1955, გვ. 10, სურ. 1].

ცენტრალური იუგოსლავიის მასალებიდან გრეხილრკალიანი ფიბულები არის ორშლექიფიანი ფიბულების ჯგუფიდან. მათი არსებობა ძირითადად ძვ. წ. VII ს-ზე ვრცელდება [Vasič 1999, გვ. 51, 52, ტაბ. 27 და სხვ.].

ამგვარი ფიბულები ცნობილია სამხრ. გერმანიის, ავსტრიის და შვეიცარიის რეგიონიდანაც. ისინი აღმოჩენილია: ესტავაიერ-ლე-ლაკში, ცუგში, ტესინის კანტონში (კლარო, ასკონა), ალბულას რ-ნში. იტალიაში აღმოჩენილ ანალოგებზე დაყრდნობით ისინი ძვ. წ. XII-X სს-ით თარიღდება [Betzler 1974, გვ. 65-67, ტაბ. 14135-141].

იტალიის ძეგლებიდან ამგვარი ფიბულები ცნობილია: კავედინედან (?), ვადენადან, მონკუკოდან, კაპრიანადან, ანგარანოდან, გაცო ვერონეზედან, ფრატესინადან, ვალდი ვიკოდან, გარდადან, ბისონე პავეზედან, კა მორტადან, ბიანდრონოდან. ისინი თარიღდება ძვ. წ. XI ს-ის ბოლოთი [Eles Masi 1986, გვ. 14-18, ტაბ. 368, 471-75, 75a, 76, 78-85, ტაბ. 586-102].

ი. ზუნდვალდი გრეხილრკალიანი ფიბულებს რკალისებური ფიბულების ჯგუფში (B IIa) აერთიანებს. ისინი ზემოთ დასახელებული ძეგლების გარდა გვხვდება: ბისმანტოვაში, პრიმიტიულ ურნასამარხში; კავერნა დი პერტოზაში, ტიმარიში, პიანელოში, ტერნიში, სიცილიაზე პანტალიჩაში, ესტეში, მოლინო დელა ბადიაში, ჩუიზიში, პოპულონიაში, პიედილუკოში, ტარკვინიაში, ამენოში, ბოლონიაში, ვერუჩიოში [Sundwall 1943, გვ. 7879, 89, 90, სურ. 72-76, 92].

ამგვარად, მაღალთადიანი გრეხილრკალიანი ფიბულები, როგორც მასალის მიმოხილვისას გამოჩნდა, ერთ-ერთი ყველაზე ძველი სახეობაა. ჯერჯერობით მათი უძველესი ეგზემპლარები საბერძნეთისა და იტალიის ძეგლებიდანაა ცნობილი.

იტალიელი არქეოლოგის ჩიერიჩის აზრით, გრეხილრკალიანი ფიბულა, შესაძლოა გრეხილდეროიანი საკინძის მოხვევითაც წარმოშობილიყო [Blinkenberg 1926, გვ. 40, ფიგ. 5].

ჩვენი III 12 a ვარიანტის ფიბულები კავკასიაში ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ.

III 12 b ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბარი, შემსხვილებული და გრეხილია. ფეხი (ბუდე) – მნიშვნეწლოვნად გაგანიერებული. ნემსსაჭერი მომრგვალებული.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 33 ცალი) აღმოჩენილია: წითელი შუქურას №64 ორმოსამარხში (კატ. №581), ბრილში (კატ. №№582-587), ყაზბეგში (კატ. №589), ყობანში (კატ. №№590-592, 601-603), რუთხაში (კატ. №593), ზემო რუთხაში (კატ. №№594, 595, 598, 599), კუმბულთაში (კატ. №597), ვედენოში (კატ. №600), სოჭში (კატ.

№604), გიჟგიდში (კატ. №605-607), ძინაგაში (კატ. №№608, 609), ლუგოვიში (კატ. №610), ტალიკში (კატ. №611), ურცეკას სამაროვანზე (კატ. №612).

III 12 b ვარიანტის ფიბულები ზოგადად ძვ. წ. VIII-IV სს-ით თარიღდება. ტიპოლოგიური ნიშნების მიხედვით ისინი კავკასიის საკუთრებაა.

III 12 c ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო თანაბარი და შემსხვილებულია. გრეხილია მხოლოდ რკალის თავში, ბოლოში და შუაში. რკალის დანარჩენი ნაწილი მრგვალგანიკვეთიანი და სადაა. ფეხი (ბუდე) – ნიჩბისებურად გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი – აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი კავკასიის მასალებიდან, სავარაუდოდ ყაზბეგის სამაროვნიდან (კატ. №613).

ფიბულები ამგვარად შემკული რკალით მხოლოდ იტალიის მასალებიდანაა ცნობილი. ისინი ზოგადად ძვ. წ. XI-X სს-ს განეკუთვნებიან [Eles Masi 1986, გვ. 20, ტაბ. 6120]. თუ ჩვენი ფიბულა მართლაც ყაზბეგის მასალებიდან მომდინარეობს, მაშინ მას ვერანაირად ვერ დავუკავშირებთ იტალიურ ფიბულებს და მითუმეტეს მათი მიხედვით ვერ დავათარილებთ. ჩვენი ფიბულა უფრო ყაზბეგის ძეგლების თანადროული უნდა იყოს. ამაზე მიგვითითებს მისი განიერი, ნიჩბისებური ბუდეც, რომელიც კავკასიის მთიანეთის ძვ. წ. VI-IV სს-ის ფიბულებისთვისაა დამახასიათებელი.

III 13 – ფირფიტისებრრკალიანი

III 13 a ვარიანტის ფიბულის რკალი ფირფიტისებრია, ოვალური ფორმის, რომლის ზედაპირიც კიდევსა და დიაგონალზე შემკულია წერტილოვანი ორნამენტით. რკალის მონაკვეთი ზამბარის მხარეს ოთხკუთხაგანიკვეთიანია. ფეხი (ბუდე) – აკლია (კატ. №614).

ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია ცნობილი გუადიხუს სამაროვნის №3 სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდება [Трапш 1969, გვ. 21-24, 71-73]. ამ სამარხს გ. ლორთქიფანიძე ძვ. წ. VII-VI სს-ით ათარიღებს, ხოლო გ. კვირკველია ძვ. წ. VI-IV სს-ით [Лордкипаниძე 1978, გვ. 55, 56; Квирквелия 1981, გვ. 7]. ანალოგიური ფიბულა კავკასიის მასალებიდან უცნობია.

გუადიხუს სამაროვნის ფიბულას ძალიან წააგავს იტალიაში, ვილანოვას ხანის (ძვ. წ. IX ს.) სან ვიტალეს სამაროვნის №17 სამარხის ფიბულა. მასაც აქვს ოვალური ფირფიტისებრი რკალი, რომელიც კიდებებსა და სიგრძეზე შემკულია წერტილოვანი ორნამენტით. ჩვენი ფიბულისაგან განსხვავებით, მას ორმაგი ზამბარა და დაბალი, ნახევარწრისებური ფორმის ფეხი (ბუდე) აქვს [Pincelli, MorigiGovi, 1975, გვ. 571, ფიგ. 764]. ზუსტად ამგვარად შემკული რკალი აქვს სერპანტინისებურ ორზამბარიან ფიბულას ტერა დი ლავოროდან [Montelius 1895, გვ. VI, ტაბ. XIV, ფიგ. 196; Sundwall 1943, გვ. 144, სურ. 214; Åberg 1930, გვ. 31, 78].

ოვალურფირფიტისებრი რკალი აქვთ ქრ. ბლინკენბერგის IX ტიპის ე. წ. ბეოტიურ ფიბულებს, რომელთა კედლებიც პუნსონით გამოყვანილი წერტილებით, ხოლო შუა ნაწილი გორგონას გამოსახულებითაა შემკული [Blinkenberg 1926, გვ. 193, ფიგ. 214, 215, 216].

III 13 b ვარიანტის ფიბულის რკალი, ფირფიტისებრია, ოვალური ფორმის, რომლის ზედაპირიც კიდებებზე შემკულია თევზიფხური სახით. რკალის მონაკვეთი ზამბარის მხარეს ოთხკუთხაგანივკვეთიანია. ფეხი (ბუდე) – აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულა (კატ. №615) ერთი ცალია ცნობილი გუადიხუს №24(71) სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VI-IV სს-ს განეკუთვნება. ის III 13 b ვარიანტის ფიბულისაგან მხოლოდ შემკულობით განსხვავდება. ანალოგიური ფიბულა კავკასიის მასალებიდან უცნობია.

III 13 b 1 ვარიანტის ფიბულების რკალი ფირფიტისებრი და ოვალური ფორმისაა, ვერტიკალურად მდგომი. მისი ზედაპირი სადაა, ხოლო კიდებები შემკულია ირიბი ნაჭდევებით ან შუა ნაწილში გატიხრულია ხაზით, რომლის აქეთ-იქით ტეხილი ხაზებით შედგენილია სამკუთხედები. ფეხი (ბუდე) – აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულა 3 ცალია ცნობილი: კავკასია (კატ. №616), ორიც დაღესტნიდან (კატ. №617, 618). მათი ქრონოლოგია ძვ. წ. I ათასწ. შუა ხანებით განისაზღვრება. ანალოგიური ფიბულები კავკასიის სხვა მასალებიდან უცნობია. პარალელები არც სხვაგან მოეძებნებათ.

III 13 c ვარიანტის ფიბულების რკალი ფირფიტისებრი და წაგრძელებული ოვალის ფორმისაა, რომლის ზედაპირიც სადაა ან კიდებებზე შემკულია გადაბმული ტეხილი ხაზებით, ხოლო დიაგონალზე – ხაზით. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულებიდან ერთი (კატ. №619) მომდინარეობს წითელი შუქურას №3 ორმოსამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. V ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება; მეორეს (კატ. №620) აღმოჩენის ადგილი უცნობია. კავკასიაში ანალოგიური ფიბულები სხვაგან უცნობია.

III 13 c ვარიანტის ფიბულის მსგავსია იტალიის ძეგლებიდან გარგანოს ერთწილადი რკალისებური ფიბულა, რომლის წაგრძელებული ოვალური ფორმის ფირფიტის კიდეები შემკულია ტეხილი ხაზებით შექმნილი სამკუთხედებით. ო. მონტელიუსი ამ ფიბულას ბრინჯაოს ხანის III პერიოდს მიაკუთვნებს [Montelius 1895, გვ. IV, ტაბ. V, ფიგ. 42]. ამგვარად შემკული ფირფიტისებრრკალიანი ფიბულა დათარიღებული ძვ. წ. X-VIII სს-ით, ცნობილია კარაკუპადანაც [Savignoni, Mengarelli 1903, გვ. 310, ფიგ. 24; Sundwall 1943, გვ. 120, CII a10].

აფხაზეთში აღმოჩენილი III 13 c ვარიანტის ამ ორი ფიბულის მსგავსია, ზემოთ ნახსენები, ვილანოვას ხანის სან ვიტალეს სამაროვნის №A სამარხის ფიბულა, რომელსაც უფრო განიერი ფირფიტისებრი რკალი აქვს, მაგრამ მისი კიდეებიც შემკულია გადაბმული ტეხილი ხაზებით შექმნილი სამკუთხედებით, რომლებიც ამ იტალიური ფიბულის შემთხვევაში, დაშტრიხულია. როგორც მედიტერანული სამყაროს უმეტესი ფიბულებისთვისაა დამახასიათებელი, სან ვიტალეს ფიბულასაც ორმაგი ზამზარა და იტალიური ფიბულებისათვის დამახასიათებელი ნახევარწრის ფორმის ბუდე აქვს [Pincelli, Morigi Govi, 1975, გვ. 571, ფიგ. 765].

ამგვარი რკალის მქონე ფიბულა ცნობილია ალბანეთიდანაც (Perlat). ოლონდ, უფრო ადრეული ხანისა, ძვ. წ. XI-X სს-ის., რაზედაც მეტყველებს გაგანიერებული ნახევარწრიული ბუდე და რკალის ნაწილზე განივწიწვისებური ორნამენტი [Bodinaku 1984, გვ. 56, ტაბ. II3].

III 13 d ვარიანტის ფიბულების რკალი ფირფიტისებრი და რომბული ფორმისაა. კიდეებზე შემკულია ირიბი ნაჭდევებით. ფირფიტა სიგრძეზე გატიხრულია თევზიფხური ორნამენტის ზოლით, რომლის აქეთ-იქით განლაგებულია სამ-სამი წრე. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 13 ცალი) ცნობილია: წითელი შუქურას №№12, 19, 103 სამარხებიდან (კატ. №№621, 622, 626), ააფსტადან (№623), ეჟნეპლიდან (კატ. №624), იაშთხვას №1 სამარხიდან (კატ. №№627, 628), სოხუმის მთის №№1, 2 სამარხებიდან (კატ. №№629, 630), გუადიხუს №25 სამარხიდან (კატ. №633).

ამ ვარიანტის ფიბულები კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ აფხაზეთისთვისაა დამახასიათებელი.

ამგვარად რკალშემკული, ოღონდ ორწილადი ფიბულები ცნობილია პუშტი-ქუდან (ლურისტანი), სადაც ისინი რკინის ხანის III A პერიოდს მიეკუთვნებიან და თარიღდებიან ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და ძვ. წ. VII-VI სს-ის ჩათვლით [Vanden Berghe 1978, გვ. 49, 60, 61, 67, ფიგ. 1116-19].

აფხაზეთში, სამარხეულ კომპლექსებში (წითელი შუქურა, გუადიხუ) აღმოჩენილი ეს ფიბულები, მ. თრაფშის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VI სს-ით [Трапш 1969, გვ. 41, 97, 148]. ძვ. წ. VI და V-IV სს-ით თარიღდება სოხუმის მთისა და იაშთხვის სამარხეულ კომპლექსებში გამოვლენილი ამგვარი ფიბულები [კალანდაძე 1954, გვ. 54, 55; კვიციანი 1978, გვ. 75, 76].

ვფიქრობთ, ამ ტიპის ფიბულების არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა შემოისაზღვროს. ამგვარი დათარიღების საფუძველს გვადლევს ოთხსპირალიანი ბალთები იაშთხვას სამაროვნიდან, რომელსაც პარალელები ლუგოვოს (ჩეჩნეთი) სამაროვანზე ეძებნება და ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება და აგრეთვე ბურთულებიანი სამაჯურები. ანალოგიური, თუმცა, რამდენადმე განსხვავებული სამაჯურები ცნობილია ბომბორის განძიდან და აზგარხუკიდან [Крупнов 1960, გვ. 79, ტაბ. II3, XXI1; Куфтин 1949, გვ. 240, 241, ნახ. 54; კვიციანი 1978, გვ. 77, ტაბ. 2958]. სამაჯურებისა და ბალთების შემკობა ბურთულისებრი შვერილებით, დამახასიათებელი ყოფილა ბოსნია-ჰერცეგოვინაში ე. წ. შუადალმატინური კულტურული ჯგუფის IV ფაზისათვის, რომელიც ძვ. წ. 550-375 წწ. თარიღდება [Arheološki leksikon . . . 1988, გვ. 164, 165, ტაბ. 4626]. გვიანი რკინის ხანით (ძვ. წ. VI-IV სს.) თარიღდება სამაჯური დონია დილინადან, რომელიც შემკულია ბურთულისებრი თუ ლურსმნისებური შვერილებით არამარტო კიდეებზე, არამედ შუა ნაწილშიც [Arheološki leksikon . . . 1988, ტაბ. 88]. ბურთულების რიგებით შემკული სამაჯურები ცნობილია სერჟენ-იურტის სამაროვნიდან, სოფ. შალიდან, ზანდაკის სამაროვნიდან [Козенкова 1982, გვ. 47, ტაბ. XXVII12,13]. ვ. კოზენკოვა თვლის, რომ აღნიშნული სამაჯურები ძვ. წ. VIII ს-ში და უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო ხმარებაში. ის არ ეთანხმება ვ. ვინოგრადოვს, სოფ. მაირტუპთან აღმოჩენილი ამგვარი სამაჯურების ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებაში და მათ უფრო ადრეულად მიიჩნევს [Виноградов 1979, გვ. 118, 119; Козенкова 1982, გვ. 47, სქ.

103]. კავკასიის მასალების მიხედვით, III 13 d ვარიანტის ფიბულების ქრონოლოგია ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა განისაზღვროს.

III 13 e ვარიანტის ფიბულების რკალი ფირფიტისებრია, ოვალური ფორმის. ფირფიტა სიგრძეზე გატიხრულია თევზიფხური ორნამენტით. ფეხი (ბუდე) აკლია.

ამ ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ექნეპლიდან (კატ. 1634). ანალოგიური ფიბულები კავკასიისათვის უცნობია.

შორეულ პარალელად შეიძლება გამოვიყენოთ ალბანეთში (Perlat), ძვ. წ. XI-X სს-ით დათარიღებული ძეგლიდან მომდინარე ფიბულა, რომლის რკალიც ფირფიტისებური ზურგის აქეთ-იქით შემკულია განივი წიწვისებური ორნამენტით. ფიბულას ბუდე აკლია, მაგრამ სავარაუდოდ, ის უნდა ყოფილიყო ნახევარწრისებური ანუ ისეთივე ფორმის, როგორც დამახასიათებელი იყო ამ ტიპისა და ამ ხანის ჩრდ. იტალია-ბალკანეთის სივრცეში გავრცელებული ფიბულებისათვის [Bodinaku 1984, გვ. 56, ტაბ. II4].

III 13 f ვარიანტის ფიბულების რკალი ფირფიტისებრია, ოვალური ფორმის, შუაში ოვალური «მინდვრით», კიდეებზე ირიბი ნაჭდევებით. ზოგჯერ ამ ნაჭდევებსა და ოვალურ «მინდვრს» შორის მოთავსებულია თითო ან რამდენიმე წრე. ფეხი (ბუდე) – სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი – პატარა, ენისებური.

ამ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 12 ცალი) მხოლოდ აფხაზეთის ტერიტორიიდანაა ცნობილი: გუდაუთა (კატ. №635), წითელი შუქურა №4 სამარხი (კატ. №636), გუადიხუს სამაროვნის №№6, 10, 11, 12, 25, 26, სამარხები (კატ. №№637-644), აბგარხუკი (კატ. №645).

ანალოგიური ფიბულები კავკასიაში არ გვხვდება. ისინი ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდებიან.

III 13 g ვარიანტის ფიბულების რკალის ღერო ბრტყელი და სამკუთხაა. მისი «მინდვრი» შემკულია შუა ნაწილში ჯვარედინი ნაჭდევების რიგით, ხოლო კიდეებზე წრეების ორ-ორი რიგით. ფეხი (ბუდე) – ვიწროა. ნემსსაჭერი – მომრგვალებული. ზამბარა და ნემსი აკლია.

ფიბულა აღმოჩენილია მუხურჩაში (კატ. №646).

ანალოგიური ფიბულები არსად გვეგულება.

III 14 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო მრგვალგანივკვეთიანია. მსხვილი ღერო დაფარულია «ეკლისმაგვარი» შვერილებით. ფეხი (ბუდე) დანემსსაჭერი აკლია.

ფიბულა (კატ. №647) აღმოჩენილია გუადიხუს №3 კრემაციულ სამარხში და თანმხლები ინვენტარის მიხედვით (შავლაკიანი კანთაროსი, ბრინჯაოს საბეჭდავი ბეჭედი) ძვ. წ. V-II სს-ით თარიღდება. ანალოგიური საბეჭდავი ბეჭედები ძვ. წ. IV-III სს-ით თარიღდება [ლორთქიფანიძე 1975, გვ. 48]. ამ სამარხისთვის ჩვენც ამ თარიღს ვიზიარებთ.

ანალოგიური ფიბულა კავკასიის მასალებიდან უცნობია.

ამ ფიბულებისათვის საინტერესო პარალელედ შეიძლება მოვიტანოთ ფიბულა ვაჩეს სამაროვნიდან (ლუბლიანასთან), მისი IIa საფეხურის (ძვ. წ. 600-450 წწ.) ინჰუმაციური სამარხიდან. ფიბულას რკალზე წამოცმული აქვს ზუსტად გუადიხუს ფიბულის მსგავსი «ეკლისმაგვარი შვერილებიანი» მინის «ზურგი» [Stare 1955, ტაბ. XXX1,2]. ანალოგიური ფიბულა აღმოჩენილია ისევ იუგოსლავიაში, ლიბნას №5 სამარხში (ძვ. წ. 600-550 წწ.) [Knez 1968, გვ. 261, ტაბ. 43].

III 15 – რკალზე ლურსმნისებრი შვერილებით

III 15 ქვეტიპის ფიბულის რკალი მრგვალგანივკვეთიანი და შემსხვილებულია. რკალის ცენტრალურ ნაწილში ლურსმნისებრი შვერილებით. რკალის შემსხვილებული ნაწილი დანარჩენი რკალისაგან გამოყოფილია ღრმა ნაჭდევებით. ბუდე (ფეხი), რომლის მხოლოდ ნაწილია შემორჩენილი, მაღალი და განიერი უნდა ყოფილიყო.

ამ ქვეტიპის ფიბულა შემთხვევითაა აღმოჩენილი ეჟნეპლიში (კატ. №648).

ანალოგიური ფიბულები უცნობია როგორც კავკასიის, ისე სხვა რეგიონების მასალებიდანაც.

შემკულობის მთავარი ნიშნის – ლურსმნისებრი შვერილების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ეს დეკორი („Nagelartigewölbung“) გავრცელებული იყო ეგეოსურ და სამხრეთევროპულ მასალებში ძვ. წ. VI-IV სს-ში [იხ. აქვე].

მაღალი ფეხის მიხედვით ფიბულა აშკარად ეგეოსური სამყაროს მაღალფეხიანი ფიბულების გავლენას უნდა განიცდიდეს. მაგ. ფიბულას ვროკასტროდან (კრეტა),

შემსხვილებული ზურგი და მისგან ასტრაგალებით გამოყოფილი მაღალი ფეხი აქვს [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 69, ტაბ. 19604].

III 16 _ რკალზე ვერძის თავის პროტომებით

III 16 ქვეტიპის ფიბულის რკალის ღერო ზურგზე ამოჭრილია ოვალურად; რკალის კიდები შემკულია ირიბი ღრმა ნაჭდევებით. რკალის თავსა და ბოლოში ცხვრის თავის ფიგურებია. ფეხი (ბუდე) _ განიერია, გარეთა ზედა მხარე მოკუთხული. ნემსსაჭერი _ მომრგვალებული, დაბალი.

ამ ქვეტიპის ფიბულა შემთხვევით აღმოჩნდა მიცარში (კატ. №649).

ანალოგიური ფიბულა ჩვენთვის უცნობია კავკასიისა თუ სხვა რეგიონების მასალებიდან.

ბ. კუფტინს ქონდა მცდელობა ამ ფიბულებისთვის პარალელები მოეძებნა ტ. არნეზე დაყრდნობით ლურისტანის, სირიის, მესოპოტამიის, ეგვიპტის რკალმოჭრილ (თუ რკალგაყოფილ) ფიბულებში, რომლებსაც ტ. არნე კვიპროსიდან იმპორტულად თვლიდა [Arne 1934, გვ. 277-280, ფიგ. 3a,b]. მაგრამ თვით ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ეს ფიბულები მკვეთრად განსხვავდებიან ჩვენი ფიბულისაგან როგორც კონსტრუქციულად (ზამბარის მოყვანილობა, ბუდის ფორმა _ ნ. ს.), ასევე რკალის მოყვანილობით [Куфтин 1949, გვ. 243].

ვერძის თავებით ბრინჯაოს ნივთების შემკობა დამახასიათებელია კავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ბრინჯაოს ნაწარმისათვის. ამავე რეგიონიდან, ჯანტუხის (ტყვარჩელი) სამაროვნიდან ცნობილია ვერძის თავებით შემკული მცირე ზომის საკიდები [Шамба 1984, გვ. 44, სურ. 22]. ვერძის თავებითაა შემკული ბრინჯაოს ნახევარწრისებური აბზინდები და საკიდები ფასკაუდან და კუმბულთადან [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 131, 364], აბზინდები აფხაზეთიდან _ შშპპ ბოგოპოშტას განძიდან, ააციდან [Воронов 1969, გვ. 25, 118, ტაბ. XXXIX22, გვ. 36, №233, ტაბ. XXXIX20], მარაოსებური ქინძისთავები ფასკაუდან, ზემო რუთხადან [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 101, 253,5, 601,3,4,6] და სხვ.

ჩვენი ფიბულის ანალოგიური შემკულობა აქვს ერგეტის II სამაროვნიდან №4 სამარხ-ორმოში აღმოჩენილ მცირე პლასტიკის ნიმუშს (საკიდი?). სამარხი ძვ. წ. VIII

ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება [პაპუაშვილი 1999, გვ. 8, 9, ტაბ. IV67]. ლოგორც ჩანს, ამგვარი ფიბულის არსებობა ძვ. წ. VIII-VII სს-ზე უფრო წინ არ უნდა მიდიოდეს.

III 17 _ დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალით

III 17 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ზურგი ნახევაროვალური ჭრილებით დაფანჯრული ნახევარსფეროს (როზეტს) წარმოადგენს. რკალის გარეთა კიდეებზე მსხვილი ბურთულებია მიჩილული. ფეხი (ბუდე) _ განიერი და გარეთა ზედა მხარეს მოკუთხულია. ნემსსაჭერი _ მომრგვალებულია, დაბალი.

ამ ქვეტიპის ფიბულები (დაახლ. 8 ცალი) ცნობილია ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიიდან: მიცარიდან (კატ. №№650, 651), გუდაუთიდან (კატ. №652), წითელი შუქურას №35 სამარხიდან (კატ. №№653, 654), გუადიხუს №25 სამარხიდან (კატ. №655), სობოლევეკადან (კატ. №№656, 657).

დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალები მხოლოდ იტალიის მასალებიდანაა ცნობილი (ი. ზუნდვალის G II βa ტიპი). ისინი გვხვდება გრძელფეხიან ფიბულებზე როკასეკადან [Montelius 1895, ტაბ. IX99; Sundwall 1943, სურ. 353], სუესულადან [Sundwall 1943, სურ. 354], კარაკუპადან [Savignoni, Mengarel 1903, გვ. 308, ფიგ. 22; Sundwall 1943, G II βa 56], ნოვილარადან [Brizio 1895, ტაბ. XIV23]. საინტერესო ეგზემპლარია ცნობილი ბოლონიიდან. ამ ფიბულას დაფანჯრულ რკალზე სამი ბურთულა აქვს დარჩილული [Montelius 1895, ტაბ. IX100].

ბ. კუფტინი ამ ვარიანტის ფიბულებს ნაჭუჭისებურ რკალიანს უწოდებდა და თვლიდა, რომ ისინი წარმოიშვნენ ძვ. წ. X-IX სს-ის გეომეტრიული სტილის ეპოქის a navicella ფიბულებისაგან, რომლის ანალოგიურიც აღმოჩნდა ახალ ათონში [Куфтин 1949, გვ. 160, 161, სურ. 293, 545,6,7; Sulava 2003, გვ. 273-275].

III 17 ქვეტიპის ფიბულები ძვ. წ. VI ს-ით უნდა დათარიღდეს.

III 18 _ რკალის თავსა და ბოლოში ზოომორფული გამოსახულებებით

III 18 ქვეტიპის ფიბულის რკალის ღერო შემსხვილებულია, მრგვალგანივკვეთიანი. რკალის თავსა და ბოლოში ზოომორფული რელიეფური გამოსახულებებია. კორპუსი

ნახევარწრისებური (ნალისებური). ფეხი (ბუდე) – რკალის ზოომორფული გამოსახულების გაგრძელებას წარმოადგენს.

ამ ქვეტიპის ფიბულა მხოლოდ კავკასიიდანაა ცნობილი (კატ. №658).

ი. ზუნდვალი ამ ფიბულის შესახებ წერდა, რომ ამ ეგზემპლარზე თვალშისაცემია მცირეაზიული ფიბულების ფეხის მოყვანილობა და პარალელს ავლებდა ქ. ბლინკენბერგის ძვ. წ. VI-V სს-ით დათარიღებულ XII ტიპთან (მცირეაზიული ფიბულები) [Sundwall 1943, გვ. 22, სურ. 13d]. არც ქ. ბლინკენბერგის და არც სხვა თანამედროვე გამოცემების საილუსტრაციო მასალებში ანალოგიური ფიბულა ვერ მოვიპოეთ [შდრ. Blinkenberg, Stronach, Caner, Padde]. ვფიქრობთ, ეს ფიბულა კავკასიის ხელოსნური ნაწარმია. ამაზე რკალის თავსა და ბოლოში ვერძისა თუ სხვა რაღაც ცხოველის თავის გამოსახულებებიც მიგვითითებს.

BIII 19 – პალმეტებით ბუდეშემკული

BIII 19 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო მრგვალგანივკვეთიანია, სიმეტრიულად შემსხვილებული (ზოგჯერ უკანა მხარე დაბრტყელებულია). რკალი შემკულია მძივისებრი და ირგვლივი ღარების მონაცვლეობით შექმნილი სეგმენტებით. კორპუსი ნახევარწრისებურია. ფეხი (ბუდე) – მომრგვალებულკუთხეებიანი ნიჩბისებური ფორმისაა და შემკულია პალმეტისებური გრავირებული სახეებით.

ამ ქვეტიპის ფიბულები (დაახლ. 13 ცალი) მხოლოდ დასავლეთ ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაა ცნობილი: ბაიბარისი (კატ. №№659, 660), ილიჩი (კატ. №№661, 662), ოტრადნაია (კატ. №№663, 666), პანტელეიმონსკოე (კატ. №№667, 668), რედკოდუბიე (კატ. №№669, 670), კურჯინოვო (კატ. №671).

BIII 19 ქვეტიპის ფიბულები თანმხლები მასალების გათვალისწინებით დათარიღებულია ძვ. წ. VI-V სს-ით [Козенкова 1998, გვ. 74]. თუმცა, ჩვენი აზრით, BIII 19 ქვეტიპის ფიბულები წარმოადგენს მოდიფიკაციას იმ ფიბულებისა, რომლებიც გავრცელებულია ძვ. წ. V-IV სს-ში ჩრდ. საბერძნეთში, მაკედონიაში, ცენტრალურ ბალკანეთში. არის აღმოჩენილი რუმინეთშიც. მათი დამახასიათებელი ნიშნებია ძირითადად მძივისებურად შემკული რკალი და ბუდე, რომელიც შემკულია პალმეტებით. კავკასიური ფიბულებისაგან ისინი განსხვავდებიან იმით, რომ ზამბარა აქვთ შარნირიანი. თვლიან, რომ მაკედონიაში ისინი ფრიგიული გავლენით

წარმოიშვნენ [Kilian 1975, გვ. 155, ტაბ. 591738; Bader 1983, გვ. 118, ტაბ. 62381; Vasić 1999, გვ. 102-117, ტაბ. 50-57; Williams, Ogden 1994, გვ. 52, 16, 33].

III 19 ქვეტიპის ფიბულები გენეტიკურად კავკასიის ფიბულებთან არ არიან დაკავშირებული.

III 20 _ ბუდექვინტიანი

III 20 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო მრგვალგანივკვეთიანია, სიმეტრიულად შემსხვილებული. რკალი შემკულია მძივისებრი სეგმენტებით, რომლებიც ირგვლივ დარებით ან ზოგჯერ ნაჭდევებითაა შემკული. კორპუსი ნახევარწრისებრია. ფეხი (ბუდე) _ გაგრძელებაა აპრეხილი რკალისა, რომელიც მთავრდება ქვინტიანი ბოლოთი. ნემსსაჭერი _ პატარა და დაბალია. ზამზარა _ სამნახვევიანია.

ამ ქვეტიპის ფიბულები (დაახლ. 8 ცალი) აღმოჩენილია ტებერდაში (კატ. №№672, 673) და დომბაისა (კატ. №№674-679) და ტალიკში (კატ. №№680-684).⁹⁹ ისინი ყარაჩაევო-ჩერქეზეთის ტერიტორიიდან არიან ცნობილი და ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდებიან.

III 20 ქვეტიპის ფიბულები, ისევე, როგორც III 19 ქვეტიპის ფიბულები კავკასიის ფიბულებთან გენეტიკურად არ უნდა იყვნენ დაკავშირებული. უპირველეს ყოვლისა ბუდის ფორმის მიხედვით. ქვინტიანი, მაღალი ან დაბალი მართკუთხა ფორმის ბუდეები აქვთ ბულგარეთში ძვ. წ. VI-V სს-ის ფიბულებს [Gergova 1987, ტაბ. 3896], რუმინეთში აღმოჩენილ ამგვარივე ფიბულებს [Bader 1983, ტაბ. 62262]. ჰორი-ზონტულად წაგრძელებული, მართკუთხა ქვინტიანი ბუდიანი ფიბულები ყველაზე ინტენსიურად გავრცელებულია ცენტრალური ბალკანეთის ტერიტორიაზე [Vasić 1999, გვ. 74-85, ტაბ. 41-43]. რკალის შემკულობის მიხედვით კავკასიის ფიბულებთან ყველაზე ახლოა პილატოვიჩიდან და ვიშესავადან (დას. სერბია), რომლებიც ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდებიან [Vasić 1999, გვ. 82, 83, ტაბ. 43644, 645, 646, 647]. ანალოგიური ფიბულები აღმოჩენილია ფერაიშიც (თესალია), მაგრამ მათ ჩრდილოეთიდან გავრცელებულად მიიჩნევენ [Kilian 1975, გვ. 73-75, ტაბ. 29799, 800].

⁹⁹ ვ. კოზენკოვა აღნიშნავს, რომ ამ ტიპის 20 ფიბულა აღმოჩენილია ტებერდისა და ტალიკის მიდამოებში [Козенкова 1998, გვ. 74].

სრულიად სამართლიანად აღნიშნავს ვ. კოზენკოვა, რომ ამ ფიბულებს ანალოგები არა აქვთ ყობანისა და კოლხურ კულტურაში; ბუდის მიხედვით, ეს ფიბულები მოგვაგონებენ თრაკიული ტიპის ფიბულებს, რომლებიც დამახასიათებელი იყო ბალკანეთისათვის ძვ. წ. VI და უფრო მეტად ძვ. წ. V-IV სს-ში [Козенкова 1998, გვ. 74, 75; Златковская, Шелов 1971, გვ. 51-55].

იმპორტული ფიბულები¹⁰⁰ (III 21-25)

III 21 – ბალიშისებურზურგიანი რკალით

III 21 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო მკვეთრად შემსხვილებულია, ზურგი რომბული, ბალიშისებური ფორმისაა; ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ღრმა ნაჭდევებით (ასტრაგალების იმიტაცია). ფეხი (ბუდე) – სამკუთხა ფორმის, მაღალი და განიერია (მაგრამ ნემსი მაინც საკმაოდ გადაცილებულია ბუდეს, რაც იწვევს ეჭვს, რომ ბუდე თავის დროზე კიდევ უფრო განიერი უნდა ყოფილიყო – ნ. ს.).¹⁰¹ ნემსსაჭერი – დაბალი, მომრგვალებული.

III 21 ქვეტიპის ფიბულები (3 ცალი), რომლებიც მხოლოდ ზომით განსხვავდებიან, ცნობილია წითელი შუქურას სამაროვნიდან: №№6 (კატ. №687), 12 (კატ. №686) და 21 სამარხებიდან (კატ. №685).

სამარხები, მისი გამთხრელის მ. თრაფშის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VI სს-ით [Трапш 1969, გვ. 82]. მ. ბარამიძე №21 სამარხს ათარიღებს ძვ. წ. VI ს-ით [ბარამიძე 1977, გვ. 49, 50], გ. ლორთქიფანიძე – ძვ. წ. VI ს-ით [Лордкипаниძე 1978, გვ. 46]. გ. კვირკველია და შემდგომ ნ. დოლიძეც ამ სამარხებს ძვ. წ. VI-V სს-ით ათარიღებენ [Квириквелия 1981, გვ. 5; დოლიძე 1999, გვ. 42].

III 21 ქვეტიპის ფიბულებს კავკასიის მასალებში პარალელები არ ეძებნებათ. ამგვარი ტიპოლოგიური ნიმუშების მქონე ფიბულები ცნობილია საბერძნეთიდან. თესალიაში (ფერაი) მსგავსი ფიბულა გვიანგეომეტრიული ხანის ტრადიციებს აგრძელებს. მსგავსი ფიბულები ცნობილია – დელფოდან, ელატეიადან, ხაირონეადან,

¹⁰⁰ იმპორტულ ნაწარმად მიჩნეული ფიბულები გაერთიანებული გვაქვს ჩვენს III ტიპში, რადგან ისინი ტიპოლოგიურად ნახევარწრისებურრკალიანნი არიან. ასეთი 7 ეგზემპლარია (იხ. ორწილადი რკალისებური იმპორტული ფიბულები – ურარტული, განხილულია ცალკე).

¹⁰¹ სამწუხაროდ, ნივთს მხოლოდ პუბლიკაციის მიხედვით ვიცნობ.

ამიკლაიდან, მალიიდან, მირაბელოდან. ამ ძეგლებზე მოპოვებული ფიბულები გეომეტრიულ ხანას უკავშირდებიან [Blinkenberg 1926, გვ. 72, სურ. 53; Kilian 1975, გვ. 75, 76, ტაბ. 30805]. ატიკაში ამ ტიპის ფიბულები ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით (მისი IV ხ ტიპი) ცნობილია სუბმიკენურ და პროტოგეომეტრიულ ხანაში [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 72].

ე. საპოუნა-საკელარაკისის აზრით, კრეტაზე ეს ფიბულები სუბმიკენურ-პროტოგეომეტრიული ხანიდან არქაული ხანის ჩათვლით უწყვეტად არსებობენ [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 72, 73, ტაბ. 19604]. მას ჰ. მიულერ-კარპეზე დაყრდნობით პარალელად მოჰყავს ის ფიბულები, რომლებიც აღმოჩენილია კერამიკოსის სუბმიკენურ სამარხებში ვიოლინოს ხემისებურ და ასიმეტრიულ ფიბულებთან ერთად [Müller-Karpe 1962, გვ. 85, 87, სურ. 310, 512]¹⁰².

წითელი შუქურას ბალიშისებურზურგიანი ფიბულები ჩვენი აზრით, ყველაზე მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს როდოსის ფიბულებთან, რომლებიც ათენას სალოცავზეა აღმოჩენილი. ამგვარი ფიბულები კერამიკოსის სამარხებიდან, სადაც ისინი ნახევარმთვარისებურ ოთხ ფიბულასთან ერთად არიან აღმოჩენილი, თარიღდება ძვ. წ. 850 წლით [Müller-Karpe 1962, გვ. 106, სურ. 242,3; Snodgrass 1971, გვ. 262, სურ. 91a].

საინტერესოა სამხრეთ მაკედონიაში აღმოჩენილი ფიბულების ერთი ტიპი, რომელსაც მკვლევარი რ. ვასიჩი ცალკე გამოყოფს და რადანიეს (ნეკროპოლის სახელის მიხედვით, სადაც პირველად აღმოჩნდა ამგვარი ფიბულები) ტიპს უწოდებს. ეს ჯგუფი უფრო რკინის ხანის ადრეულ ფაზას მიეკუთვნება და ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდება [Vasič 1999, გვ. 72, 73, ტაბ. 38536-538].

როგორც ჩანს, ჩვენთან ეს ფიბულები ძვ. წ. VII ს-ის ბოლოს ან VI ს-ის დასაწყისში უნდა მოხვედრილიყვნენ.

III 22 _ ნავისებურ (a navicella) ზურგიანი რკალით

III 22 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო ზამბარის მხარეს რომბულგანიკვე-თიანია. ზურგი, რომელიც რომბულ თუ ოვალურ შესქელებულ ფირფიტას

---

¹⁰² ჩვენი აზრით, ასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები, უფრო მეტ საერთოს პოულობენ კვიპროსზე აღმოჩენილ ფიბულებთან [Gjerstad 1948, გვ. 382, სურ. 252a,b].

წარმოადგენს, ოდნავ შეღრმავებულია ნავისებურად (a navicella). ზურგი ბუდისა და ღეროსაგან გამოყოფილია ასტრაგალებით ან ღრმა ღარებით (რაც აგრეთვე ასტრეგალების იმიტაცია უნდა იყოს). ფეხი (ბუდე) – მაღალია, განიერი. ნემსსაჭერი – პატარა, დაბალი.

ამგვარი ფიბულები 2 ცალია ცნობილი. ისინი აღმოჩენილია ახალ ათონსა (კატ. №688) და ფსირცხაში (კატ. №689).

მსგავსი ტიპოლოგიური ნიშნები (ნავისებური ზურგი, შემოსაზღვრული ასტრაგალებით; განიერი, მაღალი ფეხი) მხოლოდ საბერძნეთის მასალებიდანაა ცნობილი სხვადასხვა ეპოქისა (სუბმიკენური ხანიდან დაწყებული ადრეარქაული ხანით დამთავრებული) და სხვადასხვა ტიპის ფიბულებზე [Sulava 2003, გვ. 273-275], მაგრამ ზემოთ ჩამოთვლილი და ჩვენი ფიბულებისათვის დამახასიათებელი ყველა ტიპოლოგიური ნიშანი თავს იყრის გეომეტრიულ ხანაში, ე. წ. ნავისებურკალიან და ფირფიტისებურფეხიან ფიბულებში [Blinkenberg 1926, სურ. 189; Kilian 1975, გვ. 105-137, ტაბ. 45-55; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 107, ტაბ. 431495]. ანალოგიური ფიბულები უცნობია მცირე აზიისათვის, სირია-ასურეთ-პალესტინისათვის, კვიპროსისათვის [Blinkenberg 1926, გვ. 284, 285].

ახალი ათონისა და ფსირცხას ფიბულის ტიპოლოგიური ანალიზისა და პარალელურ მასალასთან შედარების საფუძველზე დადგენილია და ეჭვს არ იწვევს მათი იმპორტული წარმოშობა [სულავა 2001, გვ. 74-76; Sulava 2003, გვ. 273-275].

ჩვენი ფიბულების ანალოგიურად მიგვაჩნია სამხრეთ მაკედონიაში (მილჩი) აღმოჩენილი ფიბულებიც, რომლებიც გაერთიანებულია დიდ ჯგუფში – რკალისებური ფიბულები ფირფიტისებური ბუდით, სადაც გამოყოფილია ქვეტიპი, ე. წ. ასიმეტრიულბუდიანი ფიბულები ფოთლისებური რკალით (რადანიეს ტიპი). ეს ჯგუფი ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდება. მილჩის ფიბულები ყველაზე ახლოს დგანან თესალიისა და ბეოტიის ფიბულებთან, რომლებიც ძვ. წ. IX-VIII სს-ით, ხოლო მილჩის ეგზემპლარები ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი ან VII ს-ის დასაწყისით თარიღდებიან [Blinkenberg 1926, გვ. 128, 147; Jacobstal 1956, გვ. 4; Kilian 1975, გვ. 105, ტაბ. 441272; Vasič 1999, გვ. 72, 73, ტაბ. 38539-542]. ნავისებური ფიბულები იტალიის მასალებიდანაცაა ცნობილი, მაგრამ ისინი სრულიად განსხვავდებიან ბერძნულისაგან. მათ ახასიათებთ მდიდრულად გრავირებული რკალი და დაბალი, წაგრძელებული

ბული ბუდე. ისინიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან [Sundwall 1943, გვ. 55, 177; Eles Masi 1986, გვ. 85 და შემდ.].

ყურადღებას იქცევს ორი მომენტი. ახალი ათონის ფიბულა მნიშვნელოვნადაა გადახრილი წინა მხარეს; ხოლო ფსირცხას ფიბულის ნემსი ძლიერაა ბუდის ნემს-საჭერისაგან გადაცილებული. პირველ შემთხვევაში უნდა ვივარაუდოთ, რომ საქმე გვაქვს ფიბულის რეპარირებასთან. კერძოდ, შესაძლებელია დაზიანებული იყო ფეხი (ბუდე), რომლის შეკეთების შემდეგ ის დამოკლდა და დავიწროვდა. ამან გამოიწვია კორპუსის დაქანება. მეორე შემთხვევაში კი ნემსი მნიშვნელოვნად სცილდება ბუდეს (ფეხს), რადგან ბუდეს საკმაოდ დიდი ნაწილი ჩამოტეხილი უნდა ქონდეს.¹⁰³

ამ ქვეტიპის ფიბულების ჩვენში გაჩენა ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოსა და VII ს-ის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო.

III 23 _ ღრუმუცლიანი რკალით

III 23 ქვეტიპის ფიბულის რკალი ძლიერ შემსხვილებულია, ქვედა მხრიდან კი ღრუა (ღრუმუცლიანი, ან ნავისებურმუცლიანია). ზურგი დაღარულია. ფეხი (ბუდე) – მაღალი და განიერია, სამკუთხა მოყვანილობის.

ამგვარი ფიბულა ერთი ცალია და შემთხვევითაა აღმოჩენილი ყულანურხვაში (კატ. №690). ღრუ მუცელი სრულიად არადამახასიათებელია, უცნობია კავკასიის ფიბულებისათვის.

ღრუმუცლიანი ფიბულები, ნაჭდევი ორნამენტით მდიდრულად ზურგშემკული, უამრავი ვარიანტებით, დიდი რაოდენობითაა ცნობილი იტალიის მასალებიდან. ისინი ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდებიან [Eles Masi 1986, გვ. 85-143, ტაბ. 53744, 745, 748, 748a, 70943, 73964, 811030].

საბერძნეთში გავრცელებული ეგზემპლარები აპენინის ნახევარკუნძულთან არიან დაკავშირებული და ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და VII ს-ით თარიღდებიან [Kilian 1975, გვ. 80-85, ტაბ. 31893-844, 32845-869]. ვაჭრობითა თუ სხვა გზებით ისინი საბერძნეთის კუნძულებზეც არიან მოხვედრილი და ისინიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან

---

¹⁰³ ეს ვარაუდები გერმანელმა მკვლევარმა ი. კილიანმაც გაიზიარა და თავის მხრივ ჩვენი ფიბულების ჩემთვის უცნობი პარალელების ლიტერატურაც მომაწოდა, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებ.

[Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 118-120, ტაბ. 491586-1589]. საბერძნეთის ნავისებური ღრუმუცლიანი ფიბულები ყულანურხვას ფიბულასთან უფრო ახლოს დგას.

ცენტრალური ბალკანეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ნავისებურღრუმუცლიანი ფიბულები აგრეთვე იტალიის გავლენით წარმოშობილად ითვლება. თარიღდებიან ძვ. წ. VII-VI სს-ით [Vasič 1999, გვ. 87-89, ტაბ. 43657-659, 44660-663].

ნაჭდევი ორნამენტით შემკული ნავისებურღრუმუცლიანი ფიბულები დასავლეთ შავიზღვისპირეთიდან, რუმინეთიდანაცაა ცნობილი. ისინი ძვ. წ. 650-550 წწ-ით თარიღდებიან [Bader გვ. 109-110, ტაბ. 36346, 347].

ამგვარი ფიბულა აღმოჩენილია უკრაინაშიც, სოფ. გრებენიში (ინახება ლვოვის მუზეუმში). ტ. სულიმირსკიმ ის წინასკვითურ ხანას მიაკუთვნა [Sulimirski 1936, გვ. 46, ტაბ. XII2]. ხოლო ა. შლანკოვნამ ადრეიტალიურ იმპორტად მიიჩნია და ძვ. წ. 850-700 წწ-ით დაათარილა [Szlanckowna 1938, გვ. 299, 300].

ვფიქრობთ, ყულანურხვას შემთხვევით აღმოჩენილი ფიბულაც ისევე, როგორც ცენტრალური ბალკანეთის და დასავლეთ შავიზღვისპირეთის ფიბულები, ძვ. წ. VII-VI სს-ს უნდა განეკუთვნებოდეს.

III 24 _ ბიბილოსებური რკალით

III 24 ქვეტიპის რკალის ღერო ნახევარმთვარისებურია, თანაბრად შემსხვილებული მუცლით. განივკვეთში მსხლისებური ფორმისაა, სადა. რკალს ზემოდან გასდევს ბიბილოსებური ქედი (რომელიც შესაძლოა ნახვრეტებიანი იყო და ამჟამად ზედა ნაწილი მომტვრეული აქვს). რკალის ბუდის წინ ორი ღრმა ირგვლივი ნაჭდევი აქვს. ფეხი (ბუდე) _ ნაკლულია.

III 24 ქვეტიპის ფიბულა (კატ. №691) ერთი ცალია. აღმოჩენილია კისტრიკის ნამოსახლარის ტერიტორიაზე გათხრილ, ძვ. წ. VII-VI სს-ის ერთადერთ დაცულ ორმოსამარხში [Бжания, Кобахия, Хинда 1982, გვ. 12, 13]. ნ. დოლიძის აზრით, სამარხი ძვ. წ. VI-V სს-ს უნდა განეკუთვნებოდეს [დოლიძე 1999, გვ. 36, 67].

ამგვარი ნახევარმთვარისებური ბიბილოიანი ფიბულები ცნობილია იტალიის მასალებიდან (ესტე, პადოვა, პარე, მერანო, მონტებელუნა) და ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან [Eles Masi 1986, გვ. 70-72, ტაბ. 41613-620, 42622-625]. ი. ზუნდვალი

იტალიაში ამგვარი ფიბულების გავრცელებას ბერძნულ კოლონიზაციას უკავშირებდა და ძვ. წ. 725-675 წლებით ათარიღებდა [Sundwall 1943, გვ. 41].

ე. საპოუნა-საკელარაკის აზრით, რომელიც ლევკანდის (ევბეა) ნახევარმთვარისებურ ფიბულას ძვ. წ. 800 წლით ათარიღებს, ცხადი უნდა იყოს, რომ ორივე რეგიონში მათი წარმოშობა დამოუკიდებლად, ლოკალური ფორმებიდან მოხდა [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 109, ტაბ. 461527].

ჩვენი აზრით, ნახევარმთვარისებური ბერძნული ეგზემპლარები იმდენად განსხვავდება იტალიურისაგან მთელი რიგი ტიპოლოგიური ნიშნების (ნახევარმთვარისებური ბრტყელი რკალი ცალ მხარეს შემოსაზღვრულია ასტრაგალებით, ხოლო მეორე მხარეს ვარსკვლავისებური შვერილებით) მიხედვით, რომ ალბათ მაინც დამოუკიდებელი წარმოშობა უნდა გავიზიაროთ. თუმცა, იდეის ადგილობრივი გადამუშავებაც არაა გამორიცხული.

კისტრიკის ფიბულასთან საინტერესო მსგავსებას ამჟღავნებს ფიბულა დასავლეთ სერბიიდან (რაჟანა), რომელიც ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. მას კისტრიკისა და იტალიური ფიბულების ანალოგიური ზურგი აქვს, ხოლო ბუდე – მართკუთხა და ჭვინტიანი, რაც ბალკანეთის სივრცეში ბერძნული გავლენით აიხსნება [Vasič 1999, გვ. 85, 86, ტაბ. 43653]. ე. ი. სერბიის მაგალითზე ორი რეგიონის იდეის შერწყმასთან გვაქვს საქმე.

ჩვენი მასალებიდან ბიბილოსებური ქედი და იტალიის ფიბულებისათვის დამახასიათებელი საკიდები გამოყენებულია როგორც ადრე ვნახეთ, ლარილარის სამაროვნის ფიბულაზეც (კატ. №326). ჩვენი აზრით, ლარილარის ფიბულა ნიმუში უნდა იყოს კავკასიური, უკვე ჩამოყალიბებული ფიბულის ერთ-ერთი ტიპის (მრავალწახნაგა რკალიანი) და უცხო ელემენტის თუ მოდის (ბიბილოსებური ქედი საკიდებით) შერწყმისა კავკასიაში.

III 25 – ბრტყელრკალიანი

III 25 ქვეტიპის ფიბულის რკალის ღერო წარმოადგენს შესქელებულ, ნახევარწრისებურ ფირფიტას, რომელიც განივკვეთში ვერტიკალურად მიმართული ნახევაროვალაა. რკალი ზამზარისა და ბუდისაგან გამოყოფილია შემსხვილებებით. ფეხი

(ბუდე) – მაღალი და განიერი. ნემსაჭერი – დაბალი და მომრგვალებული. ნემსზე, ზამბარასთან ახლოს, აქვს რგოლისებური შემსხვილებები.

ამგვარი ფიბულა ერთი ცალია ცნობილი ურეკის სამაროვნის ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებული №3 სამარხიდან (კატ. 1692). კავკასიის ფიბულების ფონზე ის სრულიად უცხოდ გამოიყურება. მისი იმპორტულობა ჩვენში ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ სრული ანალოგის მონახვა ჯერჯერობით ვერ მოვახერხეთ. ამ ფიბულის დაკავშირება შესაძლებლად მიგვაჩნია მხოლოდ კარიის (სამხრეთ-დასავლეთ თურქეთი, ბორდუმის მხარე) სახელოსნოდან მომდინარე ასიმეტრიულ, რკალზე შემსხვილებებიან და რაც მთავარია, ნემსზე «ნახვევიან» ფიბულებთან [Caner 1983, გვ. 30, 31, ტაბ. 17,8A, 8]. მაგრამ მათგან განსხვავებით, ურეკის ფიბულას რკალი ბრტყელი აქვს და ასიმეტრიულობაც არ ახასიათებს. თუმცა, აქვს ნემსზე შემსხვილება, რაც მხოლოდ კარიის სახელოსნოს ფიბულებისთვისაა დამახასიათებელი. როგორც თვლიან, ეს უკანასკნელი კვიპროსული მოდელებიდან უნდა წარმოშობილიყვნენ და ძვ. წ. 1125-950 წლებს შორის ათავსებენ [Birmingham 1963, გვ. 89; Caner 1983, გვ. 31].¹⁰⁴ ნემსზე შემსხვილების თვალსაზრისით საინტერესოა ლევკანდიში აღმოჩენილი ასტრაგალებით შემოსაზღვრული მსხვილრკალიანი და ფირფიტისებურბუდიანი ფიბულა. ამ ტიპის ფიბულები ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით, ძვ. წ. 850 წლით თარიღდებიან და მატერიკიდან გავრცელებულ ტიპად ითვლება. ლევკანდის მასალების მიხედვით ძვ. წ. 850-750 წლებით თარიღდებიან [Popham, Sackett, Themelis 1980, გვ. 243, ტაბ. 2494]. საინტერესოა ისიც, რომ ამგვარი ფიბულების ბუდეები მდიდრულადაა შემკული გრავირებით. ასევე საინტერესოა ლევკანდიში აღმოჩენილი ფიბულა, რომელსაც ასევე ნახევარმთავარისებრი, ბრტყელი ასტრაგალებით შემოსაზღვრული რკალი აქვს, ბუდე კი ვიწრო [Popham, Sackett, Themelis 1979, ტაბ. 11315].

ასტრაგალებით შემოსაზღვრული ბრტყელი, ნახევარმთავარისებური რკალი (ურეკის ფიბულის მსგავსი) და დიდი, თითქმის მართკუთხა ბუდე აქვს ფიბულებს ათენის კერამიკოსის სამაროვნიდან. რკალი შემკულია გრავირებით გამოყვანილი სვასტიკებისა და თევზების გამოსახულებებით. ფიბულები გეომეტრიული ხანით თარიღდებიან [Müller-Karpe 1962, სურ. 24].

---

¹⁰⁴ კარიელების მიერ შავიზღვისპირეთის ათვისების შესახებ ჯერ კიდევ ბერძნულ კოლონიზაციამდე იხ.: Откупщиков 1980, გვ. 65-78. წყაროები და ლიტერატურა იხ. იქვე.

გარკვეული სიახლოვის დანახვა შეიძლება ბულგარეთში აღმოჩენილ ფიბულებთან, რომელთაც ურეკის ფიბულის მსგავსად ბრტყელი, წინა მხრიდან ოდნავ ამობურცული რკალი აქვთ, ხოლო განიერი და მაღალი ბუდე რკალისაგან გამოყოფილია ღრმა ნაჭდევებით. ისინი ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდება [Gergova 1987, ტაბ. 3869]. ურეკის ფიბულა ძვ. წ. VII ს-ით უნდა დათარიღდეს.

IV ტიპი _ მარყუჟისებურზამბარიანი

(რუკა 4)

IV ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია მარყუჟის ფორმის ზამბარა, რომელიც ფიბულის კორპუსის გარეთაა მოქცეული და მილისებური ბუდე. კორპუსი ნახევარწრისებური მოყვანილობისაა. რკალის ღერო წვრილი და თანაბარი სისქისაა. რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით IV ტიპის ფიბულებში გამოვყავით 2 ქვეტიპი:

IV 1 _ სადარკალიანი,

IV 2 _ გრეხილრკალიანი.

IV 1 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, მრგვალგანიკვეთიანი და თანაბარი სისქის. რკალის ზედაპირი სადაა. კორპუსი ნახევარწრისებური. ფეხი (ბუდე) _ მილისებური ფორმისაა. ზამბარა გატანილია რკალის გარეთ და მარყუჟის ფორმა აქვს.

ამგვარი ფიბულა (2 ცალი) კავკასიაში აზერბაიჯანიდანაა (კატ. №№693, 694) ცნობილი. ისინი აღმოჩნდა კალაკენტის №32 და პარადიზის №170 სამარხში. დათარიღებულია ძვ. წ. XI-VIII [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 10, 98, 133, 134, 162, სურ. 5717, 105(2748b)] და ძვ. წ. IX-VIII სს-ით [Карахмедова 1994, გვ. 93, ტაბ. I2,4].

IV 2 ქვეტიპის ფიბულების რკალის ღერო წვრილია, გრეხილი, თანაბარი სისქის. კორპუსი ნახევარწრისებურია. ფეხი (ბუდე) _ მილისებური ფორმის. ზამბარა გატანილია რკალის გარეთ და მარყუჟის ფორმა აქვს.

ამ ქვეტიპის ფიბულა (1 ცალი) მხოლოდ აზერბაიჯანიდანაა (კატ. №695) ცნობილი. ის აღმოჩნდა კალაკენტის №32 სამარხში IV 1 ქვეტიპის ფიბულასთან ერთად.

ორივე ქვეტიპის ფიბულები კავკასიის ტერიტორიის გარდა ჩვენთვის უცნობია.¹⁰⁵

V ტიპი – «ზომორფული»

(რუკა 5)

ამ ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია ბრტყელი, ფირფიტისებრი რკალი, რომელიც ცხოველის გამოსახულებას წარმოადგენს. გამოსახულება შემკულია გრავირებული თევზიფხური სახით და გადაბმული ზენური ხვიებით. ფიბულის ბუდე, რომელიც ცხოველის წინა ფეხის გაგრძელებას წარმოადგენს, ბრტყელია. ნემსსაჭერი – პატარა, მომრგვალებული.

რკალის შემკულობის მიხედვით გამოვყავით ორი ქვეტიპი:

V 1 – «ცხვარი»,

V 2 – «ფანტასტიკური ცხოველი».

V 1 – «ცხვარი»

V 1 ქვეტიპის ფიბულის რკალი ბრტყელია. წარმოადგენს ცხოველის (ცხვრის?) გამოსახულებას, რომელიც დაფარულია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური სახით. ფეხი (ბუდე) – რკალის სიმეტრიულია. ნემსსაჭერი – პატარა, მომრგვალებული.

ამგვარი ფიბულა ერთი ცალია აღმოჩენილი პალურის სამაროვანზე (კატ. №696) სხვა ტიპის ფიბულებთან ერთად (კატ. №395). სამაროვანი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება [ბარამიძე 1977, გვ. 29, 30, ტაბ. VIII]; ანუ ფიბულაც ამ ხანისაა. კავკასიის მასალებიდან ანალოგიური ფიბულები უცნობია. ზუსტი პარალელები არც სხვა რეგიონებში მოეპოვება.

V 2 – «ფანტასტიკური ცხოველი»

---

¹⁰⁵ ფიბულა, რკალის გარეთ გატანილი მარყუჟით, ცნობილია კორჩელეტედან (ვაუდის კანტონი), მაგრამ კავკასიის ფიბულებისაგან ისინი განსხვავდებიან იმით, რომ ზამბარა მარყუჟის სახით არ არის დახვეული რკალზე და ბუდეც მარტივი აქვს. ვარაუდობენ, რომ ისინი ჰალმტატის ხანაზე უფრო ადრეულებია [Betzler 1974, გვ. 81, 82, ტაბ. 17185]

V 2 ქვეტიპის ფიბულის რკალი ბრტყელია. წარმოადგენს ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებას, რომლის ზედაპირიც დაფარულია ორნამენტით – კიდეებზე ნაჭდევებითა და თევზიფხური სახეებით, ხოლო ტანის ცენტრალურ ნაწილში ზენური ხვიებით. ფეხი (ბუდე) – რკალის სიმეტრიულია, ოდნავ განიერი. ნემსსაჭერი – პატარა, მომრგვალებული.

ამგვარი ფიბულა (კატ. №697) მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი კავკასიიდან. ა. კალიტინსკი ამ ფიბულას, რომელიც ერმიტაჟში ინახება, მიაკუთვნებდა ყობანის სამაროვნის ქვედა ფენას და ათარილებდა ძვ. წ. VI-V სს-ით. იგი აღნიშნავდა, რომ მართალია ფიბულა გატარებულია როგორც სვანეთიდან მომდინარე ნივთი, მაგრამ სინამდვილეში მისი აღმოჩენის ზუსტი ადგილი უცნობიაო [Уварова, 1900, გვ. 355; Калитинский 1926, გვ. 59-61, ტაბ. IV31]. ი. დომანსკი ამ ფიბულას სვანეთში აღმოჩენილად თვლის და ძვ. წ. I ათასწ. პირველი ნახევრით ათარილებს [Доманский 1984, გვ. 235, №165].

როგორც V 1, ასევე V 2 ვარიანტის ფიბულები ბერძნული სამყაროსათვის უცნობია [იხ. Blinkenberg 1926; Kilian 1975; Sapouna-Sakellarakis 1978]. ამგვარი ფიბულები არ გვხვდება კავკასიის სამხრეთითაც [Stronach 1959, Caner 1983, Pedde 2000].

ზოომორფული ფიბულების (Tierfibeln) წარმოშობის ადგილად ი. ზუნდვალს იტალია, განსაკუთრებით ჩრდ. იტალია მიაჩნდა. მათ წარმოშობას ის ძვ. წ. VII ს-ით განსაზღვრავდა. უძველეს ეგზემპლარად თვლიდა მოკლეფეხიან ფიბულა – ფრინველს (დაახლ. ძვ. წ. 725 წ.), რომელიც საკმაოდ გავრცელებული იყო ჩრდ. ვილანოვას მხარეში. როგორც მკვლევარი მიუთითებდა, ესტეში უფრო მეტად უპირატესობას ანიჭებდნენ ცხენის ფიგურას. როგორც ის აღნიშნავს, ჰალშტატის კულტურულ სივრცეში ფიბულები «ცხენის» რკალით კავკასიამდეც კი იყო გავრცელებული [Sundvall 1943, გვ. 62, სურ. 32c]. მას პარალელად მოჰყავდა ჩვენი ფიბულა (კატ. №697).

ფიბულა – ფრინველი ცნობილია ბოლონიიდან [Montelius, Civ. IA, გვ. 7, სურ. 74]. ფიბულა – ცხენი ცნობილია: ესტედან [Montelius, Civ. IA, გვ. 51, სურ. 3; Sundvall 1943, გვ. 253, სურ. 422], ნოვილარადან [Brizio 1895, გვ. 248, ტაბ. XIV26], ვეტულონიიდან [Montelius, Civ. IIB, გვ. 51, სურ. 1964; Åberg 1930, გვ. 108, სურ. 328]. ცხენი – ფიბულები გამოქვეყნებული აქვს პ. ფონ ელეს მაზისაც. ცხენი – ფიბულები აღმოჩენილია ესტეს №№12, 23 კრემაციულ სამარხებში, რომლებიც ძვ. წ. VIII ს-ით

თარიღებიან [Eles Masi 1986, გვ. 243, ტაბ. 1882528, 2532]. ძვ. წ. VII ს-ის ფინალური ეტაპითაა დათარიღებული ფიბულა – ცხენები, ძაღლები, ვერძი [Eles Masi 1986, გვ. 244, ტაბ. 1892536-2541]. ფიბულა – ძაღლი აღმოჩენილია სუესულაში [Montelius, Civ. IA, ტაბ. VII72], ვოლტერაში, ძვ. წ. VI ს-ით დათარიღებულ სამაროვანზე [Minto 1897-1899, გვ. 24, 68, ფიგ. 11b].

ზოომორფულრკალიანი (ცხენი ?) ფიბულა ცნობილია რუმინეთიდანაც. იგი ლატენის D ხანითაა დათარიღებული [Popescu 1938, გვ. 240, ფიგ. 13].

როგორც ვნახეთ, ზოომორფულრკალიანი ფიბულების ტრადიცია საკმაოდ დიდია და ამ ფიბულების სამშობლოდ ალბათ, იტალია უნდა ჩაითვალოს. მოტანილი პარალელები ჩვენი ფიბულებისაგან განსხვავდება იმით, რომ გამოსახულება რელიეფურია. ჩვენი ფიბულები კი ბრტყელია. ასეთივე ბრტყელი ზოომორფული ფიბულები – ცხენი ან მხედარი, ცნობილია კელტიბერების კულტურიდან [The Celts 1991, გვ. 401].

სვანეთში აღმოჩენილი ზოომორფული ფიბულის რკალი, ანუ ცხოველის გამოსახულება, ზუსტად იმეორებს კოლხურ ცულებზე გრავირებით შესრულებულ გამოსახულებას – ძაღლს, ფანტასტიკურ ცხოველს თუ რაც უნდა ვუწოდოთ მას. უადრესად საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ანალოგიური გამოსახულებები ბოლონიაში აღმოჩენილია წურბლისებურ განიერფეხიან ფიბულაზე [Montelius 1895ა, ტაბ. VI50]. ანალოგიური ფიბულები, ძლიერ შემსხვილებული ზურგითა და გრძელი ფეხით, ჩრდ. იტალიის ძეგლებიდან (ესტე, ბალდარია, პარე, მადონა დი ვია სეჩა) ძვ. წ. VII ს-ით თარიღებიან [Eles Masi 1986, გვ. 250-253, ტაბ. 1161416-1422].

ფანტასტიკური ცხოველის ანალოგიური გამოსახულებითაა შემკული ჯავშნის მრგვალი ფირფიტები და ფარები იტალიიდან, რომლებიც ძვ. წ. VII ს-ით თარიღებიან [Tomedi 2000, გვ. 39, 40, 42, ტაბ. 17-21, 100, 149, 153]. საინტერესოა, რომ მსგავსგამოსახულებიანი ფარის უმბონები ცნობილია პარადიზის №49 სამარხიდანაც [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 77-79, ტაბ. 24].¹⁰⁶

ცხოველის ანალოგიურ გამოსახულებას წარმოადგენს ოქროს ფიბულა დალიდან (Dalj). როგორც რ. ვასიჩი აღნიშნავს, სტილისტურად ცხოველი, რომელიც ყობანის

¹⁰⁶ საინტერესოა პარადიზის №49 სამარხის ინვენტარი: ცენტრალურამიერკავკასიური ცული, ბრინჯაოს ტარიანი და ვადიანი რკინის მახვილი, ბრინჯაოს გრძელმასრიანი შუბისპირი, ბრინჯაოს რადაც ნივთი ფანტასტიკური ცხოველის ფიგურით, ბრინჯაოს კვერთხი და სარტყლის ფრაგმენტები, სწორდეროიანი საყბურები, სარდიონის მძივები [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 78, ტაბ. 23-26]

«ბესტიას» გავს, ბერძნული არქაული ხელოვნებიდან უნდა იყოს წარმოშობილი [Vasić 1973, გვ. 2, ტაბ. II13].

VI ტიპი – «გველისებური»

(რუკა 6)

ამ ტიპის ფიბულების მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია დაკლაკნილი გველის ფორმის რკალი, რომელიც მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაა. ფეხი (ბუდე) – რკალის მავთულის სიმეტრიული ან გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ტიპის ფიბულები (დაახლ. 6 ცალი) მხოლოდ ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაა ცნობილი¹⁰⁷: ყობანი (კატ. №№698, 699), კუმბულთა (კატ. №700), ჩმი (კატ. №701), ურუპა (კატ. №702), «სადღაც კავკასიიდან» (კატ. №703).

გველისებური ფიბულები დადასტურებულია როგორც მატერიკულ, ისე კუნძულების საბერძნეთში. ი. ბოუზეკის აზრით, კრეტადან ცნობილი გველისებრი ფიბულები ყველა მონაცემით იტალიური წარმომავლობისაა. ისინი ადასტურებენ, რომ კრეტას იტალიასთან უფრო მჭიდრო კონტაქტი ქონდა, ვიდრე მატერიკულ საბერძნეთთან [Bouzek 1985, გვ. 159]. ისინი ცნობილია როდოსიდან, კრეტადან (ფესტოსი). ფესტოსის ფიბულას ქრ. ბლინკენბერგი სუბმიკენური პერიოდის შემდეგი ხანით ათარიღებდა. ხოლო ვ. მილოშჩიჩის აზრით ისინი სუბმიკენურიდან პროტოგეომეტრიულ ხანაშიც იყვნენ და მათ შუა ევროპიდან შემოსულად თვლიდა. ი. ზუნდვალის აზრით, მათი წარმოშობა ბალკანურ ტომებთან უნდა იყოს დაკავშირებული და პარალელურად კავკასიის მასალასაც ასახელებდა. კავკასიის ფიბულები მას იტალიის გველისებურ ფიბულებზე უფრო ძველად მიაჩნდა. იტალიურზე უფრო ძველი ეგონა ეგეოსური ეგზემპლარებიც. მისი აზრით, გველისებური ფიბულები შეესაბამებოდა დრაკონისებური ფიბულების ტიპს, რომლებიც ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდებიან [Blinkenberg 1926, გვ. 56, ფიგ. 28; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 114, 115, ტაბ. 471550-1555; Sundvall 1943, გვ. 33, 52, 59, სურ. 18b; Milošič 1955, გვ. 163].

¹⁰⁷ შ. ჩართოლანის ცნობით სვანეთშიც ყოფილა აღმოჩენილი (კატ. №704).

ჩრდ. იტალიის მასალებიდან (ესტე, მონტე ბელუნა, ანდრეანე, მეცლო) ცნობილი ანალოგიური ფიბულები ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდებიან [Eles Masi 1986, გვ. 214, ტაბ. 116].

ანალოგიური ფიბულა, ოღონდ გრძელი ფეხით, ცნობილია იუგოსლავიის მეგლებიდან. აღმოჩენილია ჰალშტატის ხანის სამაროვანზე – კრიშნა გორა, სადაც ამ ტიპის ფიბულა ძვ. წ. VII ს-ში ჩნდება [Urleb 1974, გვ. 82, ტაბ. 3012].

გველისებურკალიანი ფიბულა, ორი ზამბარით, ცნობილია დოროსლოვოს (ცენტრ. ბალკანეთი) სამაროვნიდან და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება [Vasić 1999, გვ. 53, ტაბ. 27331]. ანალოგიური ფიბულები ცნობილი ყოფილა ქვემო იტალიიდანაც (კუმაე) [Müller-Karpe 1959, სურ. 442,3, 464, 4810,11; Batović 1965, სურ. 126].

გველისებურკალიანი ფიბულა ცნობილია ქვემო ავსტრიიდან («პეტრონელი»). ფიბულა ადრეული ურნათა ხანის შუადუნის ქვეყნების ტალღისებურ ქინძისთავებთანაა დაკავშირებული [Müller-Karpe 1959, გვ. 144, ტაბ. 153c3, 180b3; Patek 1968, ტაბ. 552; Kemenczei 1966, გვ. 95, სურ. 96].

სამწუხაროდ, კავკასიური ეგზემპლარები კომპლექსებში არაა აღმოჩენილი. ი. დომანსკი მათ ძვ. წ. I ათასწ. შუა ხანებით თარიღებს [Доманский 1984, გვ. 233].

* * *

ამრიგად, ჩვენს მიერ კავკასიის მასალებიდან თავმოყრილ იქნა 850 ცალი ბრინჯაოს ფიბულა (კატ. №№1-850). აქედან მხოლოდ ერთია ოქროსაგან დამზადებული (ვანი, კატ. №464), ვერცხლისაგან 10 ცალი (ბრილი, კატ. №465; ფიჭვნარი, კატ. №№467, 468; წითელი შუქურა, კატ. №621; სოხუმის მთა, კატ. №№629, 631, 632; გუადიხუ, კატ. №№639, 643, 644). რა თქმა უნდა, ამ ციფრებს სიზუსტის პრეტენზია არა აქვთ. მათი რაოდენობა გაცილებით მეტი უნდა იყოს. კვლევის ამ ეტაპზე ჩვენთვის მთავარია კავკასიის ფიბულების ერთ სისტემაში, ერთ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ სქემაში მოქცევა. ვფიქრობთ, იმ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ სქემაში, რომელიც თლიას სამაროვნის ფიბულებისათვის შევიმუშავეთ, თავისუფლად შეიძლება განთავსდეს როგორც თლიას ახლად გამოქვეყნებული ფიბულები, ასევე მთელი კავკასიის მასალაც.

ამგვარად, კავკასიის ფიზულების ჩვენეული ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კვლევის შედეგია ის, რომ კავკასიაში ერთწილადი რკალისებური ფიზულები წარმოდგენილია 6 ტიპით (თავისი ქვეტიპებითა და ვარიანტებით) და ისინი ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან – ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ (ტაბ. 118).

მიუხედავად იმისა, რომ რკინის ფიზულების (კატ. №№851-932, ე. ი. 71 ცალი) ტიპოლოგიური ნიშნების განსაზღვრა შეუძლებელია მათი ცუდი დაცულობის გამო, ისინი მაინც გვაძლევენ გარკვეულ ინფორმაციას ქრონოლოგიური თვალსაზრისით. რკინის ფიზულები, ფაქტობრივად, ბრინჯაოს ფიზულების პარალელურად ჩნდებიან. ისინი აღმოჩენილია ერგეტის (კატ. №894), ჩითახევის (კატ. №852), თლიას (კატ. №№860, 868, 880), სამთავროს (კატ. №№913, 914, 915) ძვ. წ. VIII-VII სს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ სამარხებში.

§ 2. ლოკალური ვარიანტები და სახელოსნოები

კავკასიაში ერთწილადი რკალისებური ფიზულების წარმოების რამდენიმე სახელოსნო ცენტრი შეიძლება ვივარაუდოთ. ფიზულთა კონცენტრაცია საქართველოსა და ჩრდ. კავკასიის ტერიტორიაზე ემთხვევა მეტალურგიული წარმოების ისეთ აღიარებულ ცენტრებს¹⁰⁸, როგორცაა: აფხაზეთი, რაჭა, ხევი, მზეთამზე-თლია-ყობანი.

ჩამოთვლილი რეგიონებიდან განსაკუთრებული ლოკალურობით ხასიათდება **ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნების მასალა** (რუკა 7). აქ კავკასიისათვის ტრადიციულ ფიზულათა ტიპების (სიგრძივი თევზიფხურით შემკული მსხვილრკალიანი ფიზულები, დისკოსებურშემსხვილებებიანი რკალით, რომზულგანივკვეთიანი რკალით) გარდა, გვაქვს სრულიად განსხვავებული ტიპებიც, რომლებიც კავკასიაში სხვაგან არ გვხვდება:

III 13 ქვეტიპი _ ოვალურფირფიტისებურრკალიანი

III 14 ქვეტიპი _ რკალზე ეკლისებური შვერილებით

III 16 ქვეტიპი _ რკალზე ვერძის თავის პროტომებით

III 17 ქვეტიპი _ დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალით

III 13 ქვეტიპის ფიზულები აღმოჩენილია წითელი შუქურას, გუადიხუს, ჯანტუხის, ყულანურხვას, იაშთხვას სამაროვნებზე, აბგარხუკში, ეჟნეპლიში. კავკასიაში ამ ტიპის

¹⁰⁸ ჩვენი ვარაუდით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეც ასეთივე სიტუაცია დაფიქსირდებოდა, იქ ძვ. წ. VIII-VII სს-ის სამაროვნები რომ იყოს აღმოჩენილი.

ფიბულები არსად გვეგულება. შორეული პარალელების მოძიება (იხ. III თავი – III 13) თითქოს შეიძლება, მაგრამ ყველა ნიშნის მიხედვით (ოდნავ გაგანიერებული ბუდე, ერთნახვევიანი ზამბარა, ორნამენტი, რომელიც სხვა სამკაულზეც მეორდება – ირიბი ნაჭდევების ლენტები, შუაში წერტილიანი

წრებაზე), ისინი ადგილობრივ სახელოსნოს ეკუთვნიან და ლოკალურ ვარიანტს ქმნიან. ამ აზრს ადასტურებს მათი არა მხოლოდ ერთ ძეგლზე, არამედ ერთ რეგიონში არსებული რამდენიმე სამაროვნის მასალაში აღმოჩენაც.

რაჭაში, ბრილის სამაროვანთან დამოუკიდებელი სახელოსნოს არსებობას გვაგვარაუდებინებს ის ტიპოლოგიური ნიუანსები, რითაც ხასიათდებიან და ამავე დროს განსხვავდებიან ბრილის ფიბულები სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი ფიბულებისაგან. ბრილის სამაროვანზე ფიბულები 7 სახეობითაა წარმოდგენილი. უმეტესობა ბრინჯაოსია, ერთი ვერცხლისაა (№9, 1960 წ.), ხოლო რამდენიმე – რკინის. ბრილის ფიბულები რკალის მოყვანილობის მიხედვით, ყველა მაღალრკალიანია ანუ III ტიპისაა. ესენია:

- მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სადა ან შემკული (III 1, III 2)
- გრებილრკალიანი (III 12)
- რომბულგანივკვეთიანი რკალით (III 7)
- რკალის თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით (III 8)
- რკალზე ირგვლივი ღარებით (III 10)
- მძივისებური რკალით (III 9)
- მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (III 6)

ბრილის ფიბულებისათვის დამახასიათებელია სიმეტრიულად გაგანიერებული ბუდე, მომრგვალებული ნემსსაჭერით ან ნიჩბისებური ფორმის მხრებმომრგვალებული ბუდე, ენისებური ნემსსაჭერით. სამაროვანზე ყველაზე მეტი გრებილრკალიანი ფიბულაა აღმოჩენილი. ამ ტიპის ყველაზე გვიანდელი ეგზემპლარებიც აქედანაა ცნობილი. ბრილის სამაროვნისათვის ყველაზე მეტად დამახასიათებელია სიგრძეზე მიმართული თევზიფხურით შემკული რომბულრკალიანი და აგრეთვე სხვადასხვა რაოდენობის ღარების სეგმენტებით რკალშემკული ფიბულები. ამ ტიპის ფიბულები სამხრეთ კავკასიის სამაროვნებზე თითქმის არ გვხვდება. ძალიან საინტერესოა რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური თუ უბრალო შემსხვილებებიანი ფიბულები. ისინი ყველაზე ახლო ანალოგებს თლიას გვიანდელ, ძვ. წ. VI ს-ის

ფიზიკურებთან პოულობენ, მაგრამ სრულიად განსხვავდებიან ბუდის ანუ ფეხის ფორმის მიხედვით. აღნიშნული დამახასიათებელი ნიშნები ფიზიკურათა კონცენტრაციის სხვა რეგიონებში ან საერთოდ არ გვხვდება ან მხოლოდ ერთეული ეგზემპლარებით გვხვდება.

ამგვარად, ბრილში ფიზიკურათა წარმოების ერთ-ერთი სახელოსნოს არსებობის დამადასტურებლად, პირველ რიგში მიგვაჩნია ტიპოლოგიური ნიშნების ერთობლიობა, რითაც ერთი სტილი იქმნება და თავისთავად რა თქმა უნდა ფიზიკურათა რაოდენობრივი კონცენტრაცია.

მზეთამზე-თლია-ყოზანის სივრცის ცალკე ლოკალურ ვარიანტად გამოყოფის საფუძველია ამ ძეგლებზე ფიზიკურათა ისეთი ტიპების არსებობა, რომლებიც მხოლოდ მათთვისაა დამახასიათებელი.

მზეთამზეს სამაროვნის გამოქვეყნებული მასალიდან ფიზიკურები, რომელთა რკალიც შემკულია სიგრძეზე მიმართული რელიეფური თევზიფხური ორნამენტით (ანუ «წნულებით», რომლებიც რკალის განივკვეთს როზეტისებურ ფორმას აძლევენ), ხოლო ბუდეები კი გრავირებული აქვთ, პირდაპირ ჰარაღელებს თლიას მასალაში პოულობენ (იხ. III 4).

თლიას სამაროვნის ფიზიკურების ტიპოლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ტიპოლოგიურ ნიშანთა ერთობლიობა ქმნის გარკვეულ სტილს, რაც გვაპარაუდებინებს თლიაში ადგილობრივი სახელოსნოს არსებობას. ეს განსაკუთრებით III ტიპის ფიზიკურებს ეხება. მაგალითად: III 1 ქვეტიპის ფიზიკურების რკალი შემკულია მხოლოდ და მხოლოდ ირგვლივი თევზიფხური ორნამენტით. სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური შემკულობა თლიას ფიზიკურებს არ ახასიათებთ. ანალოგები არა აქვს თლიას ფიზიკურებიდან შემდეგ ფიზიკურებს _ III 2a, III 2 b, III 2 c, III 3 b, III 4 b, III 4 c, III 6 e, III 6 f, III 7, III 8.

მზეთამზე-თლიას ფიზიკურების გაგრძელებას წარმოადგენს **ყოზანის** სამაროვნის ფიზიკურები. ყოზანი ერთადერთი სამაროვანია ჩრდ. კავკასიაში, სადაც ყველაზე მეტი ფიზიკურაა (დაახლ. 200-მდე) აღმოჩენილი. ყოზანის ფიზიკურებშიც გვაქვს: ნახევარ-ოვალური (I ტიპი), ოდნავასიმეტრიულრკალიანი (II ტიპი), ნახევარწრისებურ-რკალიანი (III ტიპი) ფიზიკურები. ყველაზე მეტია III ტიპის მსხვილრკალიანი, განივი თავზიფხურით შემკული ფიზიკურები (მათ შორის 6 ცალი ფიზიკურა ბუდეშემკულია). თლიასა და ყოზანის ამ ტიპებს შორის არანაირი ტიპოლოგიური სხვაობა არაა. ისინი

ერთ სახელოსნოში დამზადებულს გვანან. როგორც თლიას სამაროვანზე (11 ცალი), ყობანის სამაროვანზეც დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები ცოტაა. ყობანიდან ამ ტიპის ფიბულები ჩვენთვის 6 ცალია ცნობილი. ე. ი. ეს ტიპი მზეთამზე-თლია-ყობანისათვის არაა დამახასიათებელი. ყობანსა და თლიაში თითო ცალითაა წარმოდგენილი გრეხილრკალიანი ფიბულებიც [Уварова 1900, ტაბ. XXXI8; Тихон 2002, ტაბ. 1525].

თლიასა და ყობანის სამაროვნის ფიბულებს საერთო აქვთ I, II და III ტიპის ფიბულების მიხედვით. რაოდენობრივად ორივე სამაროვანზე ყველაზე მეტია განივი თევზიფხურით შემკული ფიბულები, რომლებიც ზუსტად იმეორებენ ბუდის ფორმას, რკალის მოყვანილობას, განივკვეთის სისქესა და შემკულობას. ყოველივე ეს, თლიასა და ყობანში ამ ტიპის ფიბულების შემცველი სამარხების თანადროულობაზეც უნდა მიგვითითებდეს. ამ ტიპის ფიბულების სხვა ძეგლებზე აღმოჩენის ფაქტები უნდა ჩავთვალოთ მზეთამზე-თლია-ყობანის სახელოსნოებიდან გავრცელებულად.

ხევიძი. კერძოდ ყაზბეგში აღმოჩენილი ფიბულების ცალკე ლოკალურ ვარიანტად გამოყოფის საფუძველია ისეთი სახის ფიბულების აღმოჩენა, რომელიც კავკასიაში სხვაგან არ გვხვდება. მხედველობაში გვაქვს მძივისებურრკალიანი ფიბულები (III 9). იქ აღმოჩენილი მძიმე, მასიური, დიდბუდიანი ფიბულები უხეში გადამუშავებაა ჩვენს მიერ ამავე ტიპში გაერთიანებული ოქროსა და ვერცხლის დახვეწილი მძივისებურრკალიანი ფიბულებისა, რომელთა ორნამენტიც აქემენიდური სამყაროსათვის საკმაოდ დამახასიათებელი შემკულობის ხერხია (იხ. III 9). უფრო სწორად, ვანში და ბრილში აღმოჩენილი ფიბულები ყაზბეგში აღმოჩენილი ფიბულების პროტოტიპად მიგვაჩნია. უფრო სწორად, ვანის საიუველირო სახელოსნოში შექმნილი ნიმუშების მიხედვით დამზადებულად მიგვაჩნია.

ზოგადად ჩრდ. კავკასიის პროდუქტი უნდა იყოს ფიბულები (III 10), რომელსაც აქვს სხვადასხვაგვარად გაფორმებული რკალი (სხვადასხვა სახის ირგვლივი ღარების სეგმენტები), მაგრამ ყველას ახასიათებს ერთნაირად განიერი, თითქმის ოთხკუთხა ფეხი, რომელსაც ფასადის მხრიდან ოდნავ შესამჩნევი ნაწიბური დაუყვება ვერტიკალურად, რკალიდან ბუდეში გადასვლის ადგილას. ისინი აღმოჩენილია: ლუგოვოიში, ისტი-სუში, ბოისი-ირზოში და ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდებიან. ამ ტიპის ფიბულები მხოლოდ ჩრდ. კავკასიიდანაა ცნობილი (კატ. ¹¹495-530).

ჩვენს მიერ IV ტიპად გამოყოფილი ფიბულები მხოლოდ აზერბაიჯანის (კალაკენტი, პარადიზი) ტერიტორიაზე ლოკალიზდებიან. ამ ტიპის ფიბულები არსად გვევლება. მართალია, ისინი მასობრივი პროდუქციის სახით არ არიან წარმოდგენილი, მაგრამ თავისი ორიგინალობით განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ.

ჩვენს მიერ III 8 n ვარიანტის სახით გამოყოფილი მკვეთრად გამოხატული დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულები, რომლებიც მხოლოდ სომხეთიდანაა ცნობილი, მართალია ფ. პედეს მიერ მიჩნეულია ურარტული ფიბულების სახეობად (იხ. აქვე). მაგრამ, ჩვენი აზრით, ისინი როგორც კონსტრუქციულად, ასევე შემკულობის თვალსაზრისით შეიძლება კავკასიური ფიბულების ლოკალურ ვარიანტად მივიჩნიოთ¹⁰⁹. ამის საფუძველს გვაძლევს რკალის შემკულობა (კავკასიური ფიბულებისათვის დამახასიათებელი დაშტრიხული გეომეტრიული სახეები), ბუდის მოყვანილობა (ჩვენი III 10 ქვეტიპის ანალოგიური თითქმის ოთხკუთხა ფეხითა და რკალიდან ბუდეში გადასვლის ადგილას ნაწიბურით) და ბუდის შემკულობა (დაშტრიხული ლენტისებური ზოლები და სამკუთხედები).

როგორც ვნახეთ, ფიბულათა ადგილობრივი წარმოების, სახელოსნოს შესახებ ვმსჯელობთ მხოლოდ ტიპოლოგიური ნიშნების ანალიზის საფუძველზე. ამგვარი კვლევისათვის ესაა ერთადერთი საყრდენი, რადგან ფიბულათა ყალიბების აღმოჩენის ფაქტები ძალიან მცირეა. ისინი სულ რამდენიმე ცალია ცნობილი, მაშინ, როცა სივრცე იმ ქვეყნებისა, სადაც ფიბულები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი, უზარმაზარია.

ამგვარად, კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოების რამდენიმე ლოკალური ცენტრი შეიძლება ვივარაუდოთ. ესენია: აფხაზეთი, რაჭა, მზეთამზე-თლია-ყობანის სივრცე, ხევი (ყაზბეგი), ჩრდ. კავკასია (III 10 ქვეტიპი), აზერბაიჯანი (IV ტიპი), სომხეთი (III 8 n ვარიანტი).

---

¹⁰⁹ შდრ. Мартиросян 1964, გვ. 243. მკვლევარს ეს ფიბულები ურარტული ხელოსნების მიერ ყობანური ნიმუშის მიხედვით დამზადებულად მიაჩნდა.

IV თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ქრონოლოგია, გენეზისი, გავრცელების გზები

§ 1. ქრონოლოგია. ნებისმიერი არქეოლოგიური არტეფაქტის ტიპოლოგიის, ქრონოლოგიისა და გენეზისის საკითხები ერთმანეთზე დამოკიდებული და გადაჯაჭვული საკითხებია. ჩვენი ტიპოლოგიის საფუძველი, როგორც ვნახეთ, შედარებით ქრონოლოგიაზეა დამყარებული. არტეფაქტის გენეზისისა და გავრცელების გზების საკითხებსაც ქრონოლოგიასთან მივყავართ. კავკასიის არქეოლოგიური კულტურების პერიოდიზაციის დღეისათვის მიღებული ქრონოლოგიური შკალების შესახებ დაწვრილებით აღარ შევჩერდებით, მით უმეტეს, რომ ამ საკითხების შესახებ უამრავი ლიტერატურა არსებობს და ყველასათვის ხელმისაწვდომია. ამასთანავე, ქრონოლოგიისადმი თავისი დამოკიდებულების გამოხატვას თავის ვალდებულებად თვლის ყველა მკვლევარი, ვინც კი კავკასიის მასალებს იკვლევს. ჩვენის მხრიდან კიდევ ერთხელ ამ საკითხების ფუნდამენტურად მიმოხილვა, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევართა უმრავლესობას აქვს გაკეთებული, ვფიქრობთ, მხოლოდ ნაშრომის მოცულობის გაზრდას გამოიწვევდა. უფრო მართებული იქნება, ჩვენი დამოკიდებულება გავამყდავნოთ კონკრეტული მასალის დათარიღებასთან დაკავშირებით. ეს კი საბოლოო ჯამში მიგვიყვანს კავკასიაში ფიბულის (I-II ტიპები) გამოჩენისა და არსებობის ჩარჩოების განსაზღვრამდე. კავკასიაში აღმოჩენილი უადრესი ფიბულების თარიღის დადგენა კი დაგვეხმარება ამ ნივთის გენეზისთან დაკავშირებული მოსაზრებების შემაგრებაში.

ამგვარად, ჩვენს მიერ შემუშავებული ტიპოლოგიური სქემის თანახმად, კავკასიაში ადრეული ხანის ფიბულებია დაბალრკალიანი (I ტიპი) და ოდნავასიმეტრიულ-რკალიანი (II ტიპი).¹¹⁰ როგორც ვნახეთ, კავკასიის ფიბულები გენეტიკურად დაკავშირებულია სუბმიკენური ტიპის ფიბულებთან, რომლებიც ბოლო დროის გამოკვლევების მიხედვით არსებობდნენ სუბმიკენური ხანიდან დაწყებული გვიან-

¹¹⁰ II ტიპის ფიბულების განსაზღვრისას «ასიმეტრიულრკალიანის» წინ აუცილებლად უნდა ვიხმაროთ სიტყვა – «ოდნავ», რადგან ამ ფიბულებს არავითარი კავშირი არა აქვთ სხვა ქვეყნებში გავრცელებულ ასიმეტრიულრკალიან ფიბულებთან.

გეომეტრიულ-ადრეარქაულ ხანამდე [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 49, 50]. ე. ი. ამ საკმოდ დიდ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში უნდა მოიძებნოს ჩვენი დაბალრკალიანი ფიბულის (სამთავროს 1591-ე სამარხის გრეხილრკალიანი, დაბალთალიანი ფიბულის ანალოგი, რადგან ეს ფიბულა უძველესადაა მიჩნეული კავკასიის მასალებში) პარალელი.

საბერძნეთის იმ მასალებიდან, რომლებიც კომპლექსების სახითაა გამოქვეყნებული, საინტერესოა რამდენიმე ძეგლი.

ათენის კერამიკოსის სამაროვნიდან სუბმიკენური ხანის სამარხებში მოპოვებული ფიბულები, როგორც გრეხილი, ასევე მრგვალ და რომბულგანივკვეთიანი, ყველა მაღალრკალიანია [Müller-Karpe, 1962, სურ. 1-6].

ლეკანდის (კ. ევბეა) №22 სამარხში, რომელიც სუბმიკენური (ძვ. წ. 1100-1050 წწ.) ხანითაა დათარიღებული, დაბალრკალიანი 1 ცალი გრეხილი ფიბულაა აღმოჩენილი, მაღალრკალიან რომბულგანივკვეთიან ფიბულასთან ერთად [Gotling, Gotling, 1980, გვ. 236, ტაბ. 99, 24715]. ამავე სამაროვანზე მოპოვებული ფიბულების ძირითადი მასა მაღალრკალიანია [Gotling, Gotling, 1980, გვ. 233-244, ტაბ. 247, 248].

ფერაის (თესალია) სამლოცველოზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ფიბულებიდან დაბალი, გრეხილრკალიანი ფიბულები კ. კილიანის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და VII ს-ის დასაწყისით. მასვე მოჰყავს ანალოგები დელფოსიდან, სადაც ამგვარი ფიბულები ძვ. წ. VII-VI სს-ის კერამიკასთან ერთადაა აღმოჩენილი [Kilian 1975, გვ. 22, 23].

შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენი დაბალრკალიანი გრეხილეროიანი ფიბულის ზუსტი ანალოგია კრეტაზე (ფსიხრო) აღმოჩენილი ფიბულა, რომელიც გეომეტრიული ხანითაა დათარიღებული [Boardman 1962, გვ. 136, სურ. 16c].

ბულგარეთის, რუმინეთის, იუგოსლავიის, იტალიის ძეგლებიდან ცნობილი დაბალთალიანი გრეხილრკალიანი ფიბულების დიდი ნაწილიც ძვ. წ. IX-VIII სს-ით თარიღდება (იხ. აქვე).

ამგვარად, დაბალთალიანი გრეხილრკალიანი ფიბულების არსებობა ზოგადად ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედზე მოდის. ამიტომ, კავკასიაში აღმოჩენილ ადრეულ ფიბულებს მაინცადამაინც სუბმიკენურ ხანას ვერ დავუკავშირებთ.

კავკასიაში გავრცელებული ამ ტიპის ფიბულების (პეტრეს ნაკარუ, დღვაბა, მუხურჩა, არაშენდა, ზაიუკოვო) ქრონოლოგიაც ამ ხანას _ ძვ. წ. I ათასწლეულის I

მეოთხედს ემთხვევა, გარდა სამთავროს №591-ე სამარხისა, რომელზეც ქვემოთ გვექონდა საუბარი, და რომელიც, კიდევ ერთხელ ვიმეორებთ, არ მიეკუთვნება სანდო კომპლექსების რიცხვს. მით უმეტეს ვეღარ დავეყრდნობით ამ სამარხში მოპოვებულ ფიბულას, როგორც სუბმიკენურს, რადგან სუბმიკენური ხანის ფიბულები, როგორც პარალელური მასალიდან ჩანს, მაღალრკალიანია¹¹¹ და რაც მთავარია მეტროპოლიაში (საბერძნეთი, იტალია) ისინი ძვ. წ. XI ს-ში იწყებენ არსებობას [Müller-Karpe 1962, გვ. 67-69; Betzler 1974, გვ. 66; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 42].

სამთავროს სამაროვნის №591-ე სამარხი ფიბულის შემცველი უძველესი სამარხი იყო კავკასიაში. რადგან კომპლექსის დახურულობა ოდნავ მაინც ეჭვის ქვეშ დადგა, ალბათ უპრიანი იქნება მოვებნოთ ისეთი კომპლექსი ან კომპლექსები, რომლებზე დაყრდნობაც არანაირ ეჭვს არ გამოიწვევს. სამწუხაროა, რომ იმ მიზეზით, თითქოსდა №591-ე სამარხის თარიღის შეცვლით «ჩვენ ვცვლით არა სამარხის თარიღს, არამედ მთლიანად ეპოქის დათარიღებას» [ახვლედიანი 1999, გვ. 16-18], იგნორირებულია ის ფაქტი, რომ №591-ე სათუო კომპლექსია. ამგვარი სახის იგნორირებით ზმეისკაია სტანიცას ე. წ. ფიბულაც საყრდენად გახადეს და შორს მიმავალი მოსაზრებებიც გამოთქვეს.

აქ ბუნებრივად გვებადება კითხვა, რომ არ არსებულებოდა სამთავროს №591-ე კომპლექსი, მაშინ რა იქნებოდა ეპოქის დათარიღების საყრდენი? როგორც ნ. ახვლედიანი სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს «იმისათვის, რომ სუბმიკენური ფიბულებისათვის ქვედა ქრონოლოგიური საზღვარი – ძვ. წ. IX ს. დამაჯერებელი გახდეს, მთლიანად უნდა გადაისინჯოს ქრონოლოგიური ცხრილი (როგორც პერიოდულად ხდება ხოლმე არქეოლოგიაში – ნ. ს.). შეიცვალოს რკინის ხანის პერიოდი ისე, რომ სკვითური ნივთების შემცველი ფენა ძვ. წ. VI ს-ეს. არ ჩამოსცდეს და ამ მოკლე ქრონოლოგიურ ჩარჩოში, ძვ. წ. IX-VI სს, განთავსდეს რკინის ხანის ყველა საფეხური. ეს თავის მხრივ, გამოიწვევს თითოეული ფენის ქრონოლოგიური დიაპაზონის ხელოვნურ შეკვეცას. ყოველ შემთხვევაში, სადღესოდ არსებული

---

¹¹¹ ქრ. ბლინკენბერგის ნაშრომი, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში სამაგიდო ნაშრომი იყო მკვლევართათვის, რადგან ფიბულათა უზარმაზარი მასა მოაწესრიგა ტიპოლოგიურად, გარკვეული თვალსაზრისით დღესაც ინარჩუნებს მნიშვნელობას. მაგრამ ახალმა გამოკვლევებმა (რომლებიც თითქმის სრულადაა გათვალისწინებული ჩვენს ნაშრომში), ბევრი რამ დააზუსტა და შეცვალა. ამიტომ, ქრ. ბლინკენბერგის ნაშრომზე დაყრდნობით სამთავროს №591-ე სამარხის ფიბულის სუბმიკენური ხანით განსაზღვრა, ალბათ უნდა შეიცვალოს.

მასალების საფუძველზე ასეთი სამუშაო არ არის ჩატარებული» [ახვლედიანი 1999, გვ. 17, 18]¹¹².

როგორც ნ. ახვლედიანი აღნიშნავს, ის შორსაა იმ აზრისაგან, « . . . რომ აღნიშნული ქრონოლოგიური ცხრილი (რ. აბრამიშვილის მიერ შემუშავებული – ნ. ს.) არ ექვემდებარება დაზუსტებას ან თუნდაც შეცვლას, მაგრამ მიგვაჩნია, რომ საამისოდ მოცემული თარიღები უარყოფილ უნდა იქნეს ისევე არგუმენტირებულად, როგორც ეს თავის დროზე მისმა ავტორმა დაასაბუთა» [ახვლედიანი 1999, გვ. 5]. ნ. ახვლედიანი აქაც მართალია, რადგან არქეოლოგიური კვლევისას ყველაფერი ყოველთვის არგუმენტირებული უნდა იყოს, და ჩვენის მხრიდან დავუმატებთ, რომ – გადამოწმებულიც. ვფიქრობთ, ზუსტად ასე მოვიქცით ჩვენც. პირველ რიგში გადავამოწმეთ №591-ე კომპლექსი. მოვიტანეთ საყრდენი არტეფაქტის, ფიბულის, უახლეს ლიტერატურაში მოცემული პარალელები და კომპლექსში შემავალი თითოეული ნივთი განვიხილეთ ასევე სათანადო სპეციალურ კვლევებზე (ლიტერატურაზე) დაყრდნობით. სწორედ ამის შემდეგ მივიღეთ ე. წ. გაახალგაზრდავებული თარიღი. ამგვარი სამუშაო (ანუ ის რაც გავაკეთეთ თლიას სამაროვნის მიმართ) სამთავროს მთელი სამაროვნის მიმართ, ბუნებრივია, არ გაგვიკეთებია. რადგან, ჯერ ერთი, სამთავრო არ არის ის კულტურა, და აქედან გამომდინარე ის სამაროვანი, რომელიც ფიბულების მატარებელ ხალხს ეკუთვნის; მეორეც, ეს სამუშაო უნდა შესრულდეს პირველ რიგში იმ სახით, როგორც ეს გააკეთეს ვ. ნაგელმა და ე. შტრომენგერმა კალაკენტისა და პარადიზის სამაროვნების [Nagel, Strommenger 1985] მიმართ ანუ გათხრების და კოლექციის სესახებ არსებული მთელი დოკუმენტაცია უნდა იქნეს გამოქვეყნებული. ყოველივე ეს ჩვენი ნაშრომის მოცულობას ცილდება და თანაც მკვლევართა უფრო დიდი კოლექტივის ძალისხმევა ესაჭიროება. ჩვენთვის კი სრულიად ცხადია, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს კულტურათა ქრონოლოგია გარკვეულ სინქრონულობაშია მოსაყვანი. ეს კი ჩრდილოეთ კავკასიის კულტურათა თარიღებშიც ბევრ რამეს თავის ადგილზე დააყენებს [სულავა, კალანდაძე 2004, გვ. 31].

---

¹¹² თუ იმ სამუშაოს ჩავატარებთ, რასაც ნ. ახვლედიანი გვთავაზობს, იქნებ ხელოვნური კი არა, ბუნებრივი მოწესრიგება მივიღოთ.

ამ სახის სამუშაოები ჩავატარეთ თლიას სამაროვანთან დაკავშირებით (როგორც უკვე იხილეთ) და ვფიქრობთ, არა მარტო ფიბულებისათვის, არამედ თითქმის ყველა არტეფაქტისათვის დავადგინეთ ქრონოლოგიური ჩარჩოები. ჩატარებული სამუშაოს შედეგად, ვფიქრობთ, კოლხეთის, ჩრდილოეთ კავკასიის მასალების ანალოგიური არტეფაქტების ქრონოლოგიური დიაპაზონიც დადგინდა. სრულიად ცხადი გახდა, რომ ერთი და იგივე ტიპის, თითქოს ერთ ყალიბში დამზადებული ფიბულა, შეუძლებელია თლიას მასალების მიხედვით (თუნდაც ბ. ტეხოვის დაძველებული თარიღების მიხედვით) სხვანაირად თარიღდებოდეს და ყობანის მასალების მიხედვით სხვანაირად (შდრ. Texov 1981: ძვ. წ. X ს-ის ბოლო – IX ს. კომპლექსები – №№51, 114, 140, 301, 302, 310, 324; Козенкова 1996: ძვ. წ. XI-X სს. (ყობანი) – №№9, 12, 16, 17). თლიასა და ყობანის მასალების დაძველება იწვევს იმას, რომ ან იგნორირებული უნდა იყოს კოლხეთის მასალები ან აბსოლუტური ქრონოლოგიისათვის გამოუსადეგარად უნდა გამოცხადდეს როგორც ეს გააკეთა ჯ. აფაქიძემ. მას მიაჩნია, რომ სწორედ ამ მიზეზით «ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნები . . . აბსოლუტური ქრონოლოგიისათვის არ შეიძლება მყარ საყრდენად გამოდგეს» [აფაქიძე 2002]. რ. პაპუაშვილმა თავის ნაშრომში მხოლოდ ფარდობითი ქრონოლოგიის შემუშავება შეძლო. ასეთი დიდი და მნიშვნელოვანი ძეგლებისათვის ფარდობითი ქრონოლოგიის, ანუ იმის შექმნა, რაც არქეოლოგიის საფუძველია, უპირველესი პრობლემაა, რაზეც შემდეგ აბსოლუტური ქრონოლოგია უნდა დაემყაროს. კოლხეთის სამაროვნების აბსოლუტური ქრონოლოგიის თვალსაზრისითაც პირველი საფეხური უკვე შექმნილია ისევ რ. პაპუაშვილის მიერ, როცა მან ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით დაათარიღა ერგეტის II სამაროვნის 14 სამარხი ორმო [პაპუაშვილი 1999]. კოლხეთის სამაროვნებთან დაკავშირებით შეუსაბამობაშია ჯ. აფაქიძის სადოქტორო დისერტაციის კიდევ ერთი მომენტი. ის კოლხეთში ფიბულების გაჩენას ვარაუდობს ძვ. წ. XI ს-დან და გულისხმობს თლიას სამაროვანს (გ. კოსაკიც თლიას სამაროვანზე ფიბულების გამოჩენას ძვ. წ. XI ს-ით ათარიღებს). როგორც ვიცით, კოლხეთის სამაროვნები, სადაც თლიას ანალოგიური ადრეული ფიბულებია აღმოჩენილი, მასალიდან გამომდინარე ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარზე უფრო ძველი ხანით ვერ თარიღდებიან (რაც არ უნდა პრეტენზიები ჰქონდეს ძეგლის შესწავლის მეთოდის მიმართ. იხ. აფაქიძე 2002ა, გვ. 49). ამ შეუსაბამობას თავი რომ დააღწიოს, ავტორი ვარაუდობს, რომ მომავალში, ალბათ, შე-

სამღებელი იქნება ამ ძეგლების თარიღების დაძველება და ამ მიმართულებით პერსპექტიულად მიაჩნია წითელი შუქურას სამაროვანი [აფაქიძე 2002ა, გვ. 49].

წითელი შუქურას სამაროვნისათვის ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი მეოთხედი, როგორც უძველესი ფენა, მრგვალი და ნახევარწრიული აბზინდებსა და ბალთებზე დაყრდნობით, გამოყოფილი აქვს გ. კვირკველიას. ხოლო წითელი შუქურას უძველესი ფიბულა (ჩვენი ტიპოლოგიით – I ტიპი. იხ კატ. №32), რომელიც აღმოჩენილია №49(68) სამარხში, მიეკუთვნება ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებულ სამარხთა ჯგუფს [Квирквелия 1981, გვ. 6]. სამაროვანზე მოპოვებული მასალა არ იძლევა ძეგლის უფრო დაძველების საშუალებას. ის შესაძლებლობაც არაა გამორიცხული, რომ ახალი გამოკვლევების ფონზე ნახევარწრიულ აბზინდებზე დაყრდნობით გამოყოფილი უძველესი ფენის თარიღიც გადაისინჯოს. წითელი შუქურას სამაროვანზე №75(112), №98(144) სამარხებში მოპოვებული ნახევარწრიული აბზინდები ინკრუსტირებულია მინით, ხოლო №42(60), №44(63) და №70(107) სამარხების ნახევარწრიული აბზინდები მუქი ნაცრისფერი ლითონით [Трапш 1969, ტაბ. XXVI5,10,12,13]. აბზინდების სასურათო სიბრტყე შემკულია სოლისებური ნაჭდევებით ან «დაკლავნილი გველებით»; ეს უკანასკნელი, ფაქტიურად, ლენტისებური სამკუთხედების იმიტაციაა. ტექნოლოგიურად, გამოსახულების შესრულების ხერხებით (კვეთა – სოლისებური ნაჭდევები, უფრო მოზრდილი სამკუთხედები, ლენტისებური სამკუთხედები; გრავირება – სხვადასხვა სახის ნაკვეთები) და დეკორირების თვალსაზრისით აფხაზეთის ნახევარწრიული აბზინდები მსგავსია სამთავროს (ნახევარწრიული აბზინდები), ბრილის (ყუამილიანი ცულები თუ შტანდარტები, სკიდები), ყობანის (ნახევარწრიული აბზინდები, საკიდები) ანალოგიური შემკულობის მქონე ნივთებისა, რომლებზეც მინით ინკრუსტაცია დადასტურდა [სულავა, კალანდაძე 2004, გვ. 28, 29; სულავა, კალანდაძე 2006, გვ. 13-16] (ტაბ. 98). ა. იესენის მიხედვით, ამოჭრილი ან გრავირებული ორნამენტი უკვე ჩამოსხმულ საგანზე და ფერადი მასით ინკრუსტაცია (ძვლით, რკინით, ხით, მინანქრით) დამახასიათებელია ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსა და I ათასწლეულის დასაწყისის კავკასიაში აღმოჩენილი ნივთებისათვის [Иесен 1935, გვ. 188, 189]. მ. ტენიშევას აზრით, ასეთი ნივთები კავკასიაში აღმოჩენილი აბზინდები იყო [Тенишева 1930, გვ. 55, 56, 64]. ამგვარად, აქამდე ცნობილ ინკრუსტირებულ ნივთებს სამთავროსა და ბრილის მასალაც დაემატა.

ნახევარწრიული აზინდები კავკასიის ქრონოლოგიის ერთ-ერთი საყრდენი არტეფაქტია. სამთავროს სამაროვნის სოლისებურნაჭდევიანი და Triskele-გამოსახულებიანი ნახევარწრიული აზინდები სამთავროს ბრინჯაოს სხვა ნაწარმის ფონზე უცხოდ გამოიყურება. პირველ რიგში, ეს შეიმჩნევა შემკულობაში. მხედველობაში გვაქვს სოლისებური ნაჭდევი და ერთმანეთზე გადაბმული სამი სპირალი (Triskele). ბრინჯაოს ნაწარმზე სოლისებური ნაჭდევი (უფრო მოზრდილი სამკუთხედები, ლენტისებური სამკუთხედები) და მბრუნავი სპირალები კავკასიის არტეფაქტებიდან ჩვენთვის ცნობილია იმ მასალებიდან, რომლებიც დაკავშირებულია კოლხურ-ყოზანურ ბრინჯაოს ნაწარმთან:

1. სამბოლოანი (Triskele) მბრუნავი გამოსახულებები ცნობილია თლიასა და წითელი შუქურას სამაროვნებიდან [Техов 1980, გვ. 42, ტაბ. 1088; Трапш 1969, გვ. 118, ტაბ. XXVII10]. ფიქრობენ, რომ ოთხბოლოანი მბრუნავ გამოსახულებებთან ერთად ისინი დაკავშირებულია სვასტიკის მაგვარ ნიშნებთან, რომლებიც ბრუნვის, მარადი მოძრაობის კონცეფციას გამოხატავენ. სვასტიკის მაგვარი სიმბოლოები ევრაზიის მომთაბარეთათვის ჩანს დამახასიათებელი [Коралькова 1999, გვ. 289-292, სურ. 19-11, 23,8,12].¹¹³ ვფიქრობთ, სამთავროს აზინდებზე გამოსახული Triskele-ც ამ რიგის სიმბოლო უნდა იყოს.

2. ნივთი, რომელიც შემკულია გადაბმული სპირალების რიგით და ინკრუსტირებული სამკუთხედებით, აღმოჩნდა აფხაზეთში, სოფ. კოლხიდაში (გაგრის რ-ნი). ესაა რკინის აკინაკი ბრინჯაოს ქარქაშით. სწორედ ეს უკანასკნელია შემკული აღნიშნული სახით. ქარქაში დათარიღებულია ძვ. წ. VII ს-ის ბოლოთი ან VI ს-ის დასაწყისით [Трапш 1970, გვ. 193-197, სურ. 20]. მ. თრაფშის აზრით, ქარქაშის ორნამენტაცია გვხვდება კოლხურ-ყოზანურ ბრინჯაოს ნაწარმზე [Трапш 1970, გვ. 195]. ანალოგიური ნივთი, ბრინჯაოს აკინაკი ბრინჯაოსავე ქარქაშით, რომელიც შემკულია ლენტისებური სამკუთხედებით, ცნობილია რუმინეთიდან (ფირმინიში) დანგრეული სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისითაა დათარიღებული [Matei 1978, სურ. 3].

¹¹³ ე. წ. «вихревые розетки» ჩვენი მასალებიდან გვეგულება მხოლოდ «წარჩინებული მეომრის» სამარხში სოფ. ალაიანიდან. სამარხი ძვ. წ. XI-X სს-ით თარიღდება [ბარამიძე 1974, გვ. 133]. თვლიან, რომ ამგვარი ნივთები სამხრეთ კავკასიაში ძვ. წ. VII ს-ზე უგვიანეს არ უნდა მოხვედრილიყვნენ [Коралькова 1999, გვ. 291, სურ. 1].

3. სოლისებური ორნამენტი ლენტისებურ სამკუთხედებთან ერთად ცნობილია ჭვირულმინდვრიან ნახევარწრიულ აბზინდებზე ყობანიდან [Уварова 1900, ტაბ. XXIII3, XXV5; Chantre 1886, ტაბ. XIII bis 1, XI12],¹¹⁴ ფასკაუს ცულებზე [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 2], ბორბლისებურ აბზინდაზე სამთავროს №44 (1938 S უბანი) სამარხიდან [Пицхелаური 1969a, ტაბ. III], ბრილის №12 სამარხის ნახევარწრიულ საკიდზე ვერძის 4 თავით [ფანცხავა, მაისურაძე, გობეჯიშვილი 2001, ტაბ. III38], ფასკაუს ნახევარწრიულ საკიდზე ვერძის თავებით [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 131].

4. ლენტისებური სამკუთხედებით, გარდა ზემოთ აღნიშნული ყობანის აბზინდებისა [Уварова 1900, ტაბ. XXIII3; Chantre 1886, ტაბ. XIII bis 1, XI12] შემკულია: ბრილის №12 სამარხის №86 საკიდიც [ფანცხავა, მაისურაძე, გობეჯიშვილი 2001, ტაბ. III24], სატევრის ქარქაში ჩითახევის სამაროვნიდან [Georgien 2001, გვ. 15], განთიადის სამაროვნის №61 სამარხის მახვილის ქარქაში [Кахиანი, Иремашვილი, Иордანიшვილი, Цквитиანიძე 1985, ტაბ. XXX].¹¹⁵

5. ამოკვეთილი სამკუთხედებით შემკული ნივთებია: ყუამილიანი ცული ბრილის №12 სამარხიდან [Georgien 2001, გვ. 113], ყუამილიანი ცული ფასკაუდან [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 3], ზემო რუთხას მთლიანადსხმული სატევარი [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 22], ორმაგცულისებრი საკიდები [Motzenbäcker 1996, ტაბ. 30, 37], ზემო რუთხას სატევარი [Крупнов 1960, სურ. 216], აბზინდა [Chantre 1886, ტაბ. XII2].

6. ლენტისებური სამკუთხედების მოტივი გამოყენებულია ურარტულ ძეგლებზე: ქვის ბაზაზე [Urartu 1991, გვ. 314, 315, ფიგ. 3 a, b], ბრინჯაოს მოდელის დეკორატიულ კარნიზზე [იქვე გვ. 307, ფიგ. 3, 4], ბრინჯაოს სტატუეტის თავსაბურავზე კარმირ-ბლურიდან [იქვე, გვ. 275, ფიგ. 2]. ყველა ეს ძეგლი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება.

მოტანილი საილუსტრაციო მასალის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჩვენთვის საინტერესო შემკულობა – სოლისებური ნაჭდევები, სამკუთხედები, ლენტისებური სამკუთხედები (როგორც დახშული, ასევე გამჭოლი), რომლებიც საინკრუსტაციოდ იყო განკუთვნილი და თვით ნივთებიც, გარკვეული ეპოქის

¹¹⁴ სოლისებური და ლენტისებური სამკუთხედებითაა შემკული თლიას სამაროვნის №378 სამარხის ნახევარწრიული აბზინდა, რომელიც აღმოჩენილია რკინის აკინაკთან და ცულთან ერთად და ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება [Техов 2002, გვ. 29, 30, ტაბ. 545]. სამარხში ფიზულაცა და დადასტურებული, რაც ამ ორი ნივთის ერთად აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა თლიაში.

¹¹⁵ ლენტისებური სამკუთხედებით და ინკრუსტაციითაა შემკული 3 ცალი მოზრდილი (d-5,2 სმ) მრგვალი ბალთა პარადიზის №9 სამარხიდან. ბალთები ინკრუსტირებულია – ალაბასტრით, არაგონიტით, წითელი და ლურჯი მინის პასტით [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 60, ტაბ. 13]. ანალოგიური ბალთები კალაკენტის №32 სამარხიდანაც არის ცნობილი [იქვე, გვ. 98, 99, ტაბ. 62].

მხატვრული გემოვნების ამსახველია. ვფიქრობთ, ეს მასალა ყველა ნიშნით მიეკუთვნება ბ. კუფტინის ტერმინის მიხედვით კოლხურ-ყობანურ ბრინჯაოს [Куфтин 1949, სურ. 23] და საზღვრავს როგორც კულტურულ, ასევე ქრონოლოგიურ არეალსაც [სულავა, კალანდაძე 2004, გვ. 31].

თუ არ გავითვალისწინებთ სამხრეთ კავკასიის ნახევარწრიული აბზინდების კულტურულ კუთვნილებას და მათ სხვა კულტურული კონტექსტის მიხედვით დავათარილებთ, მივიღებთ ჯერჯერობით ისეთ ტრადიციულ თარიღებს, როგორც გვაქვს ნახევარწრიული აბზინდებისათვის: ტ. ჩუბინიშვილი _ ძვ. წ. XV-XIV სს. [ჩუბინიშვილი 1957, გვ. 23, 24, 30, 90, 103], კ. ფიცხელაური _ ძვ. წ. XIV ს. [Пицхелაური 1969a, გვ. 175, ტაბ. II], რ. აბრამიშვილი _ ძვ. წ. XV ს-ის მეორე ნახევარი _ XIV ს. [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. III43], რომელიც ქრონოლოგიურ საყრდენადაა გამოყენებული ჩრდილოეთ კავკასიის არქეოლოგიის მკვლევართა მიერ [Козенкова 1982, გვ. 52, ტაბ. XXX2; 1989, გვ. 13, 14; 1990, გვ. 75, 76, სურ. 1; 1996, გვ. 116, სურ. 441,2; 1998, გვ. 59, ტაბ. XIX7].

თუ ფიბულების გამოჩენას კავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი მეოთხედით დავათარილებთ, რის მართებულობასაც შემდგომი აღმოჩენები და ახალი კვლევები გვიჩვენებენ, მაშინ მივიღებთ, რომ კავკასიაში ფიბულების გამოჩენა ზმეისკაია სტანიცას ე. წ. მუხლისებური ფიბულიდან კი არ იწყება, არამედ კოლხეთის სანაპიროს ფიბულებიდან. სწორედ აქ გვხვდება გრავირების ადრეული სახეობა _ დაშორებული, ირგვლივი თევზიფხური ორნამენტი დაბალრკალიან და ოდნავასიმეტრიულრკალიან ფიბულებზე (ნიგვზიანი, კატ. №44). ანალოგიური შემკულობის ფიბულები ჩრდ. იტალიის მასალებიდან ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ძეგლებიდან არის ცნობილი [Eles Masi 1996, გვ. 60, ტაბ. 32469-471]; დაბალრკალიანი გრეხილფეროიანი ფიბულები (კატ. 1126, 27, 28); იმპორტული ნავისებური ფიბულები¹¹⁶, მაღალი განიერი ფეხით (ახალი ათონი, ფსირცხა). საინტერესოა, რომ ეს ფიბულა მიეკუთვნება ე. წ. ფირფიტისებურფეხიანი ფიბულების ტიპს, რომელთა შორისაც ცნობილია, როგორც სადაბუდიანი, ისე მდიდრულად ბუდეშემკული ნიმუშები. ისინი თარიღდებიან ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [Kilian 1975, გვ. 110. 111]. ამავე

¹¹⁶ აფხაზეთის ნავისებური ფიბულის შესახებ ჩვენი ნაშრომის გაცნობის შემდეგ, გერმანელმა არქეოლოგმა, ქ-ნმა იმა კილიანმა დამატებითი პარალელური მასალა წერილობით მომაწოდა: ნავისებური ფიბულა აკრაიპიდან (ბეოტია), რომელიც გეომეტრიული ხანით (ძვ. წ. 750-700 წწ.) თარიღდება. ამგვარი ყურადღებისათვის ქ-ნ კილიანს დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ხანაში ჩნდებიან ჩვენშიც მდიდრულად გრავირებული ნივთები (ცულები, ფიბულები, შუბისპირები, აბზინდები, პინცეტები, კვერთხისთავები, სატევრები, საკისრე რკალები) [ფანცხავა 1988]. საინტერესოა თემატიკის დამთხვევა – თევზები, სვასტიკა, მეანდრი, გველი, მალტური ჯვრები კავკასიის მასალებიდან და იგივე გამოსახულებები, მაგალითად, თესალიის ფიბულების ბუდეებზე [Kilian 1975, ტაბ. 461312, 1325, ტაბ. 621884; Donder 1994, გვ. 16-31, ტაბ. 26; Sens 2002, გვ. 49-93, ტაბ. 13, 14]. კავკასიის ბუდეშემკული ფიბულების დიდი უმრავლესობის ბუდეზე გამოსახულია ფანტასტიკური ცხოველი. ერთი შეხედვით მოულოდნელ პარალელს ვპოულობთ იტალიაში (ბოლონია) აღმოჩენილი ე. წ. «წურბლისებური» ფიბულების გამოსახულებებში. მათი ზურგი შემკულია ერთმანეთის საპირისპიროდ მიმართული «კავკასიური» ფანტასტიკური ცხოველების გამოსახულებებით [Montelius 1895, გვ. II, ტაბ. VI50]. ი. ზუნდვალის მიხედვით, ეს ფიბულა ოქროსია და ფანტასტიკური «ძაღვების» გამოსახულება შესრულებულია გრანულაციის ხერხით (ტაბ. 99) [Sundvwall 1943, გვ. 178, სურ. 286, გვ. 188, 189, სურ. 303]. ამგვარი ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება [Sundvwall 1943, გვ. 55]. ანალოგიური გამოსახულებები ევროპის სხვა არტეფაქტებზეც დასტურდება. ჩვენი აზრით, ძალიან საინტერესოა ფიბულა იუგოსლავიიდან (დალიდან - Dalj), რომელიც რ. ვასიჩს მიაჩნია «ყობანური ბესტიას» მსგავსად [Vasić 1973, გვ. 2, ტაბ. II13] (ტაბ. 100). ანალოგიური გამოსახულებითაა შემკული ბრინჯაოს ფარები იტალიიდან. ისინი ორი სახისაა: ფარების ერთ ჯგუფზე გამოსახულებები ორთავიანია ან ერთთავიანი; ფარების მეორე ჯგუფზე გამოსახულებები მოქცეულია გეომეტრიული ორნამენტით შევსებულ წრიულ ფრიზებს შორის; ცხოველის გამოსახულებები მონაცვლეობენ სვასტიკებთან (ტაბ. 100, 101). ამ ნივთების კონცენტრაცია ცენტრალურ იტალიაში ხდება. თითო-ოროლა სამხრეთ და ჩრდილო იტალიაშიცაა აღმოჩენილი. მათი ქრონოლოგია ძვ. წ. VII ს-ის დასაწყისითა და VI ს-ის შუა ხანებით განისაზღვრება [Tomedi 2000, გვ. 39-42, 72-80, ტაბ. 17-21, 100, 149, 153]. ანალოგიური გამოსახულებებით შემკული ბრინჯაოს ფარები პარადიზის სამაროვნის №49 სამარხიდანაცაა ცნობილი. აქაც, როგორც იტალიურ ფარებზე, წრიულ ფრიზზე ხუთი ცხოველის გამოსახულებაა. ისინი, სვასტიკების მაგივრად, ოთხ-ოთხი ვერტიკალური ლენტითაა განცალკევებული. პარადიზის №49 სამარხის ინვენტარი, გარდა ბრინჯაოს ფარებისა (ტაბ. 102), შედგება ბრინჯაოს – ლაგმისაგან, რომელიც ანალოგიურია

მინგეჩაურის №1 ყორღანის ლაგმისა [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. I123]; ე. წ. აღმოსავლეთამიერკავკასიური ცულისაგან, რომელიც ანალოგიურია სამთავროს №591-ე სამარხის ცულისა; შუბისპირისაგან, მაღალი პირითა და გრძელი, გახსნილი მასრით, რომელიც პირის მოყვანილობით სამთავროს №55 სამარხის მახვილს წააგავს [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. I101], მაგრამ მასრა უფრო გრძელი აქვს; ბიმეტალური მახვილისაგან – ბრინჯაოს ვადითა და რკინის პირით; ანალოგიური მახვილები ბ. პიოტროვსკის აზრით, ურარტული წარმოშობისაა, ხოლო რ. აბრამიშვილი მათ ადგილობრივად მიიჩნევს [Пиотровский 1955, გვ. 42; 1959, გვ. 177; აბრამიშვილი 1961, გვ. 370, 371, ტაბ. XII, XIII, 123, XIV, XVI; ახვლედიანი 1999, გვ. 13-15]; სარტყლისაგან, რომელიც ანალოგიურია განთიადის №61-ე სამარხში აღმოჩენილი სარტყლისა (ამავე სამარხში ზემოთ აღწერილი მახვილის ანალოგიური მახვილი და ერთწილადი რკალისებური ფიბულაცაა. იხ. კატ. №70); მილაკისებური ნივთისაგან, რომელზეც კავკასიური «ფანტასტიური ცხოველის» ანალოგიური ფიგურაა დაძერწილი; ბუნიკისაგან ორი რგოლით; კვერთხისთავით, რომელიც ანალოგიურია სამთავროს №276 სამარხის კვერთხისთავისა [აბრამიშვილი 1957, გვ. 132-134; სულავა 2000, ტაბ. II3]; რკინის – სატევრებისაგან ბრინჯაოს ქარქაშით და შუბისპირებისაგან; სარდიონის სხვადასხვა ზომის სფერული მძივებისა და კერამიკისაგან [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 77-79, ტაბ. 23-26].¹¹⁷ კომპლექსი ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს [აბრამიშვილი 1997, ტაბ. I]. ამ თარიღს მხარს უჭერს აქვე, პარადიზის №112 სამარხში ე. წ. აღმოსავლეთამიერკავკასიური ცულისა და ორწილადი რკალისებური ფიბულის ერთად აღმოჩენა (ტაბ. 103) [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 118, ტაბ. 46].

მოტანილ პირდაპირ და ირიბ პარალელებს თუ დავეყრდნობით, კავკასიაში ფიბულები კოლხეთის სამაროვნების არსებობის ადრეულ საფეხურზე – ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარში უკვე დასტურდებიან. იმავე თარიღისა უნდა იყოს წითელი შუქურას სამაროვანზე, №49(68) სამარხში აღმოჩენილი ადრეული ტიპის ფიბულაც. ვარაუდს ამგვარი დათარიღების შესახებ ამაგრებს აქვე, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დადასტურებული იმპორტული ნაწარმის (ტაბ. 57, 571-6) თარიღებიც: III 21 ქვეტიპი – ბალიშისებურზურგიანი ფიბულები წითელი შუქურადან (ძვ. წ. VI-V სს.

¹¹⁷ ზოგადი დათარიღებით ძეგლის ქრონოლოგიას ავტორები ძვ. წ. XI-VIII სს-ით განსაზღვრავენ და განჯა-ყარაბაღულ კულტურას მიაკუთვნებენ [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 10].

– Квирквелия 1981, გვ. 5); III 22 ქვეტიპი – ნავისებური ფიბულები ახალი ათონიდან და ფსირცხადან (ძვ. წ. VIII-VII სს. – სულავა 2001, გვ. 74-76; 2003, გვ. 70; Sulava 2003, გვ. 273-275); III 23 ქვეტიპი – ღრუმუცლიანი რკალით (ძვ. წ. VII-VI სს. – სულავა 2003, გვ. 71); III 24 ქვეტიპი – ბიბილოსებური რკალით (ძვ. წ. VII-VI სს. – სულავა 2003, გვ. 71); III 25 ქვეტიპი – ბრტყელრკალიანი (ძვ. წ. VII ს. – სულავა 2003, გვ. 71, 72). იმპორტული ნაწარმიდან ყველაზე ადრე ნავისებური ფიბულები უნდა გამოჩენილიყო. შესაძლოა სწორედ მათ მოიტანეს ბრინჯაოს ნაწარმის გრავირებული სახეებით შემკობა. იმპორტულ ფიბულებს არ განუცდიათ ადგილობრივ შემდგომი განვითარება და ტრანსფორმაცია (თუმცა, ბ. კუფტინის აზრით, მათ ხელი შეუწყვეს ადგილობრივი ლოკალური ჯგუფის წარმოშობას, ბზიფის აფხაზეთში ნაჭუჭისებურ-რკალიანი ფიბულის სახით – იხ. Куфтин 1949, გვ. 161). ამ მოვლენის ახსნა იმით შეიძლება, რომ კოლხეთში უკვე არსებობდა ფიბულები, მაგრამ კავკასიაში ფიბულების გაჩენის ხანა არავითარ შემთხვევაში არ ემთხვევა ძვ. წ. XI ს-ეს ანუ იმ ხანას, როცა, როგორც უკვე მოგახსენეთ, რკალისებური ფიბულები გაჩნდნენ მეტროპოლიაში. მათი გავრცელება კავკასიაში უფრო გვიან მოხდა და ეს ლოგიკურიცაა. დოკუმენტირებულად კი ფიბულების გამოჩენა კავკასიაში ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნაზე, უფრო კი VIII ს-ზე მოდის.

კავკასიის აღმოჩენებიდან ჯერ-ჯერობით არა გვაქვს ფიბულის შემცველი არც ერთი ისეთი კომპლექსი, რომელიც საიმედო იქნებოდა ძვ. წ. II და I ათასწლეულთა მიჯნის ბოლო და საწყისი საუკუნეების დასათარიღებლად. მხოლოდ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან შეგვიძლია ფიბულები (კოლხეთი, ნაცარგორა, თლია) დამათარიღებელ ნივთად გამოვიყენოთ.

§ 2. გენეზისი. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გენეზისი მკვლევართა დიდი ნაწილის (გ. ნიორაძე, ბ. კუფტინი, ე. კრუპნოვი, რ. აბრამიშვილი, ო. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე, რ. გორდეზიანი, ი. უნდესტი, ა. კალიტინსკი, ს. პრჟევორსკი, კ. შეფერი, გ. კოსაკი, ი. ბოუზეკი და სხვ.) აზრით, ეგეოსურ სამყაროსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ხოლო პროტოტიპად მიიჩნევენ ქრ. ბლინკენბერგის მიერ ცალკე ჯგუფად (II ტიპი) გამოყოფილ სახეობას, რომელსაც ის სუბმიკენური ხანით – ძვ. წ. XII-X სს-ით ათარიღებდა [Blinkenberg 1926, გვ. 58, 59]. მკვლევართა მეორე ნაწილი კავკასიურ ფიბულებს იტალიურ ან ერთდროულად ბერძნულ-იტალიურ მასალებთან აკავშირებდა (ე. შანტრი, რ. ვირხოვი, დ. ვილკე, ი.

ზუნდვალი, ი. ვორონოვი, ვ. კოზენკოვა და სხვ.). მართლაც მორფოლოგიურ ნიშანთა აშკარა მსგავსება ეგეოსურ სამყაროში და სამხრეთ ევროპის ქვეყნებში დადასტურებულ ფიბულებთან მოტანილი პარალელური მასალის ფონზეც ნამდვილად თვალშისაცემია, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სანაპიროზე იმპორტული ფიბულების ჯგუფის (III 21-25)¹¹⁸ გამოყოფის საფუძველზე, ეს მსგავსება სრულიად აშკარაა.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, კავკასია ევრაზიის სივრცეში მიეკუთვნება ერთ-ერთ იმ რეგიონთა რიცხვს, სადაც ერთწილადი რკალისებური ფიბულებია დადასტურებული. ეს სივრცე მოიცავს მთელ მედიტერანულ სამყაროს, აპენინის ნახევარკუნძულიდან კავკასიის ჩათვლით, შუა ევროპას, წინა და მცირე აზიას. კავკასიას უშუალო მეზობლობა მხოლოდ წინა და მცირე აზიასთან აქვს, ხოლო არაპირდაპირი – შავიზღვისპირეთის ქვეყნებთან.

ჩვენი აზრით, კავკასია ნაწილი იყო იმ უზარმაზარი სივრცისა, რომელშიც ფიბულის იდეა ტრიალებდა. ამიტომ, კავკასიის ფიბულების გენეტიკური კავშირის მოძიება და გამოვლენა მთელ ამ სამყაროშია შესაძლებელი.

მარტივი რკალისებური ფიბულა (ჩვენი ტიპოლოგიით I-II ტიპი) არ განეკუთვნება ფიბულათა ისეთ ტიპს, სადაც მკაცრად დადგენილი ნორმები მოქმედებს. ეს ტიპი ყველაზე სიცოცხლისუნარიანია. როგორც ვნახეთ, ეგეოსური მასალების მიხედვით, ისინი სუბმიკენური ხანიდან მოყოლებული ადრეარქაული ხანის ჩათვლით არსებობენ [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 41, 51], ხოლო კავკასიის მასალების მიხედვით, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი საუკუნეებიდან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით (კოლხეთი, ნაცარგორა, ჩიტახევი, თლია – ბრილი, ყაზბეგი, ვანი, ფიჭვნარი). კ. კილიანმა საბერძნეთის ფიბულების მიხედვით, შესანიშნავად აჩვენა, რომ ტიპოლოგიურ ნიშანთა ე. წ. გაცვლა შესაძლებელია. მაგალითად: ფირფიტისებურ-ფეხიან ფიბულებს შეიძლება ბუდეზე გაუჩნდეთ კნოპი, რომელიც სხვა ტიპის ფიბულების რკალს ამკობს [Kilian 1975, გვ. 162, სურ. 5]. ეს მომენტი არ აისახება მარტივ რკალისებურ ფიბულაზე. რკალისებური ფიბულის თადის მოცულობა ან სივრცის გაზრდა ნემსსა და რკალს შორის, იცვლება იმისდა მიხედვით, თუ როგორი ტანსაცმლის, როგორი ქსოვილის შესაკრავად გამოიყენებენ მას. როგორც თვლიან,

¹¹⁸ კვლევის ამ ნაწილში იმპორტული ფიბულების ჯგუფს აღარ შევხებით.

უადრესი ერთწილადი ფიბულების – ვიოლინოს ხემისებური ფიბულების შეცვლა გამოიწვია იმან, რომ საჭირო გახდა უფრო მეტი ქსოვილის შეკრება, თავმოყრა ფიბულაში [Betzler 1974, გვ. 70]. როგორც ჩანს, ეს მოდის ცვლილებასთან იყო დაკავშირებული¹¹⁹.

ის ტიპოლოგიური ნიშნები, რაც კავკასიის უადრეს ფიბულებს ეგეოსურ სამყაროსთან აკავშირებს, არის რკალის სიმეტრიული პატარა ზომის ბუდე, ენისებური ნემსსაჭერი, გრეხილი რკალი (რაც ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ნიშანი იყო ყველგან და ყოველთვის) და დაშორებული ირგვლივი თევზიფხურით რკალის შემკობა (იხ. I-II ტიპი). შემკულობის ეს სახე დამახასიათებელი ჩანს გვიან ხემისებურ ფიბულებზე და იტალიის რკალისებურ ფიბულებზე.

კავკასიის ფიბულების ჩვენს მიერ ჩატარებული ტიპოლოგიური კვლევის სურათს თუ გადავავლებთ თვალს, დავინახავთ, რომ II ტიპის ანუ ოდნავასიმეტრიულრკალიან ფიბულებს პარალელები არა აქვთ. ამ მოყვანილობის კორპუსის მქონე ფიბულები არსად გვხვდება. ჩვენი აზრით, ეს კავკასიური მოვლენაა და აქედან იწყება კავკასიური ფიბულების წარმოება. I და II ტიპის ფიბულების შემკულობაზე აისახა გარე სამყაროსთან კავშირი; მაგრამ II ტიპის ფიბულების კორპუსის მოყვანილობის მიხედვით ჩანს, რომ ეს ფიბულები, რომლებმაც I ტიპის ფიბულებზე უფრო დიდხანს იარსებეს (ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა ან VIII ს. – VII ს-ის მეორე ნახევარი), გამოიყენებოდა ბევრი ქსოვილის ერთად თავმოსაყრელად, და ეს ქსოვილი მაინცადამაინც ნაზი არ უნდა ყოფილიყო.

როგორც ადრეც აღვნიშნეთ, ნამდვილი კავკასიური ფიბულები, ეს III ტიპის ფიბულებია თავისი უამრავი ვარიანტებით. მაგრამ როგორც მოტანილი პარალელური მასალებიდან ჩანს, კავკასიური ფიბულები თავისი არსებობის მთელ მანძილზე ინარჩუნებენ კონტაქტებს გარე სამყაროსთან, რაც აისახა არა მარტო იმპორტული ფიბულების გამოჩენაში კოლხეთის სანაპიროზე (ურარტული ფიბულები ქვეყნის შიგნით), არამედ მთელი რიგი ტიპოლოგიური ნიშნების შეთვისებაში, რაც ძირითადად ორ მიმართულებას მიუთითებს – ეგეოსი-ბალკანეთი და იტალია (იხ. პარალელური მასალა: I, 2, 3, III 3 a, 3 c, 5 d, 6 a, 7 a, 8 a, 8 c, 8 f, 8 h, 8 i, 8 n, 8 p, 10 a, 12, 12 c, 13 a, b1, c, d, e, 14, 15, 17, 19, 20, ტიპი V, VI). ამავე დროს, პარალელურად,

¹¹⁹ თუ რამ გამოიწვია მოდის ცვლილება, ამას შეიძლება სხვადასხვაგვარი ახსნა მოეძებნოს (მაგ. ხალხთა მოძრაობა). ვფიქრობთ, ამ საკითხში ჩაღრმავება ჩვენი კვლევის ფარგლებს სცილდება.

კავკასიაში ჩამოყალიბდა ფიბულეთა ის ტიპები, რომლებიც მხოლოდ კავკასიისათვის იყო დამახასიათებელი (იხ. პარალელური მასალა: I4,5, III1,2,3, III 1 b, 1 c, 2 a-e, 3 b, 4 a-d, 5 a-c, 6 b, c, 7 b, c, 8 a 1, 2, 8 b, 8 c1,2, 8 d, e, g, j, k, l, m, n, 9 a, b, c, 10 a2, a3, a4, 11, 12 b, 13, f, g, 18, ტიპი IV). როგორც ვხედავთ, კავკასიის ფიბულების უმეტესობა ჩამოყალიბდა ცალკე კავკასიურ, დამოუკიდებელ ვარიანტად, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნებითა და ნიუანსებით. ეს კი, როგორც ვნახეთ, ქმნის არა მარტო ფიბულათა ინდუსტრიას, არამედ იმ ლოკალურ ვარიანტებსაც, რომლებზეც უკვე გვქონდა საუბარი.

§ 3. გავრცელების გზები. ცალკეულ ქვეყნებს შორის უძველესი კონტაქტების დადასტურების ერთ-ერთი საშუალებაა ამ კონტაქტების ამსახველი არქეოლოგიური არტეფაქტების (ჩვენ შემთხვევაში ფიბულების) გამოვლენა.

რადგან კავკასია უშუალოდ არ ესაზღვრება არც ეგეოსურ სამყაროს და არც სამხრეთ ევროპას, გასარკვევია რა როლს ასრულებდნენ კავკასიისათვის გარე სამყაროსთან კონტაქტებისას შავიზღვისპირეთის ქვეყნები – თურქეთი, რუმინეთ-ბულგარეთი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის რეგიონი. გასარკვევია, ადგილი ქონდა პირდაპირ ანუ საზღვაო ურთიერთობას თუ ეს კონტაქტები შუამავალი (მცირე და წინა აზიის, შავიზღვისპირეთის) ქვეყნების საშუალებითაც შეიძლებოდა განხორციელებულიყო. ამისათვის საჭიროა შავიზღვისპირეთის ყველა ქვეყნის უძველესი რკალისებრი ფიბულების მიმოხილვა ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური თვალსაზრისით და გამოვლენა იმ ტიპებისა, რომლებიც საერთოა შავიზღვისპირეთის ყველა ქვეყნისათვის. ხოლო მსგავსი ტიპების ქრონოლოგიური ადგილის განსაზღვრა საშუალებას მოგვცემს თვალი გავადევნოთ ამა თუ იმ ტიპის ფიბულების გავრცელების გზებს, მიმართულებებსა და დროს. აგრეთვე, საინტერესოა კოლხეთის ზღვისპირეთის დემოგრაფიული სიტუაციის შედარება შავიზღვისპირეთის სხვა ქვეყნების თანადროულ დემოგრაფიულ სიტუაციასთან.

საქართველოს შავიზღვისპირეთის მასალა. საქართველოს შავიზღვისპირეთში, ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე ფიბულების მნიშვნელოვანი ნაწილი აღმოჩენილია: ჩრდილო-დასავლეთ და ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნებზე; მცირე რაოდენობით სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთის ძეგლებზე; ერთეული ეგზემპლარებია ცნობილი შიდა კოლხეთის ტერიტორიიდანაც.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთი (აფხაზეთი). აფხაზეთის მასალებიდან დაახლოებით 117 ფიბულაა ცნობილი. ისინი აღმოჩენილია სამაროვნებზე: წითელი შუქურა, გუადიხუ, ყულანურხვა, იაშთხვა, სოხუმის მთა, კისტრიკი, ჯანტუხი.

შემთხვევითი აღმოჩენები ცნობილია: აბგარხუკიდან, ახალი ათონიდან, ფსირცხადან, მიცარიდან, გუდაუთიდან, პრიმორსკოედან, ეშერადან.

წითელი შუქურა (ტაბ. 74, 75). აღმოჩენილია 21 ბრინჯაოსა და 3 რკინის ფიბულა. ფიბულები აღმოჩენილია 19 სამარხში (აქედან 18 ინჰუმაციური ორმოსამარხია [Трапш 1969, გვ. 78-109, 191-194, ტაბ. XXV1-9]. ერთი ქვევრსამარხია (149) მეორადი დაკრძალვით [Трапш 1969, გვ. 121-123]). ფიბულები წარმოდგენილია შემდეგი ტიპებით¹²⁰:

I ტიპი. დაბალრკალიანი

1. მრგვალგანივკვეთიანი ღერო, თევზიფხურით შემკული, ბუდე სიმეტრიული. წითელი შუქურა 49(68) [Трапш 1969, გვ. 121-123, ტაბ. XXV6].

III ტიპი. მაღალრკალიანი

2. მრგვალგანივკვეთიანი ღერო, ბუდე გაგანიერებული. წითელი შუქურა 100(146) [Трапш 1969, გვ. 147, ტაბ. XXV4].

3. მრგვალგანივკვეთიანი ღერო, თევზიფხურით შემკული, ბუდე არა აქვს. წითელი შუქურა 39(56) [Трапш 1969, გვ. 114, ტაბ. XXV5].

4. მრგვალგანივკვეთიანი მსხვილი ღერო, თევზიფხურით შემკული, ბუდე გაგანიერებული. წითელი შუქურა 26(35) [Трапш 1969, გვ. 104-106, ტაბ. VIII3, XXV2].

5. მრგვალგანივკვეთიანი ღერო, თევზიფხურით შემკული, რკალის თავსა და ბოლოში დისკოებით. ბუდე გაგანიერებული. წითელი შუქურა 62(92) [Трапш 1969, გვ. 130, ტაბ. XXV7].

6. გრებილრკალიანი, ბუდე გაგანიერებული. წითელი შუქურა 64(94) [Трапш 1969, გვ. 131, ტაბ. XXV8].

7. წითელი შუქურა 29(38) [Трапш 1969, გვ. 106, 107, ტაბ. XXV1].

8. წითელი შუქურა 13(14) [Трапш 1969, გვ. 93, 94, ილუსტრაცია არ არის].

---

¹²⁰ ტიპების გამოყოფისას ვიყენებთ თლიას სამაროვნის ქრონოლოგიურ-ტიპოლოგიური კვლევის შედეგად დადგენილ საფუძველს: I ტიპი – დაბალრკალიანი, II ტიპი – ოდნავ ასიმეტრიულრკალიანი, III ტიპი – მაღალრკალიანი [სულავა 2000ა, გვ. 42].

9. რკალი რომბულგანივკვეთიანია. წითელი შუქურა 4 [Трапш 1969, გვ. 85-87, ტაბ. VI4].
10. მსხვილი, ბალიშისებური რკალი, რომელიც ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ასტრაგალისებრი ღრმა ნაჭდევებით. ბუდე განიერია. წითელი შუქურა 16 [Трапш 1969, გვ. 87, 88, ტაბ. XXV3]¹²¹.
11. წითელი შუქურა 12(13) [Трапш 1969, გვ. 93, ტაბ. XXVIII1].
12. წითელი შუქურა 21(23) [Трапш 1969, გვ. 98-101, ტაბ. VII].
13. ფიბულას რომბულფირფიტისებური რკალი აქვს. ბუდენაკლული. წითელი შუქურა 4 [Трапш 1969, გვ. 85-87, ტაბ. VI2].
14. წითელი შუქურა 12(42) [Трапш 1969, გვ. 274-279, ტაბ. XXXI7] (ტაბ. II4, II14).
15. წითელი შუქურა 12(13) [Трапш 1969, გვ. 274-279, ტაბ. XXVII8].
16. წითელი შუქურა 19(21) [Трапш 1969, გვ. 97, ილუსტრაცია არ არის].
17. წითელი შუქურა 103(151) [Трапш 1969, გვ. 148, ილუსტრაცია არ არის].
18. წითელი შუქურა 3(26) [Трапш 1969, გვ. 270-272, ტაბ. XXXVII12].
19. როზეტისებრი რკალი. ბუდენაკლული. წითელი შუქურა 38(55) [Трапш 1969, გვ. 110-113, ტაბ. IX5] (ტაბ. II9, II19).
20. წითელი შუქურა 38(55) [Трапш 1969, გვ. 110-113, ტაბ. IX7]. 21. წითელი შუქურა 16(17) [Трапш 1969, გვ. 95] – მხოლოდ ნემსის ფრაგმენტია.

რკინის ფიბულები:

22. წითელი შუქურა 1 [Трапш 1969, გვ. 85].
23. წითელი შუქურა 26(35) [Трапш 1969, გვ. 104-106, ტაბ. VIII5].
24. წითელი შუქურა 26(35) [Трапш 1969, გვ. 104-106, ტაბ. VIII9].
- წითელი შუქურას სამაროვნის _ №№49(68), 100(146), 26(35), 64(94), 62(92), 29(38), 13(14), 6, 12(13), 21(23), 4, 19(21), 103(151), 38(55), 16(17), 1 სამარხები _ გამთხრელის, მ. თრაფშის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VI სს-ით [Трапш 1969, გვ. 82, ტაბ. VIII9], ხოლო სამარხები _ №№12(42), 3(26) _ ძვ. წ. V-II სს-ით [Трапш 1969, გვ. 268].
- გ. კვირკველია ძვ. წ. VIII-VII სს-ით ათარიღებს სამარხებს _ №№49(68), 62(92), 64(94); ძვ. წ. VI-V სს-ით _ №№4, 12(13), 21(23), 26(35), 29(38) სამარხებს; ძვ. წ. VII-VI სს-ით _

¹²¹ აღნიშნული ფიბულების შესახებ იხ. აქვე, ტიპი III 21.

№16(17) სამარხს; ხოლო №№3(16), 19(21) სამარხებს _ ძვ. წ. V-IV სს-ით [Квирквелия 1981 გვ. 5, 6].

მეტნაკლებად იგივე თარიღებს იზიარებს ნ. დოლიძეც [დოლიძე 1999, გვ. 63-72].

გ. შამბა წითელი შუქურას №№49, 62 სამარხებს ძვ. წ. VII ს-ით ათარიღებს და აღნიშნავს, რომ ამ სამარხების ფირფიტისებური სარტყლები ზომომორფული აბზინდებით უფრო ადრეულ კომპლექსებში არ გვევლება [Шамба 1984, გვ. 41].

გუადიხუ (ტაბ. 72, 73). სამაროვანზე აღმოჩენილია 12 ფიბულა. 10 ფიბულა აღმოჩნდა კრემაციულ და ნაწილობრივკრემაციულ სამარხში [Трапш 1969, გვ. 45-52, 242]. აქ არ გამოვლენილა I (დაბალრკალიანი) და II (ოდნავ ასიმეტრიულრკალიანი) ტიპის ფიბულები. გუადიხუმში ფიბულები წარმოდგენილია შემდეგი ტიპებით:

III ტიპი. მაღალრკალიანი.

1. რკალი რომბისებურგანიკვეთიანია, ბუდე გაგანიერებული. გუადიხუ 25(72) [Трапш 1969, გვ. 41, ტაბ. V10].

2. რკალი როზეტისებურ-აქურული, ბუდე განიერი. ფიბულა რეპარირებულია. გუადიხუ 25(72) [Трапш 1969, გვ. 41, ტაბ. V7].

3. რკალი რომბისებურ ფირფიტაა ჭდეული ორნამენტით. გუადიხუ 6(9) [Трапш 1969, გვ. 24, ტაბ. V5].

4. გუადიხუ 10(22) [Трапш 1969, გვ. 255, 256, ტაბ. XXXV14].

5. გუადიხუ 25(72) [Трапш 1969, გვ. 41, ტაბ. V5].

6. გუადიხუ 26(39) [Трапш 1969, გვ. 258, ტაბ. XXXV14].

7. გუადიხუ 11(23) [Трапш 1969, გვ. 256, ტაბ. XXXV14].

8. გუადიხუ 12(24) [Трапш 1969, გვ. 256, ტაბ. XXXV14].

9. რკალი ოვალური ფირფიტაა პუნსონით დატანილი ორნამენტით. გუადიხუ 3(6) [Трапш 1969, გვ. 21-24, ტაბ. V6].

10. გუადიხუ 24(71) [Трапш 1969, გვ. 39-41, ტაბ. V6].

11. რკალი მრგვალგანიკვეთიანია, შემსხვილებული, დაფარულია «ხორკლებით». გუადიხუ 13(25) [Трапш 1969, გვ. 256, 257, ტაბ. V8]. 12. გუადიხუ 4(7) [Трапш 1969, გვ. 24, ილუსტრაცია არ არის].

გუადიხუს სამაროვნის სამარხები _ №№3(6), 4(7), 6(9), 24(71), 25(72) _ გამოხრელის, მ. თრაფშის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VI სს-ით [Трапш 1969, გვ. 17], სამარხები _ №№10(22), 11(23), 12(24), 13(25), 26(39) _ ძვ. წ. V-II სს-ით [Трапш 1969, გვ.

242]. იმავე სამარხებს გ. კვირკველია ძვ. წ. VI-V სს-ით ათარიღებს [Квирквелия 1981 გვ. 5, 6]. დაახლოებით იგივე თარიღებს იზიარებს ნ. დოლიძეც [დოლიძე 1999, გვ. 63-72].

ყულანურხვა (ტაბ. 70). სამაროვანზე აღმოჩენილია 4 ფიბულა, №№3, 5, ინჰუმაციურ სამარხებში. ორი ბრინჯაოსია, ორი – რკინის. ისინი წარმოდგენილია შემდეგი ტიპით:

III ტიპი. მაღალრკალიანი.

1. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია. რკინის. ყულანურხვა №3 [Трапш 1970, გვ. 107, 257, ტაბ. IV2].

2. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია. რკინის. ყულანურხვა №5 [Трапш 1970, გვ. 109-110, ტაბ. V4].

3. ფირფიტისებრი რკალით. ბუდე ოდნავ გაგანიერებულია. ყულანურხვა №3 [Трапш 1970, გვ. 107, ტაბ. IV4].

4. ყულანურხვა №3 [Трапш 1970, გვ. 107, ტაბ. IV3].

ყულანურხვას №3 სამარხი მ. თრაფშის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII ს-ის მეორე ნახევრით [Трапш 1970, გვ. 106-108]¹²², ხოლო 15 (მამაკაცის) სამარხი – ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით [Трапш 1970, გვ. 109, 110].

5. ყულანურხვადან¹²³ აფხაზეთის მუზეუმში კიდეც ორი ფიბულაა დაცული; 1. ფიბულა ზურგდაღარული და ღრუმუცლიანია. ბუდე გაგანიერებულია (ა. ლუკინის კოლექცია – 10-66:55, №86). მისი ანალოგი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ (იხ. აქვე, ტიპი III 23), საქართველოს მასალებში არ მოიპოვება. ღრუმუცლიანი ანუ ნავისებური ფიბულები, შემკული ღრმა ნაჭდევი ან გრავიერებული ორნამენტით, ცნობილია იტალიის, საბერძნეთის, ცენტრალური ბალკანეთის, რუმინეთის მასალებიდან [Eles masi 1986, გვ. 85-143; Kilian 1975, გვ. 80-85; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 118-120; Vasić 1999, გვ. 87-89; Bader 1983, გვ. 109, 110]. ამგვარი ფიბულა უკრაინაში სოფ. გრებენიშიცაა (ლვოვის მუზეუმი) აღმოჩენილი [Sulimirski 1936, გვ. 46, ტაბ. XII2]. ის მიჩნეულია ადრეიტალიურ იმპორტად და დათარიღებულია ძვ. წ. 850-700 წწ-ით [Szlanowna 1938, გვ. 299, 300]. 2. ფიბულას შემსხვილებულ რკალზე ლურსმნის

¹²² თუ 13 სამარხის ფიბულები ანალოგიურია აფხაზეთის სხვა ფირფიტისებურრკალიანი ფიბულებისა, მაშინ ეს სამარხი ძვ. წ. VI-V სს-ით უნდა დათარიღდეს [შდრ. კვირკველია 1978, გვ. 76].

¹²³ რ. აბრამიშვილის მიერ შესრულებული ფიბულის ჩანახატი გამაცნო ნ. დოლიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

თავის მაგვარი შვერილები აქვს. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებით. ბუდე და ზამბარა აკლია¹²⁴ (აფხაზეთის მუზეუმი. ა. ლუკინის კოლექცია – 10-66:55, №98). სამეცნიერო ლიტერატურაში ანალოგიური ფიბულა არ გვეგულება.

ი. ვორონოვს თავის ნაშრომში – «Археологическая карта Абхазии», შეტანილი აქვს, როგორც ლურსმნისებური შვერილებით შემკული «ღერაკი» [Воронов 1969, გვ. 22, Б76].

იაშთხვა (ტაბ. 76). გაითხარა ორი ინჰუმაციური ორმოსამარხი. №1 სამარხში დადასტურდა ბრინჯაოს ორი ფიბულა. ფიბულის რკალი წარმოადგენს ნაჭდევი ორნამენტით შემკულ რომბისებურ ფირფიტას. სამარხები თარიღდება ძვ. წ. V ს-ით [კვირკველია 1978, გვ. 75, 76, ტაბ. 285,6].

სოხუმის მთა (ტაბ. 71). აღმოჩნდა სამარხეული ინვენტარის კომპლექსები №№11, 12, კრემაციული სამარხები №№1, 2 და ლითონის გამოდნობა-ჩამოსხმასთან დაკავშირებული ნაშთები. მიწის სამუშაოებისას შემთხვევით გამოვლინდა განძი, სამარხი №1 და სამარხეული ინვენტარის კომპლექსები №№2-10. ორი ფიბულა, ვერცხლისა და ბრინჯაოსი, რომელთა რკალი წარმოადგენს ნაჭდევი ორნამენტით შემკულ რომბისებურ ფირფიტას, აღმოჩნდა ძვ. წ. VI ს-ით დათარიღებულ №1 კრემაციულ სამარხში [კალანდაძე 1954, გვ. 54, 55, სურ. 25, ტაბ. VI15].

ჯანტუხი (ტყვარჩელი) (ტაბ. 77, 78). სამაროვნის საზღვრები ვერ დაფიქსირდა. სავარაუდოა, რომ კოლექტიური სამარხი იყო. გამოიყენებოდა როგორც ინჰუმაცია, ასევე კრემაცია. ინჰუმაციის შემთხვევაში შესაძლოა მეორად დაკრძალვასაც ჰქონდა ადგილი. აღმოჩენილია 58 ბრინჯაოსა და 7 რკინის ფიბულა [Шамба 1984, გვ. 32, 33, 40]. ისინი შემდეგი ტიპისაა:

III ტიპი. მაღალრკალიანი.

1-28. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია, სადა [Шамба 1984, სურ. 211,2,13,14,20-25, 253-19,35].

29-35. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია, სადა. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოებით [Шамба 1984, სურ. 216,8, 251,2,21,23]¹²⁵.

¹²⁴ ფიბულის ჩანახატი გამაცნო ნ. დოლიძემ. ბარათზე რ. აბრამიშვილის მინაწერია, რომ მსგავსი ფიბულა აღმოჩენილია სოფ. მიცარშიც.

¹²⁵ სამწუხაროდ, რადგან მასალას მხოლოდ ლიტერატურის მიხედვით, ავტორისეულ ტაბულაზე დაყრდნობით ვიცნობთ, შესაძლებელია, მოცემულ ფიბულათა რაოდენობა არ დაემთხვას ჩვენს მიერ გამოყოფილ ტიპებს.

36-43. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია. თევზიფხურით შემკული. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოებით [Шамна 1984, სურ. 211,2,4,5,10,11,17].

44. ჯანტუხი. ნახევარწრიული განივკვეთით (მ. შამბას მიხედვით - «თევზისებური რკალით») [Шамна 1984, გვ. 41, სურ. 2116].

45. რკალი რომბულგანივკვეთიანი, სადა [Шамна 1984, სურ. 219].

46. რკალი რომბულგანივკვეთიანი, თევზიფხურით შემკული [Шамна 1984, სურ. 217,15].

47. ჯანტუხი [Шамна 1984, სურ. 2119]. რკალი სიგრძივ დადარული, განივი ჭდეებით.

48. რკალიზე სიგრძივი წნულებით (?) [Шамна 1984, სურ. 213].

49. რკალი ოვალური ფირფიტაა [Шамна 1984, სურ. 2532,37].

50-61. მხოლოდ ფიბულის ზამბარები [Шамна 1984, სურ. 25].

62. ბუდე [Шамна 1984, სურ. 2118].

63-65. რკინის [Шамна 1984, სურ. 2533,34,36].

ძეგლის გამთხრელი გ. შამბა ჯანტუხის სამაროვნის ფიბულებს ძვ. წ. VII ს-ს მიაკუთვნებს [Шамна 1984, გვ. 41, სურ. 2116].

ეშერის კრომლები (ტაბ. 104). რომელი კრომლებიდანაა გ. შამბას ტექსტის მიხედვით, არ ჩანს [Шамна 1974]. ფიბულა რკინისაა და რკალზე შემოხვეული აქვს თხელი მავთული (ბრინჯაოსი ?) [Шамна 1974, ტაბ. XXVII15]. ძეგლი დათარიღებულია ძვ. წ. II ათასწ. პირველი ნახევრითა და ძვ. წ. I ათასწ. პირველი ნახევრით [Шамна 1974, გვ. 43, 44].

კისტრიკი (ტაბ. 105). ნამოსახლარის ტერიტორიაზე გაითხარა ერთადერთი ორმოსამარხი, რომელიც ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [Бжания, Кобахия, Хинба გვ. 12, 13]. ამავე სამარხს ნ. დოლიძე ძვ. წ. VI-V სს-ით ათარიღებს [დოლიძე 1999, გვ. 36, 67]. სამარხში სამაჯურებთან, საკისრე რკალთან და იარაღთან ერთად აღმოჩნდა ორი სხვადასხვა სახის ფიბულაც. ორივე III ტიპისაა:

1. რკალი მრგვალგანივკვეთიანია, შემსხვილებული, შემოსაზღვრული ღრმა ნაჭდევებით. ბუდე გაგანიერებული.

2. რკალი ნახევარმთვარისებრი ფორმისაა, ოდნავ შესქელებული მუცლით, ზურგზე ბიბილოსებრი ქედით¹²⁶.

შემთხვევითი აღმოჩენები:

¹²⁶ აღნიშნული ფიბულის შესახებ იხ. აქვე, III 24 ტიპი.

პრიმორსკოე (გუდაუთის რ-ნი) (ტაბ. 106). მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით აღმოჩნდა სამარხი კომპლექსი. ვ. სტრაჟოვის აღწერით აღმოჩენის ადგილას დაფიქსირდა ქვიშაქვის ფილებზე ჩონჩხის ნაშთები, ბრინჯაოს ნივთის რამდენიმე ფრაგმენტი და ნატეხები ორი დიდი თიხის ურნისა, რომელშიც ეწყო ნივთები: ბრინჯაოს ორი ცული, მახვილი, **ფიბულა**, საყელური სპირალური ბოლოებით (გვერგვი), ბიკონუსური სპირალური საკიდები, სამი შუბისპირი, კონუსურწვერიანი და ფურცლოვანი ბრინჯაოსაგან შედგენილი ნივთი (ბ. კუფტინის მიხედვით მუზარადის ფრაგმენტი), ქვის სალესი [Стражев 1926, გვ. 106, 107; Куфтин 1949, გვ. 139-147, ტაბ. X1-5, 7-9].

პრიმორსკოეს კოლექცია ბ. კუფტინს ზოგადად გვიანი ბრინჯაოთი დათარიღებული ძეგლების რიგში აქვს მოქცეული [Куфтин 1949, გვ. 139, 140], თუმცა, «მუზარადისათვის» მოტანილი პუბლიკაციებით, როგორც ჩანს, არ გამორიცხავდა ძვ. წ. VI, და VI-V სს-საც კი [Куфтин 1949, გვ. 141, 146]. ეს «მუზარადი» გ. შამბას კოლექციის დამათარიღებლად მიაჩნია. ბ. პიოტროვსკიზე დაყრდნობით მას ურარტულ-ასურულ ტიპად მიიჩნევს და ძვ. წ. VIII-VII სს-ით განსაზღვრავს [Пиотровский 1959, გვ. 166, 167; Шамба 1984, გვ. 62, 63]¹²⁷.

აქვე ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ერთ-ერთი ცული გრავირებულია [Куфтин 1949, გვ. 140]. კოლექციის ადრეულობას გამორიცხავს აგრეთვე შუბისპირის მასრები [Куфтин 1949, გვ. 140; ფანცხავა 1988]. პრიმორსკოეს მსგავსი ფიბულები თლიას სამაროვნისათვის შემუშავებული ქრონოლოგიურ-ტიპოლოგიური შკალის მიხედვით ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება [სულავა 2000ა, ტაბ. I5,6,7].

ახალი ათონი (ტაბ. 107, სურ. 1). ფიბულა ინახება ა. ლუკინის კოლექციაში სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟში [Лукин 1941, გვ. 43-45; Куфтин 1949, გვ. 160, 161]. ანალოგიური ტიპოლოგიური ნიშნების მქონე ფიბულები [Куфтин 1949, სურ. 293], მხოლოდ ეგეოსურ სამყაროშია გავრცელებული. ბ. კუფტინის განსაზღვრით ფიბულა ნავისებურია (a navicella) და ქრ. ბლინკენბერგის მიხედვით გეომეტრიული ეპოქის სტილის ძვ. წ. X-IX სს-ის ატიკურ ფიბულებს განეკუთვნება [Blinkenberg 1926, სურ. 189; Куфтин 1949, გვ. 161]. უკანასკნელი ხანის გამოკვლევებით მისი პირდაპირი

¹²⁷ შდრ. Воронов 1980, გვ. 208, 208 _ ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლო – VII ს-ის პირველი ნახევერი; Иванчик 2000, გვ. 207 _ ძვ. წ. X ს-ის მეორე ნახევარი – IX ს-ის დასაწყისი.

ანალოგია, ფიბულა ვროკასტროდან (კრეტა) თარიღდება გეომეტრიული ეპოქის ბოლოთი და არქაული ხანის დასაწყისით [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 107, ტაბ. 431495]. ახალი ათონის ნავისებური ფიბულა ამ ტიპის ერთადერთ იმპორტულ ფიბულად ითვლებოდა შავიზღვისპირეთში და ის ასახავდა კოლხეთის კოლონიზაციამდელ კონტაქტებს ეგეოსურ სამყაროსთან, რაც საფიქრებელია, საზღვაო გზით ხორციელდებოდა [სულავა 1999, გვ. 31, 63; შდრ. სულავა 2001, გვ. 74-76; Sulava 2003, გვ. 273-275] (იხ. აქვე. ტიპი III 22).

ფსირცხა (გუდაუთის რ-ნი) (ტაბ. 107, სურ. 2). ინახება ა. ლუკინის კოლექციაში სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟში (Эрмитаж, ОИПК, კოლ. №1291, 152). იმეორებს ახალი ათონის ფიბულის ტიპოლოგიურ ნიშნებს, ე. ი. აფხაზეთის სანაპიროზე ორი იმპორტული ნავისებური ფიბულაა დადასტურებული [სულავა 2001, გვ. 74-76] (იხ. აქვე. ტიპი III 22).

გუდაუთა (ტაბ. 107, სურ. 4). დანგრეული სამარხებიდან [Куфтин 1949, გვ. 241, სურ. 545]. ფიბულის ზურგს ჭრილა როზეტის ფორმა აქვს, რომლის კიდეებიც შემკულია მსხვილი ბურთულებით. ანალოგიური ფიბულები ცნობილია წითელი შუქურას სამაროვნიდან (წმ №38(55), 2 ცალი ფიბულა).

აბგარხუკი (ტაბ. 107, სურ. 10). ბრინჯაოს ფირფიტისებური ფიბულა, რომლის ფორმის ზურგით, რომელიც შემკულია ირიბი ნაჭდევებითა და რგოლებით. ბუდე ოდნავ გაგანიერებულია [Куфтин 1949, გვ. 160, სურ. 291]. ანალოგიური ფიბულები აღმოჩენილია: სოხუმის მთაზე, იაშთხვაზე, გუადიხუზე, წითელ შუქურაზე (იხ. აქვე).

მიცარი (გუდაუთის რ-ნი) (ტაბ. 107, სურ. 5-7). სამი ფიბულაა აღმოჩენილი:

1. რკალი ჭრილა (დაფანჯრული) როზეტია, რომელიც აქეთ-იქიდან შემოსაზღვრულია ღრმა ნაჭდევებით [Куфтин 1949, გვ. 241, 242, სურ. 547]. ანალოგები არ მოეძებნება.

2. რკალი ჭრილა როზეტია, რომლის კიდეებიც შემკულია მსხვილი ბურთულებით [Куфтин 1949, გვ. 241, 242, სურ. 546]. ანალოგიური ფიბულები ცნობილია გუდაუთიდან [Куфтин 1949, გვ. 241, სურ. 545] და წითელი შუქურას სამაროვნიდან (იხ. აქვე).

3. რკალი სიგრძივ შუაზე გაყოფილი ღეროა, რომელიც გარეთა მხრიდან შემკულია ღრმა ირიბი ნაჭდევებით. აქეთ-იქიდან შემოსაზღვრულია ცხვრის სკულპტურული თავებით. ანალოგები არ მოეძებნება.

ფუნქცი (ტაბ. 107, სურ. 8, 9). 2 ცალი ფიბულა. მიცარის სოფ. საბჭო, ბზიფის აფხაზეთი. აფხაზეთის მუზეუმი. ა. ლუკინის კოლექცია (10-66:13, №637/3, (10-66:18, №646/1)¹²⁸. აღმოჩენილია 1937 წ.

1. რკალი ოვალური ფირფიტაა, შუაში სიგრძეზე წნული ორნამენტით. ზუსტად ანალოგიური ფიბულა უცნობია.

2. რკალის შუა ნაწილი შემსხვილებულია, რომელზეც ლურსმნისებური შვერილებია. შემოსაზღვრულია ღრმა, განივი ნაჭდევებით. ბუდე განიერია (ნაკლული). ანალოგები უცნობია.

ემერა (ტაბ. 107, სურ. 3). ფიბულა რკალშემსხვილებულია. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შვერილებით. ბუდე განიერი [Куфтин 1944, გვ. 316, სურ. 143].

ცენტრალური კოლხეთი. ცენტრალურ კოლხეთში ფიბულები აღმოჩენილია სამეგრელოსა და გურიის სამაროვნებზე. სამეგრელოდან ფიბულები ცნობილია: ერგეტის, დღვაბის, პალურის, მუხურჩის სამაროვნებიდან, კინჩხადან, სამურზაყანოდან, ჯვარიდან, სულ 23 ცალი.

ერგეტა (ტაბ. 64, 65). სამაროვანზე სულ 7 ფიბულაა აღმოჩენილი:

1. I სამაროვნის №5 სამარხ ორმოში აღმოჩნდა 1 ბრინჯაოს და 2 რკინის ფიბულა [პაპუაშვილი 1998, ტაბ. XXXIV97,98].

2. II სამაროვნის №4 სამარხ ორმოში აღმოჩნდა რკინის ფიბულა. სამაროვანი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VII ს-ის პირველი ნახევრით [პაპუაშვილი 1999, გვ. 9, ტაბ. IV58].

3. III სამაროვნის №1 სამარხ ორმოში აღმოჩნდა 1 ბრინჯაოსა და 1 რკინის ფიბულა [პაპუაშვილი 1998, ტაბ. XL40,42].

ერგეტის სამაროვნის ბრინჯაოს ფიბულები, რომლებიც ტიპოლოგიურ განსაზღვრას ექვემდებარებიან, ორი სახისაა: 1. ბრტყელრკალიანი, რკალზე ჭდეული წრებით, ბუდე გაგანიერებული (ერგეტა I5); 2. რომბულგანივკვეთიანი რკალით, რომელიც დაფარულია წნული ორნამენტით. ბუდე ნაკლულია.

დღვაბა (ტაბ. 66). ფიბულა აღმოჩენილია №2 სამარხ ორმოში.¹²⁹ ფიბულა ბრინჯაოსია, დაბალრკალიანი, გრეხილდეროიანი, ოდნავ გაგანიერებული ბუდით.

¹²⁸ ორივე ფიბულას ვიცილობ რ. აბრამიშვილის ჩანახატის მიხედვით.

¹²⁹ ფიბულა გამაცნო ნ. პაპუაშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

პალური (ტაბ. 67). სამი ფიბულადან ორი აღმოჩენილია №24 სამარხში: III ტიპი – მაღალრკალიანი, რკალის თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით; V ტიპი – ბრტყელი რკალი წარმოადგენს ცხოველის გამოსახულებას და დაფარულია თევზიფხური ნაჭდევებით. ქვაყრილიდან მომდინარე მესამე ფიბულა რკინისაა. ძეგლი დათარიღებულია ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის დასაწყისით [ბარამიძე 1977, გვ. 29, 30, ტაბ. VIII].

მუხურჩა (ტაბ. 68). მუხურჩის სამაროვანზე 10 ფიბულაა აღმოჩენილი.

I ტიპი – დაბალრკალიანი:

1. გრეხილრკალიანი. ადგილი «პეტრეს ნაკარუ» [ელიავა 1987, გვ. 32, ტაბ. 23].
2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. რკალზე ირგვლივი ღრმა ღარებით. ბუდე აკლია (სსმ კოლ. 81-976/239). გამოუქვეყნებელი.¹³⁰

III ტიპი – მაღალრკალიანი:

3. გრეხილრკალიანი. მხოლოდ ნემსისა და რკალის ფრაგმენტია (სსმ კოლ. 81-976/274). გამოუქვეყნებელი.
4. რკალი მრგვალგანივკვეთიანი, სადა. ბუდე ნაკლული (სსმ კოლ. 81-976/991).
5. რკალი მრგვალგანივკვეთიანი. ეტყობა თევზიფხურის კვალი. ბუდე რკალის სიმეტრიულია (სსმ კოლ. 81-976/501). გამოუქვეყნებელი.
6. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. ძლიერ ფრაგმენტირებული [ელიავა 1987, გვ. 54, ტაბ. 42].
7. ყვავილისებურგანივკვეთიანი რკალით, რომელიც დაფარულია სიგრძივი ღარებითა და განივი ნაჭდევებით. ბუდე ოდნავ გაგანიერებული (სსმ 81-976). გამოუქვეყნებელი.
8. რომბულგანივკვეთიანი რკალით. ძლიერ ფრაგმენტირებული (სსმ კოლ. 81-976/145). გამოუქვეყნებელი.
9. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით. ბუდენაკლული (სსმ კოლ. 81-976/915).
10. რკალი ბრტყელი, შემკული ჭდეული რგოლებით, ირიბი და ჯვარედინა ნაჭდევებით. ბუდე ოდნავ გაგანიერებულია (სსმ კოლ. 81-976/498). გამოუქვეყნებელი.

---

¹³⁰ მუხურჩის მასალის გაცნობისათვის მაღლობას მოვახსენებ ე. გოგამეს.

11. რკალი ბრტყელი, ფირფიტისებრი. შემკულია თევზიფხური ზოლებით (სსმ კოლ. 81-976/992). გამოუქვეყნებელი.

მუხურჩის ფიბულები სამაროვნის ადრეულ საფეხურს განეკუთვნება და ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება [Гогодзе, Панцхава, Дариспанашвили 1977, გვ. 63, 64].

სამეგრელოდან შემთხვევითი მონაპოვრის სახით ფიბულები ცნობილია – კინჩხადან, სამურზაყანოდან და ჯვარიდან (ტაბ. 108).

1. ბრტყელგანივკვეთიანი, რკალზე გრავირებული სვასტიკებით. კინჩხა (გორდის მახლობლად). ინახება ქუთაისის მუზეუმში №1575 [Ивашенко 1941, გვ. 37, სურ. 18d].

2. რკალი მრგვალგანივკვეთიანი. თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით. დაფარულია განივი წიწვებით. ბუდე გაგანიერებული (სსმ კოლ. 3-21/1) [Куфтин 1949, გვ. 139]. სამურზაყანო.

3. რკალი მრგვალგანივკვეთიანი. თავსა და ბოლოში შემსხვილებით. რკალს სიგრძეზე დაუყვება კლაკნილი ორნამენტი. ბუდე ნიჩბისებრი. ფიბულა ჯვარის განმდინაა, რომელშიც ფიბულის გარდა შედის: კოლხური ცული, თობი, გვერგვი, რგოლი, სპირალური მილისებრი ხვია [ОАК 1908, გვ. 103; Куфтин 1949, გვ. 139; Иессен 1953, გვ. 64, სურ. 8; ქორიძე 1965, გვ. 40, სურ. 33].

გურიიდან ფიბულები ცნობილია ურეკისა და ნიგვზიანის სამაროვნებიდან.

ურეკი (ტაბ. 61). სამაროვანზე 9 ფიბულაა აღმოჩენილი. აქედან 3 ბრინჯაოსა და 3 რკინის ფიბულა ¹³ სამარხ-ორმოდან მომდინარეობს.

1, 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. ნაკლული. ბრინჯაოსი. აღმოჩენილია სამარხებს გარეთ [მიქელაძე 1985, ტაბ. XXVII948,949].

3. რომბულგანივკვეთიანი რკალით. ნაკლული. ბრინჯაოსი. №3 სამარხი ორმო [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII675].

4. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, რომლის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებია. ბუდე გაგანიერებულია. ბრინჯაოსი [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII676].

5. ფირფიტისებურრკალიანი, რკალის თავსა და ბოლოში ასტრაგალისებრი შემსხვილებებით. მაღალი, განიერი ფეხით. ნემსზე დისკოსებრი შემსხვილებით. ბრინჯაოსი (ტიპი III 25) [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII677].

6. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. აღმოჩენილია სამარხებს გარეთ [მიქელაძე 1985, გვ. 113, ტაბ. XXVIII8(950)].

7-9. რკინის. №3 სამარხის ორმო [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII678,679,680]. ურეკის სამაროვანი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი _ VI ს. თარიღდება [მიქელაძე 1985, გვ. 88-91].

ნიგვზიანი. (ტაბ. 62, 63). სამაროვანზე ბრინჯაოს 5 ფიბულა ადმოჩენილი:

1, 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. სადა. №1 სამარხი ორმო [მიქელაძე 1985, ტაბ. XLI1414,1415].

3, 4. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. შემკულია დაშორებული თევზიფხური ზოლებით. №1 სამარხი ორმო [მიქელაძე 1985, ტაბ. XLI1416,1417].

5. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. შემკულია დაშორებული თევზიფხური ზოლებით. 16 სამარხი ორმო [მიქელაძე 1985, ტაბ. XLVI1557].

ნიგვზიანის ბრინჯაოს ფიბულები თავისი ტიპოლოგიური ნიშნებით ერთ-ერთი ყველაზე ადრეულია კავკასიაში. №1 სამარხი ორმოს ფიბულები ტიპოლოგიურად ოდნავასიმეტრიულრკალიან ფიბულებს (II ტიპი) განეკუთვნებიან. თლიას სამაროვანზე ანალოგიური ფიბულები IX-VIII სს-ის მიჯნიდან უნდა ვრცელდებოდნენ და ძვ. წ. VII ს-ის პირველ ნახევრამდე აღწევდნენ [სულავა 2000ა, ტაბ. I2,3,4]. ნიგვზიანის №6 სამარხი-ორმოს ფიბულაც ასევე ადრეული იერის მატარებელია თავისი დაბალი რკალითა და დაშორებული თევზიფხური ორნამენტით [შდრ. სულავა 2000ა, ტაბ. I1]. ვფიქრობთ, თუ გავიზიარებთ ერგეტის II სამაროვნის №4 სამარხი ორმოს დათარიღებას ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VII ს-ის პირველი ნახევრით, შესაძლებლად მივიჩნევთ ნიგვზიანის №1 და №6 სამარხი ორმოების იგივე ხანით დათარიღებასაც [პაპუაშვილი 1999, გვ. 9].

სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთი. ბ. კუფტინის მიხედვით ფიბულები აღმოჩენილია ქობულეთსა და ხუცუბანს შორის [Куптин 1949, გვ. 133; რამიშვილი 1974, გვ. 17, 18].

შემთხვევითი მონაპოვრის სახით ერთი ფიბულა ცნობილია ვაკიჯვარიდანაც, რომელსაც ვაკიჯვარის განძთან კავშირი არა აქვს [რამიშვილი 1974, გვ. 26, ტაბ. XVIII].

ფიჭვნარის (ქობულეთის რ-ნი) (ტაბ. 69). სამაროვანზე ფიბულები აღმოჩენილია როგორც კოლხურ, ისე ბერძნულ ნეკროპოლზე. ისინი ნახევარწრეზე ოდნავ დაბალი მოყვანილობისაა¹³¹ და წარმოდგენილია ოთხი სახეობით: 1. სადარკალიანი, 2.

¹³¹ კორპუსის დაბალთაღიანობა (დაბალრკალიანობა), რა თქმა უნდა ტიპოლოგიური ნიშანია, მაგრამ ამ შემთხვევაში უფრო ლოკალურობის მაჩვენებელი უნდა იყოს ისევე, როგორც ფიჭვნარის ფიბულების განსხვავებულად წვრილი და ფაქიზი მოყვანილობის რკალი. როგორც ჩანს, აქაური კლიმატის შესაბამისი ტანსაცმლის ქსოვილი არ საჭიროებდა მძიმე და უხეშ ფიბულას.

ნაჭდევებით შემკული რკალით, 3. გრეხილრკალიანი, 4. მძივისებურრკალიანი. ისინი ძვ. წ. V-IV სს-ს განეკუთვნებიან [Кахидзе, Сулава 2005, გვ. 57-66].

ბერძნულ სამაროვანზე 1998 წ. №49 სამარხში აღმოჩენილია ვანში №6 და №11 სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს ფიბულების [სულავა 1998, გვ. 58, ტაბ. I2,3,4] ანალოგიური ვერცხლის მძივისებურრკალიანი ფიბულა (ტაბ. XXIII). დიდპალმეტე-ბიანი კერამიკის მიხედვით სამარხი ძვ. წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება [სიხარულიძე 1987, გვ. 95].

წონიარისში აღმოჩენილი ფიბულები (ტაბ. 69) თავისი მასიურობით უფრო მთიანი რეგიონისთვის უნდა იყოს დამახასიათებელი. განივი წიწვებით შემკული რკალით ისინი უფრო თლია, მზეთამზე, ყობანის ფიბულებს გვანან და ქრონოლოგიურადაც იმავე პერიოდით უნდა დათარიღდნენ.

ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის მასალა. კრასნოდარის მხარე (ტაბ. 109). კრასნოდარის მხარიდან ფიბულები ცნობილია სოჭის მიდამოებიდან – მაღალრკალიანი, გრეხილდეროიანი, გაგანიერებული ფეხით (1 ცალი) [Воронов 1979, გვ. 58, სურ. 2617]¹³² და სობოლევკიდან (სამარხეული კომპლექსი) – «აჟურულრკალიანი», 2 ცალი (ანალოგიური აფხაზეთისა), რომელიც ი. ვორონოვის აზრით, ბერძნული კოლონიზაციის დროინდელია [Воронов 1979, გვ. 69, სურ. 3310,11]. ჩვენი აზრით, სობოლევკას ეს კომპლექსი ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა დათარიღდეს. აქ ზედა თარიღს მარკირებას უკეთებს სამაჯური, რომლის შემკულობაც დამახასიათებელია აქემენიდური ხანის სამკაულისათვის (სალტეებს შორის მოქცეული მძივებით შემკული გვერგვები – მოდინახე, შრომისუბანი, ითხვისი, ვანი, ახალგორი, სამადლო, სამაჯურები – შრომისუბანი, ითხვისი, ვანი, წინწყარო) [სულავა 1998, გვ. 63], ხოლო ქვედა თარიღს რკინის ცული [Квирквелия 1981, გვ. 5].

ერთი ფიბულა ცნობილია სუკოს ველიდან (ანაპასთან) (ტაბ. 110). ესაა რკალზე დისკოსებურშემსხვილებებიანი, გრავირებულზურგიანი და განიერფეხიანი ფიბულა. რკალი მსხვილი და ორივე მხრიდან დაბრტყელებულია. სუკოს ველის კოლექცია ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება [Новочихин 1995, გვ. 65, 66].

---

¹³² როგორც ჩანს, ი. ვორონოვს სოჭის მიდამოების მასალა ერთ ტაბულაზე აქვს გაერთიანებული, სადაც წარმოდგენილია კოლხური ცულიცა და აკინაკიც. მთელ მასალას ის ძვ. წ. X-VII სს-ით ათარიღებს. ჩვენი აზრით, ფიბულა ძვ. წ. VII-VI სს-ით უნდა დათარიღდეს.

ფიზიკურად მკვეთრად გაგანიერებული ფეხი ნივთის გვიანდელი ერაში მიუთითებს და ის ძვ. წ. VII-VI სს-ზე ადრეული არ უნდა იყოს [სულავა 2000ა, გვ. 45, ტაბ. I16-18].

ყირიმი, სამხრეთ უკრაინა, მოლდავეთი (10 ცალი ფიზიკური) (ტაბ. 111).

1. ყირიმი. ქერჩიდან ცნობილია ორზამბარიანი სერპანტინისებური ფიზიკური, რომელსაც უკანა ზამბარა დიდი ზომისა აქვს. ბუდე ნაკლებია [Мелюкова 1979, გვ. 62, სურ. 195]. ფიზიკური უნდა შეესაბამებოდეს ი. ზუნდვალის D II a b e ტიპს და ძვ. წ. X ს-ის ბოლოთი და VIII ს-ით თარიღდება [Sundwal 1943, გვ. 47]. ის ზედმიწევნით უნდა იმეორებდეს ლომბარდიაში (ზანკა) აღმოჩენილი ე. წ. დისკოსებურბუდიან ფიზიკურს, რომელიც რკინის ხანის პირველი ფაზით თარიღდება [Eles Masi 1986, გვ. 210, ტაბ. 1622127]. ანალოგიური ფიზიკურები ერმიტაჟის იტალიურ კოლექციაშიცაა [Мавлеев 1997, 7. В. 1351].

2, 3. ლუკიანოვსკის ყორღანიდან და შიროკოეს სამაროვნიდან (ქერსონესი) ცნობილია ორი ორმარყუჩიანი ხემისებური ფიზიკური [Tallgren 1931, გვ. 176; Треножкин 1965, გვ. 75, სურ. 41; Шарафутдинова 1968, გვ. 31, სურ. 368; Мелюкова 1979, გვ. 60-62, სურ. 132, 191; Лесков 1971, გვ. 84, სურ. 231].

ორშლევნიანი ხემისებური ფიზიკურები აღმოსავლეთ სერბიიდან, სიცილიიდან, ალბანეთიდან, ზოგადად ძვ. წ. XI-X სს-ით თარიღდება [Vasić 1999, გვ. 15, 16, ტაბ. 218-21; Müller-Karpe 1959, ტაბ. 4, H3, სურ. 327].

ა. ტერენოჟკინი ლუკიანოვსკის ყორღანის ფიზიკურს იტალიის ხემისებურ ფიზიკურსთან აკავშირებს, ანალოგები მოჰყავს სიცილიიდან და ჰ. მიულერ-კარპეს მიხედვით ძვ. წ. XI-IX სს-ით თარიღებს [Müller-Karpe 1959, გვ. 23-25, სურ. 327 ტაბ. 4, П2, ტაბ. 69; Треножкин 1965, გვ. 75]. ი. შარაფუტდინოვაც სიცილიის ანალოგებსა და ჰ. მიულერ-კარპეს თარიღს იშველიებს [Шарафутдинова 1968, გვ. 31]. ამასთან, რ. პიტონიზე და ი. შეფერზე დაყრდნობით მოჰყავს პარალელები წინა აღმოსავლეთის მასალებიდან (ჰამა, აბუხავამი) და ავსტრიიდან [Шарафутдинова 1968, გვ. 31; Pitoni 1954, გვ. 420; Schaeffer 1948, გვ. 113].

თითქმის ყველა ავტორთან ეს ორივე ფიზიკური ერთადაა განხილული, და გარკვეულწილად ეს ასეც უნდა იყოს, რადგან ისინი ერთი ტიპისაა, მაგრამ მათ შორის არის განსხვავებაც: ლუკიანოვსკის ფიზიკური ტიპიური ხემისებური ფიზიკურია ორი მარყუჩით, ანუ ის მართლაც ადრეულია ტიპოლოგიური თვალსაზრისითაც. ხოლო შიროკოეს ფიზიკური არაა ხემისებური. მართალია, მასაც ორი მარყუჩი აქვს,

მაგრამ რკალი მომრგვალებულია. ვფიქრობთ, ის ლუკიანოვკას ფიბულასთან შედარებით რამდენადმე ახალგაზრდაა და ამდენად, ამ ორი ფიბულის ერთად განხილვა მართებული არ უნდა იყოს.

4. ოლბიიდან ცნობილია ორზამბარიანი (მცირე ზომის ზამბარებით) სერპანტინისებური ფიბულა [Мелюкова 1979, გვ. 62, სურ. 194]. ანალოგიური, ოღონდ ჩვენი აზრით რეპარირებული, ცნობილია ცენტრალური ბალკანეთიდან (ზემუნი). ისინი სყოველთაოდაა დამახასიათებელი ძვ. წ. IX ს-თვის, მაგრამ გამოყენებაში ძვ. წ. VIII ს-შიც ყოფილა [Vasić 1999, გვ. 48, ტაბ. 25285]. ამ ტიპის ფიბულები (ი. ზუნდვალის მიხედვით D II ზ ბ) ერმიტაჟის იტალიურ კოლექციაშიცაა [Мавлеев 1997, გვ. 78, 79]. ერთ-ერთი მათგანი (B. 1536) ანალოგიურია სალა კონსილინაში (იტალია, პროვინცია სალერნო) აღმოჩენილი ფიბულისა, რომელიც თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ით [Iäkenhövel 1971, გვ. 67, 79, ტაბ. 14].

5. ლუკაშევკაში (მოლდავეთი) აღმოჩენილია ორზამბარიანი წელშეზნექილი ხემისებური ფიბულა, რომლის ქრონოლოგიურ საზღვრებს ა. ლესკოვი ძვ. წ. XI-IX სს-ით განსაზღვრავს [Лесков 1967, გვ. 153].

ლუკაშევკას ფიბულის სრული ანალოგი უნდა იყოს კრეტაზე (კიდონია) აღმოჩენილი მიკენური ხანის ფიბულა [Blinkenberg 1926, I 12a, ფიგ. 27; Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 40, ტაბ. 246]. ი. ზუნდვალი მსგავს ფიბულებს ძვ. წ. IX-VIII სს-ით ათარიღებს [Sundwal 1943, ტიპი AIIIi,j, გვ. 16, 71]. მისი აზრით, ამ ტიპის ფიბულები იტალიურია და მათგან განვითარდნენ გველისებური ფიბულები [Sundwal 1943, გვ. 16].

როგორც ზემოთაც ვახსენეთ, ორმლელიფიანი ხემისებური ფიბულები აღმოსავლეთ სერბიიდანაცაა ცნობილი და დათარიღებულია ძვ. წ. XI-X სს-ით [Vasić 1999, გვ. 15, 16, ტაბ. 218-21]. ორზამბარიანი ხემისებური ფიბულები სიცილიიდან და ალბანეთიდან დათარიღებულია ძვ. წ. XI ს-ის მეორე ნახევრითა და X ს-ით [Vasić 1999, გვ. 16; Müller-Karpe 1959, ტაბ. 4, H3, სურ. 327].

ლუკაშევკას ფიბულას ბუდე და ნემსი აკლია, რაც გარკვეულწილად გვზღუდავს მსჯელობაში და ზუსტი პარალელების მოძიებაში. დასავლეთ სერბიიდან, სტაპარიდან, ცნობილია სამკუთხა ბუდიანი გველისებური, გრეხილრკალიანი ფიბულა, რომელიც, შეიძლება ითქვას, რომ ზუსტად იმეორებს ლუკაშევკას ფიბულის კორპუსს [Vasić 1999, გვ. 53, ტაბ. 27332]. ანალოგიური ფიბულები იტალიიდან და ჩრდილო-

დასავლეთ ბალკანეთიდან თარიღდება ძვ. წ. IX-VIII სს-ით [Batović 1960, გვ. 63; Vasić 1999, გვ. 53].

ამგვარად, შესაძლებელი რომ იყოს ფიბულის უფრო ზუსტი ტიპოლოგიური განსაზღვრა, მისი თარიღი უფრო დაზუსტდებოდა (თუმცა, ამ ფიბულის თარიღი აქამდე თითქოს ეჭვს არ იწვევდა). მის გაახალგაზრდავებას მხარს უჭერს თანმხლები კერამიკაც (კანელურებიანი ორნამენტით), რომელიც დამახასიათებელია ძვ. წ. X-VIII სს-თვის [Мелюкова 1979, გვ. 62, სურ. 34].

აქ, ალბათ, საინტერესო იქნება ა. მელიუკოვას მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც ბულგარეთის ტერიტორიაზე ხემისებური ფიბულები, რომელთა თარიღადაც მიღებულია ძვ. წ. XI-X ან X-VIII სს, გვხვდება იმ კომპლექსშიც, რომლებიც ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [იხ. ა. მელიუკოვასთან – Николов 1965, გვ. 164, სურ. 2].

ლუკაშევკას ტიპის იტალიური წარმოშობის ფიბულა, ერმიტაჟის კოლექციიდანაცაა ცნობილი [Мавлеев 1997, გვ. 78, 4. В. 709].

ადრეული ფიბულების გავრცელების სურათის წარმოსადგენად ალბათ საინტერესო იქნება:

6. სტეპნოსის სამაროვნის (ზაპოროჟიე) №3 ყორღანის №1 სამარხში აღმოჩენილი ასიმეტრიული დაბალთაღიანი ვიწრობუდიანი ფიბულა [Отрошенко 1975, გვ. 200-203, სურ. 7]. ფიბულის გარდა, სამარხში გამოვლინდა მცირე ზომის ცილინდრულ-ყელიანი და მრგვალმუცლიანი ქოთანიც. საკუთრივ სამაროვნის კერამიკა ანალოგებს ბელოზერსკის ტიპის სამაროვნებისა და ნასახლარების კერამიკასთან პოულობს. ლითონის ნაწარმი წარმოდგენილია ბიმეტალური სატევრით, ბრინჯაოს ზარისებური საკიდებით, თავხვია საკინძითა და თავებგადასული სამაჯურით. სამაროვანზე აღმოჩენილია მინისა და ქარვის მძივებიც. ლუკიანოვსკისა და შიროკოეს ფიბულებზე დაყრდნობით, ბელოზერსკის ძეგლებს ათარიღებენ ძვ. წ. XI-IX სს-ით [Тереножкин 1965, გვ. 75] ან ძვ. წ. X-IX სს-ით [Шарафутдинова 1968, გვ. 51].

სამაროვნის მასალებისა და ფიბულების პარალელების საფუძველზე ვ. ოტროშენკო ფიბულასაც და, საერთოდ, მთლიანად სტეპნოსის სამაროვანსაც ძვ. წ. XI-X სს-ით ათარიღებს [Отрошенко 1975, გვ. 202, 203].

7. გრებენიში (უკრაინა) აღმოჩენილი ფიბულა (ლვოვის მუზეუმი), რომელსაც ისეთივე ღრუ მუცელი აქვს, როგორც ყულანურხვაში აღმოჩენილ ფიბულას (იხ. ქვემოთ). გრებენის ფიბულას ტ. სულიმირსკი წინასკვითურ ხანას მიაკუთვნებს

[Sulimirski 1936, გვ. 46, ტაბ. XII2]. ა. შლანკოვნა მას ადრეიტალიურ იმპორტად მიიჩნევს და ძვ. წ. 850-700 წწ-ით ათარიღებს [Szlan Kovna 1938, გვ. 299, 300].

8-10. მოლდოვეთიდან ძვ. წ. XI-X სს-ით დათარიღებული კაზაკლიას სამაროვნიდან ცნობილია სამი ტიპის ფიბულა: ბრინჯაოსი – დაბალრკალიანი, ორზამბარიანი ხემისებური და რკინის – ასიმეტრიული ხემისებური ჩამოშვებული ფეხით [Agulnikov 1996, გვ. 72, 73, ფიგ. 55, 87, 194].

ამგვარად, როგორც მასალა გვიჩვენებს, დღეისათვის ჩრდ. შავიზღვისპირეთში ადრეული ფიბულების გავრცელება ერთეული (10 ცალი) იმპულსების სახით მოხდა. მათ გადამცემად თრაკიულ ტომებს მიიჩნევენ [Мелюкова 1979, გვ. 62]. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ადრეული ფიბულების უკიდურესი საზღვარი აღმოსავლეთით, სტეპნოია. რაც შეეხება ჩრდ. კავკასიაში ე. წ. «ასიმეტრიული ხემისებური ფიბულის» აღმოჩენის ფაქტს, ზმეისკოეში, უნდა გავიხსენოთ ამ ნივთის განსაზღვრება თავად ძეგლის გამთხრელების მიერ, რომლებიც მას ფიბულად არ მიიჩნევდნენ [Деопик, Крупнов 1961, გვ. 28, სურ. 84]. ალბათ ის ფაქტორიც ყურადსაღებია, რომ სტეპნოიდან ზმეისკოემდე უზარმაზარ სივრცეზე არც ერთი ფიბულა არ გვხვდება.

რუმინეთი, ბულგარეთი, თურქეთი. შავიზღვისპირეთის სხვა ქვეყნებიდან (რუმინეთი, ბულგარეთი, თურქეთი), სადაც ფიბულებია გავრცელებული, ჩვენთვის საინტერესოა ის ფიბულები, რომლებიც შეიძლება ტიპოლოგიური ან პირდაპირი ანალოგების სახით ჩვენი მასალის მსგავსად ჩავთვალოთ.

რუმინეთი (ტაბ. 112, სურ. 19, 20). ბრუმინეთის მასალებიდან აფხაზეთის ფირფიტისებრრკალიანი (რომბული ფორმის, ნაჭდევი ორნამენტით შემკული) ფიბულების მსგავსი უნდა იყოს ფიბულა გოგომუდან [Bader 1983, გვ. 103, 104, ტაბ. 34304]. ანალოგიური, ოღონდ ორმაგმარყუჩიანი ფიბულები აღმოჩენილია დონია დოლინაშიც, სადაც ისინი ძვ. წ. 600-500 წწ-ით თარიღდებიან. ფირფიტისებრრკალიანი ფიბულები სამხრ. რუმინეთსა და ჩრდ. იუგოსლავიაშიცაა აღმოჩენილი [Bader 1983, გვ. 104].

აფხაზეთში (ყულანურხვა) აღმოჩენილი ნავისებური - ღრუმუცლიანი ტიპის ფიბულების მსგავსი, ოღონდ განსხვავებული ბუდით, აღმოჩენილია კონსტანცაში (დობრუჯა) და დასავლეთ ბანატში [Bader 1983, ტაბ. 34346, 347, 348]. ტ. ბადერის მიერ მოყვანილი პარალელებით ისინი გავრცელებულია ჩრდილოეთ იტალიიდან შავი ზღვის სანაპირომდე. იტალიაში ისინი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის

პირველი ნახევრით თარიღდებიან; სლოვენიაში – 650-550 წწ-ით. ცალკეული ეგზემპლარები ცნობილია ავსტრიიდან, ზემო ბაიერნიდან, სლოვაკიიდან, უნგრეთიდან, რუმინეთიდან [Bader 1983, გვ. 110]. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ლვოვის მუზეუმში დაცული ერთი ფიბულა გრებენიდანაცაა ცნობილი [Sulimirski 1936, ტაბ. XII2].

ბულგარეთი (ტაბ. 112, სურ. 1-18). ბულგარეთის მასალებიდან ჩვენი ფიბულების მსგავსი ცნობილია:

– მრგვალგანიკვეთიანი რკალით (ალტიმირი, საკარჩი, ლაზარ სტანევო). როგორც დ. გერგოვა აღნიშნავს, **სამივე ფიბულა**, რომლებიც თავისი ფორმით ერთგვაროვანია, დათარიღებულია ადრერკინის ხანით (ძვ. წ. XI ს.) [Gergova 1987, გვ. 20, ტაბ. 11,2,3, 382], თუმცა ისინი დიდხანს არსებობდნენ. ქრ. ბლინკენბერგის მიხედვით ფიბულები მიეკუთვნებიან II ჯგუფის სუბმიკენურ ტიპებს, რომლებიც სუბმიკენური ხანის შემდეგაც განაგრძობენ არსებობას [Blinkenberg 1926, გვ. 60]. იტალიაში ამ ვარიანტის ფიბულები ვილანოვასა და ესტეს კულტურების II ფაზაშია გავრცელებული და ძვ. წ. IX-VIII სს-ით თარიღდებიან [Müller-Karpe 1959, ტაბ. 90, B6].

– გრებილი რკალით (პაველისკო, ვრბენი). დ. გერგოვა მათ ქრ. ბლინკენბერგის სუბმიკენური ტიპის პროტოგეომეტრიულ ხანაში გავრცელებულ ფიბულებს ამსგავსებს [Blinkenberg 1926, გვ. 58]. მსგავსი ფიბულები ცნობილია კერამეიკოსიდან [Schaeffer 1948, გვ. 225, სურ. 80], ვერგინადან, რომელიც პროტოგეომეტრიული ხანის კერამიკის მიხედვით ძვ. წ. X ს-ით თარიღდება [Radt 1948, გვ. 18-20, ტაბ. 18], კრეტადან და თერადან [Blinkenberg 1926, გვ. 65, სურ. 39-41, ტიპი II 7a, 7f; II 8a]. აქამდე, აღნიშნული ვარიანტი ბულგარულ სპეციალურ ლიტერატურაში თარიღდებოდა ძვ. წ. VIII-VII სს-ით. ანალოგიებზე დაყრდნობით დ. გერგოვას შესაძლებლად მიაჩნია მათი ადრერკინის ხანის I პერიოდით დათარიღება (ძვ. წ. XI ს.) [Gergova 1987, გვ. 21, ტაბ. 14-7]. რომბულგანიკვეთიანი დათარიღებულია ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი, ვიდრე VI ს-ის ბოლომდე [Gergova 1987, გვ. 22, ტაბ. 18-13].

– ბრტყელრკალიანი, ჭრილში სიგრძეზე ნახევაროვალური რკალით (კაზანლაკიდან და კოჩანიდან) [Gergova 1987, ტაბ. 5, ტიპი A II3]. თუ შევადარებთ ერთმანეთს, ურეკის ფიბულა (კატ. №692) მსგავსია მხოლოდ რკალის მიხედვით ბულგარეთის A II3 ტიპის ფიბულებისა, რომლებიც ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდებიან [Gergova 1987, ტაბ. 3869, ტაბ. 5].

– რომბულგანიკვეთიანი რკალით (კოჩანი, დუვანლი, კიროვო). ისინი დათარიღებულია ძვ. წ. IX ს-ის ბოლო ხანებითა და VI ს-ის ბოლოთი [Gergova 1987, გვ. 22, ტაბ. 18-13].

საინტერესოა ვარნის მუზეუმში დაზული ორი ფიბულა [Георгиева 1993, გვ. 14, კატ. №№1, 2]. ისინი მრგვალგანიკვეთიანია; ერთი სადაა, მეორე თევზიფხურად შემკული. ორივე ფიბულას მკვლევარი უახლოეს პარალელებს თესალიის (ფერაი) ძვ. წ. VIII-VII სს-ისა და თურქეთის (ბორდუმი) ძვ. წ. IX-VIII სს-ით დათარიღებულ მასალებში უძებნის. თევზიფხურად შემკული ფიბულების გავრცელების არედა ხმელთაშუაზღვისპირეთის (საბერძნეთი, სიცილია, იტალია) გარდა, კავკასიასაც ასახელებს და ი. ვორონოვის ნაშრომზე დაყრდნობით ამ რეგიონში მსგავსი ფიბულების გავრცელებას ძვ. წ. IX-VIII სს-ით განსაზღვრავს [Gergova 1987, გვ. 20, ტაბ. 11-3; Kilian 1975, გვ. 21, ტაბ. 112; Caner 1983, გვ. 32, ტაბ. 214-21; Воронов 1976, გვ. 30, სურ. 1].

თურქეთი (ტაბ. 113). თურქეთის მასალებიდან საქართველოში აღმოჩენილ ფიბულებთან ყველაზე მეტ სიახლოვეს სიმეტრიულრკალიანი მცირე ზომის ფიბულები იჩენენ. მათი წარმოშობის ადგილი მცირე აზიის დასავლეთ სანაპირო უნდა იყოს. ჩვენს მასალასთან, თითქოს განსაკუთრებით ახლოსაა ბორდუმის რ-ნში, ასარლიკში აღმოჩენილი ფიბულები [Caner 1983, გვ. 32, 33]. თუმცა, თვალშისაცემია მათი ლოკალური თავისებურებები – უმრავლესობის რკალი მართკუთხაგანიკვეთიანია (მცირე რაოდენობით არის მრგვალ-ოვალურ-რომბულგანიკვეთიანიც – ნ. ს.), ხოლო ბუდის ფორმით უფრო ეგეოსური სამყაროს ფიბულებისაკენ მიილტვიან. ისინი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან [Caner 1983, გვ. 32, 33, ტაბ. 2, 3].

თურქეთის მასალებიდან აღსანიშნავია ურეკის ფიბულის და კარიის ნიმუშების შესაძლო კავშირი ზამზარის სიახლოვეს ნემსზე არსებული ირგვლივი შემსხვილების მიხედვით. ეს უკანასკნელი ნიმუში მხოლოდ კარიის სახელოსნოს ნაწარმისათვისაა დამახასიათებელი. ისინი ძვ. წ. 1125-950 წწ-ით თარიღდებიან [Caner 1983, გვ. 30, 31, ტაბ. 17,8A,8; Birmingham 1963, გვ. 99].

თურქეთის მთელი მასალიდან მხოლოდ ერთადერთი გრეხილრკალიანი ფიბულაა ცნობილი ტროადან [Caner 1983, ტიპი IIe, ტაბ. 213A]. ის მხოლოდ რკალის ფრაგმენტითა და ზამზარითაა წარმოდგენილი. ის ტროა VIII-ეს წინა ფენაშია (ძვ. წ. 900 წ.) არმოჩენილი და ა. გიოტცეს მიხედვით იმავე ხანისაა [Dörpfeld 1902, გვ. 414]. ბუდის

უქონლობის გამო ფიბულის უფრო ზუსტი დათარიღება არ ხერხდება [Caner 1983, გვ. 31].

ძალზე საინტერესოა ანკარის მუზეუმში დაცული გორდიონის რამდენიმე ფიბულა, რომლებიც მიჩნეულია ზუსტ ანალოგებად საქართველოს, სომხეთისა და ჩრდ. კავკასიის დისკოსებურშემსხვილებებიანი ფიბულებისა [Licheli 1997, გვ. 38, ფიგ. 4. 4:1,2,3]. ჩვენი აზრით, ამ სამი ფიბულიდან პირველი და მეორე, ყველა ნიშნის მიხედვით (უპირველეს ყოვლისა ფრიგიული ფიბულებისათვის დამახასიათებელი კონსტრუქციით) ფრიგიულია; ხოლო მესამე – კავკასიური წარმოშობის უნდა იყოს. სამივე ფიბულა ავტორის მიერ გაერთიანებულია თითქოსდა «მორფოლოგიური მსგავსების» საფუძველზე და აქედან გამომდინარე დაშვებულია ფიბულების კავკასიაში მცირე აზიიდან, ფრიგიიდან შემოტანა. ისინი მიჩნეულია ფრიგიული ფიბულების კოლხურ რეინტერპრეტაციად [Licheli 1997, გვ. 37, 41; შდრ. Куфтин 1944, გვ. 317]. ჩვენი აზრით, მორფოლოგიური ნიშნებით ეს კავშირი არ ჩანს, რადგან ერთმანეთისაგან უნდა განვასხვავოთ - «დისკოსებური შემსხვილებები» (რაც კავკასიური ფიბულებისთვისაა დამახასიათებელი) და «ასტრაგალისებრი შემსხვილებები» (რაც დამახასიათებელია კვიპროსული, ფრიგიული და ზოგიერთი ბერძნული ტიპისათვის).

ასტრაგალებით და დისკოებით შემკობა დამახასიათებელია კვიპროსული ფიბულებისთვისაც, რომელთაც ასიმეტრიული რკალი და ხშირ შემთხვევაში სამნახვევიანი ზამზარა აქვთ. ამ ფიბულებში გამოყოფენ რკალზე ორშემსხვილებებიან და სამშემსხვილებებიან ფიბულებს. ფიბულათა ჯგუფი (A2.2), რომელსაც რკალზე ორ ადგილას აქვს ასტრაგალისებრი შემსხვილება ძვ. წ. XI-VII სს-ით თარიღდება (ისინი აღმოჩენილია: პაფოსი, დევე-ჰუიუკი, ლაპითოსი, კოუკლია, იდალიონი). ამ ჯგუფიდან მხოლოდ ერთ ფიბულას აქვს სამი ასტრაგალისებრი შემსხვილება რკალზე (აღმ. ამათუსი) [Padde 2000, გვ. 106-109, ტაბ. 534, 36, 37, 39, 41, 46, ტაბ. 653]. ფიბულათა ჯგუფი (A2.3), რომელსაც რკალზე სამ ადგილას აქვს დისკოსებური შემსხვილება ძვ. წ. IX-VIII სს-ით თარიღდება (ისინი აღმოჩენილია: ჰამა, ალიშარი, ბეთ შემეში, კოურიონი, ტამასოსი, კტიმა, ამათუსი) [Padde 2000, გვ. 109-112, ტაბ. 535, 47-49, ტაბ. 652, 54, 56-58, 60, 62]. როგორც აღვნიშნეთ, კვიპროსული ფიბულების ეს ტიპი, რომელიც ქრ. ბლინკენბერგის XIII ტიპს შეესაბამება, ასიმეტრიულრკალიანია. ამ ტიპის ფიბულებიდან, სიმეტრიული რკალით, ქრ. ბლინკენბერგის პუბლიკაციით

ვიცნობთ მხოლოდ ერთ ფიბულას, რომელიც კვიპროსზე ამათეუსშია აღმოჩენილი. ფიბულა ვერცხლისაა. დისკოსებრი შემსხვილებები საზღვრავს სიმეტრიულ რკალს, რომელიც ბრტყელ ნახევარწრეს წარმოადგენს; ბუდე ვიწროა (განსხვავებით კავკასიური ფიბულებისაგან, ჩვენი III 8 ქვეტიპი, რომელთაც განიერი, ნიჩბისებრი ბუდეები აქვთ და უმეტეს შემთხვევაში რკალი მდიდრულადაა შემკული – ნ. ს.) [Blinkenberg 1926, გვ. 236, ფიგ. 271]. რაც მთავარია, კავკასიური და ფრიგიული ფიბულების ბუდე (ფეხი) სრულიად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. სწორედ ბუდეა ფრიგიული ფიბულების მთავარი ნიშანი, რაც განასხვავებს მათ დანარჩენი აღმოსავლური ფიბულებისაგან [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 121; Caner 1983, სურ. 3]. არცერთი კავკასიური ფიბულა ბუდის მიხედვით არანაირ მსგავსებას არ ამჟღავნებს ფრიგიულ ფიბულებთან. ძალზე დიდი განსხვავებაა ფრიგიულ და კავკასიურ ფიბულებს შორის კონსტრუქციული თვალსაზრისითაც. ფრიგიული ფიბულებისათვის დამახასიათებელია – ორმაგი ან შარნირიანი ზამზარა და გართულებული შესაკრავი მოწყობილობა [Caner 1983, ტაბ. 38]. ფრიგიული ფიბულებისათვის დამახასიათებელი არც ერთი ნიშანი ანკარის ფიბულას [Licheli 1997, ფიგ. 4. 4:1,2,3] არა აქვს.

ფიბულის რკალის დისკოებით შემკობას, რასაც ალბათ კონსტრუქციული დატვირთვაც ქონდა, დიდი ტრადიცია აქვს (მაგ. ხემისებური ფიბულები დისკოსებური შემსხვილებებით – იხ. Blinkenberg 1926, გვ. 49, 50, ფიგ. 13, 14, 15). იმ ქვეყნებიდან, სადაც ფიბულებია გავრცელებული, და სადაც დისკოებიანი ფიბულებია აღმოჩენილი, უახლესი გამოკვლევების მიხედვით პრიორიტეტს იუგოსლავიის ტერიტორიას ანიჭებენ [Batović 1960, რუკა 5; 1965, გვ. 59, 60]. კავკასიის დისკოებიანი ფიბულებსაც ყველაზე მეტი მსგავსება იუგოსლავიის მასალებთან აქვთ. მხოლოდ იუგოსლავიის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი დისკოებიანი ფიბულები (ე. წ. გოლინიევოს ტიპი), რომელთაც მრავალწახნაგა და ყვავილისებრი განივკვეთი აქვთ, როგორც სადა, ასევე სიგრძეზე მიმართული წიწვისებური სახით შემკული [Ćović 1971, ტაბ. I-III] (შდრ. თლიას, ჯანტუხის ფიბულებს). ამ ფიბულების არსებობა ძვ. წ. XI ს-ის ბოლოდან იწყება და VII ს-მდე გრძელდება [Ćović 1971, გვ. 316, 321]. ჩვენი ფიბულებისაგან ისინი მხოლოდ ბუდის (ფეხის) ფორმით განსხვავდებიან. მათ სამკუთხა ფეხი აქვთ [იხ. იქვე].

ჩვენთან დისკოსებურშესხვილებებიანი ფიბულების ყველაზე დიდი რაოდენობა აღმოჩენილია ჯანტუხის სამაროვანზე, სადაც ისინი ძვ. წ. VII ს-ით თარიღდება [Шамра 1984, გვ. 41]; აღმოჩენილია წითელი შუქურას სამაროვანზე [Трапш 1969, ტაბ. XII3, XXV7]; ისინი აგრეთვე ცნობილია: ეშერადანN[Куфтин 1944, სურ. 143]; ჯვარის განძიდან [ქორიძე 1965, გვ. 19, 40, ტაბ. 33]; პალურიდან [ბარამიძე 1977, ტაბ. VIII] – ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს.; ურეკის №3 სამარხი ორმოდან, რომელიც თ. მიქელაძის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით [მიქელაძე 1985, ტაბ. XIII40(676)]; სამურზაყანოდან (შემთხვევითი აღმოჩენა) [Куфтин 1949, გვ. 139]; ბრილის სამაროვნიდან [სულავა 2001] – ძვ. წ. VI-IV სს.; თლიას სამაროვნიდან [სულავა 2000ა, ტაბ. II6,17,18] – ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი და სხვ. ცნობილია ისინი სომხეთიდან [Мартиросян 1964, ტაბ. XXIV1,2; Urartu 1991, გვ. 187, 156]. საქართველოსთან შედარებით ნაკლებია ჩრდ. კავკასიის მასალებიდან (დაახლ. 21 ცალი) [Уварова 1900, ტაბ. XXXII5,6; Chantre 1886, ტაბ. XXI7; Козенкова 1998, ტაბ. XXV2-5].

ევროპის დისკოსებურშესხვილებებიანი ფიბულებთან აშკარა კავშირის გარდა, ძალიან დიდი სიფრთხილით კიდევ ერთი ვარაუდი შეიძლება გამოვთქვათ. მდიდრულად გრავირებული მსხვილი რკალები (ზურგები), როგორც აქვთ კავკასიის ფიბულებს, ოღონდ ღრუ, დამახასიათებელია მხოლოდ იტალიის ფიბულებისათვის [Eles Masi 1986]. ამ ორი ნიშნის (ოღონდ, არა ღრუ მუცლით. თუმცა, აფხაზეთიდან, როგორც ქვემოთ ვნახეთ, ჩვენთვის ცნობილია ღრუმუცლიანი ფიბულაც) სრულიად მოულოდნელი შერწყმა ხდება კავკასიაში და ვლუბულობთ მხოლოდ კავკასიისათვის დამახასიათებელ ახალ ტიპს – ფიბულას, რომელსაც აქვს გრავირებული მსხვილი ზურგი, დისკოსებრი შემსხვილებები რკალის თავსა და ბოლოში და განიერი, ნიჩბისებური ბუდე, რაც კავკასიაში ფიბულის გვიანდელობის ნიშანია. ამ ტიპის ფიბულები ზოგადად ძვ. წ. VII-VI სს-ის ფარგლებში ექცევა.

ამგვარად, იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, რომ მიუხედავად ტერიტორიული სიახლოვისა და მეზობლობისა, კავკასიაში თურქეთის ტერიტორიიდან არ მოხდა ისეთი ფართოდ გავრცელებული ტიპის ფიბულების შემოსვლა, როგორც იყო ფრიგიული ან თუნდაც კვიპროსული. ხოლო, კავკასიაში აღმოჩენილი ურარტული ფიბულები, რომელთაც პირდაპირი ანალოგებიც კი ეძებნებათ, მხოლოდ ორი ათეულით თუ იქნება წარმოდგენილი [სულავა 2001ა].

ყოველივე ამის ახსნა, ვფიქრობთ, იმით შეიძლება, რომ კავკასიაში ფრიგიულ და ურარტულ ფიბულებზე უფრო ადრეული ფიბულები (დაბალრკალიანი) უკვე არსებობდა. მაგ.: სამთავროს №№591, 600 სამარხებიდან [სულავა 2000, გვ. 65-67, ტაბ. I1,2], თლიას №№52, 64, 115 სამარხებიდან [სულავა 2000ა, გვ. 2], ჩიტახევის №№26, 58 სამარხებიდან [ლამბაშიძე, ართილაყვა 1974, გვ. 28-31], ნიგვზიანის №№1, 6 სამარხი ორმოებიდან [მიქელაძე 1985, გვ. 82, 92, ტაბ. XLI3, XLVI18], ჩრდ. კავკასიიდან (ყოზანი, ზაიუკოვო, კიჩ-მალიკი) [Уварова 1900, ტაბ. XXXI5, XXXII1; Козенкова 1998, გვ. 73, ტაბ. XXXIV15,18], აზერბაიჯანიდან, კალაკენტის №29 სამარხიდან [Nagel, Strommenger 1985, გვ. 162, სურ. 57]. ბ. კუფტინის აზრით, ადრეული კონტაქტები ბერძნულ სამყაროსთან მცირე აზიის გვერდის ავლით, საზღვაო გზებით ხორციელდებოდა [Куфтин 1944, გვ. 316]. ვფიქრობთ, ამ მოსაზრებას ჩვენი გამოკვლევაც ნათლად ადასტურებს.

ამრიგად, კიდევ ერთხელ დასტურდება, რომ კავკასიაში გავრცელებული უძველესი რკალისებრი ფიბულების გენეზისი ეგეოსურ სამყაროს უკავშირდება. ტროას VIII-ე ფენაში აღმოჩენილი გრეხილრკალიანი ფიბულაც, რომლის ანალოგიურიც დანარჩენი თურქეთის ტერიტორიაზე დადასტურებული არაა, ხოლო კოლხეთის ტერიტორიაზე კი გვხვდება (მუხურჩა, ადგილი «პეტრეს ნაკარუ»). იგივეს უნდა გვიდასტურებდეს, და თანაც, საზღვაო გზაზე მიუთითებდეს.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე (აფხაზეთი – ახალი ათონი, ფსირცხა) აღმოჩენილი იმპორტული ფიბულებიც (a navicella) და ამავე ტიპის ფიბულების არარსებობა დანარჩენ შავიზღვისპირეთში, საზღვაო, პირდაპირი კონტაქტის მაჩვენებელი უნდა იყოს. ბ. კუფტინის აზრით, ახალი ათონის ნავისებური ფიბულის იდეის ადგილობრივი გადამუშავებით მივიღეთ აფხაზეთის «ნაჭუჭისებურკალიანი» ფიბულები (გულისხმობდა დაფანჯრულ ნახევარსფერულ-რკალიან ფიბულებს, რომლის რკალის კიდეებიც შემკულია მსხვილი ბურთულებით – ნ. ს.) [Куфтин 1949, გვ. 161]. რადგან აფხაზეთის მასალას მხოლოდ პუბლიკაციების მეშვეობით ვიცნობთ, ძნელია ამ მოსაზრების უარყოფა ან დადასტურება. თუმცა, არ უნდა იყოს გამორიცხული ბ. კუფტინის ამ მოსაზრების სანდოობაც, რადგან ზოგიერთი ფიბულის რკალის ის ნაწილი, რომელიც ზამბარის მხარესაა, მართკუთხაგანივკვეთიანის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ხოლო ბუდე, რომელიც სამწუხაროდ, ხშირ შემთხვევაში არაა წარმოდგენილი, თეორიულად საკმაოდ

განიერი უნდა იყოს, რომ ნემსი დაფაროს [Воронов 1979, გვ. 69, სურ. 3310,11]. ეს ნიშნები კი მხოლოდ ეგეოსურ ფიბულებს ახასიათებთ.

წითელი შუქურას სამაროვნის №№6, 12, 21 სამარხების ბალიშისებურზურგიანი ფიბულებიც პირდაპირ პარალელებს მხოლოდ ეგეოსურ სამყაროსთან პოულობენ [Sapouna-Sakellarakis 1978, ტაბ. 19604].

რაც შეეხება შავი ზღვის აუზის ქვეყნების როლს, როგორც შუამავლისა, ეგეოსურ სამყაროსა და კავკასიას შორის, წარმოდგენილ მასალაზე დაყრდნობით, ჯერჯერობით არ დასტურდება.

ა. კალიტინსკის მოსაზრებით, კავკასიაში ფიბულების გავრცელება ბერძნულ კოლონიზაციასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. როცა ა. კალიტინსკი ამ აზრს ავითარებდა, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის, კოლხეთის არქეოლოგიური მასალები ჯერ არ იყო ცნობილი. ჩრდ. შავიზღვისპირეთის ბერძნულ სამოსახლოებსა და ნეკროპოლებზე კი ფიბულები არ არის დაფიქსირებული. როგორც ვნახეთ, ჩრდ. შავიზღვისპირეთში გავრცელებული ფიბულები ყველა ადრეულია. ფიბულათა ამ ადრეულ იმპულსებს ჩრდ. შავიზღვისპირეთში, სადაც შემდეგ ბერძნული კოლონიზაცია დაიწყო, ფიბულათა ინდუსტრია არ მოჰყოლია. ამ რეგიონში ფიბულათა საჭიროება არ იყო.

სხვა სიტუაციაა კოლხეთში. აქ გვაქვს ადრეული ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრისა (ნიგვზიანი, წითელი შუქურა, მუხურჩა); გვაქვს იმპორტი ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლო – VII ს-ის დასაწყისის (ახალი ათონი, ფსირცხა, წითელი შუქურა, ყულანურხვა, კისტრიკი, ურეკი) და გვაქვს ფიბულათა ინდუსტრია კოლხური კულტურის არეალში.

როგორც გამოკვლევამ გვიჩვენა, შავი ზღვის ოთხივე სანაპიროდან ფიბულათა კონცენტრაციით ხასიათდება დასავლეთ და აღმოსავლეთ სანაპირო. ჩრდილო შავიზღვისპირეთიდან მხოლოდ 10 ცალი ფიბულაა ცნობილი (შიდა რაიონების ჩათვლით). თურქეთის სანაპიროდან ტროას გამოკვლებით არც ერთი ფიბულა არაა ცნობილი.

ჩვენი აზრით, ფიბულების გავრცელებაზე შავიზღვისპირეთის ქვეყნებში ძვ. წ. VIII-VII სს-ში არსებული დემოგრაფიული სიტუაციაც აისახა. როგორც არქეოლოგიური მასალები მოწმობენ, ბერძნული კოლონიზაციის წინ ანუ ძვ. წ. VIII-VII სს-ში, შავი ზღვის დასავლეთი და ჩრდილოეთი სანაპიროები მთლიანად დაუსახლებელია.

მხოლოდ კოლხური სანაპიროს მჭიდროდ დასახლებული [Демографическая ситуация . . . 1981; ლორთქიფანიძე 2002, გვ. 185, სურ. 155].

როგორც დავინახეთ, ეგეოსური სამყაროს გარდა, ფიბულებზე დაყრდნობით, კონტაქტები გამოიკვეთა ჩრდ. იტალია – ბალკანეთის მასალების მიხედვითაც (დისკოსებური შემსხვილებები, მდიდრულად გრავირებული მსხვილი რკალები, საკიდებიანი ბიბილოსებრი ქედები და სხვ.).¹³³ თუ სხვა მასალებსაც გადავავლებთ თვალს, რაც ჩვენი ამჟამინდელი კვლევის სფეროს ცილდება, დავინახავთ, რომ ეს კონტაქტები სხვა არტეფაქტების მიხედვითაც ვლინდება. მხედველობაში გვქვს – ზოომორფულყურიანი კერამიკა, სათვალისებრი დუგმები, სპირალურბოლოებიანი სამაჯურები და საკისრე რკალები, ბრინჯაოს ვაზები, გრავირების მეთოდი.

ამ სამუშაოს ჩატარების შემდეგ თავისთავად გამოიკვეთა სურათი – ფიბულები კავკასიაში არ გავრცელებულა ჩრდილო შავიზღვისპირეთიდან და სამხრეთ სანაპიროდან ანუ სახმელეთო გზით. კონტაქტი, როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან ასევე ჩრდ. იტალია – ბალკანეთის ქვეყნებთან, საზღვაო გზით უნდა განხორციელებულიყო. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დადასტურებული იმპორტული ფიბულები (ახალი ათონი, ფსირცხა, წითელი შუქურა, ყულანურხვა, კისტრიკი, ურეკი), რომლებიც ავლენენ კავშირებს როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან (ახალი ათონი – III 22, ფსირცხა – III 22, წითელი შუქურა – III 21, ურეკი – III 25), ასევე იტალია-ბალკანეთის მასალებთან (ყულანურხვა – III 23, კისტრიკი – III 24), ამ საზღვაო გზის მიმართულებასაც გვიჩვენებენ. რაოდენ დიდი არეულობა და გაუგებრობაც არ უნდა იყოს არგონავტების მოგზაურობის მარშრუტებში,¹³⁴ ის სივრცე რომელსაც მოიცავს მათი მოგზაურობა, ემთხვევა ფიბულათა გავრცელების არეალს; ანუ კავკასია შედიოდა იმ სივრცეში, რომელშიც ფიბულის «იდეა» ტრიალებდა. როგორც ფიქრობენ, სტრაბონის «გეოგრაფიაში» დაცული ცნობა, სადაც შავი ზღვის ის მონაკვეთი, რომელიც კოლხეთის სანაპიროს აკრავს, იწოდებოდა «კოლხეთის ზღვად,» უნდა მიუთითებდეს კოლხეთზე, როგორც საზღვაო ქვეყანაზე [გამყრელიძე 1993, გვ. 34-დან]. ხოლო ვაჭრობა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში¹³⁵ ძირითადად საზღვაო-სამდინარო გზებით უნდა განხორციელებულიყო [გამყრელიძე

¹³³ დაწვრილებით იხ. კავკასიის არტეფაქტებისათვის პარალელური მასალის ჩამონათვალში, I თავი.

¹³⁴ იხ. აპოლონიოს როდოსელი 1975, გვ. 16, გვ. 156-204, გვ. 216, შენ. 13; Dräger 1996, გვ. 1068, 1069.

¹³⁵ ნაშრომი ეძღვნება ანტიკური ხანის ნაოსნობის ისტორიას აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, მაგრამ ვფიქრობთ, იგივე მონაცემები შეიძლება უფრო ძველ ეპოქაზეც გავრცელდეს.

2005, გვ. 181, სურ. 7]. დოკუმენტურად დადასტურება იმისა, რომ საზღვაო კონტაქტები არ იყო ცალმხრივი და მას ორმხრივი ხასიათიც შეიძლება ქონებოდა, შეუძლებელია. მაგრამ ფაქტია, რომ ბულგარეთიდან ცნობილია კავკასიურის ანალოგიური თევზიფხურით რკალშემკული ფიბულა [Георгиева 1993, გვ. 14, კატ. 2], ხოლო კუძულ სამოსზე დადასტურებულია კავკასიური წარმოშობის ნივთების (აბზინდები, ზარაკები, ქანდაკებები) აღმოჩენა [Jantzen 1972, გვ. 80-85, ტაბ. 79-82; Микеладзе 1990, გვ. 65, ტაბ. XXXI6; ლორთქიფანიძე 2002, გვ. 189, 190, სურ. 165].

გვინდა შევხვთ იმ მოსაზრებასაც, რომლის მიხედვითაც კავკასიის ფიბულები ადგილობრივი მოვლენაა (ბ. ტეხოვი, გ. გობეჯიშვილი, ლ. სახაროვა). ამ აზრის საწინააღმდეგოდ ისიც მეტყველებს, რომ კავკასიაში არ გვაქვს ის ადრეული ტიპები (შუა ევროპაში – ორწილადი ხემისებური, მედიტერანულ სივრცეში – ერთწილადი ხემისებური ფიბულები), რომლებიც გავრცელებული იყო რკალისებური ფიბულების არეალში. კავკასიაში ფიბულები ერთბაშად გაჩნდნენ. უფრო სწორედ, შემოვიდა თუ არა კავკასიაში ერთწილადი რკალისებური ფიბულების იდეა, ძალიან მალევე დაიწყო მათი მასობრივი ადგილობრივი წარმოება.

V თავი

კავკასიის ორწილადი რკალისებური ფიბულები

(ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი, გავრცელების გზები)

რკალისებური ფიბულა ორწილადია, თუ რკალი და ნემსი ცალცალკე ღეროსაგანაა დამზადებული. კავკასიაში გავრცელებული ორწილადი რკალისებური ფიბულები ორი ტიპითაა წარმოდგენილი: **I. მარტივი რკალისებური და II ე. წ. «მცირეაზიული» ტიპების მსგავსი ანუ ურარტული (U)¹³⁶ ფიბულებით.**

I ტიპი – მარტივი რკალისებური ფიბულები

I ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: რკალის ერთი ბოლო ლურსმნისებური მოყვანილობისაა, რომელზეც ნემსის ერთი ბოლოა დახვეული,

¹³⁶ ურარტულ ფიბულებს, ისევე, როგორც ბ. იოლუნი აღვნიშნავთ U ასოთი [Öğün 1979].

ბოლო რკალის მეორე ბოლო ნემსის ჩასადები ბუდეა, რომელსაც ენისებური ფორმა აქვს. I ტიპის ფიბულათა რკალის მორფოლოგიური ნიშნებისა და შემკულობის (რკალი სადა _ a, ან შემკულია _ b) მიხედვით შეიძლება გამოიყოს 6 ქვეტიპი:

I 1 _ რკალის ღერო მრგვალგანივკვეთიანი

I 2 _ რკალის ღერო რომბულგანივკვეთიანი

I 3 _ გრეხილრკალიანი

I 4 _ რვაწახნაგარკალიანი

I 5 _ მძივისებურრკალიანი

I 6 _ ნახევარმთვარისებური

I 1 a ვარიანტის ფიბულების რკალი მრგვალგანივკვეთიანია, სადა. რკალის ერთ ბოლოზე ლურსმნისებური დაბოლოებაა, მეორეზე _ ბუდე. ბუდე რკალის სიმეტრიულია, ნემსსაჭერი _ ენისებური (ტაბ. 114).

I 1 a _ ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 20 ცალი) ცნობილია კომპლექსებიდან: არგვეთი (კატ. №5), ბრილის №30 (1939 წ.) და №27 (1939 წ.) სამარხებიდან (კატ. №№6, 7), პატკნეთიდან (კატ. №11), იცქისიდან (კატ. №12), რგანიდან (კატ. №13), ჩხარიდან (კატ. №14), კამარახევიდან (კატ. №16), ციხია გორას №№6 და 9 ქვევრსამარხებიდან (კატ. №№17, 18); შემთხვევით თუ სამარხებს გარეთ _ წინანდალი (კატ. №1), ბორი (კატ. №2), ქორეთი (კატ. №8), სტირფაზი (კატ. №9), ძრია (კატ. №10), მურის ციხე (კატ. №15), ქუთაისი (კატ. №19), აღმოჩენის ადგილი უცნობია (კატ. №20).

I 1 a ვარიანტის კომპლექსებიდან მომდინარე ფიბულების არსებობის ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ დიდია. ისინი არსებობენ ძვ. წ. V-III სს-ით დათარიღებულ ძეგლებზე (კამარახევი, ციხია გორა) და ძვ. წ. II-I სს-ის სამარხებში (პატკნეთი). განსაკუთრებით მრავლადაა ისინი ახ. წ. I სს-ით დათარიღებულ ძეგლებზე (არგვეთი, ბრილი, იცქისი, რგანი, ჩხარი).

I 1 a ვარიანტის ფიბულები უმთავრესად სამხრეთ კავკასიის ჩრდილო ნაწილშია გავრცელებული.

I 1 b ვარიანტის ფიბულების რკალი მრგვალგანივკვეთიანია, შემკულია თევზიფხური სახით. რკალის ერთ ბოლოზე ლურსმნისებური დაბოლოებაა, მეორეზე _ ბუდე. ბუდე რკალის სიმეტრიულია, ნემსსაჭერი _ ენისებური.

I 1 b ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 16 ცალი) ცნობილია კომპლექსებიდან: სტირფაზი (კატ. №№21, 25, 26), დირგჟინი (კატ. №29), შოშეთი (კატ. №37); შემთხვევითი

აღმოჩენა – გვირგვინა (კატ. №22), გრომი (კატ. №№23, 24), აღმოჩენის ადგილი უცნობია (კატ. №27), გორეთი (კატ. №28), აწყური (კატ. №30), შორაპანი (კატ. №31), სამაჩაბლო (კატ. №32), ზემო ილემი (კატ. №№33, 34), ბორის განძი (კატ. №35), ბორი (კატ. №36).

I 1 b ვარიანტის კომპლექსებიდან მომდინარე ფიბულები დათარიღებულია ახ. წ. I საუკუნეებით (სტირფაზი, შოშეთი), II-II სს-ით (დირგჟინი), V-VI სს-ით (სტირფაზი).

I 1 b ვარიანტის ფიბულებიც უმთავრესად სამხრეთ კავკასიის ჩრდილო ნაწილში არიან გავრცელებული.

I 2 a ვარიანტის ფიბულების რკალი რომულგანიკვეთიანია, სადა. რკალის ერთ ბოლოზე ლურსმნისებური დაბოლოებაა, მეორეზე – ბუდე. ბუდე რკალის სიმეტრიულია, ნემსსაჭერი – ენისებური (ტაბ. 115).

I 2 a ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 7 ცალი) ცნობილია კომპლექსებიდან: სტირფაზი (კატ. №39, 2 ცალი), ჩხარი (კატ. №№41, 42, 43, 44); სამარხებს გარეთ – მონასტერი (კატ. № 38), სოხთა (კატ. 140).

I 2 a ვარიანტის კომპლექსებიდან მომდინარე ფიბულები დათარიღებულია ახ. წ. I საუკუნეებით და ისინიც სამხრეთ კავკასიის ჩრდილო ნაწილში არიან გავრცელებული.

I 2 b ვარიანტის ფიბულების რკალი რომულგანიკვეთიანია, თევზიფხური სახით შემკული. რკალის ერთ ბოლოზე ლურსმნისებური დაბოლოებაა, მეორეზე – ბუდე. ბუდე რკალის სიმეტრიულია, ნემსსაჭერი – ენისებური (ტაბ. 115).

I 2 b ვარიანტის ფიბულები (დაახლ. 8 ცალი) ცნობილია კომპლექსებიდან: შავსაყდარა (კატ. №51), ძვერი (კატ. №52); შემთხვევითი აღმოჩენები – შოშეთი (კატ. №45), ბრილი (კატ. №№46, 47, 48), ზახორი (კატ. №49), ზემო ავჭალა (კატ. №50).

I 2 b ვარიანტის კომპლექსებიდან მომდინარე ფიბულები განეკუთვნება ძვ. წ. V-III სს-ს (შავსაყდარა) და ახ. წ. II-III სს-ს (ძვერი).

შავსაყდარას სამაროვანი ჯერჯერობით ამ ტიპის ფიბულების გავრცელების ყველაზე სამხრეთი პუნქტია.

I 3 ქვეტიპის ფიბულის რკალი გრეხილია. რკალის ერთ ბოლოზე ლურსმნისებური დაბოლოებაა, მეორეზე – ბუდე. ბუდე რკალის სიმეტრიულია, ნემსსაჭერი – ენისებური.

I 3 ქვეტიპის ფიბულა 1 ცალია ცნობილი სანთის სამაროვნიდან (კატ. №53) და ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება.

I 4 ქვეტიპის ფიბულის რკალის ღერო რვაწახნაგაა, თევზიფხური სახით შემკული.

I 4 ქვეტიპის ფიბულა 1 ცალია ცნობილი სუქანაანთუბნიდან (კატ. №54) და ახ. წ. II-III სს-ს განეკუთვნება.

I 5 ქვეტიპის ფიბულები მძივისებურრკალიანია. რკალის ერთ ბოლოზე მარყუჟისებური ხვეული აქვს საკიდისათვის ან ჩვეულებრივად შემსხვილებულია, მეორეზე – ბუდე. ბუდე რკალის სიმეტრიულია, ნემსსაჭერი – ენისებური.

I 5 ქვეტიპის ფიბულები 2 ცალია ცნობილი, ორივე ოქროსი (კატ. №№55, 56). აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე №6 სამარხში და ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდებიან.

I 6 a ვარიანტის ფიბულა – ნახევარმთვარისებური, ბრტყელრკალიანი, სადა. რკალის ერთ მხარეზე შემსხვილებაა, მეორეზე – ბუდე. ნემსსაჭერი – პატარა.

I 6 a ვარიანტის ფიბულა (1 ცალი) ცნობილია კამუნთას (კატ. №57) სამაროვნიდან.

I 6 b ვარიანტის ფიბულის რკალი ნახევარმთვარისებრი და ბრტყელია. შემკულია სვასტიკებითა და მზისებრი წრეებით. რკალის ერთ მხარეზე შემსხვილებაა, მეორეზე – ბუდე. ნემსსაჭერი – პატარა.

I 6 b ვარიანტის ფიბულა 1 ცალია ცნობილი ალაგირიდან (კატ. №8).

I 6 a, b ვარიანტის ფიბულებს ა. კალიტინსკი ძვ. წ. III ს-ით ათარიღებდა [Калитинский 1926, გვ. 61]. ო. მუსკარელა მათ ბერძნულ ბეოტიურ ფიბულებთან აკავშირებს და ძვ. წ. VIII-VII სს-ით ათარიღებს [Muscarella 1965, გვ. 69].

ჩვენს მიერ განხილული I 1-6 ვარიანტის ფიბულებიდან იმ ფიბულების, რომლებიც ქრონოლოგიურად უფრო ძველია (კამარახევი, ციხია გორა, პატკნეთი, შავსაყდარა, სანთა, ვანი, კამუნთა, ალაგირი), რკალის შემსხვილებული ბოლო უფრო ბურთულისებურია ვიდრე ლურსმნისებური.

ამგვარად, I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულები არსებობენ ძვ. წ. V-IV სს-დან ახ. წ. I-III სს-ის ჩათვლით. ე. ი. მათი არსებობის ადრეული პერიოდი ერთწილადი რკალისებური ფიბულების არსებობის ბოლო ეტაპზე მოდის.

კავკასიაში I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულების გავრცელება ემთხვევა იმ სივრცეს, სადაც ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოება (სახელოსნოები) ივარაუდება. ესაა შიდა ქართლისა და რაჭა-იმერეთის ტერიტორია (ქვემო იმერეთის – ვანის ჩათვლით). კავკასიაში აღმოჩენილი I ტიპის ორწილადი რკალისებური

ფიზიკური ანალოგები არსად გვხვდება. ისინი ნამდვილად ადგილობრივი მოვლენაა, რადგან გენეტიკურ კავშირს (შემკულობის სახე, რკლის მოყვანილობა) ერთწილად რკალისებურ ფიზიკურებთან ავლენენ, თუმცა შესაძლებელია კონსტრუქცია ურარტული ფიზიკურებისაგან ისესხეს.

I ტიპის ფიზიკურების მსგავსი ფიზიკური ცნობილია ჩრდილო კავკასიის ძველებიდანაც [Уварова 1900, ტაბ. XCII1, CIV3, CXXII11,12; Калитинский 1926, ტაბ. IV26,27, 28,30; OAK 1895, გვ. 33].

II ტიპი – ურარტული ფიზიკური (U)

(რუკა 10)

საქართველოში აღმოჩენილი ორწილადი რკალისებური ფიზიკურების ერთი ნაწილის შესაძლებელ პროტოტიპად ბ. კუფტინი მიიჩნევდა მცირეაზიულ მოძრავნიან და ნახევარწრისებურრკალიან ფიზიკურებს [Куфтин 1949ა, გვ. 23], და სრულიად სამართლიანადაც. მათთვის, უპირველეს ყოვლისა, დამახასიათებელია: **ა) მოძრავი ნემსი**, რომელიც შემოხვეულია ფიზიკურის რკალის ერთ ბოლოზე, რომელიც თავის მხრივ, დასრულებულია ბურთულისებრი შემსხვილებით. ეს შემსხვილება ნემსის დახვეულ ბოლოს რკალიდან ჩამოცურებისაგან იცავს; **ბ) ნახევარწრისებური რკალი მრგვალგანივკვეთიანია** (თანაბრად ან მკვეთრად შემსხვილებული, სადა ან სხვადასხვაგვარად გაფორმებული) ან **ბრტყელი** (ნაჭდევი ორნამენტით სხვადასხვაგვარად შემკული); ზოგჯერ რკალს თავსა და ბოლოში შემსხვილებები აქვს. და ბოლოს, **გ) უბრალო ან ზოგჯერ «ხელის» მაგვარი ნემსსაჭერი** (ანუ ნემსსაჭერი, რომელიც ხელის იმიტაციას წარმოადგენს) აქვს [Ögün 1979, გვ. 178; Caner 1983, გვ. 112, სურ. 3].

აღნიშნული ტიპოლოგიური ნიშნების მქონე ფიზიკურებს სპეციალურ ლიტერატურაში ურარტულს უწოდებენ, მათ წარმომავლობას კი ფრიგიულ ფიზიკურებს უკავშირებენ. თუმცა, აღნიშნავენ ფრიგიულისაგან ურარტული ფიზიკურების მთავარ კონსტრუქციულ განსხვავებასაც: შარნირიანი ნემსი და უბრალო ნემსსაჭერი, რომელიც როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზოგჯერ ხელის იმიტაციას წარმოადგენს. ურარტულ ფიზიკურებში მკვლევარები განასხვავებენ ეგზემპლარებს, რომლებიც მისდევენ ფრიგიულ, ანატოლიურ და საკუთრივ ორიგინალურ ურარტულ ნიმუშებს. ისინი არაერთი მეცნიერის კვლევის საგანი ყოფილა [Blinkenberg 1926, გვ. 245, 247;

Пиотровский 1950, გვ. 42; Stronach 1959, გვ. 181; Muscarella 1965, გვ. 233; 1967; Boehmer 1972, გვ. 46; Ögün 1979]. თვლიან, რომ მათი გამოჩენა ურარტუში ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლო მეოთხედზე მოდის [Ögün 1979, გვ. 178].

საქართველოში გავრცელებული ორწილადი რკალისებური ფიბულების საერთო ჯგუფიდან (დაახლ. 100 ცალი) გამოვყავით ის ჯგუფი (დაახლ. 10 ცალი), რომელთაც პირდაპირი თუ ტიპოლოგიური პარალელები ურარტულ სამყაროში ეძებნება.¹³⁷

აღნიშნული სახეობის ფიბულები, რომლებიც მხოლოდ ბრინჯაოსია, ორი ქვეტიპითაა წარმოდგენილი: U I მრგვალგანივკვეთიანი და U II ბრტყელგანივკვეთიანი რკალით. ორივე ქვეტიპი იყოფა ვარიანტებად (U I 1-3, U II 1-4).

U I _ მრგვალგანივკვეთიანი რკალით

(ტაბ. 116)

1. სოფ. დარჩიეთი (გურჯაანის რ-ნი). U I 1 ქვეტიპი. რკალი თანაბრად შემსხვილებული, მრგვალგანივკვეთიანი, სადა. რკალის ერთი ბოლო მთავრდება ბურთულისებური შემსხვილებებით, ხოლო მეორე – მარტივი, ენისებური ფორმის ნემსსაჭერიანი ბუდით. ნემსი არა აქვს (კატ. 11). დარჩიეთში აღმოჩენილი ნივთი შემთხვევითი მონაპოვარია და სამარხის ინვენტარი უნდა იყოს. სამარხეულ ინვენტარში შემავალ სკვითურ ისრისწვერებზე დაყრდნობით, კოლექცია და მათ შორის ფიბულაც ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით უნდა დათარიღდეს [იხ. ფირცხალავა 1978, გვ. 41]. დარჩიეთის ფიბულას პირდაპირ შეესაბამება მკვლევარ ბ. იოლუნის კლასიფიკაციის U XII/1 ტიპი [Ögün 1979, გვ. 179, სურ. 1]. ამ ტიპის მაგალითები გორდიონის გარდა, ბოლაზქოიშიცაა. არის ოშაკანის ¹²⁵ სამარხშიც [Есаян, Калантарян 1988, გვ. 69-76, ტაბ. LIV24]. ცნობილია ნორაშენის სიმაგრეიდან [Есаян 1976, გვ. 67, ტაბ. 6315, 17; Карапетян 2003, გვ. 94, ტაბ. 511].

2. სოფ. აწყური (ახალციხის რ-ნი). U I 2 ქვეტიპი. რკალი თანაბრად შემსხვილებულია, მრგვალგანივკვეთიანი, სადა. რკალზე შარნირის მხარეს ირგვლივი შემსხვილებებით. რკალის ერთი ბოლო მთავრდება ბურთულისებურად, ხოლო მეორე – ენისებური, დაბალი ფორმის ნემსსაჭერით. ნემსის ბოლო შემოხვეულია რკალზე

¹³⁷ დანარჩენ კავკასიაში მოპოვებული ურარტული ტიპის ფიბულები პარალელების სახით მოგვყავს.

არსებულ ირგვლივ შემსხვილებასა და ბურთულისებურ ბოლოს შორის (კატ. №). აღმოჩენილია შემთხვევით [არქ. მას. კატ. 1955, გვ. 37, ტაბ. XVIII1]. აწყურის ფიბულა ძვ. წ. VII-VI სს-ით უნდა დათარიღდეს [სულავა 2001, გვ. 56].

3. შორაპნის რ-ნი. **U I 2 ქვეტიპი**. რკალი თანაბრად შემსხვილებული, მრგვალგანივკვეთიანი, ოთხ-ოთხი რელიეფური კოპით. რკალზე შარნირის მხარეს ირგვლივი შემსხვილებებით. რკალის ერთ ბოლოზე ლურსმნისებური შემსხვილებაა, ხოლო მეორეზე – ენისებური, ნემსსაჭერი მაღალია. ნემსის ბოლო შემოხვეულია რკალზე არსებულ ირგვლივ შემსხვილებასა და ლურსმნისებურ შემსხვილებას შორის (კატ. 13).

პირდაპირი პარალელები აწყურისა და შორაპნის ფიბულებისათვის ვერ მოვიძიეთ, მაგრამ ტიპოლოგიური ნიშნებით მათი კავშირი ურარტულ ფიბულებთან ეჭვს არ იწვევს.

4. მუხურჩის სამაროვანი (მარტვილის რ-ნი). **U I 3 ქვეტიპი**. მრგვალგანივკვეთიანი რკალი მკვეთრადაა შემსხვილებული ცენტრალური ნაწილისაკენ. რკალის ორივე ბოლო შემკულია სამ-სამი ირგვლივი ბურცობით. ნემსი და ბუდე აკლია (კატ. №). მუხურჩის სამაროვანი, რომელიც ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფადაა გაყოფილი, ზოგადად ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდება [Гогодзе 1984, გვ. 29].

5. სამთავროს სამაროვანი (მცხეთის რ-ნი). **U I 3 ქვეტიპი**. მრგვალგანივკვეთიანი რკალი მკვეთრადაა შემსხვილებული ცენტრალური ნაწილისაკენ. რკალის ცალი ბოლო ლურსმნისებურადაა შემსხვილებული, მეორე ბოლოზე – ენისებური, დაბალი ნემსსაჭერია. რკალზე, ბუდისა და ლურსმნისებური შემსხვილების წინ ირგვლივი სამ-სამი ბურცობია. ნემსი აკლია (კატ. №). აღმოჩენილია სამთავროს სამაროვნის № ორმოსამარხში, რომელიც დათარიღებულია ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით [აბრამიშვილი 1957, გვ. 126, ტაბ. I32].

მუხურჩისა და სამთავროს ტიპის ანალოგიური ფიბულები ცნობილია სომხეთიდან: ლორი-ბერდის სამაროვნის № სამარხიდან [Деведжян 1981, გვ. 58, 63, 74, 75, ტაბ. XXV9], დილიჟანიდან [Каталог . . . 1969, გვ. 121, 155, ტაბ. XXXIX10], კარმირ-ბლურიდან [Пиотровский 1952, გვ. 36, 39, სურ. 181; Каталог . . . 1969, გვ. 117, ტაბ. XXXVI13-15], ოშაკანის №№, 96, 91 სამარხებიდან [Есаян, Калантарян 1988, გვ. 76, 80, 81, 92, ტაბ. LIV25, XСIII5, LXIX3], ნორაშენიდან [Карапетян 2003, ტაბ. 513]. ისინი

რკინის ხანის ძეგლებზე გვხვდება და ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება [Деведжян 1981, გვ.74, 75].

მსგავსი ფიბულა ასევე სომხეთიდან (სოფ. შორუ, ერევანთან) დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (არქეოლოგიური განყოფილების ძირითადი ფონდი) (კატ. №2).

ამავე ტიპისაა რკალის ცენტრალურ ნაწილში მკვეთრად ან ქედისებურად შემსხვილებული ოქროსა და ვერცხლის ფიბულები «აღმოსავლეთ თურქეთიდან» [Urartu 1991, კატ. 54, 55]. ძვ. წ. VII ს-ითაა დათარიღებული ფიბულა ჰასანლუდან [Muscarella 1965, გვ. 233-240, ტაბ. 57, ფიგ. 2]. ამგვარი ფიბულები ბ. იოლუნს ურარტული ფიბულების U XII/11 ტიპში აქვს გაერთიანებული და პარალელები მოაქვს გორდიონის N (ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლო – VII ს.) და S 1 (pre და post კიმერიული ხანა) სამაროვნებიდან. ის აღნიშნავს, რომ ამ ტიპის მსგავსება ფრიგიულ ფიბულებთან პირველად ო. მუსკარელამ დაადგინა [Öğün 1979, გვ. 184, სურ. 8; Muscarella 1967, გვ. 69].

6. სამაჩაბლო. U I 3 ქვეტიპი. თანაბრად შემსხვილებული მრგვალგანივკვეთიანი რკალი დაფარულია რელიეფური წნულით. რკალის ცენტრში ვერძის თავის სკულპტურული გამოსახულებაა. რკალის ცალი ბოლო ბურთულისებურადაა (მასზე სიგრძივი ნაჭდევებია) შემსხვილებული, მეორე ბოლოზე – ენისებური ნემსსაჭერია, რომელზეც დატანილი ნაჭდევები ხელის იმიტაციას ქმნიან. ბუდისა და ბურთულისებური შემსხვილების წინ ირგვლივი ღრმა ღარებია. ნემსის ერთი ბოლო შემოხვეულია ირგვლივ ღარებსა და ბურთულისებურ შემსხვილებას შორის (კატ. 16) [Куфтин 1949^ა, გვ. 23, ტაბ. 14, სურ. 22]. ეს ფიბულა ბ. კუფტინის შენიშვნით აგრძელებს ბრინჯაოს ხანის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ადგილბრივი მხატვრული გაფორმების ტრადიციებს [Куфтин 1949^ა, გვ. 23]. ამგვარად შემკული რკალი – რელიეფური წნული ორნამენტი, ვერძის სკულპტურული გამოსახულება – მხოლოდ კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულებისთვისაა დამახასიათებელი [Техов 1981, ტაბ. 804, 10118, 1075, 1152; Chantre 1886, ტაბ. XXII4].

U II – ბრტყელგანივკვეთიანი რკალით

(ტაბ. 117)

7. სამთავრო. U II 1 ქვეტიპი. რკალის ბრტყელი და განიერი ზედაპირი შემკულია ორ სიგრძივ სარტყელში მოქცეული ჯვარედინი ნაჭდევებით, ბუდისა და სახსრისაკენ – ასეთივე განივი თითო სარტყლით, შემდეგ კი ორ-ორი ირიბი ნაჭდევით. რკალის ცალი ბოლო შემსხვილებულია ნემსის დასამაგრებლად, ხოლო მეორე ბოლოზე ბუდეა, რომელსაც სიგრძივი პარალელური ნაჭდევები აქვს (ხელის იმიტაცია). ნემსის ფრაგმენტი თან ახლავს (კატ. 17).

ამ ფიზულისათვის პირდაპირი ანალოგია ვერ მოვიძიეთ, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ტიპოლოგიურად ის დაკავშირებულია იმ ბრტყელრკალიან ფიზულებთან, რომლებსაც ქვემოთ განვიხილავთ. ესენია:

8. დვანის სამაროვანი (ქარელის რ-ნი, მდ. ფრონეს ხეობა, ადგილი «სოლოფერდა»). U II 2 ქვეტიპი. რკალი ბრტყელია, მართკუთხად და სამკუთხად დაკბილული კიდეებით. რკალის განიერი ზედაპირი შემკულია გეომეტრიული სახეებით, რომლებიც შექმნილია ნაჭდევი ხაზებითა და წერტილებით. რკალის ცალი ბოლო შემსხვილებულია ნემსის დასამაგრებლად, ხოლო მეორე ბოლოზე განიერი ბუდეა ენისებური ნემსსაჭერით. ბუდე რკალისაგან გამოყოფილია სამი ირგვლივი შემსხვილებით (კატ. №). ფიზულა აღმოჩენილია № ორმოსამარხში. სამაროვანი თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით [მაკალათია 1948, გვ. 23-26, 40-46, სურ. 6, 7, ტაბ. IV; Макалатия 1949, გვ. 229, 236, სურ. 7]. ფიზულას ორმოსამარხში სხვა ნივთებთან ერთად თან ახლდა რკინის შუბისპირი, რომლის აქემენიდური ხანით დათარიღებული ანალოგები ცნობილია ბემთაშენიდან [Куфтин 1941, გვ. 47, ტაბ. XVI]. ხოლო იმავე სამარხში გამოვლენილი რკინის მოხრილი დიდი ზომის დანები ძვლის ვადის შემკულობის მიხედვით პარალელებს პოულობენ თლიას ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილ დანებთან [Техов 1985, ქრონ. ტაბ.].

9. სოფ. ოჟორა (ზნაურის რ-ნი, ადგილი ზემოლისა). U II 2 ქვეტიპი. ფიზულა ანალოგიურია დვანის ფიზულისა, ოღონდ მას ნემსი რკინისა აქვს. ფიზულა აღმოჩენილია ძვ. წ. VII ს-ით დათარიღებულ №4 ორმოსამარხში [ჯაფარიძე 1957, გვ. 202, სურ. 7]. დვანისა და ოჟორას ფიზულების ანალოგიური ნიმუშები აღმოჩენილია კარმირ-ბლურში [Пиотровский 1950, გვ. 41, სურ. 33; 1952, გვ. 36, 39, სურ. 182], არმავირში [Мартиросян 1974, გვ. 150, სურ. 94], შეითანდალში [Morgan 1889, გვ. 117, 118, სურ. 86].

დვანის ფიბულა მოჰყავს ანალოგად ბ. იოლუნს თავის ნაშრომში «ურარტული ფიბულები», U XII/14 ტიპისათვის [Ögün 1979, გვ. 186, სურ. 11]. მისი აზრით, ეს ტიპი ერთი შეხედვით არანაირ კავშირს არ ამჟღავნებს ფრიგიულ ფიბულებთან, მაგრამ ვინც დაწვრილებით სწავლობს ამ ტიპის ფიბულებს, შეამჩნევს, რომ ნაჭდევები, რომლებიც ურარტული ფიბულების ორივე კიდეზეა დატანილი, ფრიგიული ფიბულების XII/14 ტიპს შეესაბამება. ოლონდ, ურარტული ეგზემპლარების რკალი ჭრილში მართკუთხაა. რკალზე ბრტყელი ზურგის შუაში, მათ ვოლუტის მსგავსი შემკულობა და რომბული ფორმის ორნამენტი აქვთ. რკალის ბოლოები შემსხვილებებითაა შემკული. ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ფიბულების ეს ტიპი ფრიგიული ფორმებიდანაა გადმოღებული, ისეა «ურარტიზებული», რომ მისი წარმოშობა ძნელად შესაცნობიც კია [Ögün 1979, გვ. 186]. ამ ტიპის ფიბულები ცნობილია ნორაშენიდან და კარჩახპიურიდან [Карапетян 2003, გვ. 94, ტაბ. 512, 10].

10. ღრმახევისთავი (დმანისის რ-ნი, მდ. მაშავერას მარცხენა ნაპირი). **U II 3 ქვეტიპი.** ფიბულის რკალი ბრტყელია, კიდეები მართკუთხედისებურად დაკბილული. რკალის განიერი ზედაპირი შემკულია ჯვარედინა ნაჭდევებით, რკალებითა და წერტილებით. რკალის ცალი ბოლო შემსხვილებულია, ხოლო მეორე, ენისებური ნემსსაჭერიანი განიერი ბუდით ბოლოვდება (კატ. №0). აღმოჩენილია ძვ. წ. VII ს-ით დათარიღებულ №4 ქვის სამარხში [აბრამიშვილი, გიგუაშვილი, კახიანი 1980, გვ. 21, 122, 123, ნახ. 105, ტაბ. XIV193].

ღრმახევისთავის ანალოგიური ფიბულა აღმოჩენილია მუსი-იერში [Morgan 1889, გვ. 117, სურ. 89], აზერბაიჯანში პარადიზის სამაროვნის ძვ. წ. IX-VIII სს-ით დათარიღებულ № ქვის სამარხში [Карахмедова 1994, გვ. 94, ტაბ. I17]. ამავე ტიპის, ოლონდ ზურგდაფანჯრული ფიბულა ლორედან (სომხეთი), დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (არქეოლოგიური განყოფილების ძირითადი ფონდი №407).

როგორც განხილული მასალიდან ჩანს, ურარტული, თუ ურარტული ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულები ჯერჯერობით უფრო მეტად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი (გამონაკლისია შორაპნისა და მუხურჩის ფიბულები). როგორც ვნახეთ, ისინი ძვ. წ. VII-VI სს-ით, უფრო კონკრეტულად კი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით თარიღდება. ეს ის ხანაა, როდესაც კავკასიის ტერიტორიაზე უკვე ადგილობრივ იწარმოება ფიბულები (რა თქმა უნდა მხედველობაში გვაქვს ერთწილადი რკალისებური ნიმუშები) და როდესაც

ფიზიკალური წარმოების რამდენიმე ადგილობრივი სახელოსნო ცენტრიც კი შეიძლება ვივარაუდოთ (აფხაზეთი, რაჭა, შიდა ქართლი, ბორჯომის ხეობა). საქართველოში და მთელ კავკასიაში აღმოჩენილ ამ პერიოდის ფიზიკურებს უკვე აქვთ როგორც ტიპოლოგიური ნიუანსები, ისე გარკვეულად ჩამოყალიბებული სახე, რითაც ისინი განსხვავდებიან სხვა ქვეყნების მასალისაგან.

ურარტული ფიზიკურების რამდენიმე ეგზემპლარი ჩრდ. კავკასიის მასალებიდანაცაა ცნობილი [Калитинский 1926, ტაბ. IV25, 27, 30]¹³⁸. ბუნებრივია, ისინი იქ სამხრეთ კავკასიის გავლით მოხვდა (კატ. 17).

ამგვარად, ურარტული ფიზიკურების ჯგუფის გამოყოფით დადასტურდა კიდევ ერთი რეგიონი (ეგეოსურ სამყაროსა და სამხრეთ ევროპის გარდა), საიდანაც კავკასიაში იმპორტული ფიზიკურები შემოდიოდა.

კავკასიაში გავრცელებული ორწილადი რკალისებური ფიზიკურების ჯგუფიდან ურარტული ტიპის ფიზიკურების გამოყოფას და მათ სწორ ტიპოლოგიურ განსაზღვრას დიდი მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც ისინი ზუსტ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში თავსდებიან და ამით ქრონოლოგიის საკითხების დაზუსტებაში გვეხმარებიან.

დასკვნები

ამრიგად, ისტორიული ქრონოლოგიისათვის ფიზიკურების როლის წარმოსაჩენად ჩატარებული სამუშაოების შედეგად მივედით შემდეგ დასკვნებამდე:

1. მართალია, კავკასიის ფიზიკურების შესწავლა XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან დაიწყო, მაგრამ აქამდე არ გვექონდა ნაშრომი, სადაც ზედმიწევნით აისახებოდა კავკასიის მთელი მასალა. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიაც განეკუთვნება «ფიზიკალური მატარებელ ქვეყანათა» რიცხვს, ის მაინც თეთრ ლაქად რჩებოდა რუკაზე, რომელზეც წარმოდგენილი ქვეყნების (წინა აზია, მახლობელი აღმოსავლეთი, რუმინეთი, ბულგარეთი, საბერძნეთი, საბერძნეთის კუნძულები, ცენტრალური ბალკანეთი, სამხრეთ გერმანია, შვეიცარია, ქვემო ავსტრია, ქვემო საქსონია, მორავია, იტალია, ესპანეთი) ფიზიკურების შესახებ არსებობს ფუნდამენტური გამოკვლევები დამოკიდებულება კავკასიის ფიზიკურების ტიპოლოგიის, ქრონოლოგიისა და

¹³⁸რადგან ამ ნივთს მხოლოდ ჩანახატის მიხედვით ვიცნობთ, ძნელია მისი კონკრეტულად I ან II ტიპისათვის მიკუთვნება. იხ. კატ. №№ 58, U 17.

გენეზისის პრობლემისადმი არ ატარებდა საფუძვლიან ხასიათს და ხშირად მხოლოდ ცალკეული საკითხების (მაგ. თლიას სამაროვნის ქრონოლოგია) წინ წამოწევას ემსახურებოდა.

2. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების აღმოჩენების სუმარულად წარმოდგენით, მივიღეთ კავკასიაში არსებული სიტუაციის სურათი. გაირკვა, რომ ისევე, როგორც მაგალითად, საბერძნეთში ან რომელიმე ნებისმიერ ქვეყანაში, სადაც ფიბულებია გავრცელებული, კავკასიაშიც ფიბულები აღმოჩენილია **სამაროვნებზე** (ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნები – ურეკი, ნიგვზიანი, ერგეტა, დღვაბა, პალური, მუხურჩა; სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნები – ფიჭვნარი, წონიარისი; ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნები – ყულანურხვა, სოხუმის მთა, გუადიხუ, წითელი შუქურა, იაშთხვა, ჯანტუხი; შიდა კოლხეთის სამაროვნები – ვანი, გორაძირი; მთიანი კოლხეთის სამაროვნები – გონა, ბრილი, ლარილარი; ზემო ქართლის (მესხეთის) სამაროვნები – მზეთამზე, ჩითახევი; შიდა ქართლის სამაროვნები – თლია, ნაცარგორა, სამთავრო, თრელი, დილომი; ქვემო ქართლის სამაროვნები – მარალინ-დერესი, განთიადი; კახეთის სამაროვნები – თეთრიწყლები; ჩრდილოეთ კავკასიის სამაროვნები – ყობანი, ზემო რუთხა, ნალჩიკი, ლუგოვოი, გიჟგიდი, ნიკიტინის ველი, ვოზდვიჟენსკოე, ვედენო, ზაიუკოვო, ჩეგემი, კამუნთა, მინაგა და მოზდოკი, ფასკაუ, არხონი, კამენომოსტსკი, ბაქსანი, მინერალური წყლები, კისლოვოდსკი, კიზილ-კალა, ტალიკი, ვაკო-ჟილე, პანტელეიმონოვსკოე, შაროი, სერჟენ-იურტი, ისტი-სუ, კლინ-იარსკი, კიჩ-მალკა, ტებერდა, დომბაი, ოტრადნაია, ბაიბარისი, ილიჩი, ცენტეროი, ურუპა; სომხეთი – მაკარაშენი, ერებუნი, ოშაკანი; აზერბაიჯანი – კალაკენტი, პარადიზი); **განძებში** (ოჯოლის, ჩაბარუხის, ფასანაურის, ყაზბეგის განძები); **სამლოცველოებზე** (გორაძირი, არაშენდა); **ნასახლარებზე** (სერჟენ-იურტი, რგანი). ფიბულები სულ ცნობილია 152 ძეგლიდან. მათგან, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნებიდან ცნობილია 115 ფიბულა [Трапш 1969; 1970; Шамба 1984; სულავა 2004, გვ. 92, რუკა 7], ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნებიდან – 51 [მიქელაძე 1985; სულავა 2004, გვ. 92, რუკა 7], ბრილის სამაროვნიდან – 85, მზეთამზეს სამაროვნიდან – დაახლ. 100 ცალი. კავკასიაში ყველაზე მეტი ფიბულა ყობანისა და თლიას სამაროვანზეა აღმოჩენილი. ისინი ყობანში დაახლ. 180 ცალია

[ერმიტაჟის კოლ. 1731, კოლ. 1360, სსმ კოლ. 1-02:34-55],¹³⁹ თლიაში – 250 (203 ცალი ბრინჯაოსია, 47 – რკინის) [Техов 1980; 1981; 1985; 2002]. ჩრდ. კავკასიის სხვა ძეგლებიდან ყველაზე მეტი ფიბულა (12 ცალი) მოპოვებულია ზემო რუთხას სამაროვანზე [Уварова 1900; Крупнов 1960; Motzenbäcker 1996]. სხვა დანარჩენი 32 პუნქტიდან ფიბულათა რაოდენობა ერთეულებით განისაზღვრება.

ფიბულების შემცველი სამაროვნები, რომლებიც სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ ნაწილში (კოლხეთში) დაფიქსირდა, როგორც ჩანს, ეკუთვნის იმ მოსახლეობას, რომელთაც ნაკლებად სჭირდებოდათ ფიბულები. აღნიშნული ძეგლების სიხშირის მიუხედავად, მათში აღმოჩენილი ფიბულების რაოდენობა გაცილებით ნაკლებია ბრილის, ყობანის, თლიას, მზეთამზის სამაროვნების ფიბულათა რაოდენობაზე. ეს ფაქტი შეიძლება აიხსნას როგორც განსხვავებული კლიმატური პირობებით, ისე განსხვავებული სამეურნეო საქმიანობითა და ცხოვრების წესით.

3. სამთავროსა (როგორც კავკასიაში უძველესი ფიბულიანი კომპლექსის შემცველი) და თლიას სამაროვნის (როგორც სამხრეთ კავკასიაში ფიბულებიანი კომპლექსების ყველაზე დიდი რაოდენობის შემცველი) ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ კვლევაზე დამყარებული სამარხეული კომპლექსების დათარიღებისას გაირკვა, რომ შედარებით ქრონოლოგიაზე დაყრდნობით (კვლევის საწყის ეტაპზე), როგორც სამთავროს, ისე თლიას სამაროვანზე, ფიბულათა უძველესი ტიპები დაბალრკალიანია და ოდნავ ასიმეტრიულრკალიანი (შესაბამისად I და II ტიპი). გაირკვა, რომ ორივე სამაროვანზე მომდევნო III ტიპი მაღალრკალიანი ფიბულებია. რადგან სამთავროს სამაროვანზე მხოლოდ 9 ფიბულაა აღმოჩენილი, ხოლო თლიას სამაროვანზე 250 ცალი და თანაც კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების ტიპების უმრავლესობაა იქ თავმოყრილი, ამიტომ აშკარა გახდა, რომ თლიას სამაროვნის ფიბულების ტიპოლოგია შეიძლებოდა საფუძვლად დაედებოდა კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიასაც და ქრონოლოგიასაც.

ამგვარად, შედარებით ქრონოლოგიაზე დაფუძნებით, თლიას სამაროვანზე გამოვყავით 3 ტიპი. I ტიპი ერთი ქვეტიპითაა წარმოდგენილი, ვარიანტების გარეშე. II ტიპს 3, ხოლო III ტიპს აქვს 8 ქვეტიპი, რომლებიც თავის მხრივ კიდევ

---

¹³⁹ ჩამოთვლილი კოლექციების გარდა, როგორც ნაშრომის მიხედვით იხილეთ, გათვალისწინებულია ყველა ხელმისაწვდომი ლიტერატურა.

დანაწევრებული [სულავა 2006, გვ. 59-64, ტაბ. I-VII]. სამთავროს სამაროვანზე გამოიყო მხოლოდ I (ორი ქვეტიპით) და III ტიპის ფიბულები.

იგივე პრინციპით ავაგეთ მთლიანად კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური სქემა. კავკასიის ფიბულების I ტიპში - 5, II ტიპში - 3, III ტიპში კი 25 ქვეტიპი (რომელთაგან ბოლო 5 ქვეტიპი იმპორტული ფიბულებია) თავისი ვარიანტებით გამოიყო. IV ტიპის ფიბულები კორპუსის მოყვანილობით III ტიპის ფიბულების ანალოგიურია, მაგრამ სრულიად განსხვავებულად და განსაკუთრებულად აქვთ მოწყობილი ზამზარა (მარყუჟის სახით კორპუსის გარეთაა გატანილი). ამიტომ შესაძლებლად მივიჩნიეთ მისი ცალკე ტიპად გამოყოფა. კორპუსისა და რკალის მოყვანილობის მიხედვით კავკასიის ფიბულებში კიდევ ორი ტიპი გამოვყავით: V ტიპი _ ზოომორფულრკალიანი და VI ტიპი _ გველისებურრკალიანი.

კავკასიის უძველესი ფიბულების აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხების კვლევისას, რაც დაკავშირებული იყო ფრ. ბაიერნის მიერ გათხრილი სამთავროს 1591-ე სამარხისა და ზმეისკაია სტანიცას ე. წ. ასიმეტრიულ ხემისებურ ფიბულასთან ჩამოკიდული რკალით, გაირკვა:

1. 1. სამთავროს №91-ე სამარხი არ მიეკუთვნება სანდო კომპლექსის კატეგორიას, რადგან შეუსაბამობაა ფრ. ბაიერნისა და ვ. ვირუბოვის აღწერილობებში; ბ. კუფტინის ტაბულაც ეჭვს იწვევს, რადგან მასზე უფრო მეტი ნივთია წარმოდგენილი (სარტყელი, საქამრე მილაკები), ვიდრე ფრ. ბაიერნთან და ვ. ვირუბოვთან. გაურკვეველია სამარხის თანმხლები კერამიკის საკითხიც.

1. 2. სამთავროს №91-ე კომპლექსი დათარიღებულია ფიბულაზე დაყრდნობით, რომელიც ე. წ. სუბმიკენური ტიპის მარტივ რკალისებურ ფიბულათა ტიპს (ქრ. ბლინკენბერგის მიხედვით II ტიპი; კ. კილიანის მიხედვით A I f ტიპი; ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით II f ტიპი და სხვ.) მიეკუთვნება. სუბმიკენური ტიპის ფიბულების არსებობის ხანა ბოლო დროის გამოკვლევების მიხედვით სუბმიკენური ხანიდან დაწყებული გვიანგეომეტრიულ-ადრეარქაულ ხანამდე პერიოდს მოიცავს [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 49, 50]. ხოლო სუბმიკენური ხანა, ასევე ბოლო ხანების გამოკვლევებით, ძვ. წ. XI ს-ით განისაზღვრება [Sapouna-Sakellarakis 1978, გვ. 4; Popham, Sackett, Themelis 1979, გვ. Xi; Xagorari 1996, გვ. 1, ტაბ. 2; The Aegean and the Orient in the second Millenium, 1998, ტაბ. III]. ფიბულა ძვ. წ. XII-XI სს-ის მიჯნით დათარიღებულ 1591-ე სამარხში [რ. აბრამიშვილი 1997, ტაბ. II], ვერ მოხვდებოდა,

თუნდაც სუბმიკენური ხანის ქვედა თარიღად ძვ. წ. 1150 წელი მივიღოთ. ამავე დროს, როგორც ირკვევა, სუბმიკენური ხანის ფიბულებს, რომლებიც კომპლექსებიდან მომდინარეობენ (კერამიკოსი, ლევკანდი, ფერაი), ძირითადად მაღალი რკალი აქვთ [Müller-Karpe 1959; Popham, Sackett, Themelis 1979, 1980; Kilian 1975]. 1591-ე სამარხის ფიბულისათვის ყველაზე კარგი პარალელი კრეტაზე აღმოჩენილი ფიბულაა, რომელიც გეომეტრიული ხანით (ძვ. წ. 950-800 წწ.) თარიღდება [Boardman 1962, გვ. 136].

1. 3. სამთავროს №91-ე კომპლექსში (იმ შემთხვევაშიც კი თუ მას ნამდვილ კომპლექსად ჩავთვლით) შემავალი ნივთებისათვის ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა _ VIII ს. სავსებით მისაღებ თარიღად მიგვაჩნია.

2. 1. ზმეისკოეს ნამოსახლარის გამთხრელები დ. დეოპიკი და ე. კრუპნოვი ძეგლს ძვ. წ. X-VIII სს-ით ათარიღებდნენ, ხოლო ე. წ. ფიბულას თვლიდნენ ქინძისთავად, რომელსაც ცალი ბოლო გაბრტყელებული და მოხრილი აქვს, ხოლო თავი დახვეულია სამნახვევიანი სპირალის სახით.

2. 2. ზმეისკაიას ნივთი ფიბულად იქნა გამოცხადებული და შესაბამისად დაკავშირებული ძვ. წ. XI-X სს-ის სამხრეთ და ცენტრალური ევროპის არქეოლოგიურ კომპლექსებთან და მასზე დაყრდნობით ნამოსახლარის თარიღიც ძვ. წ. XII-XI სს-ით განისაზღვრა ვ. კოზენკოვასა და მ. ლესკოვის მიერ [ლიტ. იხ. ზემოთ]. მათ კვალდაკვალ გ. კოსაკმა კიდევ უფრო შორს მიმავალი დასკვნები გააკეთა და ამ ე. წ. ფიბულიდან წარმოებულად ჩათვალა თლიას სამაროვნის ადრეული ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები და ისინი ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით, ხოლო თვით ზმეისკოეს ფიბულა ძვ. წ. XI ს-ით დაათარიღა [Kossack 1983, გვ. 101].

2. 3. ზმეისკაია სტანიცას ნივთს თუ ფიბულად ჩავთვლით, ვნახავთ, რომ ამ ტიპის ფიბულებისათვის არაა დამახასიათებელი სამნახვევიანი მარყუჭი და თანაც მცირე დიამეტრის (ვროკასტრო, კავოუსი, კიდონია, ალბატე, კასიბილე, ლიტ. იხ. ზემოთ).

4. კავკასიაში გავრცელებული ფიბულათა ტიპების ანუ კავკასიის მთელი მასალის ტიპოლოგიური კვლევისას, უამრავი პარალელური მასალის ფონზე გამოიკვეთა:

– მხოლოდ კავკასიისათვის დამახასიათებელი ტიპები. უპირველეს ყოვლისა, ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები (II ტიპი) და ნახევარწრისებურრკალიანი (III ტიპი) ფიბულების დიდი უმრავლესობა; მათი კონსერვატიულობა მთელ რიგ ნიშნებში (ბუდისა და რკალის მოყვანილობა).

– გარესამყაროსთან ურთიერთობის ამსახველი მომენტები რკალის შემკულობის, რკალის განივკვეთის, ბუდის გრავირებული სახეებით შემკობის მიხედვით.

– იმპორტული ნაწარმი წარმოდგენილი შემდეგი რკალისებური ფიბულებით: ბალი-შისებურრკალიანი, ნავისებურრკალიანი, ღრუმუცლიანი, ბიბილოსებურრკალიანი, ბრტყელრკალიანი.

– ლოკალური ვარიანტებისა და სახელოსნოების ნაწარმი მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნებით (ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთი, რაჭა, მზეთამზე-თლია-ყოზანი, ხევი, აზერბაიჯანი, სომხეთი (III 8 n) ჩრდ. კავკასია (III 10 a 2, 3)).

5. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ქრონოლოგიის, გენეზისისა და გავრცელების გზების საკითხები მჭიდროდაა ურთიერთგადაჯაჭვული. ამ საკითხების ურთიერთშეჯერებით გაირკვა:

– კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ქრონოლოგიურად მოიცავენ ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით პერიოდს. მათი უადრესი სახეობები კოლხეთის სანაპიროზე აღმოჩენილი და ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან (რ. პაპუაშვილი). ხოლო აქვე აღმოჩენილი იმპორტული ნაწარმის, ნავისებური ფიბულების (რომელთა შორისაც უადრესები ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან) გამოჩენა კოლხეთის სანაპიროზე პირდაპირ საზღვაო კონტაქტებზე და ამ კონტაქტების დროზე მიგვანიშნებს. მეტროპოლიაში სწორედ ნავისებური ფიბულების ტიპებისათვის იყო დამახასიათებელი მდიდრულად გრავირებული ბუდეები. შესაძლოა, სწორედ მათ მოიტანეს ბრინჯაოს ნაწარმის გრავირებული სახეებით შემკობა (რაც თემატიკის დამთხვევაში აისახა – თევზები, სვასტიკა, მეანდრი, გველი, მალტური ჯვრები კავკასიის მასალებიდან და იგივე გამოსახულებები მაგალითად თესალიის ფიბულების ბუდეზე იხ. Kilian 1975; Donder 1994; Sens 2002). შესაძლო კონტაქტების მეორე ნაკადზე უნდა მიუთითებდეს კავკასიური ფიბულების (აგრეთვე ცულების) ბუდეებზე გამოსახული ფანტასტიკური ცხოველის ანალოგების დადასტურება ფიბულებსა და ფარებზე იტალიიდან და იუგოსლავიიდან [Montelius 1895, ტაბ. VI50; Vasić 1973, ტაბ. III3; Tomedi 2000, ტაბ. 17-21]. ძვ. წ. VIII-VII სს-ის იმპორტული ნაწარმის გაჩენა არ გამორიცხავს უფრო ადრეული კონტაქტების შესაძლებლობას.

ალბათ, იმპორტულმა ფიბულებმა სწორედ იმიტომ არ განიცადეს შემდგომი განვითარება და ტრანსფორმაცია კავკასიაში, რომ აქ უკვე არსებობდნენ ფიბულები.

– კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გენეზისი მორფოლოგიურ ნიშანთა აშკარა მსგავსების ნიადაგზე მოტანილი პარალელური მასალის ფონზე (ეგეოსური სამყაროდან და სამხრეთ ევროპის ქვეყნებიდან) დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს. ის ტიპოლოგიური ნიშნები, რაც კავკასიის უადრეს ფიბულებს მეტროპოლიასთან აკავშირებს, არის – რკალის სიმეტრიული პატარა ზომის ბუდე, ენისებური ნემსსაჭერი, დაშორებული ირგვლივი თევზიფხურით რკალის შემკობა (იხ. I-II ტიპი) ან გრებილი რკალი, რაც ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ნიშანი იყო ყველგან და ყოველთვის. ეს კონტაქტი, რომელიც ძირითადად ორ მიმართულებას გვიჩვენებს – ეგეოსი-ბალკანეთი და იტალია, შემდგომშიც გრძელდება და აისახა არა მარტო იმპორტული ფიბულების გამოჩენაში, არამედ მთელ რიგ ტიპოლოგიურ ნიშანთა შეთვისებაში.

– ვინაიდან კავკასია უშუალოდ არ ემეზობლება არც ეგეოსურ სამყაროსა და არც სამხრეთ ევროპას, კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გავრცელების გზების და ამ მოვლენის ამსახველი არტეფაქტების გამოსავლენად, ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური თვალსაზრისით მიმოვიხილეთ შავიზღვისპირა ყველა ქვეყნის (თურქეთი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, მოლდავეთი, ბულგარეთი, რუმინეთი) ერთწილადი რკალისებური ფიბულები, რათა დაგვედგინა რა როლი შეიძლებოდა შეესრულებინათ ამ ქვეყნებს კავკასიის გარე სამყაროსთან ურთიერთობაში.

უშუალო (სახმელეთო) ურთიერთობა მეზობელ წინა და მცირე აზიის ქვეყნებთან არ დასტურდება, თუ არ ჩავთვლით მცირე აზიის დასავლეთ სანაპიროსთან (ბორდუმის რ-ნი, ასარლიკი) სავარაუდო კონტაქტებსა და ტროაში აღმოჩენილი გრებილრკალიანი ფიბულის ფრაგმენტს, რომელიც ეგეოსიდან საზღვაო გზით განხორციელებული ურთიერთობის ამსახველი უნდა იყოს.

შავი ზღვის აუზის ქვეყნების საშუამავლო როლი კავკასიასა და გარე სამყაროს შორის არ დასტურდება. ჯერ ერთი, შავი ზღვის სანაპიროები ძვ. წ. VIII-VII სს-ის წინ, როგორც ირკვევა, კოლხეთის სანაპიროს გარდა, დაუსახლებელი იყო [Демографическая ситуация . . . 1981, გვ. 292-314]. მეორეც, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში დადასტურებულ 10 ცალ ფიბულას (ზოგადად ძვ. წ. XI-VIII სს.) არანაირი განვითარება არ ქონია ამ რეგიონში და კავკასიაშიც არ დასტურდება ამგვარი

ფიბულები; ანუ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთს ერთგვარი «ხიდის» როლი არ შეუსრულებია ევროპასა და კავკასიას შორის. როგორც ჩანს, კავკასიურ ფიბულებზე დადასტურებული სამხრეთ ევროპისათვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნები (დისკოსებური შემსხვილებები, მდიდრულად გრავირებული მსხვილი რკალები, რკალზე საკიდებიანი ბიბილოსებური ქედები და სხვ.) არ გავრცელებულა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთიდან და სამხრეთის სანაპიროდან ანუ სახმელეთო გზით. კონტაქტი, როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან, ისე ჩრდილოეთ იტალია-ბალკანეთის ქვეყნებთან, საზღვაო გზით უნდა განხორციელებულიყო. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დადასტურებული იმპორტული ფიბულები, რომლებიც ავლენენ კავშირებს როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან (ახალი ათონი, ფსირცხა _ III 22; წითელი შუქურა _ III 21; ურეკი _ III 25), ისე იტალია-ბალკანეთის მასალებთან (ყულანურხვა _ III 23, კისტრიკი _ III 24) ამ საზღვაო გზის მიმართულებასაც გვიჩვენებენ. რაოდენ დიდი არეულობა და გაუგებრობაც არ უნდა იყოს არგონავტების მოგზაურობის მარშრუტებში [აპოლონიოს როდოსელი 1975, გვ. 16, გვ. 216, შენ. 13], ის სივრცე, რომელსაც მოიცავს მათი სავარაუდო მოგზაურობა, ემთხვევა ფიბულათა გავრცელების არეალს, სახავს ვრცელ საკონტაქტო ზონას. დოკუმენტურად დადასტურება იმისა, რომ საზღვაო კონტაქტები ცალმხრივი არ იყო და მას ორმხრივი ხასიათი შეიძლება ქონებოდა, შეუძლებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ბულგარეთიდან ცნობილია კავკასიურის ანალოგიური თევზიფხურით რკალშემკული ფიბულა [Георгиева 1993, კატ. 2], ხოლო კუნძულ სამოსზე დადასტურებულია კავკასიური წარმოშობის ნივთების (აბზინდები, ზარაკები, ქანდაკებები) აღმოჩენა [Jantzen 1972, ტაბ. 79-82].

ამგვარი კვლევით კიდევ ერთხელ დავადასტურეთ ბ. კუფტინის მოსაზრება, რომ ადრეული კონტაქტები ბერძნულ სამყაროსთან (და არა მარტო ბერძნულთან _ ნ. ს.) მცირე აზიის გვერდის ავლით, საზღვაო გზებით ხორციელდებოდა [Куптин 1944, გვ. 316].

6. კავკასიაში გავრცელებული ორწილადი რკალისებური ფიბულების კვლევამ გვიჩვენა, რომ ისინი წარმოდგენილია მარტივი რკალისებური (I ტიპი) და ე. წ. «მცირეაზიული» ტიპების მსგავსი ანუ ურარტული (II ტიპი) ფიბულებით, რომლებიც თავის მხრივ ორ ქვეტიპად იყოფა. მარტივ რკალისებურ ფიბულებში (I ტიპი), 6 ქვეტიპი (I 1-6) და ორი ვარიანტი (a, b) გამოიყოფა. ისინი არსებობენ ძვ. წ. V-IV და

შემდეგ ახ. წ. I-III სს-ში. ე. ი. მათი არსებობის ადრეული პერიოდი ერთწილადი რკალისებური ფიბულების არსებობის ბოლო ეტაპზე მოდის. მათი გავრცელება ემთხვევა იმ სივრცეს, სადაც ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოება (სახე-ლოსნობი) ივარაუდება _ შიდა ქართლისა და რაჭა-იმერეთის ტერიტორია. I ტიპის ფიბულები, რომლებიც ჩრდილოეთ კავკასიაშია აღმოჩენილი, ვფიქრობთ, სამხრეთიდან უნდა გავრცელებულიყვნენ. კავკასიაში გავრცელებული I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულების ანალოგები არსად გვხვდება. ისინი უეჭველად ადგილობრივი მოვლენაა, რადგან გენეტიკურ კავშირს (შემკვლობის სახეობა) ერთწილად რკალისებურ ფიბულებთან ავლენენ. თუმცა, შესაძლებელია, კონსტრუქციის თვალსაზრისით ურარტულ ფიბულებს დაესესხნენ. I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულების ახ. წ. I-III სს-ით დათარიღებული ეგზემპლარები, თითქოს ძველი ტრადიციის გაგრძელებაა, ახალი ტიპის ევროპული ფიბულების ფონზე [აფხაზავა 1979].

ურარტული ფიბულები კავკასიის მასალებიდან ჩვენს გამოკვლევაში ორი ქვეტიპითაა წარმოდგენილი (17 ცალი). აქედან 10 ცალი საქართველოს მასალებიდანაა და უფრო მეტად აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ისინი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით თარიღდებიან. ეს ის ხანაა, როცა კავკასიაში უკვე ფიბულების ადგილობრივი წარმოებაა. შესაძლოა სწორედ ამან განაპირობა, რომ კავკასიაში აღარ გავრცელდა იმპორტული ნაწარმი სამხრეთიდან, კერძოდ ფრიგიული ფიბულები მათთვის დამახასიათებელი შესაკრავის რთული კონსტრუქციით.

ამგვარად, ურარტული ფიბულების ჯგუფის გამოყოფით, ეგეოსური სამყაროსა და სამხრეთ ევროპის გარდა, დადასტურდა კიდევ ერთი რეგიონი, საიდანაც ხდებოდა ფიბულების იმპორტირება კავკასიაში.

ლიტერატურა:

აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმმ, ტ. XIX-A, და XXI-B, 1957.

აბრამიშვილი რ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. XIV-VI სს.), სსმმ, ტ. XXII- B, 1961.

აბრამიშვილი რ. დიდი თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები, კრ. თბილისი I, თბ., 1978.

აბრამიშვილი რ. ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიური ჯგუფები, თბილისის არქეოლოგიური მუზეუმის ბიულეტენი, №, თბ., 1997.

აბრამიშვილი რ., ბოხოჩაძე ა., კვიციანიძე კ., მირცხულავა გ., ნიკოლაიშვილი ვ., რამიშვილი ა. დიდი თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის მოკლე ანგარიში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს, თბ., 1971.

აბრამიშვილი რ., გოგაძე ე., თუშიშვილი ნ., კალანდაძე კ., მუსხელიშვილი დ., ნიკოლაიშვილი ვ., რამიშვილი ა. დიდი თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები, საქართველოში წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს, თბ., 1973.

აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ., ოქროპირიძე ნ., სულთანაშვილი ი., თრელის სამაროვნის ძვ. წ. XIII-XII სს. სამარხები, კრ. თბილისი I, თბ., 1978.

აპოლონიოს როდოსელი, არგონავტიკა, თბ., 1975.

არქეოლოგიური მასალების კატალოგი II, თბ., 1955.

აფაქიძე ა. ახალი არქეოლოგიური მასალები სოფ. ბორიდან, სსმმ, ტ. XII- B, 1944, გვ. 441-448.

აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., მელითაური კ., სიხარულიძე ა., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., მანჯგალაძე გ., ხეცურიანი ლ., ჭანიშვილი თ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., გავაშელი ე., ირემაშვილი შ., ბიბილური თ., ლლონტი ნ. _ დიდი მცხეთა, 1979, მცხეთა VI, თბ., 1982.

აფაქიძე ჯ. გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის ქრონოლოგია, სადოქტორო დისერტაცია, თბ., 2002 (ხელნაწერი).

აფაქიძე ჯ. გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის ქრონოლოგია, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2002ა.

აფხაზავა ნ. ადრეული შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბ., 1979.

ახვლედინი ნ. რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლები თბილისიდან, ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1999.

ბარამიძე მ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, მსკა, ტ. VI, თბ., 1974.

ბარამიძე მ. მერხეულის სამაროვანი, თბ., 1977.

ბრაგვაძე ზ. ჩხარის სამაროვანი, თბ., 1997.

ბრაგვაძე ზ. რგანის სამაროვანი, არქეოლოგიური ჟურნალი, I, 2000.

ბრაგვაძე ზ. გვიანანტიკური ხანის სამარხები ძვერიდან, ძიებანი, №2, 2003.

ბუგიანიშვილი თ., დედაბრიშვილი შ., ფიცხელაური კ., რამიშვილი რ., ჩიკოიძე ც. ზემო ალაზნის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1966 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის ანგარიში, XVI სამეცნიერო სესია, თბ., 1967.

გაბიძაშვილი გ., სახაროვა ლ., სულავა ნ., სულხანიშვილი დ. ლეჩხუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები (1989-1991 წწ.), საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ., თბ., 2004.

გაგოშიძე ი. თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი III, ანტიკური ხანის სამაროვნები, თბ., 1982.

გამყრელიძე გ. ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, თბ., 1993.

გამყრელიძე გ. ნაოსნობის ისტორიისათვის ანტიკური პერიოდის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ძიებანი, დამატებანი XIV, კრ. «იბერია-კოლხეთი», თბ., 2005.

გობეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952.

გობეჯიშვილი გ. განვითარებული რკინის ხანის ძეგლები რიონის სათავეებში, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959.

გობეჯიშვილი გ. გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959ა.

გობეჯიშვილი გ., ჩართოლანი შ. სვანეთის არქეოლოგიური დაზვერვა 1964 წელს, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1965.

გოგაძე ე., დავლიანიძე ც. გორაძირი, თბ., 1981.

გოგიბერიძე ნ. სალტეებს შორის მოქცეული ბურცობებით დეკორირებული სამკაულის დათარიღებისათვის, მაცნე, №, 1986.

გორდეზიანი რ. წინაბერძნული და ქართველური, თბ., 1985.

დავლიანიძე ც. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქვემო ქართლიდან, სსმმ, ტ. XXXII-B, 1976.

დავლიანიძე ც. ფიბულები მუხურჩის სამაროვნიდან, სსმმ, ტ. 45, 2003-2004.

დოლიძე ნ. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მხატვრული ნაწარმი (ლითონის სამკაული), საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 1999.

ელიავა გ. პეტრეს ნაკარუს არქეოლოგიური მასალა, თბ., 1987.

კალანდაძე ალ. სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1954.

კალანდაძე ალ. გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოში, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959.

კალანდაძე ალ. ჩაბარუხისა და ფასანაურის განძი, დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის I სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბ., 1965.

კალანდაძე ალ. სამთავროს წინაანტიკური ხანის ძეგლები, მცხეთა IV, თბ., 1980.

კალანდაძე ალ. სამთავროს წინაანტიკური ხანის ძეგლები, მცხეთა VI, თბ., 1982.

კალანდაძე ალ. სამთავროს სამაროვანი, ქსე, ტ. IX, თბ., 1985.

კაჭარავა დ. არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე, ვანი IV, თბ., 1979.

კვირკველია გ. იაშთხვას ადრეანტიკური ხანის სამარხები, სას, თბ., 1978.

კობაიძე ლ. რკინის კალოს სამაროვანი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები II, თბ., 1978.

ლათინურ-ქართული ლექსიკონი, შედგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1940.

ლათინურ-ქართული ლექსიკონი, შედგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1961.

ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში, თბ., 1945.

ლომთათიძე გ. რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკი, ტ. I, თბ., 1955.

- ლორთქიფანიძე მ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, ტ. III, თბ., 1961.
- ლორთქიფანიძე მ. კოლხეთის ძვ. წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები, თბ., 1975.
- ლორთქიფანიძე ო. «განძები» კოლხური ბრინჯაოს კულტურაში, ძიებანი, დამატებანი, VI, 2001.
- ლორთქიფანიძე ო. ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბ., 2002.
- ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., თოლორდავა ვ., ჭყონია ა. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს, ვანი I, თბ., 1972.
- მაისურაძე ბ. იორ-ალაზნის ზემო დინების გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1993.
- მაკალათია ს. 1920-1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის, სსმ, ტ. IV, 1928.
- მაკალათია ს. დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები, თბ., 1948.
- მამაიაშვილი ნ. ფაიანსი შუასაუკუნეთა საქართველოში, თბ., 1976.
- მარგიშვილი ს. ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ალგეთის ხეობიდან, თბ., 1992.
- მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 2004.
- მემველიანი თ., ქორიძე ე. გორაძირის საკულტო ძეგლის გათხრები, ძმ, №(106), 1999.
- მინდორაშვილი დ. არქეოლოგიური გათხრები ხევში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, IV, თბ., 2005.
- მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბ., 1974.
- მიქელაძე თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, კაემ, ტ. I, თბ., 1978.
- მიქელაძე თ. კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები, კაემ, II, თბ., 1985.
- მიქელაძე თ., პაპუაშვილი ნ., ჩუბინიშვილი ნ. კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები (ერგეტის 13 და დღვაბის სამაროვნები), ხელნაწერი.
- ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975.

ნაკაიძე ნ. ძვ. წ. IV-III სს-ის ქვევრსამარხები «დაჭრილების სამაროვნიდან», კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1980.

ნასიძე გ. კოლხური კულტურის ახალი კერა, თბ., 1990.

ნემსაძე გ. ბრინჯაოსნივთებიანი სამარხი ძამას ხეობიდან, სსმმ, ტ. XXIX-B, 1972.

ნიორაძე გ. ზემო ავჭალის სამარე, სსმ მოამბე, ტ. VI, 1931.

ოქროპირიძე ნ., ბარამიძე მ. პალურის სამკვლე, თბ., 1974 (ხელნაწერი).

პაპუაშვილი რ. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ცენტრალური კოლხეთის სამარხ ორმოთა ფარდობითი ქრონოლოგიისათვის საბრძოლო იარაღის მიხედვით, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1998.

პაპუაშვილი რ. ერგეტის II სამაროვანი (სამარხი ორმო №), ძმ, №(106), 1999.

პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი ნ. ერგეტა (კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები), თბ., 2005.

პაპუაშვილი რ., ესებუა თ. ცაიშის სამაროვანი, ძიებანი, №, 2002.

რამიშვილი ალ. კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974.

რამიშვილი ალ. კოლხური და შიდა ქართლური კულტურების ურთიერთობის საკითხები ნაცარგორის სამაროვნის მიხედვით, ძიებანი, დამატებანი, VI, 2001.

რამიშვილი ალ. გრავირებული კოლხურ ცულებიანი სამარხი სოფ. ნაცარგორიდან, ძიებანი, №2, 2003.

რამიშვილი რ. კამარახევის სამაროვანი, მსკა, ტ. II, თბ., 1959.

სადრაძე ვ. სამთავროს სამაროვნის ბრინჯაოს ხანის ძეგლები, თბ., 1997.

სახაროვა ლ. ლეჩხუმის 1970-71 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, მაცნე . . . ისტორიის სერია, №1976.

სახაროვა ლ. კიდევ ერთხელ კოლხური და ყოზანური კულტურების ურთიერთობის საკითხისათვის, ძიებანი, № 2002.

სიხარულიძე თ. ატიკური მოხატული ვაზები ფიჭვნარის სამაროვნიდან, სდსმ, ტ. XVI, თბ., 1987.

სონღულაშვილი ხ. წეროვნის სამარხი, შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები II, თბ., 1996.

სულავა ნ. მთიანი კოლხეთი ანტიკურ ხანაში, თბ., 1996.

სულავა ნ. საქართველოში აღმოჩენილი მძივისებურკალიანი ფიბულები, ძიებანი, № 1998.

სულავა ნ. საქართველოში აღმოჩენილი ნავისებური ფიბულა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის V სამეცნიერო სესია, «მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო», თბ., 1998ა.

სულავა ნ. საქართველოში აღმოჩენილი ნავისებური ფიბულა, ძიებანი, დამატებანი I, თბ., 1999.

სულავა ნ. სამთავროს სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხების დათარიღებისათვის, ძიებანი № 2000.

სულავა ნ. თლიას სამაროვნის ფიბულებიანი კომპლექსების დათარიღებისათვის, ძიებანი № 2000ა.

სულავა ნ. კავკასიის ფიბულების ერთ-ერთი სახელოსნო რაჭაში, გ. გობეჯიშვილის დაბადების 90 წლისთავისადმი მიძღვნილ საიუბილეო სესიაზე წაკითხული მოხსენება (ხელნაწერი), თბ., 2000ბ.

სულავა ნ. ფიბულა კოლხურსა და ყობანურ კულტურებში: არეალური დისტრიბუცია და ქრონოლოგია, სამეცნიერო სესია – «კოლხური კულტურის ისტორიის პრობლემები» (მიძღვნილი თ. მქელაძის დაბადებიდან 75 წლისთავისადმი) (ხელნაწერი), თბ. 2000გ

სულავა ნ. კიდევ ერთი ნავისებური ფიბულა აფხაზეთის სანაპიროდან, ძიებანი, დამატებანი IV, 2001,

სულავა ნ. ურარტული ფიბულები საქართველოში, ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი ტ. I, 2001ა.

სულავა ნ. ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ყაზბეგიდან, ძიებანი, დამატებანი IX, კრ. იბერია-კოლხეთი № 2003.

სულავა ნ. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს უძველესი კონტაქტები (ფიბულების მიხედვით), ძიებანი №2003ა.

სულავა ნ., კალანდაძე ნ. გვიანბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საყრდენი არტეფაქტის არქეოლოგიური და ტექნოლოგიური კვლევა (ნახევარწრიული აბზინდები, ყუამილიანი ცულები, შტანდარტები სამთავროსა და ბრილის სამაროვნის მასალების მიხედვით), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გრანტი, თბ., 2004 (ხელნაწერი).

სულავა ნ., კალანდაძე ნ. მინით ინკრუსტირებული უძველესი ნივთები ბრილისა და სამთავროს სამაროვნებიდან, ACADEMIA, №-7, 2005.

სულთანშივილი ი. საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მოჭიქული ჭურჭელი, აბ, თბ., 1977.

ფანცხავა ლ. კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები, თბ., 1988.

ფანცხავა ლ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ. ბრილის სამაროვანზე 1939 წელს გათხრილი №2 სამარხის დათარიღებისათვის, ძიებანი, №8, 2001.

ფირცხალავა მ. სკვითური ტიპის ძეგლების საქართველოში გავრცელების საკითხისათვის, სას, I, 1978.

ფირცხალავა მ. საქართველოს ე. წ. სკვითურინვენტარიანი არქეოლოგიური კომპლექსების დათარიღების საკითხისათვის, ძიებანი, დამატებანი IV, 2001.

ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველესი კულტურა, თბ., 1965.

ფიცხელაური კ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს), თბ., 1973.

ფუთურიძე რ., ხომტარია ნ., ჭყონია ა. ვანის ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში 1961-1963 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური თხრების შედეგები, ვანი I, თბ., 1972.

ქორიძე დ. მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები (საჩხერის რ-ნი), თბ., 1961.

ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965.

ღამბაშიძე ო., ართილაყვა ვ. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს, თბ., 1973.

ღამბაშიძე ო., ართილაყვა ვ. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში, საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წელს, თბ., 1974.

ღამბაშიძე ო., ღამბაშიძე ი. ახალი არქეოლოგიური მასალები სამცხე-ჯავახეთიდან, ძმ, №4, 1987.

ჩართოლანი შ. ლარილარის სამაროვანი, სკმაის, თბ., 1968.

ჩართოლანი შ. სვანთა უძველესი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები არქეოლოგიური მასალის შუქზე, კრ. სვანეთი I, თბ., 1977.

ჩიგოგიძე ქ. იცქისის სამარხები, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, III, 1997.

ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957.

წითლანაძე ლ. ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1976.

წითლანაძე ლ. სამთავროს კულტურის ძეგლები დუშეთის რაიონიდან, ძიებანი, დამატებანი, X, 2003.

წითლანაძე ლ. ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ., 2004.

ჭირაქაძე მ. კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნებიდან მომდინარე მშვილდსაკინძები, კრ. გურია II, თბ., 1997.

ჭყონია ა. ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან, ვანი VI, თბ., 1981.

ხომტარია ნ., ფუთურიძე რ., ჭყონია ა. ვანის ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში 1961-1963 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, ვანი I, თბ., 1972.

ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960.

ჯავახიშვილი ქ. გვიანანტიკური ხანის სამარხი ს. ზახორიდან, სსმ, ტ. XXXIX-B, 1987.

ჯაფარიძე ო. კოლხური ცული, სსმ მოამბე, ტ. XVI- B, 1950.

ჯაფარიძე ო. არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ოჯორაში, თსუ შრომები, ტ. 65, 1957.

Алексеева Е. П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии, М., 1971.

Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР, САИ, вып. D1-30, М., 1966.

Антонович В. Б. Дневник раскопок, веденных на Кавказе осенью 1879 года, Тиф., 1879.

Апакидзе А. М., Николайшвили., Мелитаური К. Н., Манджгаладзе Г. Н., Хецуриანი Д. Г., Абутидзе А. В., Дзнеладзе М. С., Давлиანიძე Р. В., Гиუნაშვილი Г. Д., Глonti Н. В., Молашвили Н. И., Мцхетская экспедиция, ПАИ в 1983 г, Тб., 1986, с. 31-37.

Артамонова-Полтавцева О. А. Культура Северо-Восточного Кавказа в скифский период, СА, т. XIV, 1950.

Афанасьев Г. Е., Рунич А. П. Минераловодский могильник VI-IV вв. до н. э., ИЮОНИИ, вып. 20, Цхинвали, 1976.

Багаев М. Х. Из истории фибул северо-восточного Кавказа (Чечня и Дагестан), РА, 2004, №2.

Байерн Фр. О древних сооружениях на Кавказе, «Сборник сведений о Кавказе», т. I, Тиф., 1871.

Байерн Фр. О древних сооружениях на Кавказе, «Сборник сведений о Кавказе», т. II, Тиф., 1872.

- Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов, Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии, т. 2, Нальчик, 1985.
- Бжания Б. Б., Кобахия Б. С., Хибба З. А. Охранные раскопки Кистрика, Археологические открытия 1982 года в Абхазии, Тб., 1982.
- Виноградов В. Б. Центральный и северо-восточный Кавказ в скифское время, Грозный, 1972.
- Виноградов В. Б. Зооморфные «превращения» в искусстве древних горцев, Природа, №2, 1979.
- Воронов Ю. Н. Археологическая карта Абхазии, Сухуми, 1969.
- Воронов Ю. Н. Древности Сочи и его окрестностей, Краснодар, 1979.
- Воронов Ю. Н. О хронологических связях кимерийско-скифской и колхидской культур, сб. Скифия и Кавказ, Киев, 1980.
- Воронов Ю. Н. Кавказские дуговидные фибулы раннежелезной эпохи, КСИА, №176, 1983.
- Воронов Ю. Н. Восточное причерноморье в железном веке, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М. 1984.
- Вырубов В. Предметы древности в хранилище «Общества любителей Кавказской археологии», Тиф. 1877.
- Гагошидзе Ю. М. Самадло, каталог, Тб., 1981.
- Гаглоев Р. Х. Археологические изыскания на Монастырском могильнике, ПАИ в 1977 г., Тб., 1980.
- Гаглоев Р. Х. Типология и сравнительный анализ фибул античного времени из Стырфазского могильника, Изв. ЮОНИИ, вып. XXI, 1976.
- Гогадзе Э. М. К вопросу о хронологии и периодизации памятников колхидской культуры, ბბბბ, ჟ. XXXVII-B, 1984.
- Гогадзе Э. М., Панцхава Л. Н., Дариспанашвили М. В. Работы Носири-Мухурчской археологической экспедиции, ბბბბ, ჟ. V, 1977.
- Гогадзе Э. М., Панцхава Л. Н., Дариспанашвили М. В., Коридзе И. Д. Результаты работ Носири-Мухурчской экспедиции за 1976-1977 гг., ბბბბ, ჟ. VI, 1978.
- Гогадзе Э., Мешвелиани Т., Давлианидзе Ц., Панцхава Л., Папуашвили Р., Джалабадзе М., Коридзе Е. Святилище из Горадири, Кавказоведение, №4, 2003.
- Гогиберидзе Н. Браслеты и гривны Грузии V-I вв. до н. э. Тб., 2003.
- Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище, СА, №2, 1958.
- Гриневич К. Е. Кабардинский ГПИ (хроника), ВДИ №4, 1950.

- Гриневи́ч К. Е. Новые данные по археологии Кабарды, МИА, №23, М., 1951.
- Давудов О. М. Культура Дагестана эпохи раннего железа, Махачкала, 1974.
- Дашевская О. Д. Симферопольское раннетаврское поселение, СА, №3, 1958.
- Деведжян С. Г. Лори-Берд, 1, Результаты раскопок 1969-1978 гг., Ереван, 1981.
- Деопик Д. В., Крупнов Е. И. Змейское поселение кобанской культуры (Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии), Труды арх. эксп. 1953-1957 гг., Орджоникидзе, 1961.
- Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации (Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979), Тб., 1981.
- Доманский Я. В. Древняя художественная бронза Кавказа (в собрании Государственного Эрмитажа), М. 1984.
- Есян С. А. Древняя культура племён северо-восточной Армении, Ереван, 1976.
- Есян С. А., Калантарян А. А. Ошакан, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Археологические раскопки в Армении, №18, Ереван, 1988.
- Златковская Т. Д., Шелов Д. Б. Фибулы Фракии VII-V вв. До н. э., СА, №4, 1971.
- Ивановский А. А. По Закавказью, МАК, VI, М., 1911.
- Иванчик А. И. О так называемых «передневозосточных» шлемах, найденных на Кавказе, Сб. Археология, Палеоэкология и Палеодемография Евразии, М. 2000.
- Иващенко М. М. Материалы к изучению культуры Колхов, ՅՆԺ, Թ. II, 1941.
- Иессен А. А. Сухумская экспедиция ГАИМК, СА, №3, 1933.
- Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, ИГАИМК, 120, М.-Л., 1935.
- Иессен А. А. Отчёт о работе Баксанской экспедиции 1934 г., Археологические исследования в РСФСР, 1934-1936 гг., М-Л., 1941.
- Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века, МИА, т. 23, М-Л., 1951.
- Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н. э. на Юге СССР, СА, т. XVIII, 1953.
- Из архива Н. В. Хоштария, ՅՆԺ IV, ԹՃ., 1979.
- Исахов М. Археологические памятники Дагестана, Махачкала, 1966.

- Кадеев В. И., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. О технологии изготовления некоторых изделий из цветных металлов в позднеантичном Херсонесе, СА, №1, 1963.
- Калитинский А. Из истории фибулы на Кавказе, «Seminarium Kondakovianum», Prague, 1926.
- Карапетян И. А. Материальная культура Армении VI- IV вв. до н. э., Ереван, 2003.
- Карахмедова А. А., Рагимова М. Н. Ранние фибулы Кавказской Албании (Тезисы докладов научной сессии института археологии и этнографии Азербайджана, посвящ. 100 летию С. М. Газиева), Баку, 1994.
- Каталог археологических предметов Дилижанского краеведческого музея, Ереван, 1969.
- Каталог археологических предметов музея истории города Еревана, т. III, Ереван, 1972.
- Кахиани К. К., Иремашвили Ш. А., Иорданишвили Ж. В., Цквитинидзе З. Р. Археологическая экспедиция Машаверского ущелья, ПАИ в 1982 г., Тб., 1985.
- Кахиани К. К., Глигвашвили Э. В., Дзnelадзе В. С., Каландадзе Г. Г., Цквитинидзе З. Р. Археологические исследования Машаверского ущелья, ПАИ в 1986 г., Тб., 1991.
- Кахидзе А., Сулава Н. Фибулы Пичвнарского могильника, Кавказоведение, №8, М. 2005.
- Квирквелия Г. Т. Материальная культура северо-западной Колхиды в VIII-V вв. до н. э. (Автореферат кандидатской диссертации), Тб., 1981.
- Козенкова В. И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром, Сб.: Скифский мир, Киев, 1975.
- Козенкова В. И. К вопросу о ранней дате некоторых кинжалов так называемого Кабардино-Пятигорского типа, Studia Thracica: Фрако-скифские культурные связи, Вып. 1, София, 1975а.
- Козенкова В. А. О южной границе восточной группы кобанской культуры, СА, №3, 1978.
- Козенкова В. И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры (Восточный вариант), САИ, вып. В2-5, М., 1982.
- Козенкова В. И. Обряд кремации в кобанской культуре Кавказа, СА, №3, 1982а.
- Козенкова В. И. Кобанская культура Кавказа, Археология СССР, Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время, М., 1989.
- Козенкова В. И. Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке, М., 1996.
- Козенкова В. И. Материальная основа быта кобанских племен (Западный вариант), САИ, вып. В2-5, М., 1998.

- Козенкова В. И., Крупнов Е. И. Исследования Сержен-Юртского поселения в 1962 г. КСИА, вып. 98, 1964.
- Козенкова В. А., Ложкин М. Н. Находки из погребении позднекобанской культуры в верховьях Кубани, СА, №4, 1981.
- Коралькова Е. Ф. Зооморфные свастики и вихревые розетки в искусстве зверинного стиля, Материалы международной научной конференции _ «Босфорский феномен: греческая культура на периферии античного мира», Санкт-Петербург, 1999.
- Крупнов Е. И. Северо-Кавказская I экспедиция, КСИИМК, вып. I, 1939.
- Крупнов Е. И. Из результатов Северо-Кавказской археологической экспедиции ГИМ 1937-1938 гг., ВДИ, , №1, 1939а.
- Крупнов Е. И. Северо-Кавказская археологическая экспедиция 1940 г., КСИИМК, вып. 17, 1947.
- Крупнов Е. И. Археологические памятники верховьев р. Терека и бассейна р. Сунжи, Труды ГИМ, т. XVII, 1948.
- Крупнов Е. И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода, МИА, т. 23, М-Л., 1951.
- Крупнов Е. И. Прикаспийская археологическая экспедиция, КСИИМК, вып. 55, 1954.
- Крупнов Е. И. Древняя история и культура Кабарды, М., 1957.
- Крупнов Е. И. Первые итоги изучения восточного предкавказья (по материалам экспедиции 1952 и 1955 гг.), СА, №2, 1957б.
- Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, М., 1960.
- Крупнов Е. И. Новые источники по древней средневековой истории Северного Кавказа, КСИИМК, вып. 78, 1960в.
- Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети I, Тб., 1941..
- Куфтин Б. А. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, სსრ მრეცხველ, ტ. XII-B, 1944.
- Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды I, Тб., 1949.
- Куфтин Б. А. Археологическая маршрутная экспедиция в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949в.
- Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды II, Тб., 1950.
- Кушнарева К. Х. Археологические раскопки 1954 г. В окрестностях Ходжалы, МИА, т. 67, 1959.
- Латинско-русский словарь, сост. А. М. Малинин, М. 1952.

- Латинско-русский словарь, сост. И. Х. Дворецкий, М. 1976.
- Латинско-русский словарь, сост. И. Х. Дворецкий, М. 1986.
- Лесков А. М. О северочерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы, сб. «Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР», Киев, 1967.
- Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья, МИА, №177, М., 1971.
- Ломтатидзе Г. А. Археологические раскопки в Мцхета, Тб., 1955.
- Лордкипанидзе Г. Колхида в VI-II вв. до н. э. Тб., 1978
- Лукин А. Л. Материалы по Археологии Бзибской Абхазии, ТОИПКЭ, I, Л., 1941.
- Мавлеев Е. В. Источники по древнейшей истории Италии, ТГЭ, XXVIII, СПб., 1997.
- Макалатия С. И. Раскопки Двинского могильника, СА, т. XI, М- Л., 1949.
- Маммаев М. М. Декоративно-прикладное искусство Дагестана, Махачкала, 1989.
- Марковин В. И. Материалы по археологии горной части Восточной Чечни, АЭС, т. I, 1966.
- Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.
- Мартиросян А. А. Аргиштихинили, Ереван, 1974.
- Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья, МИА, т. 64, М., 1958.
- Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии, СА, № 1, 1972.
- Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир, М., 1979.
- Микеладзе Т., Мухелишвили Д., Хахутайшвили Д. Колхидская археологическая экспедиция, ПАИ в 1978 г., Тб., 1981.
- Микеладзе Т. Основные результаты полевых исследований Колхидской археологической экспедиции, ПАИ в 1980 г., Тб., 1982.
- Микеладзе Т. К., Мигдисова Н. П., Папуашвили Р. И. Исследования Колхидской археологической экспедиции, ПАИ в 1981 г., Тб., 1984.
- Микеладзе Т. К., Мигдисова Н. П., Папуашвили Р. И. Основные итоги полевых исследований Колхидской экспедиции, ПАИ в 1982 г., Тб., 1985.
- Микеладзе Т. К., Мигдисова Н. П., Папуашвили Р. И. О полевых исследованиях Колхидской экспедиции, ПАИ в 1983 г., Тб., 1986.

- Микеладзе Т. К., Мигдисова Н. П., Папуашвили Р. И., Чубинишвили Н. Т. О работах Колхидской археологической экспедиции, ПАИ в 1984-1985 гг., Тб., 1987.
- Микеладзе Т. К., Папуашвили Р. И., Чубинишвили Н. Т. Колхидская экспедиция, ПАИ в 1986 г. Тб., 1991.
- Микеладзе Т. К., Мигдисова Н. П., Папуашвили Р. И., Чубинишвили Н. Т. Колхидская экспедиция, ПАИ в 1987 г., Тб., 1995.
- Минкевич-мустафаева Н. В. Об археологических находках из села Доландар, МКА, т. I, Баку, 1949.
- Насидзе Г. М. Тори-Ликанская экспедиция, ПАИ в 1984-1985 гг., Тб., 1987.
- Насидзе Г. М. Тори-Ликанская экспедиция, ПАИ в 1986 г., Тб., 1991.
- Нечитаило А. Л. Домбайские могильники, АО 1967 г. М., 1968.
- Нечитаило А. Л. Памятники прикубанской культуры у истоков р. Теберды, Новое в археологии Северного Кавказа, М., 1986.
- Новочихин А. М. Материалы первой половины I тыс. до н. э. из долины Сукко, Историко-археологический альманах I, Армавир-Москва, 1995.
- Откупщиков Ю. В. Карийцы в Причерноморье (ономастика), *зб. Caucasica-Mediterranea*, т. 2., 1980.
- Отрошенко В. В. Новый курганный могильник белозерского времени, Сб. Скифский мир, Киев, 1975.
- Отчёт Археологической комиссии за 1882-1888 г. СПб., 1891.
- Отчёт Археологической комиссии за 1889 г. СПб., 1892.
- Отчёт Археологической комиссии за 1891 г. СПб., 1893.
- Отчёт Археологической комиссии за 1893 г. СПб., 1895.
- Отчёт Археологической комиссии за 1905 г., СПб., 1908.
- Панцхава Л. Н. Некоторые вопросы колхидской и кобанской культур, *საქართველოს არქეოლოგია*, XXXVIII-V, 1986.
- Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р. Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская?, *Кавказоведение*, №4, М., 2003.
- Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья, Л., 1949.
- Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур I, Ереван, 1950.
- Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур II, Ереван, 1952.

- Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур III, Ереван, 1955.
- Пиотровский Б. Б. Ванское царство, М., 1959.
- Пиотровский Б. Б. Город бога Тейшебы, СА, №2, 1959.
- Пицхелаури К. Итоги исследования памятников эпохи поздней бронзы-раннего железа, Труды КАЭ, I, 1969.
- Пицхелаури К. Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии, Труды КАЭ, I, 1969а.
- Придик Е. М. Новые кавказские клады, МАР, №34, Петроград, 1914.
- Пхакадзе Г. Г., Габидзашвили Г. О. Результаты работ Сачхерской экспедиции, ПАИ в 1987 г., Тб., 1995.
- Рамишвили А. Т. Археологические раскопки в Хашурском районе, ПАИ в 1987 г., Тб., 1995.
- Рамишвили А. Т. Раскопки в с. Нацаргора (Хашурский район), ПАИ в 1988 г., Тб., 1997.
- Сланов А. Х. В. И. Долбежев и начало археологического изучения Юго-Осетии, Изв. ЮОНИИ, вып. XXI, 1976.
- Сланов А. Х. Итоги археологического исследования Сохтинского и Кливанского могильников, ПАИ в 1977 г., Тб., 1980.
- Смирнов Я. Н. Ахалгорийский клад, Тиф., 1934.
- Соловьев Л. Н. Селище с текстильной керамикой, СА, т. XIV, 1950.
- Стражев В. И. Бронзовая культура в Абхазии, ИАНО, вып. 4, Сухуми, 1926.
- Сулава Н. О. Фибула a navicella, найденная на Черноморском побережье Грузии, Босфорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира, Санкт-Петербург, 1999.
- Сулава Н. О. К датировке и типологии фибул Тлийского могильника, Кавказоведение, №5, 2004.
- Тенишева М. К. Эмаль и инкрустация, Seminarium Kondakovianum, Прага 1930.
- Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода, СА, №1, 1965.
- Техов Б. В. Позднебронзовая культура Лиахвского бассейна, Сталинир, 1957.
- Техов Б. В. Могильники эпохи поздней бронзы в сел. Тли, СА, №1, 1960.
- Техов Б. В. Археологические раскопки 1962 г. в Юго-Осетии, СА, №2, 1965.
- Техов Б. В. Раскопки Тлийского могильника в 1966 г. СА, №4, 1970.

- Техов Б. Б. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тб., 1971.
- Техов Б. В. О появлении и развитии кавказской дугообразной фибулы, Кавказ и Восточная Европа в древности, М. 1973.
- Техов Б. В. Центральный Кавказ в XVI-X вв. До н. э., М. 1977.
- Техов Б. В. Тлийский Могильник, I, Тб., 1980.
- Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI в.в. до н.э. М., 1980.
- Техов Б. В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII-VI в.в. до н.э. (по материалам Тлийского могильника), Сб. «Скифия и Кавказ», Киев, 1980.
- Техов Б. В. Раскопки в с. Стырфаз, ПАИ в 1977 г., Тб., 1980.
- Техов Б. В. Тлийский могильник, II, Тб., 1981.
- Техов Б. В. Археологическое изучение Южной Осетии за 60 лет Советской власти, Сб. «Южная Осетия в период строительства социализма», Тб., 1981.
- Техов Б. В. Тлийский могильник, III, Тб., 1985.
- Техов Б. В. Тайны древних погребений, Владикавказ, 2002.
- Тменов В. Х. Новые археологические памятники на территории Северной Осетии, ВОАЭ, т. XXVI, вып. I, Орджоникидзе.
- Трапш М. М. Грунтовые погребения с инвентарём скифского типа в сел. Куланурхва, Труды АИЯЛИ, XXIV, 1951, Сухуми.
- Трапш М. М. Памятники колхидской и скифской культур в селе Куланурхва Абхазской АССР, 1962, Сухуми.
- Трапш М. М. Краткий отчёт о результатах археологических исследований в Сухуми в 1952 г., Труды АИЯЛИ, т. XXVI, Сухуми, 1955.
- Трапш М. М. Некоторые итоги археологического исследования в Сухуми в 1951-1953 гг., СА, т. XXIII, 1955.
- Трапш М. М. Труды, т. 2, Сухуми, 1969.
- Трапш М. М. Труды, т. 1, Сухуми, 1970.
- Тушишвили Н. Н., Амираншвили Дж. Ш., Маргишвили С. Г. Археологическая экспедиция Алгетского ущелья (1983-1985 гг.), ПАИ в 1984-1985 гг., Тб., 1987.
- Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа, МАК, т. VIII, СПб., 1900.
- Уварова П. С., Радде Г. Коллекции Кавказского музея, т. V, Тиф., 1902.

- Филимонов Г. Д. О доисторической культуре в Осетии, Из протоколов заседаний комитета по устройству антропологической выставки, ОЛЕАЗ, М. 1878.
- Чеченов И. М. Древности Кабардино-Балкарии, Нальчик, 1969.
- Шамба С. К. Эшерские кромлехи, Сухуми, 1974.
- Шамба С. К. Раскопки древних памятников Абхазии, Сухуми, 1984.
- Шарафутдинова И. Н. К вопросу о сабастиновской культуре, СА, №3, 1968.
- Энциклопедический словарь, изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, т. XXXVA, СПб., 1902.
- Хаников Н. В., Савельев П. А. Древности, найденные на Кавказе, ЗРАО, IX, вып. 1, СПб., 1856.
- Åberg N. Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie, I, 1930.
- Agulnikov S. Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia (Institutue Român de Thracologie, Bibliotheca Thracologica, XIV), Bucurecti, 1996.
- Andronikos M. Vergina, I, Athens, 1969.
- Angelo Colini G. Le Antichita di Tolfa edi Allumiere e il principio della eta del ferro in Italia, BPI, 35, 1910.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, т. 2. Sarajevo, 1988.
- Arne T. J. Luristan and the West, ESA, IX, Helsinki, 1934.
- Bader T. Die Fibeln in Rumänien, PBF, XIV, 6, München, 1983.
- Balen-Letunić D. Japodske nekropole s ogulinskog područja, Vjesnik, 3 seria-vol. XXXII-XXXIII, Zagreb, 1999-2000.
- Batović S. Iz ranog željeznog doba Liburnje, DIADORA, I, Zadar, 1959.
- Batović S. Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, Archäologia Jugoslavica., VI, Beograd - MCMLXV, 1965.
- Batović Š. Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, Zadar, 1981.
- Bayern Fr. Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorische Verhältnisse, Verhandlungen der AG, Berlin, 1882.
- Bayern Fr. Untersuchungen über die ältesten Gräber-und Schatzfunde in Kaukasien, XVII, Berlin, 1885.
- Behrens G. Zur Typologie und Technik der provinzial-römischen Fibeln, Jb RGZM, 1, 1954, Mainz.
- Benac A., Čović B., Glasinac I, Željezno doba, Sarajevo, 1956.

- Benac A., Čovič B., Glasinac II, Željezno doba, Sarajevo, 1957.
- Beltz R. Die bronze-und hallstattzeitliche Fibeln, ZfE, Berlin, 45, 1913.
- Betzler P. Die Fibeln in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I (Urnenfelderzeitliche Typen), PBF, XIV, 3, München, 1974.
- Birmingham I. The Jewerland Route across Anatolia in the 8th and 7th centuries B. C. Anatolian Studies, II, London, 1961.
- Birmingham I. The Development of the Fibula in Cyprus and the Levant, PEQ, 95, London, 1963.
- Blegen C. W. Troy, Volume IV, Part 1-2, 1958.
- Blinkenberg Chr. Fibules Grecques et Orientales, Kobenhavn, 1926.
- Boardman J. The Cretan Collection in Oxford. The Dictaeon Cave and Iron Age Crete, Oxford, 1961.
- Boardman J. Greeks Overseas, Oxford, 1973.
- Boehmer R. M. Die Kleinfunde von Bogazköy, Berlin, 1972.
- Bodinaku N. Fibula harkore prej bronzi të hekurit të hershëm, ILIRIA, 2, Tiranë, 1984.
- Bouzek J. Greco-Macedonian Bronzes, Prague, 1974.
- Bouzek J. First Fibulae: Aegean, Near Eastern, Caucasiën, Actes Colloquium, Sheffield, 1980.
- Bouzek J. Caucasus and Europe and The Cimerian Problem, Sbornik narodniho muzea v Prage (Acta Musei Nationalis Pragae), vol. XXXVII, №4, 1983.
- Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millennium B. C., Praha, 1985.
- Brizio E. La nekropoli di Novilara, Mon Ant, V, Milano, 1895.
- Brock J. K. Fortetsa. Early Greek Tombs near Knossos, BSA, Supplement 2, 1957.
- Buttler W. Bronzefunde aus Norddalmatien und ihre Bedeutung für Mitteleuropas, PZ, XXIV, Berlin, 1933.
- Bykmanoviĥ M., Pajojuĥ H. Каталог метала, II, Белград, 1995.
- Caner E. Fibeln in Anatolien I, PBF, XIV, 8, München, 1983.
- Chantre E. La nekropole de Koban en Ossetie (Caucase), Matériaux pour l'histoire primitive de l'homme, Toulouse, 1882.
- Chantre E. Recherches Anthropologiques dans le Caucase, II, Paris-Lion, 1886.
- Chantre E. Recherches antropologiques dans le Caucase, vol. I-IV, Paris-Lion, 1885-1887.

- Čovič B. Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, Glasnik, tome XXVI, 1971, Sarajevo.
- Čovič B. Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzonog doba na području Dalmata, Godišnjak, VIII /6, Sarajevo, 1970.
- Desborough d' A, V. R. Protogeometric Pottery, 1952.
- Detev P. Otdelni nahodki ot lužna Bălgarija, IAI, Sofija, 1950.
- Dolbeschew W. I. Ausgrabungen auf den Gräberfeldern von Kumbulte in Digorien (Kaukasus), MAG in Wien, XXI, 1891, Wien.
- Donder H. Die Fibeln, Mainz, 1994.
- Dörpfeld W. Troja und Ilion, Athen, 1902.
- Dräger P. Argonautia, Der neue Pauly (Enzyklopädie der Antike), Stuttgart. Weimar, 1996.
- Egg M., Pare Ch. Die Metallzeiten in Europa und in Vorderen Orient, Mainz, 1995.
- Eles Masi von P. Le fibule dell Italia settentrionale, PBF, XIV, 5, München, 1986.
- Essayan S. A. Gürtelbläche der älteren Eisenzeit in Armenien, AVA Beiträge, Band 6, München, 1984.
- Hancár Fr. Kaukasus-Luristan, ESA, IX, Helsinki, 1934.
- Георгиева М. Фибули от старожелезната епоха във Варненския археологически музей, Известия, 29 (44), Варна, 1993.
- Georgien, Schätze aus dem Land des goldenen Vlies, Bochum, 2001.
- Gergova D. Contributions to The Problem of the Thraco-Caucasian Relations in the Early Iron Age. Pulpudeva III, Sofia, 1980.
- Gergova D. Früh – und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien, PBF, XIV, 7, München, 1987.
- Gjerstad E., Lindros J., Sjöqvist E., Westholm A. The Swedish Cyprus Expedition, 1927-1931, vol. II, Stockholm, 1935.
- Gjerstad E. The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods, The Swedish Cyprus Expedition, IV/2, Stockholm, 1948.
- Glogović D. Prilozi poznavanji željeznog doba na sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci, Zagreb, 1989.
- Gotling H. W., Gotling E. Objects of Bronze, Iron and Lead, in: Lefkandi I, BSA, Athens, 1980.
- Firatli N. Müzeden ve Istanbul ' dan haberler, IAMY, Istanbul, 1958.
- Hall E. Excavations in Eastern Crete, Vrokastro, 1914.

- Hampe R. Frühgrichische Sagenbilder in Böotien, 1936.
- Hänsel B. Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas, Berlin, 1997.
- Jöckenhövel A. Die Rasiermesser in Mitteleuropa, PBF, VIII, Band 1, München, 1971.
- Jantzen U. Die ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos, Samos VIII, 1972.
- Jacobsthal P. Greek Pins, 1956.
- Kemenczei T. A Iászberény-Cseröhalmi késöbronzkori temető, ArchErt. 93, Budapest, 1966/1.
- Kilian K. Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, PBF, XIV, 2, München, 1975.
- Knez T. Rtanko škaler, Halštatska gomila na Libni, ArhVest. XIX, Ljubljana, 1968.
- Kossack G. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn der skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. –Beiträge AVA, Band 5, München, 1983.
- Kossack G. „Kimmerische“ Bronzen, Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost-und Mitteleuropa, Situla, 20, 21, Ljubljana, 1980.
- Kossack G. Fibeln aus Uruk, Baghdader Mitteilungen, 18, 1987.
- Korfmann M. Troia_Ausgrabungen 1993, Studia Troica, Band 4, Mainz, 1994.
- Kovrig J. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Budapest, 1937.
- Kozenkova V. I. Seržen´-Jurt, Materialien KAVA, Band 48, Mainz, 1992.
- Lahtov V. Problem Trebeniške kulture, Ohrid, 1965.
- Laux F. Die Fibeln in Niedersachsen, PBF, XIV, München, 1978.
- Laviosa-Zambotti P. L'eta del bronzo e la prima etã del ferro nell' Alto Adige, St. Etr. 7, 1933.
- Leskov A. M. Jung – und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet I, PBF, XX,5, München, 1981.
- Licheli V. Phrigian Fibulae in Transcaucasia: Their Diffusion Route. _ Proceedings of the first Internacionale conference on the Archaeology and History of the Black Sea (McGill University, 22-24 November 1994), №19, Amsterdam, 1997.
- Lunz R. Studien zur Endbronzezeit und älteren Eisenzeit im Südalpenraum, 1937.
- Marič Z. Die Japodischen Nekropolen im Unatal, WMBHLM, I, A, Sarajevo, 1971.
- Marinis de R. Ritrovament: dell' eta' del bronzo finale in Lombardia. Contributo alla suddivisione in periodi del protogolasecca, Sibrium, vol. 11, 1917-72.

- Marović I. Željeznodobni grobovi u Zaganj docu kod Sumatrina (o. Brač), VJESNIK, LXV-LXVII, Split, 1963-1965.
- Maryon H. Metalworking in the Ancient World, AJA, 53, 1949.
- Matei Al. Der bronze Akinakes von Firminiș, DACIA, Revue d'archeologie et d'histoire ancienne, Roumanie, XXII, 1978.
- Mikov V. Razkopki iz Rodopite, GNAMP, Plovdiv, 1940-41.
- Milčev A. Kám váprosa za naj-drevnite fibuli v bálgarskite zemi, Izsledvanija v čest na akad. D. Dečev, Sofija, 1958.
- Milojčić V. Einige „mitteleuropäische“ Fremdlinge auf Kreta, Ib. RGZM, Mainz, 1955.
- Minto A. Le scoperte archeologiche nell'agro volterrano dal 1897 al 1899, StEtr, vol. IV.
- Minto A. Populonia, NSc, 1921.
- Montelius O. La Civilisation Primitive en Italie depuis l' introduction des Métaux, I A, 1895.
- Montelius O. Fibules et Italie septentrionale, La civilisation primitive en Italie, I, Stockholm, 1895.
- Montelius O. Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa, Stokholm, 1903.
- Montelius O. Die vorklassische Chronologie Italiens, Stockholm, 1912.
- Montelius O. La Grèce préclassique, I, Stockholm, 1924.
- Morgan j. de. Mission scientifique an Caucase I, Paris, 1889.
- Motzenbäcker I. Sammlung Kossnierska, Berlin, 1996.
- Muscarella O. W. A Fibula from Hasanlu, AJA, 69, 1965.
- Muscarella O. W. Phrygian Fibulae from Goldion, London, 1967.
- Müller-Karpe H. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, RGF, 22, 1959.
- Müller-Karpe H. Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos-Gräber, DAI, 77, Berlin, 1962.
- Nagel W., Strommenger E. Kalakent, Früheisenzeitliche Grabfunde aus dem Transkaukasischen Gebiet von Kirovabad/Jelisavetopol, Berliner Beiträge, Neue Folge, Band H, Berlin, 1985.
- Neagu M., Nanu D. B. Considerații preliminare asupra așezării eponime de la Grădiștea Coslogeni, Iudețul Călărași, Cultura si civilizație la Dunărea de Ios, II, Călărași, 1986.
- Николов Б. Тракийски паметници във Врачанско, ИАИ (=IAI), XXXVIII, София, 1965.

- Nioradze G. Der Verwahrfund von Kwemo-Sasirethi (Georgien, Rayon Kaspi), ESA, VII, Helsinki, 1932.
- Orsi P. Cassibile, MonAnt, IX, Milano, 1898.
- Orsi P. Pantalica, MonAnt, IX, 1899.
- Orsi P. Nekropoli e stazioni sikule di transizione, BPI, XXXI, Rom, 1905.
- Orsi P. La necropoli sicula di Pantalica, e la necropoli sicula di M. Dessueri, Mon Ant, XXI, 1912.
- Öğün B. Urartäische Fibeln, AMI, Ergänzungsband 6: 178-188, Akten des VII. Internationalen Kongresses für iranische Kunst und Archäologie, München, 7. - 10. September 1976, Berlin, 1979.
- Panić V. Žarno grobišča na Brinjevi gori, Arheološki vestnik, 39-40, Ljubljana, 1988-1989.
- Patek E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest, 1968.
- Pedde F. Vorderasiatische Fibeln, von der Levante bis Iran, ADOG, Band 24, Saarbrücken, 2000.
- Philipp H. Bronzeschmuck aus Olympia, Olympische Forschungen, XIII, DAI, Berlin, 1981.
- Pincelli R., Morigi Govi Cr. La necropoli villanoviana di San Vitale, Fonti per la storia di Bologna, Cataloghi _ I, vol. I, Bologna, 1975.
- Pitoni R. Urgeschichte des Österreichischen Raumes, Wien, 1954.
- Pizchelauri K. Jungbronzezeitliche bis alter eisenzeitliche Heiligtümer in Ost-Georgien, Materialien AVA, Band 12, München, 1984.
- Pizchelauri K. Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien, Archäologien in Eurasien, Band 4, DA I EA, Eurasien Abteilung, Berlin, 1997.
- Popescu D. Fibules en bronze des collections du Musée Nationale des Antiquités, Dacia, Recherches et découvertes Archeologiques en Roumanie, V-VI, 1935-1936, București, 1938.
- Popham M. R., Sackett L. H., Themelis P. G. Lefkandi II, BSA, Athens, 1979.
- Popham M. R., Sackett L. H., Themelis P. G. Lefkandi I, BSA, Athens, 1980.
- Praistorija Jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1983.
- Primas M. Die südschweizerischen Grabfunde der Älteren Eisenzeit und ihre Chronologie, Basel, 1970.
- Pruß Al. Zur Chronologie des Gräberfeldes von Tli, Arbeit zur Erlangung des Magistergrades, Saarbrücken, 1990.
- Pruß Al. Zur Chronologie des Gräberfeldes von Tli, Georgica, Heft 16, 1993.
- Pruß Al. Zur Chronologie des Gräberfeldes von Tli, Georgica, Heft 17, 1994.

- Przeworski S. W. Der Grottenfund von Ordu, *Archiv Orientalni*, 8, Praha, 1936.
- Radimsky W. Der prähistorische Pfalbau von Ripač bei Bihać. I Teil, WMBH, Wien, 5, 1987.
- Radt W. Die Früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien, Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden, PBF, XX, 1, München, 1974.
- Reinhold S. Chronologische und Sozialgeschichtliche Untersuchungen an Gräberfeldern der Koban Kultur (späte Bronze _ und frühe Eisenzeit im Nordkaukasus), Magister-Hausarbeit, Berlin, 1995.
- Řihovský I. Die Fibeln in Mähren, PBF, XIV, 9, 1993.
- Sapouna-Sakellarakis E. Die Fibeln der griechischen Inseln, PBF, XIV, 4, München, 1978.
- Savignoni L., Mengarelli R. Caracupa, *NotSc*, Roma, 1903.
- Sens U. Zur landschaftlichen Einordnung spät- und subgeometrischer Plattenfibeln, *BOREAS*, Band 25, Münster, 2002.
- Snodgrass A. M. *The Dark Age of Greece*, Edinburgh, 1971.
- Sulava N. The fibula a navicella found on the Black Sea coast of Georgia, . _ „Pont-Euxin et commerce,“ *Actes du IXe Symposium de Vani*, Paris, 2003.
- Sundwall J. *Die ältesten Italischen Fibeln*, Berlin, 1943.
- Sundwall J. *Studien über frühitalische und Balkanfibeln*, Berlin, 1955.
- Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury Lużyckiej na Ukrainie, *Wiadomości archeologiczne*, XIV, Warszawa, 1936.
- Schaeffer Cl. *Stratigraphie Compare et Chronologie de l'Asie Occidentale*, London, 1948.
- Starè F. K problemu najstarejših čolničastih fibul iz Slovenije, *Arheološki vestnik*, V/1, Ljubljana, 1954.
- Starè F. *Vače*, Ljubljana, 1955.
- Storch I. I. de Gracia y Asensio, *La Fibula en la Hispanis antiqua: El Suroeste Peninsular*, Madrid, 1988.
- Stronach D. The Development of the Fibule in the Near East, *Iraq*, XXI, 2, 1959.
- Szlankowna A. Kilka importów staroitalskich i zachodnioeuropejskich z południowowschodniej Polski i Ukrainy, *Swiatowit*, tom XVII, 1936/37, Warszawa, 1938.
- Tallgren A. M. *Zu der nordkaukasischen frühen Bronzezeit*, ESA, VI, Helsinki, 1931.
- Taramell A. Il Tempio Nuragico di S. Anastasia in Sardara (Prov. Di Cagliari), *Mon Ant*, Vol. XXV, Roma.

- Taşvüreck O. A. The Urartian belts in the Adana Regional Museum, Ankara, 1975.
- Teržan B. Velična vas, Arh. Vest. XXIV, 1973.
- Teržan B. Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem, I, Ljubljana, 1995.
- The Aegean and the Orient in the second Millennium, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinnati: 18-20 April, 1997, Edited by Eric H. Cline and Harris-Cline, Liège, 1998.
- The Celts, Milano, 1991.
- Tomedi G. Italische Panzerplatten und Panzerscheiben, PBF, III, 3, Stuttgart, 2000.
- Undest I. Zu den ältesten Fibeltypen, ZE, Berlin, 1889.
- Unterwegs zum goldenen Vlies (Archäologische Funde aus Georgien), Herausgegeben von A. Miron und W. Ortmann, Saarbrücken, 1995.
- Urartu, A Metalworking Centre in the First Millennium B. C. E. Edited by Rivka Merhav, The Israel Museum, Jerusalem, 1991.
- Urleb M. Križna Gora pri Ložw, Ljubljana, 1974.
- Vanden Berghe L. Les Fibules provenant des fouilles au Pusht-i Kuh, Luristan, Iranica Antiqua, vol. XIII, Leiden, 1978.
- Vasić R. The openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans, Archaeologia Iugoslavica, XII, Beograd _ MCML XXI, 1971.
- Vasić R. Die Fibeln im Zentralbalkan, PBF, XIV, 12, Stuttgart, 1999.
- Velkov I. Razkopkite okolo Mezek I gara Svilengrad prez 1932-1933 g. IBAI, 1937.
- Vickers M., Kakhidze A. The British-Georgian exskavation at Pichvnari 1998, The « Greek » and « Kolchian » Cemeteries, Anatolian Studies, Vol. 51, London, 2001.
- Vinski-Gasparini Ks. Najstarija brončana vedra jugoslavenskog Podunavlja, Vjesnik AMZ, 3, Zagreb, 1968.
- Virchow R. Kaukasische Prähistorie, Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft, Berlin, 1881.
- Virchow R. Das Gräberfeld von Koban in Lande der Osseten, Berlin, 1883.
- Vogt E. Der Begin der Hallstattzeit in der Schweiz, Jb. SGU, 40, Basel, 1949-1950.
- Vries de K. A Grave with a Figured Fibula in Lerna, Hesperia, 43, 1974.
- Vulpe A. Necropola hallstattiana de la Ferigile, București, 1967.

Wiesner J. Archäologische Anzeiger, 1939.

Wiesner J. Iranica Antiqua, 1964.

Wilke G. Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländer, ZE, Berlin, 1904.

Williams D., Ogden I. Greek Gold, Jewelry of the Classical World, New York, 1994.

Xagorari M. Untersuchungen zu Frühgriechischen Grabsitten (Figurliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euböas des 10. bis 7. Ihr. v. Chr.), Mainz, 1996.

შემოკლება თა განმარტება

ბამშ – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები

თსუ შრომები – ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები

კაემ – კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები.

მსკა – მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის

სდსძ – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები

სას – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები

სკმაის – საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები

სსმაე – აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები

სსმმ – ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე

ძმ – ძეგლის ძეგობარი

АО – Археологические открытия

АЭС – Археолого-Этнографический сборник

ВДИ – Вестник Древней истории

ВОАЭ – Вопросы осетинской археологии и этнографии

ИЮОНИИ – Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института

КСИА – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

ПАИ – Полевые археологические исследования

РА – Российская археология

Труды АИЯЛИ – Труды Абхазского института языка, литературы и истории

Труды ГИМ – Труды Государственного Исторического музея

Труды КАЭ – Труды Кахетской археологической экспедиции

ИАНО – Известия Абхазского научного общества

МАК – Материалы по археологии Кавказа

МАР – Материалы по археологии России

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

МИГК – Материалы по истории Грузии и Кавказа

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

ОЛЕАЗ – Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии

ТОИПКЭ – Труды отдела истории первобытной культуры Гос. Эрмитажа

AG _ Anthropologischen Gesellschaft
ADOG-Abhandlungen der Deutschen Orient Gesellschaft
AMI _ Archäologische Mitteilungen aus Iran
AJA _ American Journal of Archaeology
Arh. Ert _ Arhaeologiai Ertesitö
Arh. Vest _ Slovenska Akademija Znanosti in Umestnosti. Ljubljana
BAG _ Berliner Anthropologischen Gesellschaft
BAVA _ Beiträge Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie
BPI _ Bullettino di Paletnologia Italiana
BOREAS _ Münstersche Beiträge zur Archäologie
BSA _ British School at Athens
DAI EA _ Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien-Abteilung
DIADORA _ Glasilo archeološkog muzeja u Zagru
ESA _ Eurasia Septentrionalis Antiqua
GLASNIK _ Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajeva
GODIŠNIK _ Godišnik na Narodnja Arheologičeski Muzej
GODIŠNJAK _ Naučno društvo Bočne i Hercegovine, Sarajevo
KAVA _ Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie. Mainz.
JDAI _ Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
ИЗВЕСТИЯ _ Известия (на народния музей Варна). Варна
IAI (=ИИИ) _ Izvestija na Archeologičeskia Institut. Sofija
IAMY _ ISTANBUL ARKEOLOJI MÜZELERI YILLIĞI (ANNUAL OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUMS OF ISTANBUL)
IAU _ Izvestija na Archeologičeskia Institut. Sofija.
IBAU _ Izvestija na Balgarskija Archeologičeski Institut. Sofija.
MAG _ Mitteilungen der Antropologischer Gesellschaft (Wien)
MonAnt _ Monumenti Antichi (Rom)
NSc _ Notizie degli Scavi di Antichita. Roma.
PBF _ Prähistorische Bronzefunde
PEQ _ Palestinian Exploration Quarterly
RGF _ Römisch-Germanische Forschungen. Berlin.
RGZM _ Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
SGU _ Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte
St.Etr. _ Studia Etruschi
WMBHLM-Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums
VJESNIK- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku
VJESNIK – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb
ZfE _ Zeitschrift für Ethnologie

დისერტაციის თემასთან ("კავკასიის ფიბულები") დაკავშირებით გამოქვეყნებული

ნაშრომები:

1. საქართველოში აღმოჩენილი მძივისებურკალიანი ფიბულები, ძიებანი, №1, 1998, გვ. 58-65.
2. საქართველოში აღმოჩენილი ნავისებური ფიბულა, ძიებანი, დამატებანი I, თბ., 1999, გვ. 31, 63.

3. სამთავროს სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხების დათარიღებისათვის, ძიებანი №5, 2000, გვ. 65-71.
4. თლიას სამაროვნის ფიბულებიანი კომპლექსების დათარიღებისათვის, ძიებანი №6, 2000, გვ. 38-45.
5. კიდევ ერთი ნავისებური ფიბულა აფხაზეთის სანაპიროდან, ძიებანი, დამატებანი IV, 2001, გვ. 74-76.
6. ურარტული ფიბულები საქართველოში, ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი №1, 2001, გვ. 56-61.
7. ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ყაზბეგიდან, ძიებანი, დამატებანი IX, კრ. იბერია-კოლხეთი №1, 2003, გვ. 83-85.
8. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს უძველესი კონტაქტები (ფიბულების მიხედვით), ძიებანი №12, 2003, გვ. 70-74.
9. ლეჩხუმში აღმოჩენილი მცირე ზომის ყალიბის შესახებ, ძიებანი, №10, 2003, გვ. 31-37.
10. კავკასიის ფიბულების შესახებ, ძიებანი, №13-14, 2004, გვ. 91-110.
11. Фибула a navicella, найденная на Черноморском побережье Грузии, Босфорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира, Санкт-Петербург, 1999, с. 280-281.
12. Колхидская, Кобанская или Колхидско-Кобанская?, Кавказоведение, №4, М., 2003, с. 103-117 (в соавт. Л. Панцхава, Р. Папуашвили).
13. К датировке и типологии фибул Глийского могильника, Кавказоведение, №5, 2004, с. 110-114.
14. Фибулы Пичвнарского могильника, Кавказоведение, №8, М. 2005, с. 57-66 (в соавт. А. Кахидзе).
15. Die ältesten Kontakten der Ostschwarzmeerküste (Anhand der Fibeln). _ Second International Congress Black Sea Antiquities (Pontic Congres), _ Ankara, Bilkent Inversity, 2001, გვ. 13-14.
16. Letschchumi _ eine bedeutendste frühe Metallurgie - Region in der Kolchis. _ GEORGIEN, „Schätze aus dem Land des goldenen Vlies.“ _ Bochum. _ 2001, გვ. 186-187.
17. The fibula a navicella found on the Black Sea coast of Georgia,. _ „Pont-Euxin et commerce,“ Actes du IXe Symposium de Vani, Paris, 2003, გვ. 273-275.

18. Fibeln aus der 1. Hälfte des q. Jhs. v. Chr. rund um das Schwarze Meer. Second International Congress Black Sea Antiquities (Ponting Congres) Prague. 2005. 83. 72-73.